

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

На правах рукопису

МІСІНКЕВИЧ ЛЕОНІД ЛЕОНІДОВИЧ

УДК 94(477)(075.8)

**ПРОЦЕСИ РЕАБІЛІТАЦІЇ В УКРАЇНІ ЖЕРТВ ПОЛІТИЧНИХ
РЕПРЕСІЙ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ
XX – НА ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ:
ІСТОРИКО-СОЦІАЛЬНИЙ АСПЕКТ**

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант –
доктор історичних наук,
професор, академік НАН України
Тронько Петро Тимофійович

Київ – 2009

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ РЕАБІЛІТАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ	16
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	16
1.2. Аналіз джерельної бази.....	37
1.3. Теоретичні аспекти дослідження історії реабілітаційних процесів.....	45
РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ДЕРЖАВНОГО ТЕРОРУ В УСРР-УРСР В УМОВАХ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ДИКТАТУРИ	64
2.1. Державний терор в Україні як метод збереження влади.....	65
2.2. Динаміка політичних репресій 1920 - 1950-х рр.....	81
РОЗДІЛ 3. РЕАБІЛІТАЦІЯ ГРОМАДЯН, ЯКІ ПОСТРАЖДАЛИ ВІД ДЕРЖАВНОГО ТЕРОРУ (СЕРЕДИНА 1950-х – ПОЧАТОК 1960-х РР.)	132
3.1. Політичні передумови реабілітації середини 1950-х рр.	133
3.2. Політико-правові засади реабілітації в 1954 – 1955-х рр.	153
3.3. Особливості реабілітації після XX з'їзду КПРС (друга половина 1950-х – перша половини 1960-х рр.)	180
РОЗДІЛ 4. ХАРАКТЕРНІ РИСИ РЕАБІЛІТАЦІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1960-х – СЕРЕДИНІ 1980-х РР.	227
4.1. Плани та реалії соціальної адаптації жертв політичних репресій.....	228
4.2. Своєрідність реабілітації громадян у західних областях УРСР.....	251
4.3. Реабілітація депортованих національних меншин УРСР.....	281

РОЗДІЛ 5. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ РЕАБІЛІТАЦІЇ В УМОВАХ РОЗБУДОВИ ТА РОЗВИТКУ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ.....	312
5.1. Поновлення в правах жертв державного терору наприкінці 1980-х рр..	313
5.2. Діяльність органів державної влади України щодо реабілітації жертв політичних репресій	334
5.3 Увічнення пам'яті жертв політичних репресій – фактор подолання наслідків державного терору радянської доби.....	361
ВИСНОВКИ	382
ДОДАТКИ.....	397
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	419

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВВТК	- Відділ виправно-трудоих колоній
ВКП(б)	- Всеросійська комуністична партія (більшовиків)
ВОХР	- Воєнізована охорона
ВУНК	- Всеукраїнська надзвичайна комісія
ВУЦВК	- Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет
ВЦВК	- Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет
ВЦРПС	- Всесоюзна Центральна Рада Професійних спілок
ВТ	- Виправний табір
ВТТ	- Виправно-трудоий табір
ВУАН	- Всеукраїнська академія наук
ГУДБ	- Головне управління державної безпеки
ГУТАБ	- Головне управління таборів (російською мовою Главное управление лагерей ГУЛАГ)
ДАРФ	- Державний архів Російської Федерації
ДКО	- Державний комітет оборони
ДПУ	- Державне політичне управління
ЄАК	- Єврейський антифашистський комітет
КДБ	- Комітет державної безпеки
КК	- Кримінальний кодекс
КМУ	- Кабінет Міністрів України
КПУ	- Комуністична партія України
КП(б)У	- Комуністична партія (більшовиків) України
КПЗУ	- Комуністична партія Західної України
КПРС	- Комуністична партія Радянського Союзу
КСЗД	- Китайсько-східна залізниця
КПК	- Комісія партійного контролю при ЦК ВКП(б)
КПК	- Комітет партійного контролю при ЦК КПРС
ЛКСМУ	- Ленінська Комуністична Спілка Молоді України
МВС	- Міністерство внутрішніх справ
МДБ	- Міністерство державної безпеки
МК	- Московський обласний комітет (партії)
ММК	- Московський міський комітет (партії)
НКВС	- Народний комісаріат внутрішніх справ
НКДБ	- Народний комісаріат державної безпеки
НКО	- Народний комісаріат освіти
НКО СРСР	- Народний комісаріат оборони СРСР
НКЮ	- Народний комісаріат юстиції
НРСП	- Народна революційна соціалістична партія
ОДПУ	- Об'єднане державне політичне управління
ООН	- Організація Об'єднаних Націй
ОУН	- Організація українських націоналістів

ПОВ	- Польська організація військова
ПрикВО	- Прикарпатський військовий округ
РАГС	- Реєстрації актів громадянського стану
РВ	- Районний відділ
РВВС	- Районний відділ внутрішніх справ
РДАНІ	- Російський державний архів новітньої історії
РДАСПІ	- Російський державний архів соціально-політичної історії
РМ СРСР	- Рада Міністрів СРСР
РРФСР	- Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
РНК	- Рада Народних Комісарів
СБУ	- Служба безпеки України
СВУ	- Спілка визволення України
СНД	- Співдружність незалежних держав
СРСР	- Союз Радянських Соціалістичних Республік
УВО	- Українська військова організація
УВТТК	- Управління виправно-трудоих таборів і колоній
УВТТ	- Управління виправно-трудоих таборів
УДБ	- Управління державної безпеки
УКГЦ	- Українська греко-католицька церква
УМВС	- Обласне управління Міністерства внутрішніх справ
УМЮ	- Управління Міністерства юстиції
УНКВС	- Управління НКВС
УНЦ	- Український національний центр
УПА	- Українська повстанська армія
УПСР	- Українська партія соціалістів-революціонерів
УРРПС	- Українська республіканська рада професійних спілок
УРСР	- Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСРР	- Українська Соціалістична Радянська Республіка
ЦВК	- Центральний Виконавчий Комітет
ЦДАВО України	- Центральний державний архів вищих органів влади і управління України
ЦДАГО України	- Центральний державний архів громадських об'єднань України
ЦК	- Центральний комітет
ЦКК	- Центральна контрольна комісія
ЦПК	- Цивільно процесуальний кодекс УРСР

ВСТУП

За умов національно-культурного відродження України, розбудови її державності особливого значення набуває дослідження історії України, особливо тих її сторінок, які тривалий час невинувато замовчувалися. Однією з таких сторінок у вітчизняній історії є реабілітаційна політика вищих державно-політичних структур України щодо жертв політичних репресій радянської доби.

Непоправних і невинуватих втрат зазнала Україна внаслідок масових репресій, які охопили всі без винятку верстви суспільства, обірвавши і покалічивши життя наших співвітчизників, розстріляних та знищених у концентраційних таборах, в'язницях, на засланні. Важкі наслідки культу особи відобразилися в духовному житті через культивування однодумства, насадження страху, підозрливості до світової культури та моральних цінностей. У жорна репресій сталінського режиму потрапили не лише окремі громадяни, а й представники політичних угруповань, партій, окремі народності.

Історія України радянської доби, яка опинилася під впливом ідеології "правлячого пролетаріату", тиском жорстокої політичної цензури, що повсякденно дозувала і обмежувала інформаційні потоки, формувалася з упередженим висвітленням суспільно-політичних процесів. Доступ до інформативних матеріалів вищого політичного та державного керівництва щодо масових необґрунтованих репресій мала лише певна категорія населення, зокрема члени комуністичної партії із закритих партійних документів.

Започаткований М. Горбачовим у другій половині 80-х років ХХ століття курс на перебудову та демократичні перетворення в суспільстві створив реальні умови для виявлення і оцінки політичних помилок Сталіна та його однодумців, за які народ заплатив дорогою ціною і які мали важкі

наслідки для суспільного розвитку. "Вина Сталіна і його найближчого оточення перед партією та народом за допущені масові репресії та беззаконня велика і непростима" [185, с. 14].

Прагнення істориків спрямовані на переосмислення прожитих років, ліквідацію закритих десятиріччями тем таємничості репресій та реабілітації наших співвітчизників. Усуненню бар'єра закритості сприяє державна політика незалежної України, направлена на відновлення справедливості до безневинно репресованих жертв сталінізму через доступ до державних архівів, до тих матеріалів, які впродовж десятиріч зберігалися під грифами "Цілком таємно". Йдеться про ґрунтовний аналіз сукупності заходів, здійснених у цьому напрямі в другій половині ХХ століття.

Актуальність теми зумовлена політичними, економічними та соціальними аспектами дослідження раніше закритих негативних проявів політичних репресій та процесів соціальної адаптації жертв тоталітарної системи в ході реабілітаційних заходів.

Проблема реабілітації жертв політичних репресій залишається однією з актуальних для суспільства. По-перше, реабілітація жертв політичних репресій, започаткована в період так званої "хрущовської відлиги", охопила лише незначну частину громадян, які були засуджені за статтями 58 КК РРФСР та 54 КК УРСР, що кваліфікувалися як контрреволюційні злочини. Під дію реабілітаційних заходів майже не потрапили такі категорії, як "спецпереселенці", "спецпоселенці", котрі також стали жертвами репресій. По-друге, реабілітаційний процес 1980 – 1990-х років показав недосконалість союзного та українського законодавства стосовно захищеності й пільг реабілітованих, правову обмеженість місцевих реабілітаційних комісій, слабку правову та соціальну грамотність багатьох її членів, нескоординовану діяльність органів, які безпосередньо займалися реабілітацією, й органів соціального захисту населення. По-третє, явно простежувалася чиновницька індиферентність щодо подальшого вдосконалення нормативно-правової бази

реабілітації стосовно різних статусних груп репресованих та подальшого вирішення їх соціальної захищеності.

Соціальна значущість дослідження характеризується вивченням процесу реабілітації громадян, починаючи з так званої берієвської "відлиги" упродовж другої половини ХХ століття та їх поступової соціалізації в радянське суспільство.

Виходячи з цього, тема дослідження має виняткову наукову актуальність, оскільки дозволяє не лише узагальнити той негативний досвід суспільно-політичного розвитку згаданого етапу, але й застерігає не допустити подібного у майбутньому і зобов'язує увічнити пам'ять наших співвітчизників, які стали заручниками власної держави.

Саме важливість означених аспектів проблеми, які мають науково-теоретичне та науково-практичне значення і водночас не знайшли достатнього розв'язання у працях як українських, так і закордонних дослідників щодо соціалізації жертв політичних репресій, зумовила вибір теми.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Дисертаційне дослідження органічно пов'язане з плановими темами "Увічнення пам'яті жертв політичних репресій 1930-1940-х – початку 1950 років у контексті розробки проблем регіональної історії", "Політичні репресії як соціально-історичний феномен та об'єкт наукової рефлексії" (номер державної реєстрації 0108U000123) відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України та державної програми підготовки науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією", затвердженої постановами Президії Верховної Ради України за № 2256-ХІІ від 6 квітня 1992 року та Кабінетом Міністрів України за № 530 від 11 вересня 1992 року.

Об'єктом дослідження є політика радянської держави та незалежної України щодо реформування політичної системи та місце в ній реабілітаційних процесів.

Предметом дослідження став процес реабілітації жертв терору радянської доби з його політичними, соціальними та історико-правовими аспектами.

Метою роботи є багатокомпонентне комплексне дослідження передумов, причин, практичних завдань, особливостей форм і методів організації реабілітаційних заходів в Україні впродовж другої половини ХХ – початку ХХІ ст. з утвердженням суспільно-політичних змін у суспільстві.

Для досягнення мети дисертантом сформульовані такі **наукові завдання**:

- проаналізувати розвиток історичної думки з проблем реабілітації в СРСР та джерельну базу дослідження;
- узагальнити систему заходів партійно-державного керівництва СРСР щодо здійснення масових політичних репресій в УСРР-УРСР та причини послаблення репресивних дій, які мали місце в діяльності правоохоронних органів у 1939-1940-х рр.;
- розкрити позицію керівництва СРСР та УРСР стосовно реабілітації жертв політичних репресій, формування політичних та правових основ реабілітації;
- з'ясувати механізм та межі компетенції діяльності центральних та місцевих реабілітаційних комісій, які сприяли започаткуванню реабілітаційних заходів у 1954 - 1956-х рр.;
- охарактеризувати хід реабілітації у 1950 - 1960-х рр., формування нормативно-правової бази, практичні кроки владних структур щодо реалізації соціально-правового захисту різних категорій реабілітованих;
- висвітлити особливості процесу реабілітації кінця 1980 – початку 1990-х рр., його вплив на суспільно-політичне життя;
- з'ясувати роль партійних і державних органів кінця 1980 – початку 1990-х рр. у відновленні прав жертв політичних репресій в Україні, вплив їхніх зусиль на роботу правоохоронних органів;

- охарактеризувати позицію керівництва незалежної України щодо запровадження реабілітаційних заходів, формування політичних та правових основ реабілітаційної політики;

- окреслити основні напрями сучасного етапу реабілітаційного процесу. Проаналізувати діяльність органів прокуратури, суду, держбезпеки, МВС та органів місцевого самоврядування щодо проведення реабілітації, розкрити трансформацію їхніх структур та повноважень;

- узагальнити основні причини незавершеності реабілітаційного процесу в Україні та наслідки його подальшого проведення в сучасних умовах розвитку суспільства.

Методи дослідження. Основою наукового пошуку є принципи історизму і об'єктивності. Поставлені завдання вирішувалися на основі універсальних принципів наукового пізнання. Вважаючи суспільство складною багатофункціональною системою, дисертант для вивчення відновлення в правах жертв політичних репресій застосовував принцип системності. У межах системного підходу дослідження реабілітаційних процесів розглядалося як складова загальносоюзних, етнополітичних заходів, що дозволило вивчити заявлену проблематику в цілому і на окремих системних рівнях (суспільно-політична, соціально-економічна, юридично-правова складова, регіональний аспект).

Для реконструкції та аналізу реабілітаційних процесів в УРСР широко застосовувалися спеціальні методи: історико-функціональний (встановлення обумовленості відновлення в правах політрепресантів та залучення їх до суспільного життя); історико-генетичний (відображення еволюції розвитку реабілітаційного процесу впродовж досліджуваного періоду); історико-порівняльний (відстеження особливостей етапів і факторів впровадження реабілітаційних заходів як соціального явища); історико-системний (теоретичне осмислення реабілітаційної політики щодо жертв політичних репресій, зокрема запровадження юридичної, політичної та публічної реабілітації, з розв'язанням проблем соціальної адаптації реабілітованих

громадян); проблемно-хронологічний (структурування матеріалу дисертації); історико-правового аналізу реалізації питань реабілітаційного характеру; емпіричного аналізу (оцінка і впорядкування історичних фактів та явищ); історизму (відстеження в історичній ретроспективі еволюції реабілітаційного процесу на етапах суспільного розвитку, враховуючи проблеми поновлення в правах громадян Західної України та кримськотатарського населення); комплексності (дослідження правовідносин між реабілітованими, владними структурами та трудовими колективами при розв'язанні питань соціально-економічного та політичного характеру, що визначали еволюцію реабілітаційної політики).

Комплексне застосування універсальних принципів і спеціальних методів наукового пізнання дисертант вирішував за допомогою методичних підходів інших наук. Аналізуючи різнобічну нормативно-правову базу, автор використовував метод її конкретної інтерпретації. При аналізі кількісних показників застосовувалися математично-статистичні чинники

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з кінця 1930-х років (так звану берієвську "відлигу") до кінця XX ст. та перші роки XXI ст. Упродовж цих меж аналізується становлення, розвиток та провадження реабілітаційних заходів партійно-державними органами періоду хрущовської відлиги, горбачовської перебудови та діяльності уряду незалежної України.

Територіальні рамки дослідження охоплюють Українську РСР, включаючи Кримську область, яка увійшла до складу України в лютому 1954 р., нині Автономну Республіку Крим.

Наукова новизна та теоретичне значення одержаних результатів зумовлені постановкою та дослідженням комплексної історичної проблеми, яка не в повному обсязі до цього часу була виділена як предмет спеціального наукового дослідження. Автор уперше дослідив причини послаблення репресивних дій у 1939-1940-х рр., так званий період берієвської "відлиги", системно вивчив процес реабілітації жертв політичних репресій після смерті

Й. Сталіна і до XX з'їзду КПРС, періоду хрущовської "відлиги", 80 – 90-х рр. XX ст. та періоду діяльності уряду незалежної України.

Науковою новизною визначаються такі аспекти:

- уперше залучено до наукового обігу низку документальних матеріалів щодо політичних репресій та процесу реабілітації з фондів Центральних архівів України та Російської Федерації, обласних державних архівів та галузевих архівів СБУ.

- на основі джерельної бази охарактеризовано вплив реабілітації на процес трансформації радянської політичної системи, обґрунтовано періодизацію етапів реабілітаційного процесу;

- комплексно й системно відповідно до проблемно-хронологічного принципу розглянуто процес реабілітації жертв політичних репресій. У цьому контексті в дисертації виділено та конкретизовано передумови та хід реабілітаційної роботи, особливості виявлення та облаштування місць поховань жертв політичних репресій, увічнення їхньої пам'яті;

- на підставі широкого застосування статистичного та порівняльно-історичного методів оприлюднено дані про чисельність різних категорій реабілітованих. Досліджено особливості процесу реабілітації в Україні;

- в історичній ретроспективі вперше розглянуто питання взаємодії судових і правоохоронних органів у процесі реабілітації. Ґрунтовно проаналізовано нормативно-правову базу здійснення реабілітації;

- узагальнено досвід роботи реабілітаційних комісій, відстежено недоліки їхньої роботи, прогалини, що мають місце в нормативно-правовій базі.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали дисертації охоплюють значний хронологічно-територіальний простір і стосуються різних аспектів реабілітації жертв політичних процесів в Україні. У зв'язку з цим положення та висновки дослідження можуть використовуватися при підготовці узагальнювальних праць з історії України XX століття, навчальних посібників та підручників.

Викладені в дисертації положення, узагальнення, аналітичні матеріали, зокрема правового характеру, мають сприяти розробленню та введенню нових нормативних і спеціальних курсів на гуманітарних факультетах вищих навчальних закладів різного рівня акредитації.

Основні положення і висновки дисертації впроваджуються автором та науково-педагогічними працівниками кафедр теорії та історії держави і права, філософії та політології Хмельницького університету управління та права при викладанні нормативних курсів "Історія держави і права України" та "Історія України".

Аналіз нормативної бази реабілітації, законодавчих актів 1990-х років може стати основою майбутніх змін формування нового українського законодавства, використовуючи при цьому досвід країн близького зарубіжжя, у першу чергу Російської Федерації, для завершення реабілітації жертв політичних репресій в Україні.

Апробація результатів дисертації систематично здійснювалася в процесі участі дисертанта в міжнародних, всеукраїнських, регіональних науково-теоретичних та науково-практичних конференціях, симпозіумах, круглих столах, зокрема: "Хмельниччина: минуле, сучасне, майбутнє" (Хмельницький, 2002 р.), "Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи" (Кам'янець-Подільський, 2002 р.), регіональному науковому симпозіумі "Репресії проти етнічних поляків Поділля в 20-30-ті роки ХХ ст." (Хмельницький, 2002 р.), другому Міжнародному науковому конгресі українських істориків "Українська історична наука на сучасному етапі розвитку", першій, другій та третій міжнародних науково-практичних конференціях "Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських культурних зв'язків: історія і сучасність" (Кам'янець-Подільський, 2003, 2005, та 2006-х рр.), XI-й Всеукраїнській науковій конференції "Велика Вітчизняна війна: нові сторінки історії, імена, події", присвяченій 60-річчю визволення України від фашистських загарбників (Хмельницький, 2004 р.) та XI Подільській історико-краєзнавчій

конференції (Кам'янець-Подільський, 2004 р.), Всеукраїнській науково-теоретичній конференції "Громадсько-політичне та суспільно-культурне життя України на початку ХХ століття" (Хмельницький, 2005 р.), V Буковинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 130-річчю Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича (Чернівці, 2005 р.) та міжнародній науковій конференції "Поляки в Україні у ХІХ – ХХ століттях" (Хмельницький, 2005 р.), Всеукраїнській науково-теоретичній конференції "Знищення опозиції в 20-30 рр. ХХ століття як засіб формування тоталітарної системи в Україні" (Хмельницький, 2006 р.), у круглих столах "ХХ з'їзд КПРС і реабілітаційні процеси в Україні" (м. Київ, 23 травня 2006 р.) і "Великий терор" 1937 – 1938 рр. в Україні: регіональні особливості, механізми здійснення, наслідки" (м. Київ, 2 березня 2007 р.), проведених Інститутом історії України НАН України, круглому столі "П'ятнадцята річниця незалежності України: здобутки та відкриття" (Хмельницький, 2006 р.), III та IV круглому столі "Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі у ХVІІІ – на початку ХХІ ст." (Кам'янець-Подільський, 2006 р.), круглому столі "Актуальні проблеми вивчення Голодомору та політичних репресій 1930-х років в Україні" (Полтава, 2008 р.), науково-практичній конференції "Голодомор 1932 – 1933 рр. в Україні: історико-правові та соціально-економічні аспекти" (Хмельницький, 2006 р.), науковій конференції "Місто Хмельницький в контексті історії України", присвяченій 575-й річниці першої згадки про Хмельницький (Плоскирів, Проскурів) в історичних документах за участю іноземних та українських науковців, істориків і краєзнавців (Хмельницький, 2006 р.), Міжнародній науково-практичній конференції "Бібліотека вищого навчального закладу – центр науково-інформаційного забезпечення підготовки національних кадрів", присвяченій 135-річчю від дня народження одного з перших директорів бібліотеки Кам'янець-Подільського державного українського університету Степана Сірополка (Кам'янець-Подільський, 2007 р.), VI Буковинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції,

присвяченій 600-річчю першої писемної згадки про Чернівці (Чернівці, 2007 р.), Всеукраїнських науково-практичних конференціях "Проблеми становлення і розвитку конституційної держави в Україні" (Хмельницький, 2008 р.), "Геноцид: Голодомор 1932-1933 рр. на Хмельниччині: причини, жертви, наслідки" (Кам'янець-Подільський, 2008 р.).

Крім того, результати дослідження оприлюднювалися на щорічних (2002 – 2009 рр.) наукових конференціях професорсько-викладацького складу Хмельницького університету управління та права, використовувалися під час читання курсів "Історія держави і права України", "Політологія" та "Соціологія" в названому університеті. Дисертація обговорювалася на засіданнях кафедри теорії та історії держави і права та кафедри філософії та політології Хмельницького університету управління та права, а також на засіданні відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України.

Публікації. Основні положення та висновки дисертації висвітлені в індивідуальній монографії "Реабілітація жертв політичних репресій в Україні (друга половина XX – початок XXI століття)" обсягом 24,11 ум. др. арк., у першому томі книги "Реабілітовані історією. Хмельницька область" (авторський обсяг 8,73 ум. др. арк.) та 37 статтях, 24 з яких надруковано у фахових виданнях. Загальний обсяг опублікованих праць за темою дисертації становить 52,87 ум. др. арк.

Структура дисертації зумовлена метою і завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, п'яти розділів (14 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (89 с., 723 найменувань), додатків (22 с.). Загальний обсяг тексту дисертації становить 507 с., з них 396 с. основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Започаткована в середині 1950-х років реабілітація жертв політичних репресій сприяла змінам у політичному житті держави, певному послабленню ідеологічного впливу в роки хрущовської відлиги. Ці обставини зумовили частковий доступ до партійних та державних архівів, який викликав політичний інтерес в істориків до теоретичного осмислення тих політичних змін, які відбулися після смерті Й. Сталіна.

Історіографічне дослідження означеного періоду засвідчує, що, як правило, науковці у дослідженнях не заглиблювалися в проблеми сталінських методів соціалістичного будівництва та репресій. Їхнє бачення розвитку суспільно-політичних процесів завжди узгоджувалося з офіційними оцінками політиків та партійних ідеологів. Деталізоване вивчення реалій суспільного життя вимагало об'єктивного пояснення величезної кількості безневинно репресованих громадян у "найсправедливішому" соціалістичному суспільстві.

Оцінюючи політичні, економічні та соціальні чинники розвитку суспільно-політичної ситуації в державі після смерті Й. Сталіна, вище політичне керівництво ініціювало проведення реабілітаційних заходів Центральною комісією з перегляду справ засуджених за "контрреволюційні злочини", комісією Президії Верховної Ради СРСР з розгляду справ осіб, які відбували покарання за політичні, посадові та господарські злочини та підзвітних їм місцевих комісій. Значний вплив у дослідженні процесу реабілітації мала доповідь М. С. Хрущова "Про культ особи і його наслідки", зроблена на XX з'їзді КПРС, у якій викривалися жахливі сторінки політичних репресій, вперше в історії суспільного розвитку була визначена негативна роль культу особи Й. Сталіна.

Новою віхою у вивченні наслідків політичних репресій стали матеріали XXII з'їзду КПРС, який започаткував публічну реабілітацію, підтвердивши курс партії на подолання наслідків культу особи Й. Сталіна. Уперше було порушено питання про доцільність спорудження пам'ятника жертвам політичних репресій [224, с. 256]. Процес реабілітації сприяв появі на сторінках центральної та республіканської преси заборонених раніше імен "ворогів народу". Почали друкуватися їх наукові праці, художні твори [260, 448, 454, 469, 487, 498, 503, 505], монографічні дослідження про життя і діяльність репресованих [426, 431, 445, 449, 467, 481, 482, 497, 500, 502, 510, 515].

Однак інформованість суспільства про злочини сталінізму, ініційована ЦК КПРС за матеріалами партійних з'їздів, обмежилася лише партійним середовищем. Основна частина населення була позбавлена такої можливості. У сукупності реабілітаційні заходи щодо жертв політичних репресій у 1950–1960 рр. залишалися маловивченими через закритість джерельної бази, ідеологічний тиск державного та партійного апаратів, які не дозволяли науковцям поглиблено займатися проблемами означеної тематики, особливо після усунення М. Хрущова від влади. Р. Конквест, оцінюючи це, зауважував, що "радянський історик не міг провести подібних досліджень у зв'язку з тим, що існувала заборона на факти. Тільки іноземець спроможний був виконати цю роботу і залишитися живим" [597, с. 126].

Досліджуючи історіографію означеної проблеми, визначимо основні етапи становлення наукових пошуків, обґрунтувань вітчизняної та зарубіжної історичної науки у працях дослідників, передусім журналістів, істориків, політологів та інших. Хронологічно вивчення проблем "політичних репресій" та реабілітації можна розмежувати на три етапи. Перший – розпочався в середині 1950-х рр. і тривав до середини 1980-х років, другий охоплює другу половину 1980-х рр. до 1990 року, а третій розпочався в 1991 році і триває понині.

Перший етап дослідження реабілітаційного процесу проходив за участю співробітників правоохоронних органів, які працювали в

регіональних комісіях, вирішуючи питання реабілітації безневинно репресованих. Їхня робота, як правило, не піддавалася широкому розголосу. У той же час зарубіжні дослідники на підставі аналізу періодичних партійних, літературних видань намагалися відстежити реабілітацію в рамках локального поняття, визначити її напрями, окреслити причини, що спонукали до вивчення цього суспільного явища.

Характеризуючи особисте ставлення та науково обґрунтовуючи означену проблему, історики української діаспори – фахівці з радянського періоду – подавали своє бачення складного та суперечливого періоду розвитку радянської держави. Зокрема, Г. Костюк у роботі "Сталінізм в Україні", опублікованій в англomовній редакції в 1960-х роках, на підставі аналізу діяльності тоталітарної системи доби сталінізму намагався розкрити витоки репресій, узаконених комуністичною партією, відстежуючи ідейно-політичне підґрунтя терору, природу "виникнення" підпільних антирадянських організацій у соціалістичному суспільстві [470].

Б. Кравців розглядав реабілітацію як локальний процес щодо репресованих письменників республіки, участь у ньому Спілки письменників України та комісій з упорядкування посмертної спадщини репресованих авторів [471, с. 39]. Оцінюючи судові вироки, повідомлення радянської преси, аналізуючи 4-томне видання антології української поезії, виданої 1957 р. та бібліографічний покажчик художньої літератури, видрукованої в Україні за сорок років радянської влади, автор висловлює думку про жалюгідність зусиль радянських органів влади в реабілітації письменників, репресованих органами влади впродовж 40-річчя [471, с. 6-7].

Б. Кравців оцінював реабілітаційний процес як захід, спрямований на спустошення української радянської літератури. Дії керівництва Спілки письменників України, комісій з вивчення та впорядкування спадщини він характеризував як політичну заангажованість. За переконанням автора, з політичних міркувань у передмовах, статтях до збірників не містилося жодних відомостей про репресованих письменників, а подавалися лише в

короткому записі дати смерті [471, с. 40]. На його думку, посмертна згадка про письменника не означала реабілітацію його творчості і творів. У свою чергу, робота комісій з вивчення спадщини зводилася не до впорядкування літературного доробку, а до цензурного перегляду творів з вилученням окремих місць з "неправильними думками", "небезпечними націоналістичними тенденціями". Після такої чистки видавалися "вибрані твори" або окремі збірки репресованих письменників, з яких вилучалося все "неспівзвучне" з партійними настановами і т. зв. соціалістичним реалізмом [471, с. 41].

Детальний аналіз здобутків зарубіжних авторів з вивчення процесів реабілітації в Радянському Союзі подали Ю. Борисов та А. Голубєв [556]. На їхню думку, вивчення реабілітаційного процесу започаткував американський соціолог Л. Лабедз, який у 1963 р. в праці "Відродження і занепад" розмежував реабілітацію на юридичну, політичну та публічну. За його оцінкою, юридична реабілітація давала можливість зняти обвинувачення суто кримінального характеру, що приводило до припинення справи. Вона, як правило, проводилася негласно. Політичну реабілітацію дослідник визначав (не завжди) як поновлення в партії і зняття заборони на згадку імен репресованих у пресі та науковій літературі. Після цього, за переконанням Л. Лабедза, наставала черга публічної реабілітації, яка давала можливість у пресі інформувати громадськість про припинення кримінальних справ, відсутність складу злочину – і лише тоді громадськість дізнавалася про проведену попередню юридичну та політичну реабілітацію.

Ненсі Адлер, [494] аналізуючи підходи зарубіжних дослідників до терміна "реабілітація", зазначала, що А. Ван Гаудоувер, розглядаючи аспекти процесу реабілітації, виділяв особисту реабілітацію, що супроводжувалась переглядом справ і визнанням невинуватості; соціальну – компенсація за заподіяні страждання та невиплачену зарплату, повернення конфіскованого майна, поновлення на попередній посаді, пенсійне та соціальне забезпечення; партійну – як поновлення в партії. Він вважав, що, окрім тактичної мети,

процес реабілітації мав стратегічне завдання – "створити враження, що партія повністю змінює своє ставлення до терору" [534], твердив, що самостійної кампанії стосовно реабілітації не було, вона визначалася комплексом внутрішніх і зовнішніх політичних причин. Автор також визначав посмертну та повну політичну реабілітацію [533]. Останню, на його думку, застосовували, як правило, до окремих видатних державних діячів.

За оцінкою Дж. Шапіро, це було поверненням імен жертв політичних репресій в радянську історіографію. Він стверджував, що юридична реабілітація супроводжувалась обов'язковим звільненням з тюрми, табору, відновленням у партії, на службі в армії [531].

З подібною оцінкою не можна погодитися. Здебільшого ув'язнених звільняли за амністією після закінчення строку покарання або при перегляді рішення в порядку судового нагляду, при зниженні міри покарання до фактично відбутого строку або при зниженні міри покарання до 10 років позбавлення волі і нижче, але судимість з багатьох із них не знімали [544, с. 472]. Процес реабілітації юридичної та партійної був досить тривалим. Практика засвідчує, що більшість репресованих було реабілітовано лише через 30 – 40 і більше років. До прикладу, публічна реабілітація письменника І. Микитенка відбулася 12 квітня 1956 р., коли президія Спілки Письменників України посмертно поновила його в правах члена Спілки. Тоді ж було скасоване рішення парторганізації СПУ про виключення І. Микитенка з партії. І лише 14 червня 1990 р. було прийняте аналогічне рішення ЦК Компартії України про посмертне відновлення членства письменника в партії [452, с. 328]. Зокрема, малописьменний бригадир колгоспу "Перемога" Красилівського району Хмельницької області, інвалід Першої світової війни С. Польовий після звільнення території від фашистських загарбників за роботу в колгоспі був нагороджений медаллю "За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні". 20 листопада 1948 р. він був засуджений до 25 років виправно-трудових таборів з обмеженням прав на 5 років та конфіскацією майна за співпрацю з окупаційною владою та

антирадянську агітацію. Військовим трибуналом ПрикВО 30 вересня 1954 р. покарання зменшено до фактично відбутого строку. Юридична реабілітація С. П. Польового відбулася 14 липня 1992 р. через десять років після його смерті [125, арк. 289, 301-303].

Досліджуючи причини реабілітації, Дж. Шапіро стверджував, що започаткований процес проводився як антисталінська кампанія, яка допомагала здійснювати контроль над обмеженням впливу органів безпеки, сприяла М. Хрущову в його боротьбі за владу. Ці заходи лише деякою мірою реалізовувалися під тиском громадськості – старих більшовиків, родичів та друзів репресованих тощо [532].

Свою точку зору на перебіг політичних подій визначив С. Оппенгейм, зазначаючи, що реабілітація, необхідна для відмови від політики терору задля особистої безпеки верхів, виявилася водночас впливовим засобом руйнування колишнього образу Сталіна [530].

Аналізуючи радянську пресу, офіційні документи та довідкову літературу, що видавалася в Радянському Союзі, Б. Левицький, частково поділяючи думку Дж. Шапіро, займав хибну позицію, що громадськість, зокрема історики, згуртовані навколо журналу "Вопросы истории", виступали ініціаторами політики реабілітації. З цими поглядами дослідника не можна погодитися, адже реабілітацію безневинно репресованих започаткувало вище партійно-державне керівництво. Без рішення Президії ЦК КПРС не розглядалося жодне питання щодо відновлення у правах безпідставно репресованих.

В оцінках зарубіжних істориків відстежувалася думка, що з початку 1954 р., коли в партійно-державній верхівці визначилося керівне становище М. Хрущова, реабілітація стала використовуватися ним як засіб боротьби за владу з суперниками [532]. На думку Б. Левицького, прагнення М. Хрущова в 1957 р. прискорити процес реабілітації викликало гостре невдоволення у вищих ешелонах влади – посадовців сталінської генерації, які вважали, що реабілітаційні процеси вийшли з-під контролю партії, і намагалися змістити

його з посади. Дослідник вважав, що з поразкою так званої "антипартійної групи" ще більше зміцнилися в державі позиції М. Хрущова. Відновлення в правах безпідставно репресованих, за оцінкою Б. Левицького, поступово почало відходити на другий план, оскільки започатковувався цілий ряд економічних реформ, і супротиву щодо своєї політики з боку сталіністів М. Хрущов міг майже не остерігатися [529].

Оцінюючи перебіг реабілітації в СРСР, західні дослідники виявляли одноставність у визначенні етапів цього процесу. Періодизація, запропонована С. Оппенгеймом, визначала три етапи. Перший – з березня 1953 по лютий 1956 рр., коли заходи проводилися негласно, йшла так звана вибіркова реабілітація, яка стосувалася лише окремих осіб і випадків. Другий етап – з лютого 1956 р. по жовтень 1961 р. Вона, як і раніше, носила закритий характер, проте у різних виданнях почали з'являтися заборонені раніше імена репресованих. Третій етап – з жовтня 1961р. по 1967 р. Після XXII з'їзду КПРС була обмежена публічна реабілітація, однак у пресі з'являються публікації про політичні репресії, санкціоновані вищими ешелонами влади [556, с. 207].

Із названими етапами в основному можна погодитися, підкресливши зв'язок з процесами, у межах яких розвивалася реабілітація. Тим часом виникає питання щодо рамок третього етапу. На нашу думку, його краще було б визначити з жовтня 1961 по 1964 рр. Упродовж цих років працювала комісія Президії ЦК КПРС, яка 18 лютого 1963 р. подала записку щодо розслідування причин і обставин репресій політичних процесів 1930-х років [307], а 26 липня 1964 р. були представлені матеріали перевірки щодо пред'явлених у 1937 р. обвинувачень М. Тухачевському, Й. Якіру, І. Уборевичу та військовим діячам у зраді Батьківщині, військовій змові та організації терору [401]. У кінці 1964 р., після усунення від влади М. С. Хрущова, відстежується згортання реабілітації, розпочинається процес ресталінізації [545]. Відновлення чесних імен безневинно засуджених проводилося лише за поданими заявами репресованих та їхніх родичів.

На думку західних дослідників, ці обставини зумовлювалися тактичним міркуванням: у нових лідерів не було суперників-сталіністів, у боротьбі з якими публічна реабілітація могла бути ефективною зброєю. Самі вони, на відміну від попередників, не були серйозно скомпрометовані причетністю до репресій, оскільки займали в ті роки незначні посади.

У радянській науці дослідження реабілітаційних процесів на першому етапі характеризувалося обмеженою кількістю публікацій та їхньою заангажованістю. Основну увагу дослідники приділяли вивченню правових теоретичних аспектів реабілітації, зокрема аналізу нормативно-правової бази, висвітленню врегулювання майнових та соціальних питань.

Однією з перших наукових розвідок щодо організації і проведення реабілітаційних заходів була стаття В. Савицького, опублікована в 1965 р. в журналі "Советское государство и право". Автор розглянув причини та значення реабілітації, проаналізував нормативно-правову базу, що зумовлювала її проведення, звернувши при цьому увагу на відновлення не лише майнових і соціальних прав реабілітованих, але й їх гідності, доброго імені, репутації [638]. Незважаючи на оглядовий характер дослідження, наукова розвідка започаткувала вивчення цієї проблеми на сторінках наукових видань.

У 1970-х рр. теоретичні розробки правових питань репресованих громадян за політичними мотивами зустрічаємо у працях правників Г. Кобляя [593] та М. Полякова [629], які продовжили теоретичні розробки загальної концепції юридичної реабілітації без чіткого виходу на категорії репресованих та політичні оцінки цього суспільного явища.

Правові аспекти реабілітації можна відстежити у статтях Б. Безлепкіна, опублікованих у 1978-1979 рр. [549, 550]. Автор досліджував нормативно-правову базу, шляхи, методи реалізації процесу виправдання безневинно засуджених за радянським законодавством, задовольняючись окресленням теоретичних основ вирішення правових питань реабілітованих. Про жертви політичних репресій у них мова не йшла, але викладені ідеї правового

характеру засвідчували, що саме ця категорія реабілітованих стала предметом наукового дослідження в юриспруденції.

Радянська політична система стояла на заваді вітчизняних історичних та історико-правових досліджень політичних репресій. Державна ідеологія унеможлиблювала широке розголошення, а тим більше науковий аналіз неоднозначно оцінюваних подій новітньої історії, що компрометували соціалістичний лад. Саме за цих обставин у зазначений період не було опубліковано жодного наукового дослідження.

Під впливом суворої правди ХХ та ХХІІ з'їздів КПРС відбувалося формування дисидентського напрямку в радянському суспільстві, прихильники якого, за оцінкою голови КДБ при Раді Міністрів СРСР Ю. Андропова, називали себе антисталіністами, борцями за демократичні права [447, с. 77-78]. Незважаючи на переслідування, вони використовували самвидавську літературу для викриття зловісного механізму політичних репресій. Ці матеріали, як правило, носили публіцистичний характер і започаткували оприлюднення тематичних аспектів репресивної політики та реабілітаційних заходів, що мали місце у вітчизняній історії. Це, зокрема, матеріали ташкентського процесу над представниками кримськотатарського народу, оприлюднені фондом імені Герцена в 1976 р. [515], спогади Е. Осипова "Партійна реабілітація" в збірнику "Пам'ять" у 1978 р. [624, с. 348-350], мемуари М. Нарізи "Після реабілітації" у "Вільному слові" [617], інформаційні повідомлення у часописі "Літопис Волині" [611, 522].

Певні напрацювання з цієї тематики, зроблені в 1980-х рр., репрезентовані роботами Ф. М. Бурлацького [439, 440], хоч вони залишалися далекими від глибоких досліджень, не містили аналізу змін у внутрішній політиці радянської держави. Викладені езопівською мовою, вони продовжували залишатися заідеологізованими, не позбавленими упередженості, проте в них досить чітко викладалися події, які в подальшому допомогли дослідникам розібратися в питаннях реабілітації.

Другий етап вивчення та дослідження цієї проблеми припадає на

середину 1980-х рр., коли в державі був започаткований курс на перебудову та демократизацію суспільства. Проблеми дослідження політичних репресій та реабілітаційних заходів навколо них стали предметом відкритого обговорення після виступу Генерального секретаря М. Горбачова на урочистому засіданні 2 листопада 1987 р., присвяченому 70-річчю Жовтневої революції. Він визнав, що "процес відновлення справедливості не був доведений до кінця і фактично призупинений в середині 60-х років. Зараз відповідно до рішень жовтневого (1987 р.) Пленуму ЦК доводиться знову повертатися до цього" [185, с. 22]. За оцінкою дослідників О. Рубльова та Р. Подкура, цією заявою був наданий політичний дозвіл на проведення дослідження політичних репресій і реабілітаційних заходів [627, с. 11].

Це зумовило справжній прорив інформаційної блокади щодо висвітлення впливу культу особи на формування репресивної політики. Публікації В. Амлинського І. Анфертьєва, Ю. Аксютіна, Ю. Борисова, Ф. Бурлацького, І. Іванова, Д. Волкогнова, Р. Медведєва, К. Симонова, Д. Шелестова та інших дозволяли розкрити у 1988 – 1990 рр. маловідомі сторінки масових репресій та механізм їх здійснення. Ними було започатковано вивчення впливу тоталітаризму не тільки на історичні, але й на соціально-психологічні характеристики суспільства. Започатковувався розгляд причин зміни курсу партії, роль та значення М. Хрущова у викритті культу особи Й. Сталіна [177, 538, 539, 671, 677, 678, 458 442, 483, 484, 512, 665, 666]. У збірниках "Реабілітований посмертно" із серії "Повернення до правди" були опубліковані надруковані в періодичній пресі матеріали про долі людей, що стали жертвами сталінського терору [245, 246].

Великий потік літературних творів, публіцистичних, наукових матеріалів заповнив періодичні видання кінця 80-х – початку 90-х рр. ХХ століття. Палітра поглядів, оцінок авторів відбивала різноманітні ідеологічні спектри: від традиційних марксистсько-ленінських до антимарксистських і демократичних. Серед авторів слід назвати А. Рібакова, Я. Рапопорта, О. Лаціса, Г. Померанца, І. Клямкіна, М. Барсукова, В. Новікова, В. Земсько-

го, Ю. Шевельова, О. Солженіцина, Н. Сєрова, які повели мову з проблем сталінізму, взялися аналізувати витoki терору і масових репресій [509, 504, 603, 630, 592, 675, 621, 584, 585, 664, 513, 641]. У роботі "Режим особистої влади Сталіна: До історії формування" зроблена спроба перейти від публіцистичного висвітлення проблеми до наукового. У дискусійній формі обговорювалися чинники, що сприяли формуванню культу особи Сталіна. На конкретному історичному матеріалі аналізувалися питання: чому комуністична партія в 20 – 30-х рр. ХХ століття не стала гарантом демократичного розвитку країни, чи були реальними альтернативи сталінізму [506].

Одночасно з появою названих праць з'явилися публікації, присвячені реабілітації жертв політичних репресій. Зокрема, Б. Вікторов розкрив діяльність прокуратури СРСР з перегляду судовими органами кримінальних справ осіб, обвинувачених у "контрреволюційних" злочинах, діяльність комісій, утворених в 1954 р., визначив коло їх завдань, спрямованих на розвантаження таборів [441]. Комісіями було звільнено понад 60 тисяч безпідставно засуджених, але більшість з них була реабілітована лише через 35 – 40 років.

Серед фундаментальних праць особливе місце посідає дослідження "Реабілітації: Політичні процеси 30-х – 50-х рр.", яке було опубліковане в 1991 р. за редакцією О. Яковлева [244]. У роботі міститься аналіз архівних джерел, які мали особливий інтерес для дослідників реабілітаційних процесів. Видання висвітлювало роботу комісії ЦК КПРС щодо додаткового вивчення матеріалів, пов'язаних з репресіями. Дещо раніше світ побачила книга "Повернуті імена", у якій вміщені цінні архівні матеріали про дії каральних органів [182, 183]. Об'єднувальною ідеєю цих видань стало те, що вони проаналізували масштабні репресивні процеси в країні.

Ю. Аксютін та О. Волобуєв прагнули розкрити вплив ХХ з'їзду КПРС на процес очищення суспільства від спадщини сталінізму, відстежити причину змін курсу партії, які, зрештою, привели до розгортання масової реабілітації [425, 567]. Позитивним у дослідженні авторів є спроба відобразити вплив партії на демократизацію суспільства. Суттєвим

недоліком публікацій слід визнати те, що увага авторів в основному була зосереджена лише на політичній боротьбі в партійному середовищі.

Спробу пояснити вплив окремих державних діячів на долю проведення реформ та реабілітації зробила О. Зубкова. Автор запропонувала особливу періодизацію реформування суспільно-політичного життя країни в процесі реабілітації, висловила думку про існування альтернативних шляхів реформування суспільно-політичної системи СРСР. Проте у статті не розглядалася реабілітація як цілісна система оновлення суспільного організму, увага концентрується лише на політичних передумовах і шляхах її проведення [588].

У науковій розвідці Н. Каткова відстежуються етапи становлення процесу реабілітації залежно від виявлення основних причин, що сприяли їх активізації [589]. Поза увагою автора залишилася законотворча робота Верховних Рад УРСР, БРСР, прийняті ними нормативно-законодавчі акти з відновлення прав громадян, потерпілих від беззаконня і свавілля.

У більш широкому плані розглядаються передумови і причини реабілітації у статтях В. Наумова, опублікованих у другій половині 1990-х рр. [619, 620]. Автор розкриває значення реабілітації у тогочасному житті країни, внутрішньопартійну боротьбу в керівництві, пов'язуючи їх з тими складними процесами, які набирали силу в партії та державі. Під сумнів ставиться однозначне бажання вищого партійно-державного керівництва і особисто М. Хрущова щодо проведення демократичних реформ. Боротьба у вищих владних ешелонах, бажання уникнути відповідальності за злочини 30 – 50-х рр. ХХ ст. спонукали М. Хрущова "відмежуватися від Сталіна і на цій хвилі набути собі авторитету" [619, с. 14]. На підставі матеріалів архівів та мемуарної літератури автор дійшов висновку, що М. Хрущов як ініціатор і головний рушій реформ 50–60-х рр. ХХ ст. використав реабілітаційні процеси для утвердження своєї особистої влади.

Не залишилися осторонь досліджуваної проблематики і правознавці. У наукових розвідках юристів Б. Безлепкіна, Л. Косарської, Л. Бойцової та В. Бойцової, Б. Цой розглядалися питання правової бази реабілітації,

відшкодування втрат безневинно засудженим громадянам [551, 598, 555, 436, 554, 656]. Реабілітаційні заходи, за оцінками Л. Бойцової та В. Бойцової, – це наслідок реалізації ідеї відповідальності держави за "помилки правосуддя". Автори розкривають обмеженість радянського законодавства, зокрема щодо повного повернення матеріальних втрат, завданої шкоди, надійного механізму захисту трудових прав безневинно репресованих. У статті "Відновлення та охорона прав жертв масових репресій: стан та перспективи законодавчого регулювання" аналізується діяльність прокуратури в проведенні реабілітації, постанова Ради Міністрів СРСР від 8 вересня 1955 р. "Про трудовий стаж, працевлаштування та пенсійне забезпечення громадян, необгрунтовано притягнутих до кримінальної відповідальності та згодом реабілітованих". Розгляд провадження останнього на регіональних рівнях дозволяє відстежити еволюцію відновлення соціальних прав реабілітованих громадян на тлі подій у союзних республіках 50 – 60-х та 80 – 90-х рр. ХХ століття.

У дослідженні автори означили умовний поділ реабілітаційного процесу на три стадії. На їхню думку, його перша хвиля розпочалася в 1953 р., коли Верховний Суд СРСР визнав правомочним право розгляду протестів Генерального прокурора СРСР щодо рішень колегій ОДПУ, трійок НКВС. Друга хвиля реабілітаційного процесу розпочалася в 1988 р. і продовжилась із прийняттям 16 січня 1989 р. Указу Президії Верховної Ради СРСР "Про додаткові заходи щодо відновлення справедливості стосовно жертв репресій, що мали місце в період 30-40-х і початку 50-х років"; третя – була означена в 1989 р., коли в Прибалтійських республіках були прийняті нормативні акти, які гарантували задоволення претензій щодо відшкодування майнових прав [555, с. 15-17].

Із зазначеною періодизацією частково не можна погодитися, оскільки 13 серпня 1990 р. був прийнятий Указ Президента СРСР "Про поновлення прав всіх жертв політичних репресій 20-50-х років", який фактично призупинив реабілітацію через відсутність досконалої законодавчої бази щодо порядку розгляду заяв і відновлення в правах безневинно засуджених.

Реабілітація поновилася після прийняття в республіках законодавчих актів про відновлення прав жертв політичних репресій. Отже, третя хвиля цього процесу могла розпочатися лише з 1991 року.

У роботах Ю. Дьоміна, М. Шумила розглянуто важливі правові питання щодо врегулювання проблем реабілітації в процесі застосування Закону Української РСР від 17 квітня 1991 р. "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні". Ю. Дьомін зауважує суттєву прогалину в правовому полі українського законодавства щодо визначення поняття "пособництво" і застосування до нього правових норм. Автор висловлюється за розмежування у визначенні пособництва, пов'язаного з геноцидом слов'янських народів на окупованій фашистами території і тим, у яке становище потрапили особи, обрані на сходах місцевим населенням або ж примусово призначені окупаційною владою. Останні у своїй діяльності прагнули звести до мінімуму трудові повинності і нерідко сприяли діяльності підпілля чи партизан [581].

У розробці М. Шумила йдеться про коригування нормативної бази реабілітації через швидку зміну політичної та правової ситуації. Закон "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" приймався ще за часів Радянського Союзу, отже, деякі питання необхідно було віднести до його компетенції. Прийняті згодом відповідні законодавчі акти у Росії, Білорусі сприяли цьому розмежуванню [669].

Українська історіографія з проблеми реабілітації жертв політичних репресій розпочалася порівняно недавно. Певною мірою це було пов'язано з урахуванням потреб перебудови історичної науки та коригуванням наукових пріоритетів Інституту історії України НАН України. У дослідженнях Інституту в 1990 р. була започаткована абсолютно нова для вітчизняної історіографії проблематика "Увічнення пам'яті жертв незаконних репресій 30 – 40-х – початку 50-х років в контексті розробки проблем регіональної історії: На матеріалах України" під керівництвом кандидата історичних наук Ю. Данилюка [234, с. 11].

Започаткована тематика з великим інтересом сприймалася науковцями. До прикладу, у Полтавській області спільними зусиллями Полтавського педагогічного інституту ім. В. Г. Короленка, Полтавської обласної спілки краєзнавців, Полтавської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Управління Служби безпеки України була підготовлена книга про реабілітованих полтавців, які зазнали політичних репресій [251]. Книга "Репресоване краєзнавство", що вийшла у світ за участі Інституту історії України НАН України та Служби безпеки України, вперше дала можливість довідатися про трагічні долі реабілітованих академіків Ф. Шміта, М. Слабченка, М. Біляшівського, М. Яворського, професорів О. Гермайзе, О. Янати, В. Гереновича та багатьох інших науковців [252].

Реабілітацію жертв політичних репресій в Україні розглянула в дисертаційній роботі Н. Жарікова. Однак реабілітаційні процеси 1950 – 1960-х рр. розглянуті оглядово, без глибокого аналізу. Намагання розкрити особливості реабілітації 80-х – початку 90-х рр. ХХ століття теж не вдалося, оскільки автор приділила основну увагу висвітленню процесів у Радянському Союзі в цілому. Дослідження базувалося головним чином на матеріалах періодичних видань, мемуарної літератури, які відображали далеко не повну характеристику діяльності партійних, радянських та правоохоронних органів республіки при вирішенні реабілітаційних заходів, не сприяли відстеженню прогалин у досліджуваній проблемі на тлі суспільно-політичного життя України другої половини ХХ століття [171].

Безперечним кроком у дослідженні процесу оновлення суспільства, зокрема організації реабілітації, стали наукові розробки "круглого столу", проведеного 26 лютого 1996 р. в Інституті історії України НАН України, присвяченого 40-річчю проголошення М. Хрущовим доповіді "Про культ особи та його наслідки". У наукових розвідках висвітлювався майже недосліджений період вітчизняної історії.

Прослідкувати основні підходи реабілітаційного процесу в Україні за "резонансними справами" членів "Спілки визволення України" на чолі з

С. Єфремовим, "Українського націоналістичного центру", очолюваного М. Яворським, "Контрреволюційної троцькістської організації в Україні" на чолі з Ю. М. Коцюбинським та ряд інших інспірованих політичних процесів ставив за мету В. Пристайко [633]. Цілком слушно він звернув увагу на формування центральних та місцевих комісій, які в організованому порядку провадили реабілітацію у справах за "контрреволюційними злочинами" і мали повноваження приймати рішення про повну реабілітацію, перекваліфікацію складу злочину, скорочення строку покарання, застосовуючи положення указу від 27 березня 1953 р. "Про амністію". Не випала з поля зору автора діяльність комісій Президії Верховної Ради СРСР щодо перевірки справ не за місцем розслідування, а за місцем перебування ув'язнених у тюрмах чи таборах, засуджених за політичні, службові та господарські злочини, що дозволило зняти політичну напруженість у державі. Із середини 1960-х років цей процес фактично призупинився через ідеологічну заангажованість, яка не сприяла прийняттю виважених рішень. Висновки про реабілітацію з правового погляду були просто парадоксальними [632].

Якщо у 1956 р. був реабілітований Ю. Коцюбинський, якому інкримінували керівництво "Контрреволюційною троцькістською організацією в Україні", то це ніякою мірою не означало реабілітацію інших осіб, що проходили за цією справою. Лише в 1989 р. були переглянуті кримінальні групові справи так званих "блоків", "центрів", "спілок" та інших фактично не існуючих організацій. Необхідні були додаткові зусилля. Так, за кримінальною справою "Спілка визволення України" в 1930 р. було засуджено 45 осіб. Ще 700 – було заарештовано невдовзі за цією ж справою. За підрахунками, які наводить Ю. Шаповал, під час та після процесу "СВУ" було заарештовано, знищено або заслано понад 30 тисяч осіб [662, с. 405]. На підставі матеріалів перевірки, проведених Прокуратурою та КДБ УРСР, 15 червня 1989 р. був направлений протест до пленуму Верховного суду УРСР, який своєю постановою від 11 серпня 1989 р. реабілітував усіх 45 засуджених за відсутністю в їхніх вчинках складу злочину [692]. Поновлення

посмертно в правах керівного складу "СВУ" дозволило надалі реабілітувати тисячі безневинно репресованих українських громадян.

У роботі М. Жулинського також розглядається діяльність центральної та місцевих комісій 1954 – 1955 рр. щодо перегляду кримінальних справ на осіб, засуджених за контрреволюційні злочини, зокрема діячів культури. Проте наведені там дані носять більше інформативний характер [201]. В. Сергійчук узагальнив причини опору владних структур поверненню у рідні місця так званих українських буржуазних націоналістів та членів їхніх родин після звільнення з місць позбавлення волі [640].

Наукові дослідження В. Барана дають підстави стверджувати, що реабілітаційні процеси вивчалися автором з урахуванням змін, що мали місце в політичній, економічній, соціальній та духовній підсистемах суспільства на матеріалах центральних архівів Росії та України, серед яких особливе місце займають розсекречені фонди партійних та державних органів. Його наукові розвідки відстежують реабілітацію різних категорій незаконно репресованих громадян, діяльність правоохоронних органів, залучених до її проведення, запровадження правових засад оновлення суспільства в контексті змін суспільно-політичної системи [546, 548, 429]. Автор на підставі узагальнених систематизованих матеріалів зауважував, що "процес десталінізації здійснювався непослідовно, часто підпорядковувався тактичним політичним потребам і розрахункам, що відображало перехідний характер хрущовського правління, як і суперечливу натуру самого реформатора" [430, с. 20].

Окремо слід виділити працю відомого дослідника історичної науки С. Кульчицького "Спроба реформ (1956 – 1964)", у якій відображено реабілітацію в контексті загальнодержавного процесу оновлення суспільства, започаткованого т. зв. колективним керівництвом СРСР [600]. На думку автора, однією з причин розпочатого процесу реабілітації стало зростаюче невдоволення репресивною політикою, яке виявлялося через страйки, повстання в'язнів ГУТАБу. Активну участь у заходах непокори взяли ув'язнені українці. Інша причина, яка сприяла відновленню справедливості,

крилася у посиленій зацікавленості до проблем радянських політв'язнів з боку закордонних громадських організацій та урядів інших країн. У 1955 р. відкритий лист українських політичних в'язнів, прорвавши інформаційну блокаду, потрапив до ООН [600, с. 107].

Дослідник проаналізував діяльність і місце органів прокуратури, суду, внутрішніх справ, державної безпеки в проведенні реабілітаційної роботи в Україні, навів статистичні матеріали, що характеризували їхню діяльність. С. Кульчицький проаналізував хід реабілітації осіб, засуджених за участь у націоналістичному підпіллі та пособництві ОУН–УПА в західних областях України.

За його переконаннями, реабілітація виступила як складова частина реформування суспільно-політичного ладу, але за своїм перебігом була вибірковою, таємничою і поширювалася на незначну частину громадян. Ініціатори та ідеологи репресивної політики, проводячи реабілітацію, прагнули приховати свою причетність до злочинної політики, перекладаючи вину на політичних діячів, що відійшли у небуття.

Важливі сюжети реабілітації розглянуті в працях О. Бажана [541, 542, 543, 544, 545]. Це насамперед ставлення вищих посадових осіб, партійно-державного апарату республіки, різних верств населення до процесу десталінізації. На документальних матеріалах Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади і управління, Російського державного архіву новітньої історії та Державного архіву Російської Федерації визнано, що процес реабілітації 50 – 60-х рр. ХХ ст. відзначався половинчастістю, незавершеністю. Висловлюючи побоювання щодо відновлення прав репресованих, деякі керівники вбачали у звільненні від покарання шлях до формування в країні прошарку населення, опозиційно налаштованого до режиму, зокрема з числа учасників українського національно-визвольного руху 1940-х – початку 1950-х рр. Більше того, на його переконання, з допомогою відкритих судових процесів середини 1950-х рр. формувалася громадська думка про

націоналістичні формування, релігійно-сектантські групи, яка супроводжувалася переслідуванням інакодумців, посиленням політичного контролю в суспільстві.

Відкриття архівно-слідчих справ репресованих, передача частини з них із архівів колишнього КДБ до державних згідно з Указом Президії Верховної Ради України від 9 вересня 1991 р. сприяли активізації зусиль науковців до проведення широкомасштабної роботи щодо відновлення соціальної справедливості жертв політичного терору. Учасники Всеукраїнської науково-практичної конференції "Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання" підкреслили суспільно значиму взаємозацікавленість державних архівних установ, архівних підрозділів Служби безпеки, МВС, прокуратури України, комісій з відновлення прав реабілітованих, товариства "Меморіал", політв'язнів та репресованих.

У наукових дослідженнях П. Тронька, С. Тимченка, Є. Скляренка, А. Амонса, Р. Подкура, Н. Платонової, В. Васильєва, О. Авербуха, М. Шитюка [651, 652, 648, 644, 643, 536, 628, 626, 563, 668] та інших ґрунтовно розглядаються проблеми загально-правового порядку, зумовлені реалізацією Закону "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" від 17 квітня 1991 р., виконанням прийнятої Державної програми видання науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією".

У дисертації Є. Цокура "Реабілітація жертв політичних репресій в Україні у 1953 – 1964 роках" систематизовано основні заходи реабілітаційного процесу, діяльність органів прокуратури, суду, держбезпеки та МВС, відшкодування майнових прав реабілітованих, прагнення державних структур розв'язати проблеми їхнього працевлаштування. Робота мала б більш завершений вигляд, коли б автор відобразив проблеми народів, які зазнали масових депортацій, у першу чергу кримських татар, глибше відстежив дії партійно-державних структур, правоохоронних органів західних областей України, які стали на перешкоді відновлення в правах репресованих громадян регіону [176].

Українська історіографія з проблем реабілітації жертв сталінізму суттєво відстає від російської, більшість досліджень носить фрагментарний характер, використовує давно відомі матеріали. Російські дослідники, маючи у розпорядженні величезний масив розсекречених архівних джерел працюють більш плідно. Це підтверджується численними публікаціями впродовж другої половини 1980 рр. і по нинішній час. Зокрема, в 2000 – 2004 рр. було опубліковано тритомне документальне видання "Реабилитация: как это было"(за редакцією О. Яковлева), у якому вміщено понад 600 документів майже сорокарічного періоду з історії реабілітації репресованих за політичними мотивами. Конкретний аналіз дослідження цієї проблематики зроблений у 2005 р. в монографії А. Петрова "Реабилитация жертв политических репрессий: опыт историко-правового анализа". На значних архівних матеріалах, документах розкриті важливі питання подолання наслідків тоталітарного режиму в праці М. Бугая "Реабилитация репрессированных граждан России (XX – начало XXI века)", яка була опублікована в 2006 р. У цих та інших наукових працях, зокрема дисертаційних дослідженнях О. Кузнецової [174], А. Гонова, [170] В. Карнасевича [173], Р. Агиева [168], О. Ряполової [175], А. Воронцова [169], Г. Казначеева [172], відстежуються проблеми реабілітаційного характеру Російської Федерації. Однак у дослідженнях російських істориків лише побіжно вивчалися питання реабілітації жертв політичних репресій в Україні.

* * *

У процесі вивчення історіографії означеної проблеми можна відстежити три етапи становлення дослідження реабілітаційного процесу. Перший – розпочався із середини 1950-х рр. оприлюдненням на XX з'їзді КПРС доповіді М. Хрущова "Про культ особи та його наслідки". Подальше вивчення цієї проблематики продовжувалося у працях зарубіжних дослідників та вітчизняних правознавців.

Рамки означеної проблеми у вітчизняній історіографії значно розширилися під час другого етапу, після 1986 р., який характеризувався

процесами розбудови громадянського суспільства, розвитку демократизації та гласності. Характерним для цього часу є кількісне зростання вітчизняних досліджень, їх тематичне розмаїття.

Третій етап розпочався у 1991 р. із прийняттям Закону УРСР "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні". Він характеризується відкриттям для дослідників архівно-слідчих справ репресованих у сховищах колишнього КДБ, передачею багатьох з них до державних архівів, прийняттям важливих державних законодавчих актів з реабілітації жертв політичних репресій, реалізацією їх в областях.

Констатуючи безсумнівні успіхи у вивченні проблем реабілітації жертв політичних репресій, зауважимо, що, незважаючи на тематичне розмаїття публікацій, широкий спектр опрацьованих джерел, вивчення реабілітаційного процесу далеко не завершене. Продовжують залишатися невідомими аналітичні та статистичні дані, матеріали архівних кримінальних справ, протоколи судових засідань, загальне листування з вищестоящими органами, партійними та державними інституціями.

Таким чином, проведений історіографічний аналіз свідчить, що дослідження авторів з розроблюваної проблеми були єдині у своїх висновках: репресивна державна політика, яка була спрямована на знищення особистості, депортацію народів, ніколи, за жодних обставин не може бути виправданою. Вона підлягає широкому осуду суспільством з метою недопущення аналогічних явищ у майбутньому, подальшого розв'язання та осмислення проблем, пов'язаних із реабілітацією жертв політичних репресій в усій їх сукупності. Завдання даного дослідження відобразити розвиток репресивної системи в умовах диктатури пролетаріату, з'ясувати місце терору в радянській державі під страхом месіанського вождізму, розкрити становлення і розвиток правових, соціальних та політичних засад реабілітаційного процесу в діяльності державних органів України щодо подолання наслідків державного терору та увічнення пам'яті жертв політичних репресій.

1.2. Аналіз джерельної бази

Стержневим питанням будь-якого історичного дослідження завжди була джерельна база. Сучасні підходи до розробки наукових проблем вимагають усебічного вивчення та якомога ширшого залучення різноманітних джерел означеної тематики, які б передбачали не тільки виявлення і використання архівних та опублікованих документів і матеріалів, але й їх систематизацію, вивчення походження, визначення достовірності та їхню репрезентативність.

Джерельна база пропонованого дослідження чисельна. Її можна розмежувати на документальну історичну та імперативну наказову. У першій використані здебільшого неопубліковані документи центральних державних і обласних архівів України, Російської Федерації, Державного архіву Служби безпеки України та його обласних управлінь тощо.

Основна колекція документів про реабілітацію жертв політичних репресій зосереджена у фондах ЦДАГО України. Матеріали фонду 1 (Центральний комітет Комуністичної партії України) дають можливість через постанови політбюро ЦК КП(б)У, спецповідомлення, інформації, довідки, надіслані на адресу відділів ЦК КП(б)У, звіти та листування ЦК КП(б)У на адресу ЦК КПРС з'ясувати позиції вищого партійно-державного керівництва щодо реабілітаційного процесу, поточну роботу республіканської та місцевих комісій з перегляду кримінальних справ спеціальної підсудності, місцевих комісій Президії Верховної Ради СРСР, комісії політбюро ЦК Компартії України і їх місцевих органів стосовно прав реабілітованих. Історико-правові аспекти процесу реабілітації зосереджені в описах 11, 24, 25 та картотеці репресованих і реабілітованих громадян, переданій архівом СБУ.

Архівні матеріали ЦДАВО України, зокрема фонду 2 (Ради Міністрів УРСР), фонду 228 (Прокуратура УРСР) розкривають чимало важливих питань теми. Серед них – документи регламентації паспортного режиму в містах західних областей України для осіб, засуджених за "контрреволюційні

злочини", бандитизм, навмисне вбивство, розкрадання державного та особистого майна. Документація з питань розгляду заяв реабілітованих про повернення конфіскованого майна, вирішення проблем житлового характеру.

Важливу джерельну базу дослідження склали документи, виявлені у фондах Російського державного архіву новітньої історії (РДАНИ). У матеріалах фонду 89 (Колекція розсекречених документів) відклалися матеріали протоколів засідання політбюро ЦК ВКП(б), листування, у тому числі Й. Сталіна, В. Молотова з керівництвом РНК СРСР, НКВС, МВД, Прокуратурою СРСР, іншими міністерствами і відомствами, республіканськими і місцевими партійними та радянськими органами. Значний інтерес становлять постанови вищих органів влади і матеріали до них з питань депортації із західних областей УРСР.

Документи фонду 5 (Відділ партійних органів ЦК КПРС союзних республік), фонду 6 (Комісія партійного контролю при ЦК ВКП(б), Комітет партійного контролю при ЦК КПРС та Партійна комісія при ЦК КПРС) дають змогу через звіти, довідки, доповідні записки, листи місцевих партійних органів відстежити механізм прийняття рішень з питань колективної реабілітації та проаналізувати процес її перебігу.

Архівні матеріали Російського державного архіву соціально-політичної історії (РДАСП), зокрема фонду 17 (Особливий сектор ЦК ВКП(б), містять відомості про події, пов'язані з поточною діяльністю ДПУ-ОДПУ-НКВС.

Документальні матеріали Державного архіву Російської федерації фонду 9414 (МВС СРСР), фонду 8131 (Прокуратура СРСР) розширюють відомості про порядок реабілітації, перегляд результатів судових процесів і групових справ, про категорії спецпоселенців і репресованих народів.

Використання архівів Російської Федерації дало можливість виявити і внести до наукового обігу оригінальні матеріали з проблем реабілітації, політичної історії України. Це передусім правові документи, що врегульовують реабілітаційні процеси, підкріплені статистичними та фактичними матеріалами. З їх допомогою здійснено спробу дослідити дії партійно-

державного керівництва в цілому, вплив конкретних осіб на хід реабілітації, висвітлити завдання щодо оновлення політичного життя в Україні.

Важливе місце для вивчення процесу реабілітації в республіці мали матеріали місцевих архівів. Це в першу чергу фонди обласних партійних комітетів областей: Вінницької (ДАВін.О. – Ф. П. 136, – Ф. Р. 29), Житомирської – ДАЖО. – Ф. П. 3809), Київської – (ДАКО. – Ф. П. 5), Полтавської – (ДАПО. Ф. П. 15), Харківської – (ДАХО. – Ф. П. 2), Чернівецької (ДАЧО. Ф. П. 2), Хмельницької – (ДАХм.О. – Ф. П. 475), Хмельницької обласної Ради народних депутатів (ДАХм.О. – Ф. Р. 338), Хмельницької обласної прокуратури (ДАХм.О. – Ф. Р. 1823) та інші, які деталізують ситуацію в регіонах, ставлення місцевих партійних, радянських, правоохоронних органів до вирішення завдань реабілітаційного характеру. З їх допомогою вдалося відстежити зміни в настроях громадськості, реакцію рядових громадян на події, які відбувалися в країні.

Важливою групою джерел стали архівно-слідчі справи репресованих громадян, які відповідно до Указу Президії Верховної Ради України були передані з архівів державної безпеки до обласних державних архівів [419, с. 6]. Архівні матеріали Верховного Суду України, обласних судів допомогли розкрити чимало закритих сторінок історії українського народу, відстежити "режисуру" багатьох процесів та справ, сфабрикованих чекістами.

Безсумнівну цінність для вивчення проблем реабілітації мають публікації документів і матеріалів нормативно-правового характеру, що складають другу імперативну наказову базу джерельного дослідження, яка в переважній більшості була видана в кінці 1980-х – початку 2000-х років у Російській Федерації та Україні [261, 575, 584, 586, 187, 188, 218, 219, 240, 566, 433, 434, 213, 216, 492, 257]. З повним правом до неї можна віднести підготовлений комісією Верховної Ради Російської Федерації в 1993 р. "Збірник законодавчих і нормативних актів про репресії та реабілітацію жертв політичних репресій". У ньому викладається нормативно-правова база

з основних напрямів проведення реабілітаційної роботи у 1950-х – початку 1960-х та у 1980 – 1990-х рр.

У віддрукованому в 1997 р. збірнику "Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика", підготовленому Верховним судом України, оприлюднені нормативні акти з питань організації репресій та проведення процесу реабілітації на загальнодержавному рівні і в Україні [247]. Саме з нього дізнаємося про створення та діяльність комісій з перегляду справ репресованих громадян, вирішення майнових, соціальних проблем реабілітованих, звільнення спецпоселенців та деяких інших категорій громадян. До нього ввійшли в основному правові та законодавчі матеріали центральних партійно-державних органів, республіканський масив нормативних актів представлений досить обмеженою кількістю. Немає у збірнику документів, які стосуються реабілітації засуджених за націоналістичну діяльність, відновлення прав спецпоселенців.

Поява низки збірників документів дозволила глибше зорієнтуватися у вивченні питань, пов'язаних з масовими репресіями, депортаціями, висланням та засланням. Це, передусім, збірники, підготовлені Інститутом історії України НАН України, Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича [215]. Позитивної оцінки заслуговують збірники документів, упорядковані О. Бажаном, Ю. Данилюком, Т. Григор'євою [213, 204].

Проблеми репресій, реабілітації жертв державного терору знайшли відображення у багатьох документальних добірках обласних редакційних колегій та науково-редакційних груп, зайнятих опрацюванням архівних матеріалів до загальноукраїнської серії книг "Реабілітовані історією". Донецька обласна редакційна колегія в 1995 – 2001 рр. випустила п'ять збірників "Правда через роки" [235, 236, 237, 238, 239,], на Дніпропетровщині у 2001 р. з'явився тематичний збірник "Свідчення минувшини: Мовою документів".

Збірники документів з реабілітації кримських татар, інших народів Криму відзначаються інформаційною насиченістю. Зокрема, видруковано п'ять випусків книг "Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки,

німці", підготовлені колективом авторів, очолюваним Ю. Білухою, за підтримки Державного департаменту в справах національностей та міграцій і Міністерства юстиції України [193, 194, 195, 196, 197].

У збірнику "Кримські татари: шлях до повернення" оприлюднені документи та матеріали з історії кримськотатарського національного руху другої половини 40-х – початку 90-х рр. ХХ століття, які дають можливість відстежити шляхи повернення на батьківщину кримських татар, розкрити дії українських та російських правозахисних організацій, протидію зазначеним процесам владних структур, радянських спецслужб [574].

У розпорядженні дослідників знаходяться зібрані з проблеми окремі документи політбюро ЦК КПРС, ВЦВК, ЦВК СРСР, РНК – РМ СРСР, ОДПУ-НКВС-МВС, МЮ СРСР, які відображають реалії суспільно-політичного життя, допомагають повніше усвідомити події, пов'язані з репресіями та реабілітаційними процесами як у Радянському Союзі, так і в Україні. У збірнику документів "ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918 – 1960" за редакцією О. Яковлева [189] опубліковані раніше недоступні архівні матеріали про діяльність виправно-трудоустанов СРСР.

Тритомне видання "Луб'янка. Сталін і ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД. Архів Сталіна. Документи вищих органів партійної та державної влади" [221, 222, 223] відображає вплив Сталіна на форсовану побудову "соціалістичної економіки", спираючись на застосування позаекономічних та надзвичайних заходів, використовуючи заарештованих як робочу силу, а органи державної безпеки – як контролерів за виконанням рішень вищої влади.

В іншому тритомному виданні "Реабілітація: як це було" вміщені документи, які охоплюють період радянської історії після смерті Й. Сталіна до 1991 р., розкривають механіку прийняття рішень з реабілітації, об'єктивні оцінки минулого, повернення невинно засудженим і репресованим чесного імені, конфіскованого майна [241, 242, 243].

Комплекс архівних документів нормативного характеру, залучений автором для вивчення джерельної бази, можна поділити на три групи. До

першої належать документи вищих органів влади і матеріали до них (закони СРСР, постанови ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР та її Президії, Ради Міністрів СРСР, накази, розпорядження, директиви союзних міністерств і відомств (МВС, Генерального прокурора СРСР, КДБ), неопубліковані архівні документи такого плану зберігаються у РДАНІ, РДАСПІ, ДАРФ, ЦДАГО України та ЦДАВО України.

Другу групу документального комплексу становлять документи республіканських і місцевих органів влади. Це звіти, доповідні записки, інформації щодо виконання рішень на адресу ЦК Компартії України, довідки обласних комітетів партії, адміністративного відділу ЦК КП України, органів прокуратури, суду, державної безпеки, статистичні дані відомств, залучених до реабілітації, акти перевірки тощо.

До третьої групи належать документи установ і організацій, на які було покладено проведення реабілітації. До них належать матеріали обласних комісій, комісій Президії Верховної Ради СРСР, прокуратури, суду, державної безпеки, інформації та звіти, направлені до центральних партійних та державних органів, апеляції, протести, листи, скарги, що надходили від репресованих та їхніх родичів.

Зазначені матеріали, опрацьовані в хронологічній послідовності, склали основу досліджуваної проблеми, дозволили розкрити суспільно-політичну значимість реабілітації.

Під час її вивчення активно залучалися статистичні матеріали про кількість заарештованих, засуджених, утримуваних у місцях позбавлення волі в різних регіонах республіки та СРСР, відомості щодо репресованих, справи яких підлягали перегляду тощо. Отже, визначити загальну кількість реабілітованих в Україні надзвичайно складно. Серед дослідників немає одностайної думки щодо їх числа, оскільки ці матеріали розпорошені в різних архівах і фондах, частина з них до цих пір є недоступною. Видання в кожній області загальноукраїнської серії книг "Реабілітовані історією" дасть можливість узагальнити відомості про жертви політичних репресій в Україні.

До матеріалів слідства необхідно віднести архівно-слідчі справи, документи, які відображали діяльність обласних комісій з перегляду кримінальних справ спеціальної підсудності, міжобласних комісій Президії Верховної Ради СРСР, які розглядали справи засуджених за політичні, посадові та господарські злочини, місцевих комісій з поновлення прав реабілітованих, органів державної безпеки, суду, прокуратури.

У процесі дослідження реабілітації широко використовувалася мемуарна література, представлена публікаціями учасників подій. У спогадах, як правило, відображено життя і діяльність не лише окремих осіб, а й інформацію щодо демократичних перетворень у країні, точку зору авторів на їх зміни. Однак дані мемуаристики слід приймати виважено, враховуючи ту обставину, що створювали її представники різних верств суспільства і кожен автор мав право на власну оцінку описуваних подій. Серед мемуарної літератури помітне місце займають спогади керівників партійного олімпу, які були учасниками суспільно-політичних процесів, володіли інформацією, недоступною іншим. У цьому плані заслуговують на увагу мемуари М. Хрущова [495], В. Молотова [522], А. Мікояна [488], О. Аджубея [424], С. Берії [432], О. Ляшка [478], П. Шелеста [526], В. Семичасного [511] та інших представників правлячої еліти Радянського Союзу. Ці публікації, за власними оцінками авторів, підготовлені з використанням приватних та державних архівів, дають змогу оцінити діяльність центральних та республіканських партійних органів, державних структур щодо шляхів і методів проведення реабілітаційного процесу, окреслюють прагнення владних структур до демократизації суспільства. Заслуговують на увагу також спогади представників іншого рангу. Б. Вікторов [441], Ю. Чірков [521] та А. Жигулін [451] намагалися проілюструвати процес реабілітації в усій його складності залежно від свого статусу. Один оцінював її з позиції працівника правоохоронних органів, інші – як жертви тоталітарної системи, що пройшли тортури ув'язнення, заслання.

Оцінюючи діяльність Генеральної Прокуратури СРСР та судових органів, Б. Вікторов розкриває їх діяльність після смерті Й. Сталіна, ілюструє процес за справами осіб, які обвинувачувалися у "контрреволюційних злочинах", місце партійно-державних органів у ньому. Ю. Чірков та А. Жигулін, як і мільйони інших незаконно репресованих, пройшли через свавілля каральної системи. З позиції власного життя вони оцінюють зміни у суспільстві, що суттєво вплинули на долі сотень тисяч в'язнів, яких не змогли зламати жорна репресій.

Важливо підкреслити значення мемуарної літератури, яка вийшла з-під пера реабілітованих. За останні роки надруковано чимало матеріалу, що становить певну цінність, проте варто зауважити його деяку однотипність в оцінці та висвітленні подій.

Дослідженню проблеми сприяла діяльність Головної редакційної колегії з виконання Державної програми "Реабілітовані історією", яка ставила за мету відновлення історичної пам'яті про трагічні сторінки нашої історії. За цей час з'явилися десятки нових книг багатотомного видання, проаналізовано широкий масив архівних матеріалів МВС, СБУ, прокуратури та суду, у науковий обіг введена значна кількість архівних матеріалів. Проте без оприлюднення узагальнених інформаційно-аналітичних документів стосовно репресій та реабілітації неможливе об'єктивне відтворення реальних історичних подій, з'ясування умотивованості й масштабів репресій в Україні загалом та її регіонах зокрема.

Отже, зазначені вище джерела дали змогу відтворити картину суперечливого, неоднозначного і багато в чому драматичного реабілітаційного процесу, що супроводжувався реальним відновленням у правах безневинно репресованих у контексті суспільно-політичного життя досліджуваного періоду. Джерельна база дозволила виокремити соціально значимі дії у руйнації основ тоталітарного державного управління, охарактеризувати вплив реабілітації на процес трансформації радянської політичної системи.

1.3. Теоретичні аспекти дослідження історії реабілітаційних процесів

Незалежність України надала можливість науковцям ознайомитися з іншою методологією, окрім марксистсько-ленінської, процесу історичного пізнання. Панівне в радянській історіографії "марксистсько-ленінське бачення світу" та перебігу світової історії призвело до її міфологізації, викривлення та замовчування фактів у дослідженні та реконструкції історичних подій. Сучасний стан історичної науки в Україні характеризується не тільки переходом від однієї методології до іншої, але й пошуком методології до аналізу історичного минулого.

Залучення українських учених до загальносвітового процесу дослідження людської цивілізації надало можливість вітчизняним дослідникам ознайомитися з філософськими системами, різноманітними принципами, підходами та методами історичного дослідження, напрацьованими світовою історичною наукою. Український історик Л. Таран зазначив: "Нині спеціалісти єдині в одному: історія повинна писатися на основі багатьох поглядів і оцінок", синтезу теорій, підходів і методів та конкретно-наукових концепцій різних наук [647, с. 23].

Обираючи методологічні засади дисертаційного дослідження, дисертант прагнув позбутися хиб, властивих радянській методології в суспільних науках – спрощеного, механістичного розуміння принципу соціального детермінізму, недіалектичного погляду на відносини соціального монізму, ігнорування начебто випадкових процесів та явищ.

Вивчення проблем реабілітації жертв політичних репресій тісно пов'язане з таким явищем радянської дійсності, як тоталітаризм. Підтримуючи точку зору російського вченого А. В. Бакуніна про збереження тоталітаризму в нашій країні і після смерті Сталіна [427], автор вважає, що реабілітація стала індикатором кризи тоталітарного режиму в СРСР, перші ознаки якої виявилися в 1950 – 1960-х рр., у наступні роки розвивалися і відверто означилися в кінці 1980-х рр.

Необхідно зазначити, що суспільно-політичне піднесення кінця 1980-х рр. сприяло поживавленому вивченню історії репресій сталінського періоду правління і дало можливість усвідомити: крах існуючої політичної системи та ідеології цілком природно привів до кризи методологічних підходів щодо вивчення сучасної історії. Одночасно з падінням тоталітарного режиму відійшла в минуле і марксистко-ленінська модель розвитку суспільства. За оцінкою академіка РАН О. Чубар'яна, ХХ століття було пронизане "зіткненнями абсолютно полярних явищ" [659]. Такими дихотоміями, що характеризували ХХ століття, стали націоналізм і інтернаціоналізм, тоталітаризм і демократія, капіталізм і соціалізм. Звичайно, домінуючий у радянській науці ідеологізований і тенденційний підхід не в змозі був дати пояснення таким явищам, які суперечили одне одному.

Струнка система п'ятичленного формаційного поділу суспільства, яка була усталена в радянській науці відповідно до "Короткого курсу ВКП(б)", піддавалась сумніву ще в кінці 1950-х рр. Це збігалось в часі з кризою політичної системи, коли, за переконаннями Я. Шемякіна, "неадекватність п'ятичленною системи як знаряддя дослідження насамперед найяскравіше виявилася в оцінці діяльності країн Сходу" [667]. На думку Я. Шемякіна, в епоху сталінізму в суспільних науках затвердився і став домінуючим особливий підхід до вивчення історії і взагалі суспільного життя – формаційний редуціонізм – не тотожний формаційному підходу. Дискусія з цієї проблеми, що мала місце в 1960 – 1970-х рр., не привела до серйозних змін щодо питань методології історичних досліджень. "Ідея формацій" не могла пояснити складного явища появи тоталітаризму при "побудові демократичного суспільства соціальної справедливості", а відповідно і його наслідків. Лише дискусії кінця 1980-х – початку 1990-х рр. порушили питання доцільності вивчення проблеми тоталітаризму в радянській державі на підставі цивілізаційного підходу.

Сам термін "цивілізація", а відповідно й цивілізаційний підхід, як зауважував Я. Шемякін, може розглядатися залежно від того, який зміст в

нього вкладається [667, с. 87]. З позицій автора цивілізаційний підхід розглядався через призму гуманістичних ідей, загальнолюдських принципів, дотримуючись прав людини і громадянина, при цьому не заперечуючи можливості і формаційного підходу при вивченні історичних явищ. Автор поділяє думку російського історика І. Ковальченка, що основним у досліджуваному процесі пізнання минулого є єдність, "зумовлена об'єктивною потребою суспільства у здобутті максимальних знань" [594].

У ході дослідження підтримувалася точка зору, за якої методологічною основою вивчення такого надзвичайно складного явища, як тоталітаризм і його наслідки, став цивілізаційний підхід, головним критерієм якого є основна оцінка особистості. Світова практика визнала, що первинним у розвитку суспільства є права і свободи особистості, незалежно від її майнового стану. Громадяни будь-якого соціального походження апріорі мають право на життя, свободу творчості, свободу діяльності, думки, слова тощо. Кульмінацією у визначенні основних прав і свобод людей стала Загальна декларація прав людини, яка була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН у 1948 р. З усіх означених правових положень особливо виділяється право на життя, свободу і особисту недоторканність. За цим правом ніхто не повинен зазнавати тортур або нелюдського поводження чи покарання, яке принижує гідність громадянина.

У першій в світі соціалістичній державі – СРСР – право на життя, свободу і особисту недоторканність не забезпечувалося. Деклароване в документах, воно не виконувалося в період сталінського геноциду 1930 – 1950-х рр. Навіть після його смерті реальні права і свободи були відновлені в обмежених рамках. Переконливим прикладом було ставлення держави до жертв політичних репресій, до вирішення проблем реабілітації тих категорій осіб, які в різні часи потрапили під молох репресивної системи. Реабілітація жертв політичних репресій і пов'язані з нею процеси стали логічним завершенням тоталітарного режиму. Однак процес реабілітації репресованих у сукупності залишається не завершеним і досконало не вивченим.

У цьому контексті дещо змінюється зміст таких понять, як *"політичні репресії"*, *"реабілітація"*, *"юридична реабілітація"*, *"політична реабілітація"*, *"публічна реабілітація"*, *"реабілітаційний процес"*.

Поняття *політичні репресії* в різні проміжки радянської історії трактувалися по-різному. У доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС чи не вперше для широкого загалу партійців був озвучений термін "репресії". Спочатку він був застосований у контексті аналізу політичних процесів 1935 – 1938 рр. щодо "розгрому троцькістів, бухаринців, зінов'євців" тощо. М. Хрущов визнав, що в умовах повного політичного розгрому внутрішньопартійної опозиції практика "масових репресій за державною лінією спочатку проти противників ленінізму – троцькістів, зінов'євців, бухаринців, давно вже політично розбитих партією, а потім і проти багатьох чесних комуністів" [244, с. 24] була безглуздою.

Під терміном "репресії" М. Хрущов розумів не лише "розстріл", "масові арешти", "вислання сотень тисяч громадян", "страсти громадян без розслідування та у позасудовому порядку". Досліджуючи філологічні маніпуляції та застосування терміна "репресії", російський дослідник Д. Фельдман зауважив, що значення терміна "репресії" хрущовської доби полягало у "використанні Сталінін у 1934 – 1953 рр. засобу придушення", смисл терміна – "порушення норм права і партійної етики, не зумовленої надзвичайними обставинами" [518, с. 123]. Отже, М. Хрущов висував обвинувачення Й. Сталіну не щодо застосування репресії, а обвинуватив покійного диктатора СРСР в їх недоцільності та непотрібності. В умовах критичної необхідності щодо збереження політичної монополії КПРС та радянського ладу М. Хрущов змушений був визнати "репресії" як спробу винищення тисяч громадян за примхою "вождя".

Лише з горбачовською перебудовою у другій половині 1980-х рр. учені-суспільствознавці розпочали досліджувати значення терміна "репресії". Однак він отримав додаткове забарвлення – "політичні репресії". Українські науковці Р. Подкур та О. Рубльов, оцінюючи смислове навантаження терміна

"політичні репресії", у дослідженнях другої половини 1980-х – початку 2000-х рр. дійшли висновку, що "політичні репресії" визначалися як порушення та перекручення командно-адміністративної системи у 1920–1950-х рр. і вся вина за них покладалася на Й. Сталіна як головного організатора терору. Учені не розширювали межі дослідження проблеми після 1953 р. (смерті Й. Сталіна й постсталінської доби) [627, с. 17].

На нашу думку, "політичні репресії" слід розглядати як комплекс заходів, проведених судовими та позасудовими органами за прямої вказівки вищого політичного керівництва СРСР для ліквідації реальних чи потенційних політичних опонентів.

Термін "реабілітація" за змістом пов'язаний із терміном "репресія". Застосування в радянській історії поняття "реабілітація" теж пов'язане з М. Хрущовим і стало одним із символів хрущовської епохи. "Реабілітація" – від латинського "rehabilitatio" – "відновлення". Його тлумачення в широкому сенсі відповідає розумінню поновлення доброго імені, репутації несправедливо заплямованої, безпідставно обвинуваченої людини. У післясталінський період значення терміна почали широко застосовувати для відновлення прав і репутації осіб, які безневинно зазнали репресій, були неправомірно притягнуті до кримінальної, адміністративної чи дисциплінарної відповідальності [167, с. 244-245].

У наш час відсутнє єдине поняття реабілітації як у довідковій літературі, законодавстві, так і в правовій теорії та правосвідомості громадян. Сама ідея реабілітації в історії свого розвитку пройшла складний шлях. Її можна визначити як ретроспективне бачення формування інституту реабілітації, який створювався зі складових елементів упродовж тривалого часу. Перший – скасування наслідків юридичного документа, який встановлював факт порушення норми права конкретною особою і накладання на неї певних санкцій за це правопорушення. До таких санкцій належали кримінальні, адміністративні та дисциплінарні стягнення, покарання, визначені судовими і позасудовими органами, а також позбавлення окремих

політичних та цивільних прав. Другий – відновлення доброго імені, репутації неправомірно обвинуваченої або зганьбленої особи. І третім елементом стала ідея повернення державою моральної та матеріальної шкоди реабілітованим особам, як правило, вона практично не розглядалася до кінця 1980-х рр.

У радянському законодавстві періоду М. Хрущова описані процедури визнання громадянина невинним, однак дефініція терміна "реабілітація" не з'ясовувалася і сам термін не застосовувався. Лише 25 грудня 1958 р. Верховним Судом СРСР були затверджені "Основи кримінального судочинства Союзу РСР", де був запроваджений термін "реабілітація". Він застосовувався у контексті неможливості порушення кримінальної справи "стосовно померлого за винятком випадків, коли розслідування необхідне для реабілітації померлого чи відновлення справи за новими обставинами" [203, с. 49]. Згодом термін застосовувався у спеціальній юридичній літературі стосовно поновлення лише майнових прав реабілітованих громадян. Така позиція радянських правознавців наводить на думку, що термін несе смислове політичне значення.

Це підтверджується також аналізом численних документів так званих партійних чисток 1920 – 1930-х рр. Розглядаючи біографію комуніста, його професійну та громадсько-політичну роботу, комісія з чистки приймала рішення про його членство в партії. Після виключення місцевою комісією колишній партієць мав право звернутися до Контрольної комісії. У заявах про відновлення в лавах РКП(б)-ВКП(б) часто використовувався термін "реабілітація" у значенні "виправдання". У разі позитивного вирішення заяви виключеного члена партії – це означало офіційне визнання Контрольною комісією обвинувачення, яке спричинило до виключення його з її лав необґрунтованим або таким, що передбачало надмірне покарання за проступок [518, с. 79, 81]. Тобто йшлося про політичне виправдання.

Подібний смисл вкладався у термін "реабілітація" при розгляді матеріалів щодо "лікарів-вбивць", підготовлених у квітні 1953 р. для Президії ЦК КПРС міністром внутрішніх справ СРСР Л. Берією. Аналізуючи перебіг

слідчої справи, Л. Берія пропонував: "Усіх притягнутих у цій справі заарештованих лікарів і членів їх сімей повністю реабілітувати і негайно звільнити з-під арешту" [518, с. 25]. Таким чином, реабілітований у розумінні партійно-державного керівництва СРСР – це особа, яка стала жертвою викритого службового зловживання та необґрунтованих переслідувань, у тому числі й політичних, періоду "культу особи". Особа вважалася ніколи не судимою чи виключеною з партії.

Завдяки заздалегідь запрограмованому політичному компоненту вище партійно-державне керівництво СРСР свідомо співвідносило термін "реабілітація" з терміном "репресія періоду культу особи". Була чітко встановлена відповідність – реабілітовані ті, кого визнали репресованим, а репресовані ті, кого не визнали реабілітованим. Тому цілком можна погодитися з Д. Фельдманом, що при створенні міфу про "культ особи Сталіна" і "ліквідацію наслідників культу особи Сталіна" політична складова терміна "реабілітація" відіграла чи не провідну роль у пропагандистській кампанії в СРСР [518, с. 117].

Реабілітація розглядається нами як система загальних принципів, підходів та методів, які сприяють визначенню незаконності кримінального переслідування щодо конкретних осіб шляхом прийняття відповідних процесуальних рішень, відшкодування майнової або моральної шкоди, поновлення порушених прав людини. Право на реабілітацію виникає у разі виправдувального вироку суду, закриття кримінальної справи за відсутності події злочину, відсутності у діянні складу злочину або недоведеністю участі обвинуваченого у вчиненні злочину. Реабілітація поєднується з компенсацією завданих цим особам матеріальних і моральних збитків. У разі, коли незаконно засуджені позбавлялися військових або інших звань, державних нагород, припинялося їхнє членство в партії, їм поновлювалися звання, поверталися державні нагороди, відновлювалося членство в партії. За обставинами відновлення прав репресованих визначається *юридична, політична та публічна* реабілітація.

Юридична реабілітація – це поновлення у правах і відновлення репутації осіб, які безневинно зазнали репресій або були неправомірно притягнуті до кримінальної, адміністративної чи дисциплінарної відповідальності [556, с. 206].

Т. Таджисєв запропонував більш чітко розкриття юридичного терміна "реабілітація" – це рішення правомочного правоохоронного органу, викладене в передбаченому законом кримінально-процесуальному акті, який констатує, що відсутній або не встановлений факт чи склад злочину, або не доведена участь у здійсненні злочину конкретною особою. Метою реабілітації необхідно вважати виправлення помилки слідчого, спростування пред'явленого обвинувачення і анулювання інших наслідків неправильного обвинувачення або засудження [514, с. 23].

Юридичним актом, який засвідчував відсутність вини, є виправдувальний вирок або постанова про закриття кримінальної справи за підставами: відсутність події злочину або відсутність в діях складу злочину. Зазначені підстави констатують невинуватість притягнутого до кримінальної відповідальності, поновлення статусу повноправного громадянина, тобто здійснення реабілітації.

Політична реабілітація передбачає поновлення громадянина у членстві громадсько-політичної організації та зняття заборони щодо повідомлення про нього в пресі та науковій літературі. Поряд з таким підходом політичну реабілітацію ще пов'язують із суспільною свідомістю громадян: "Повернення доброї слави і поновлення для майбутнього часу засудженого в тому разі, коли він був репресований в роки масових переслідувань та беззаконня" [436, с. 5].

Публічна реабілітація – це акт каяття держави за помилку, яка була допущена стосовно невинного. Поновлення громадянина в порушених правах, повернення йому всього втраченого (майна, житла, зарплати) внаслідок незаконних дій держави і її органів. За цих умов вживаються заходи для поновлення чесного імені репресованого.

Окрім зазначених розмежувань реабілітації, постала необхідність визначити поняття *реабілітаційного процесу*, який виникає при дослідженні проблем репресованих за політичними мотивами. При цьому враховувалося, що реабілітаційні правовідносини потрібно розглядати як процес, який складався з кримінально-процесуальних відносин, у ході яких відбувалося офіційне визнання незаконності кримінального переслідування конкретної особи шляхом прийняття відповідних процесуальних рішень, у результаті чого репресований визнається невинним, з подальшим формуванням правових наслідків щодо поновлення порушених його прав, відшкодування майнової або матеріальної шкоди, спричиненої необґрунтованим кримінальним переслідуванням.

Дії реабілітаційного процесу наступають у разі незаконного засудження, незаконного притягнення як обвинуваченого, незаконного взяття і утримання під вартою, незаконного проведення у ході розслідування чи судового розгляду кримінальної справи, обшуку, виїмки, незаконного накладання арешту на майно, незаконного відсторонення від роботи та інших репресивних дій, що обмежують права людини.

Складовими реабілітаційного процесу є посмертне поновлення незаплямованого імені та гідності страчених, зняття численних правових обмежень, звільнення з таборів, в'язниць та із заслання великої кількості чесних громадян, повернення їм частини конфіскованого майна, засудження посадових осіб, причетних до репресій та зловживань влади, покарання виконавців кривавих злочинів.

Враховуючи політичну складову "реабілітаційного процесу", партійне керівництво для кожної історичної епохи мало власну оцінку. "Реабілітація" жертв політичних репресій періоду берієвської "відлиги" була пов'язана з прийняттям постанови ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 17 листопада 1938 р. "Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства". Оцінюючи реальний стан суспільно-політичних настроїв, вище партійно-державне керівництво СРСР не мало іншого виходу, як піти на певні поступки, відмежуватися від

кривавих злочинів 1937 – 1938 років. Рішення приймалося до примітивності просто. Наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова звинуватили чи не в усіх людських гріхах – від зв'язків з іноземними розвідками до відкритого шкідництва в різних сферах народного господарства. Ці дії були спрямовані передусім на заспокоєння громадськості щодо нечуваного викриття "ворогів народу". По-друге, необхідно було підняти роль партії, яка була причетна до проведення репресивної політики, продемонструвати турботу партійних лідерів про життя широких верств населення, перекладаючи всю вину на репресивні органи.

Запроваджені заходи загальнодержавного масштабу щодо репресованих спрямовувалися на скорочення строків покарання, звільнення з таборів і аж ніяк не відповідали реабілітаційним заходам. У цей період була створена видимість лібералізації політичної системи, яка позначилась деякими поступками до осіб, які були засуджені або перебували під слідством. Означені дії підтверджувалися проектом Указу Президії Верховної Ради СРСР, затвердженим 5 квітня 1939 р. політбюро ЦК ВКП(б), у якому передбачався порядок зняття "судимості із засуджених колишніми колегіями ОДПУ, Особливими нарадами та трійками ОДПУ-НКВС за всіма пунктами статті 58 КК РРФСР та відповідними статтями кримінальних кодексів союзних республік при поданні заяв, якщо засуджені особи впродовж трьох років після звільнення не вчинили нових злочинів і займалися весь цей час суспільно корисною працею" [159, арк. 1].

Звільнених у 1939 – 1941 рр. 327 тисяч осіб [519, с. 227], які відбували покарання або перебували під слідством в пенітенціарних установах СРСР, не можна оцінювати як реабілітацію безневинно засуджених. Перехід від стану осудності до стану звільнення проходив за обставин недоведення вини або завершення строку відбування покарання. Судимість з цих осіб, як правило, не знімалася.

Отже, "реабілітацію" періоду берієвської "відлиги", за висловом О. Солженіцина, можна оцінити як "здачу копійки з карбованця, ...щоб

ясніше засяяв Вождь. Цією копійкою майстерно вбили в землю карбованця, який залишився" [513, с. 63]. Такий підхід відображає її особливість – формування владними структурами громадської думки, яка засвідчувала: якщо стосовно одного ув'язненого ГУТАБу все з'ясували і випустили, то інші засуджені справедливо.

Твердження, що "реабілітація" розпочалася у 1939 р., було пропагандистським заходом Й. Сталіна. Таким кроком вище політичне керівництво держави намагалось завуалювати дійсних організаторів масових репресій, частково зняти соціальну напругу в суспільстві, заспокоїти громадську думку та продемонструвати "велике" піклування "вождя народів" про долю трудящих.

Запроваджуючи після смерті Й. Сталіна "демократичні засади колективного керівництва", політична еліта держави прагнула ліквідувати наслідки тоталітарного режиму. Одним із перших документів, який вселяв віру у відновлення справедливості щодо засуджених, став Указ Президії Верховної Ради СРСР "Про амністію".

За Указом передбачалося амністувати близько одного мільйона в'язнів, засуджених строком до 5 років включно. Стаття 2 Указу передбачала звільнення незалежно від строку покарання за посадові, господарські, військові злочини, передбачені статтею 193, яка була скасована КК РРФСР і кодексах союзних республік. З місць ув'язнення пропонувалося звільнити за статтею 3, незалежно від строку покарання, вагітних жінок та жінок, що мали дітей віком до 10 років; неповнолітніх у віці до 18 років; чоловіків старших 55 та жінок старших 50 років, а також засуджених, які страждали важкими невиліковними хворобами. Стаття 4 наполовину скорочувала покарання засуджених строком більше 5 років [417].

Амністуючи репресованих, адміністрація місць позбавлення волі виносила по кожному засудженому, який підпадав під дію Указу, постанову, що санкціонувалася прокурором області. Усім амністованим видавалися довідки про звільнення, документи на право проживання у вибраних місцях

та кошти таборів-колоній для забезпечення проїзду до місць проживання.

Виконуючи Указ "Про амністію" та оцінюючи це соціальне явище у його конкретному вирішенні, уряд СРСР, уряди союзних республік визначали порядок працевлаштування амністованих. 1 квітня 1953 р. урядом УРСР була прийнята постанова "Про працевлаштування звільнених за амністією", яка зобов'язувала виконками місцевих рад депутатів трудящих здійснити заходи щодо працевлаштування звільнених з ув'язнення і, в першу чергу, одиноких вагітних жінок і жінок з малолітніми дітьми та неповнолітніх [110, арк. 57].

Взаємозв'язок та взаємозумовленість амністії та певної лібералізації режиму не означало відмови від переслідувань за ідеологічні погляди. Боротьба з "антирадянськими елементами" продовжувалася. Свідченням цьому була каральна практика, яку продовжували репресивні органи, особливо в західних областях України [256].

Однобічне звільнення ув'язнених за Указом "Про амністію" спричинило утворення двох окремо сформованих центральних комісій та місцевих (республіканських, обласних) комісій, які перебували в їхньому підпорядкуванні. Перша комісія, сформована Президією ЦК КПРС у травні 1954 р., розглядала справи засуджених за "контрреволюційні злочини". Друга – Президією Верховної Ради СРСР після XX з'їзду КПРС, вирішувала питання звільнення осіб, які відбували покарання за політичні, посадові та господарські злочини. Маючи повноваження від скасування рішень аж до повної реабілітації засуджених, діяльність центральних та місцевих комісій набула особливого значення як за обсягом, так і за важливістю зібраних матеріалів, що відображали об'єктивну сутність і природу репресивних заходів.

Таємна діяльність реабілітаційних комісій усіх рівнів мала на меті приховати масштаби репресій, щоб не скомпрометувати комуністичну ідею. Реабілітацію жертв політичних репресій громадськість могла інтерпретувати як помилковість самого політичного курсу ВКП(б) – КПРС. Робота реабілітаційних комісій була підпорядкована виконанню політичних завдань, а реабілітація жертв політичних репресій стала необхідною умовою для

реалізації цих завдань. Про відмову в перегляді рішень стосовно певної частини засуджених останнім взагалі не повідомлялося, за винятком, коли вони подавали офіційні скарги.

Архівні документи про проведення реабілітаційного процесу, започаткованого центральними та місцевими комісіями в 1954 – 1956 рр., дозволили дослідити механізм взаємодії правоохоронних органів та суду в проведенні реабілітаційних заходів, визнати формальний підхід до розгляду справ спеціальної підсудності. Більшість вироків, розглянутих місцевими комісіями, залишалися в силі або обмежувалися зменшенням міри покарання до реально відбутих строків. У цих діяннях відстежувалася робота працівників органів прокуратури, НКВС та суду, котрі в минулому, використовуючи недозволені методи ведення слідства, відправляли на ешафот безневинно репресованих. За нових обставин правоохоронці, залучені до роботи в місцевих комісіях, вирішували питання реабілітації, не вникаючи в суть проблем репресованих співвітчизників, що призводило до розходження між рішеннями обласних комісій та ухвалами військових трибуналів.

Оцінюючи діяльність комісій Президії Верховної Ради СРСР, зазначимо, що вони дали можливість розкрити чимало фактів грубих порушень соціалістичної законності, які були допущені каральними органами. Багато громадян було необґрунтовано притягнуто до кримінальної відповідальності за доносами, наклепами, за відсутності в їх діях складу злочину. Часто людей засуджували на довготривалі строки позбавлення волі за малозначні злочини, без урахування конкретних дій обвинуваченої особи. Комісії викрили серйозні недоліки в роботі органів МВС з перевиховання, утримання та трудового використання ув'язнених та багато інших порушень.

Звільнення з ув'язнення без зняття судимості не означало реабілітації. Робота центральних та місцевих комісій дала можливість застосувати реабілітаційні заходи лише до одного відсотка репресованих. Ті ув'язнені, які отримали можливість звільнитися з місць позбавлення волі та заслання, у подальшому порушували клопотання про реабілітацію.

До перегляду архівно-слідчих справ репресованих за петиційними листами і заявами рідних та близьких, громадських організацій залучались органи КДБ та прокуратури. Взаємозв'язок у їхній діяльності розкривав об'єктивну складність феномену реабілітації, який визначав присутність суб'єктивного фактора в діяльності державних інституцій. Суб'єктивний підхід, який зумовлювався людським фактором, мав чималий вплив на процес реабілітації. Працівники правоохоронних органів часто проводили шаблонні відписки, мотивуючи наклепницький характер петиційних листів, не вникаючи у драматизм реального життя репресованих. Кримінальні справи за таких підстав не розглядалися.

У структурі реабілітаційних заходів основна роль при розгляді принципових питань реабілітації належала президії ЦК КПРС. Після XX з'їзду КПРС особливо поживалась діяльність прокурорських та судових інстанцій. Керівництво ЦК КПРС вимагало від партійних комітетів поновлення в партії репресованих комуністів. З'ясовуючи особливості політичної реабілітації, необхідно виділити три ступені поновлення в партії колишніх репресованих за умов їхньої юридичної реабілітації. Перший – поновлення без перерви партійного стажу, другий – поновлення з перервою партстажу і третій ступінь – відмова у поновленні в партії.

Реабілітаційна політика періоду хрущовської "відлиги" характеризувалася проведенням "юридичної" та "політичної" реабілітації з розв'язанням певних проблем соціальної адаптації реабілітованих громадян. Правовідносини між реабілітованими, владними структурами та трудовими колективами дають підстави твердити про складність вирішення питань працевлаштування, пенсійного забезпечення, повернення конфіскованого майна, виділення житла. При цьому прояви байдужості та бездушності були звичайним явищем. З допомогою системи шифрів у паспортах чиновники виділяли колишніх репресованих із загальної маси населення, контролюючи їх розселення та працевлаштування. На місцях представники влади не вникали у життєві труднощі реабілітованих, трактуючи нормативні акти,

виходячи із власного бачення конкретних фактів. Здебільшого це призводило до нарікань, невдоволень та великої кількості петиційних скарг та заяв. Питання публічної реабілітації залишалося в колі невирішених проблем.

Особливо складні питання реабілітаційного характеру виникли при звільненні з ув'язнення учасників націоналістичного руху. Не бажаючи ускладнень суспільно-політичного життя в регіоні за обставин повернення учасників націоналістичного підпілля, вище партійне керівництво республіки вважало недоцільним повернення раніше висланих осіб, які не поділяли політики радянзації в Західній Україні. Основна причина – ворожа налаштованість до органів влади, яка супроводжувалася посиленням криміногенного стану та морального терору проти партійно-радянського та господарського активу. Це призвело до прийняття 9 листопада 1956 р. Указу Президії Верховної Ради УРСР "Про заборону колишнім керівникам, учасникам націоналістичного підпілля, які були засуджені і відбували покарання, повертатися у західні області Української РСР". Указ активним чином призупинив звільнення громадян зі спецпоселень. Позитивно вирішувалася лише кожна десята заява спецпоселенців.

Змінити питання на краще мала комісія ЦК КП України, яку очолив другий секретар ЦК КП України М. Підгорний, та місцеві комісії у західних та Чернівецькій областях УРСР. На жаль, вони працювали не за схемою організації реабілітаційних заходів, а стали на перешкоді повернення у регіон "політично неблагонадійних елементів". Таку ж позицію бездумного підходу до реабілітованих виявляли органи міліції, анулюючи їхню прописку. Процес уповільненого повернення спецпоселенців до західних областей України зумовлювався тим, що дозвіл на переїзд давали облвиконкоми, які навмисно стримували розгляд таких заяв. Прийняття 7 січня 1960 р. Указу Президії Верховної Ради СРСР "Про зняття обмежень з деяких категорій переселенців" та ще двох аналогічних Указів у 1963 та 1964 роках завершило процес повернення спецпоселенців.

Відверте небажання реабілітувати кримських татар та депортованих

національних меншин УРСР проводило вище партійно-державне керівництво Союзу РСР, лідери компартій Казахстану, Узбекистану та України. Постанова ЦК КПРС "Про відновлення національної автономії калмицького, карачаївського, балкарського, чеченського та інгуського народів", прийнята в листопаді 1956 р., забороняла депортованим повертатися на місця постійного проживання і претендувати на повернення конфіскованого майна.

Це рішення спонукало кримськотатарське населення до активних дій для повернення на історичну батьківщину. Розпочалась масова петиційна кампанія, яка в 1960-х рр. переросла у вуличні виступи, мітинги та демонстрації. За цих обставин 5 вересня 1967 р. приймається Указ Президії Верховної Ради СРСР "Про громадян татарської національності, які проживали в Криму" та постанова Президії Верховної Ради СРСР "Про відновлення права кримських татар та членів їхніх сімей проживати на всій території СРСР". Декларативно вони отримали право на переселення, але фактично це врегульовувалося пропискою, яка була не на користь висланих. Запроваджений у 1968 р. державний оргнабір кримських татар з подальшим працевлаштуванням в регіоні не вирішив питання кримськотатарського переселення. Дискредитація кримськотатарського населення, упереджене ставлення та відмова у прописці сприяли виїзду із Криму прибулих поселенців. Прийняття Радою Міністрів СРСР 15 серпня 1978 р. постанови "Про додаткові заходи щодо зміцнення паспортного режиму в Кримській області" лише загострило проблеми депортованих.

Таким чином, упродовж усього радянського періоду реабілітаційний процес залишався залежним від політичної волі партійно-державної верхівки СРСР. Жодних спроб перевести реабілітаційний процес у юридичну площину не фіксувалося. У такому разі лідери СРСР змушені були б реабілітувати сотні тисяч громадян, засуджених позасудовими органами "як зрадників Батьківщини" у 1940-х рр. і загалом – визнати хибність принципів соціалістичної законності всієї радянської доби.

"Демократизація радянського суспільства", розпочата в другій половині

1980-х рр., започаткувала чергову хвилю політичної реабілітації. Вище партійно-державне керівництво СРСР, хоча і засудило "злочини сталінської командно-адміністративної системи", теж здійснювало вибірккову політичну реабілітацію і не збиралося переводити її на правові засади.

Сформована комісія політбюро ЦК КПРС з розгляду невідомих фактів та документів, пов'язаних з політичними репресіями, мала намір завершити процес реабілітації, розпочатий в 1950-ті рр. Вона встановила особисту вину Й. Сталіна, його найближчого оточення перед партією та народом у фальсифікації політичних процесів, жахливому розмаху їх проведення.

Аналізуючи діяльність позасудових органів 1930 – 1950-х рр., комісія політбюро ЦК КПРС за підтримки Верховного Суду СРСР визнала їх діяльність неконституційною, та такою, що не підтверджувалася правовими актами того часу. За цих підстав Президія Верховної Ради СРСР визнала рішення "трійок" НКВС-УНКВС, колегії ОДПУ і "особливих нарад" НКВС-МДБ-МВС СРСР антиконституційними. На думку деяких учених-правознавців, зокрема Б. Безлепкіна, таке рішення призводило б до того, що всі, хто був репресований в період сталінського свавілля, оголошувалися реабілітованими апріорно, без перегляду справ. Зазначена презумпція базувалася на ймовірності, що жодна особа, яка стала жертвою репресій, не здійснювала інкримінований їй злочин. Таке юридичне рішення давало можливість реабілітувати одразу всіх безпідставно репресованих у законодавчому порядку [551, с. 82]. Проте зазначена норма указу "не розповсюджувалася на зрадників Батьківщини, карателів періоду Великої Вітчизняної війни, нацистських злочинців, учасників банд формувань і їхніх пособників, працівників, які займалися фальсифікацією кримінальних справ, а також осіб, які здійснили навмисне вбивство та інші кримінальні злочини" [271]. Стосовно таких осіб діяв встановлений законом порядок оскарження винесених вироків та інших рішень.

Отже, термін "реабілітація" через політичну заангажованість знову набув значення "виправдання". В Указі Президента СРСР від 13 серпня

1990 р. [244, с. 15] стосовно реабілітації жертв політичних репресій вказувалося, що "указ не застосовується до осіб, обґрунтовано засуджених за здійснення злочинів проти Батьківщини і радянських людей у роки Великої Вітчизняної війни, у передвоєнні та післявоєнні роки" [244, с. 17]. Таким чином, жертви політичних переслідувань і засуджені позасудовими органами ділилися на "безневинно репресованих" і засуджених за здійснення кримінальних злочинів – "винних". Тобто в указі фактично не був скасований сам принцип позасудових репресій. "Безневинно" репресовані були реабілітовані. Інші – військові злочинці, шпигуни, дезертири і т. д. – замість судового процесу, на якому можна було б довести їх причетність чи непричетність до злочину, були позбавлені цього права.

За логікою керівництва СРСР "трійки", "двійки", "особливі наради" вважалися незаконними лише тому, що були засуджені "безневинно репресовані" громадяни. Засуджені за злочини проти Батьківщини "безневинно репресованими" бути не могли і тому реабілітації не підлягали, хоча були засуджені також у позасудовому порядку.

Необхідно зазначити, що при вирішенні питання про скасування всіх вироків позасудових органів як незаконних, поняття "реабілітації" могло б переноситися у юридичну площину. Тобто "безневинно репресовані" і ті, які здійснили кримінальний злочин, – "винні" – прирівнювалися у правах щодо реабілітації. За таких обставин до громадян, які потрапили до категорії "винних", потрібно було здійснювати додатково слідчі дії з подальшою передачею до суду.

Зазначена оцінка має значення для з'ясування суті справедливості "соціалістичної законності". Але за такого розвитку подій була б порушена радянська ідеологічна схема про "соціалістичну законність", яка ґрунтувалася на класовій належності особи. Подібним протиріччям "грішить" більшість законодавчих актів стосовно жертв політичних репресій. Тому терміни "реабілітація" та "політичні репресії" знову набували політичного компоненту.

Реабілітаційний процес, здійснюваний за партійними рішеннями, носив

обмежений і несправедливий характер щодо жертв тоталітарної системи. Виникла потреба прийняття закону для завершення складної роботи із захисту безневинно репресованих. У квітні 1991 р. був прийнятий Закон "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні", який спрощував порядок її проведення, але не поширювався на репресованих, винних у скоєнні тяжких злочинів. У Законі в черговий раз був застосований політичний компонент. Про це свідчить компромісний характер окремих його статей. Засуджуючи діяльність позасудових органів, чинне законодавство водночас не регламентує дії правоохоронних органів щодо осіб, які були засуджені за статтею 58¹"а".

Загалом, у процесі дослідження обраної теми проаналізовані документи дозволили розкрити і науково обґрунтувати процеси реабілітації в Україні жертв політичних репресій радянської доби в українській та зарубіжній історіографії, схарактеризувати джерельну базу, використану для виконання поставлених завдань, висвітлити теоретико-методологічні аспекти дослідження історії реабілітаційних процесів. Науковий апарат дослідження дозволяє зробити узагальнення, що висвітлення питань відновлення прав безневинно репресованих впродовж тривалого часу узгоджувалося з офіційною монопартійною ідеологічною концепцією. За тогочасними оцінками партійного керівництва широке оприлюднення реабілітаційних матеріалів могло б призвести до серйозних дестабілізуючих процесів у суспільстві. Перебудовні зміни кінця 1980-х рр. зняли політичне табу на діяльність командно-адміністративної системи. Розсекречені архівні фонди сприяли вивченню питань реабілітаційного характеру, а відмова від старих методологічних підходів, історичних спрощень дозволила проаналізувати започатковані заходи відновлення справедливості щодо жертв державного терору радянської доби.

РОЗДІЛ 2

СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ДЕРЖАВНОГО ТЕРОРУ В УСРР-УРСР В УМОВАХ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ДИКТАТУРИ

В умовах державної незалежності України значною мірою зростає інтерес до тих її сторінок, які впродовж тривалого часу невинувато замовчувалися. Століттями української бездержавності правителі держав, у складі яких знаходилися українські землі робили, все для того, щоб викоринити з українського суспільства пам'ять про минуле.

Історичне пам'яткознавство має велике значення у процесі відродження національної самосвідомості. Оновлення суспільства неможливе без дослідження й вивчення історичного минулого українського народу. Через аналіз минулого уможлиблюється об'єктивна оцінка історичних обставин, що сприяють розвитку суспільної системи, дається можливість переосмислити пережиті країною роки, ліквідувати "білі плями" минувшини. До таких "плям" необхідно віднести ті сторінки історії радянської доби, які впродовж тривалого часу невинувато приховували проблеми репресій та беззаконня, що мали місце в державі.

Шлях до істини завжди лежить через об'єктивність, критичність оцінки історичних здобутків, недопустимість шельмування ратних та трудових досягнень народу. Без критичних оцінок, як позитивних, так і негативних уроків минулого, без знання істинної правди будь-яке суспільство неспроможне позбутися згубних рецидивів минулого, до яких належать масові політичні репресії. Однією з основних причин їх виникнення була форма державного правління – т. зв. диктатура пролетаріату, яка з допомогою репресивних заходів формувала радянську державу, сповідуючи принципи державного примусу, насилля до повалених панівних класів.

Злочинні діяння не повинні безслідно піти в небуття. Людські втрати знекровили націю, посіяли в людських душах зерна недовіри до державної

влади та моральне каліцтво. Зцілення цієї суспільної недуги повинно відбутися через усвідомлення того страшного терору, що мав місце в антигуманній системі, яка плондрувала право людини бути людиною, формуючи з неї безвільну істоту, засліплену біологічним страхом месіанського вождізму.

2.1. Державний терор в Україні як метод збереження влади

Система влади, встановлена більшовиками у формі т. зв. диктатури пролетаріату, формувалася на насильстві – фізичному, політичному та моральному, яке пролонговувалося не тільки в умовах громадянської війни, але й у період подальшого мирного будівництва. Публічно негативно оцінюючи терор, Ленін у стосунках зі своїми сподвижниками сповідував діаметрально протилежні принципи революційної доцільності. Наставляючи в серпні 1918 р. керівництво Пензенського губвиконкому на рішучі дії, він писав: "Необхідно ... провести нещадний терор проти куркулів, попів і білогвардійців; сумнівних закрити в концентраційні табори поза містом" [406, с. 143-144].

Основним зняряддям реалізації цієї політики виступили органи державної безпеки, яким за рішенням вищих органів влади в лютому 1918 р. було надано право позасудового розгляду справ за контрреволюційні, посадові та деякі інші злочини аж до розстрілу на місці їх вчинення. Ідея позасудових органів – трійок – була запропонована Леніним з самого початку заснування радянської влади. У листі голові Нижньгородської губраддепу Г. Федорову він рекомендував: "У Нижньому готується білогвардійське повстання. Необхідно докласти всіх зусиль, сформувати трійку диктаторів, зараз же провести масовий терор, розстріляти і вивезти сотні повій, які споюють солдатів, колишніх офіцерів" [347, с. 142]. За його переконанням, усі урядові директивні заходи мали формуватися на "залякуванні як могутньому засобі політики". Учиняти розправу над ворогами необхідно так,

"щоб на всі роки запам'ятали" [346, с. 219] – ось такий був лейтмотив багатьох ленінських настанов щодо політичних суперників.

Позасудова діяльність надзвичайних комісій та їх філій в Україні регламентувалася постановою ВЦВК від 17 лютого 1919 р. "Про права ВНК і трибуналів" [334, с. 80-82].

З моменту виникнення органи безпеки стали одним з найважливіших інструментів влади правлячої комуністичної партії. Про це зазначалося у зверненні ЦК РКП(б) до комуністів – працівників надзвичайних комісій: "НК створені, існують і працюють лише під прямим підпорядкуванням партії, за її директивами і під її контролем". Цей принцип був закріплений постановою політбюро ЦК РКП(б) від 15 лютого 1922 р. [221, с. 5].

Суворе підпорядкованість репресивно-каральної системи вищій політичній владі зумовлювала посилення діяльності її каральних органів. Цим діям сприяли, у першу чергу, прийняті рішення політбюро ЦК РКП(б) у березні-серпні 1922 р. щодо придушення протидій радянській владі. Так, 9 березня 1922 р. приймається постанова політбюро ЦК РКП(б) "Про бандитизм" [140, арк. 3], 27 квітня – "Про надзвичайні повноваження ДПУ в боротьбі з бандитизмом" [141, арк. 4], 8 червня 1922 р. – "Про антирадянські угруповання серед інтелігенції" [142, арк. 2-3], а згодом, 20 липня, політбюро ЦК РКП(б) констатувало незадовільну роботу комісії щодо виселення інтелігенції [143, арк. 3]. На виконання цього рішення 10 серпня 1922 р. ВЦВК видав декрет "Про адміністративне виселення", яким передбачалося створення Особливої комісії при НКВС з проведення адміністративного виселення осіб, причетних до "контрреволюційних виступів, ... за кордон або в певні місцевості РРФСР" строком до трьох років [278]. На підставі цього документа було здійснено насильницьке виселення видатних учених, діячів культури, чий погляд та світогляд розходилися з більшовицькою ідеологією.

Ленінський період історії держави характеризується нехтуванням правових уявлень і норм. Каральні органи, створені в процесі революційної боротьби, виносили вироки, керуючись принципами політичної доцільності і

правосвідомості комуністів. Такий підхід регламентувався утаємненим листом ЦК РКП(б) від 4 червня 1923 р., який зобов'язував комуністів, що знають що-небудь про меншовиків, "у порядку партійної дисципліни негайно давати всі відомості органам ДПУ", а партійним комітетам "всіляко сприяти органам ДПУ" [435, с. 306].

Репресії за політичними мотивами стали буденним явищем. До ворогів народу відносили всіх тих, хто перебував в опозиції до більшовицької влади. Погляди на терор, репресії, примус розцінювалися як максимально ефективні засоби у вирішенні багатьох політичних і навіть економічних завдань. Вони визначалися в конкретних статтях Кримінального кодексу УСРР, затвердженого ВУЦВК 23 серпня 1922 р. і введеного в дію з 15 вересня того ж року. Основні положення КК УСРР відповідали Кримінальному кодексу РРФСР, підготовка якого відбувалася за участю Леніна. Наркомуністеру Д. Курському він рекомендував "розширити застосування розстрілу" за "контрреволюційні посягання" на радянську владу і запропонував доповнити шість статей, які передбачали застосування вищої міри покарання, ще шістьма статтями – про самовільне повернення з-за кордону, про відповідальність за дії проти революційного руху за часів самодержавства, про агітацію і пропаганду та інші [217, с. 189]. Основна думка доповнень голови Раднаркомуністеру зводилася до такого: "відкрито відобразити принципову і політично виправдану позицію, ... яка вмотивовує суть і виправдовує терор, його необхідність, його межі" [217, с. 190].

Це був перший кодифікований кримінально-правовий акт, який містив юридичне визначення складу злочинів, їх видів і санкцій. У розділах "Про контрреволюційні злочини" (статті 57 – 73), "Про злочини проти порядку управління" (статті 74 – 104) визначалися контрреволюційні діяння, спрямовані на повалення та підірив державного устрою через організацію збройних повстань, вторгнення на радянську територію озброєних загонів, банд, спроб силового відмежування від УСРР будь-якої її територіальної частини. Зазначені дії каралися вищою мірою покарання з конфіскацією

майна, а в разі виявлення пом'якшувальних обставин – позбавленням волі не менше як на 5 років з конфіскацією всього майна [407, с. 20-35].

28 вересня 1922 р. діяльність ДПУ щодо організації загальної роботи виконання спеціальних завдань була схвалена політбюро ЦК РКП(б). Така оцінка сприяла формуванню груп ДПУ, які своїми діями контролювали всі сфери діяльності державних структур [433, с. 86-87]. За постановою ВЦВК від 16 жовтня 1922 р. ДПУ надавалося право позасудової розправи, включаючи розстріл, стосовно осіб, затриманих на місці злочину, при вчиненні ними бандитських нападів або збройних пограбувань. Особливій комісії НКВС з адміністративних виселень надавалося право ув'язнювати до таборів, направляти на примусові роботи, у місця виселення на строк до трьох років діячів антирадянських політичних партій та рецидивістів [334, с. 80-81].

28 березня 1924 р. ЦВК СРСР утворив Об'єднане державне політичне управління і затвердив "Положення про права ОДПУ у сфері адміністративних виселень, заслання і ув'язнення до концентраційного табору", за яким розширювалися ознаки соціальної незахищеності особи. Постанови про застосування позасудових репресій оголошували Особлива нарада ОДПУ СРСР, особливі наради союзних республік, які склалися із трьох членів колегій з обов'язковою участю прокурорського нагляду. Рішення Особливої наради ДПУ союзних республік набирали чинності лише після затвердження Особливою нарадою ОДПУ СРСР.

Період більшовицької влади (листопад 1917 р. – початок 1924 р.) був пов'язаний з громадянською війною, арештами, розстрілами заручників, діяльністю ревтрибуналів, функціонуванням концтаборів, розстрілами за списками, привласненням майна релігійних громад та громадян. На думку сучасних дослідників, встановити реальне число жертв терору неможливо. Ще в 1923 р. дослідник С. Мельгунов писав: "Кривава статистика по суті не піддається обліку і навряд чи коли-небудь буде врахована. Коли опубліковано можливо одну соту страчених, коли смертна кара діється в потаємних казематах, коли загибель людей не залишає жодного сліду – немає

можливостей історичу в майбутньому відновити справедливу картину дійсності" [485, с. 44].

Намагаючись виправдати політику насилля, Й. Сталін у 1920-х рр. висунув знамениту тезу про загострення класової боротьби у міру здобуття успіхів у соціалістичному будівництві. Теза сприяла розробці і прийняттю "Положення про злочини державні (контрреволюційні та особливо для СРСР небезпечні проти порядку управління)", яке було затверджене 25 лютого 1927 р. постановою ЦВК СРСР. Визначені санкції рекомендувалося включити до кримінальних кодексів союзних республік, розширивши при цьому контингент осіб, на які розповсюджувалося право позасудових репресій [247, с. 32-36].

Кримінальний кодекс УСРР, затверджений постановою ВУЦВК 8 червня 1927 р. і введений в дію з 1 липня того ж року [408, с. 3-4], містив положення, спрямовані на посилення репресивних функцій з боку держави, вислання соціально небезпечних осіб, у тому числі тих, що не вчинили контрреволюційного злочину. У першому розділі Особливої частини "Контрреволюційні злочини" КК УСРР подана характеристика контрреволюційного злочину, за яким вважалася "всяка дія, спрямована на повалення, підрив або послаблення влади робітничо-селянських Рад і обраних ними на підставі Конституції Союзу РСР і Конституцій союзних республік робітничо-селянських урядів Союзу РСР, союзних і автономних республік, або на підрив чи послаблення зовнішньої безпеки Союзу РСР і основних господарських, політичних та національних здобутків пролетарської революції..." [408, с. 28].

У 14 складових 54 статті деталізувалося визначення злочинних дій, за якими передбачалася кримінальна відповідальність [408, с. 28-33]. Кількість злочинів, що передбачали смертну кару, зросла до 45 порівняно з 36, які були у Кримінальному кодексі УСРР 1922 р. [166, с. 403-404].

Труднощі хлібозаготівель, які виникли у кінці 1920-х рр., сприяли посиленню репресивної політики. За рішенням політбюро ЦК ВКП(б) 5 жовтня 1929 р. була прийнята директива, яка надавала особливі повнова-

ження ОДПУ та НКЮсту для вжиття рішучих заходів, аж до розстрілу, проти куркулів, які організують терористичні напади на радянських і партійних працівників та інші контрреволюційні виступи. Як правило, вони проводилися через судові органи, але, коли вимагалася особлива оперативність, здійснювалися через ОДПУ [144, арк. 17]. З цією метою 19 жовтня 1929 р. у центральному апараті були сформовані "трійки", які розглядали слідчі справи, представлені центральним апаратом і місцевими органами. Для оперативного реагування на контрреволюційні злочини за рішенням Президії ЦВК СРСР від 3 лютого 1930 р. в кряях та областях були сформовані "трійки" за участю представників облвиконкомів, прокуратури та партійних комітетів. Склад їх затверджувався колегією ОДПУ.

Ініціатором прийняття законодавчої репресивної бази, яка забезпечувала б надзвичайні заходи відповідальності, особисто виступав Й. Сталін. Вносячи законодавчі ініціативи, він визначав каральні заходи, які необхідно було вживати в тій чи іншій ситуації. До прикладу, влітку 1932 р. за його вказівкою розгорнулася боротьба з "куркульськими" елементами, "спекулянтами-перекупщиками", "активними проповідниками" проти нового колгоспного ладу. Й. Сталін не тільки ідеологічно обґрунтував загальні принципи закону про охорону суспільної соціалістичної власності, але й запропонував його структуру, вносячи особисто зміни щодо кримінальної відповідальності. Закон передбачав відповідальність осіб, які посягають на суспільну власність, визначаючи їх як ворогів народу, застосовуючи до них "розстріл з конфіскацією всього майна або при пом'якшувальних обставинах позбавлення волі не менше 10 років з конфіскацією всього майна" [221]. У законодавчих актах найважливішим для Й. Сталіна був політичний зміст документів, якими мали керуватися виконавці, реалізуючи його пропозиції.

Тогочасна суспільно-політична ситуація, схильність комуністичного керівництва до широкомасштабних репресій сприяла розширенню суспільно-небезпечних діянь, що стали державнокараними. Постанова політбюро ЦК ВКП(б) від 9 червня 1934 р. "Про доповнення загальносоюзного закону про

державні злочини статтями про зраду батьківщини" запропонувала Президії ЦВК СРСР внести зміни до статті про державні злочини, передбачивши в них позбавлення волі від 5 до 10 років та вищу міру покарання [221, с. 531-532]. Ці доповнення були враховані у редакції КК УСРР від 20 липня 1934 р. в статтях 54¹"а", 54¹"б", 54¹"в", 54¹"г", у яких відображалися злочини: за зраду батьківщині; втечу або переліт за кордон військовослужбовця; за недонесення з боку військовослужбовця про готовану або вчинену зраду [212, с. 26-27].

Найбільше це стосувалося членів сімей репресованих осіб, звинувачених у зраді батьківщини, інших контрреволюційних злочинах. Подальші репресії членів сімей здійснювалися за секретними партійними постановами, наказами НКВС, відомчими інструкціями та роз'ясненнями. Арешту підлягали жінки, які перебували як в юридичному, так і в громадянському шлюбі з засудженими на момент їх арешту, а також і розлучені, які знали про "контрреволюційну" діяльність своїх чоловіків. Не підпадали під арешт дружини, які викривали ворожі наміри своїх чоловіків. Засуджені дружини, які, як правило, не знали нічого про долю своїх заарештованих чоловіків, стали швидко здогадуватися: якщо дружина отримала 5 років ув'язнення, це значило, що чоловік живий, якщо 8 – розстріляний [457, с. 84].

Необхідно зазначити, що 1934 р. став переломним етапом на шляху централізації репресивно-каральної системи. Постановою ЦВК СРСР від 10 липня "Про утворення Загальносоюзного народного комісаріату внутрішніх справ Союзу РСР" ОДПУ було реорганізовано в ГУДБ, яке ввійшло на правах Головного управління до наркомату внутрішніх справ. У складі останнього збереглася Особлива нарада, якій дозволялося проводити в адміністративному порядку висилку, заслання та засудження до виправно-трудових таборів строком до 5 років і висилку за межі СРСР осіб, визнаних суспільно небезпечними [146, с. 92-93].

Убивство С. Кірова призвело до прийняття 1 грудня 1934 р., за ініціативою Й. Сталіна, двох постанов ЦВК та РНК СРСР. У першій – слідчим органам встановлювався порядок прискореного розгляду

кримінальних справ за вчиненими терористичними актами. Судові органи застерігалися стосовно затримки виконання вироків над засудженими до вищої міри покарання. Президія ЦВК Союзу РСР вважала за неможливе приймати до розгляду будь-які клопотання про помилування, а органи НКВС зобов'язувалися негайно здійснювати виконання смертних вироків за винесеними судовими рішеннями [375, с. 33].

Друга постанова "Про внесення змін у чинні кримінально-процесуальні кодекси союзних республік" вносила зміни при розслідуванні та розгляді справ терористичного характеру проти працівників радянської влади, у якій зазначалося: 1. Слідство за цими справами завершувати в 10-денний строк. 2. Звинувачувальні висновки вручати звинуваченим за одну добу до розгляду справи в суді. 3. Справи заслуховувати без участі сторін. 4. Касаційні оскарження, як і подачу клопотання про помилування, не допускати. 5. Вирок про вищу міру покарання виконувати негайно при винесенні судового рішення [254, с. 34]. Цей документ демонстрував повну зневагу до елементарних принципів навіть радянського класового судочинства, кримінальний процес набував відвертого інквізиційного характеру.

За рішенням вищого політичного керівництва держави 23 січня 1935 р. Прокурором СРСР видається директива, що визначала суть контрреволюційної пропаганди і виступів, які схвалювали терористичні акти щодо "вождів партії та уряду" (стаття 58¹⁰ КК РРФСР, 54¹⁰ КК УСРР). У разі організованого характеру таких виступів, навіть за відсутності елементів прямої підготовки теракту, рекомендувалося кваліфікувати подібні дії за статтею 54¹¹ КК УСРР [247, с. 38-39].

Вищі органи державної влади сприяли розширенню надзвичайних повноважень НКВС СРСР. Зокрема, в республіках, краях, областях, організувалися "трійки", на які поширювалися права Особливої наради – прийняття рішень про заслання, виселення та ув'язнення на строк до 5 років, що посилювало політичні репресії. До складу "трійок" входили: наркоми внутрішніх справ, начальники обласних управлінь НКВС, перші секретарі партійних

комітетів, республіканські та обласні прокурори. В УРСР "трійки" діяли в Харківській, Київській, Вінницькій, Донецькій, Одеській, Дніпропетровській, Чернігівській областях та Молдавській АРСР [340, с. 273-281], під жорна яких потрапили тисячі громадян, необґрунтовано звинувачені у шпигунстві, шкідництві, диверсійних актах тощо. За наказом НКВС від 30 липня 1937 р. "трійкам" доручалося розглядали кримінальні справи заарештованих, виходячи з виду покарань, визначених двома категоріями: перша – найбільш ворожі елементи, що підлягали розстрілу; друга – позбавленню волі від 8 до 10 років. 2 жовтня 1937 р. ЦВК СРСР прийняв постанову, яка передбачала збільшення терміну покарання до 25 років [383, с. 104-105].

Масові репресії 1937 р. призвели до появи наказів НКВС від 11 серпня 1937 р. (санкціонованих Й. Сталіним, В. Молотовим, Л. Кагановичем, С. Косіором) та від 20 вересня 1937 р., згідно з якими списки осіб, що підлягали репресіям, розглядалися навіть "двійками" – наркомаами внутрішніх справ республік, начальниками УНКВС з прокурорами регіонів [334, с. 82].

Ескалація "ворогоманії", "шпигуноманії" та "диверсійних" вилазок, ініційована політичним режимом, увійшла в нову фазу. Цьому сприяла директива Наркомату юстиції СРСР від 15 квітня 1938 р. "Про кваліфікацію контрреволюційних терористичних висловлювань", у якій зазначалося: "У ряді місць встановилася практика кваліфікації контрреволюційних терористичних висловлювань за статтею 58¹⁰ КК РРФСР та відповідних статтях КК інших союзних республік. Така кваліфікація злочинів про контрреволюційні терористичні висловлювання є політично неправильною" [247, с. 39]. Мін'юст зобов'язував подібні злочини кваліфікувати за статтею 58⁸ КК РРФСР (54⁸ для УРСР) як "за терористичні акти проти представників радянської влади або діячів революційних робітничих і селянських організацій" [212, с 31]. За такою кваліфікацією у репресивних діях домінував так званий місцевий фактор, що зумовлював надзвичайно широкий спектр в організації політичних репресій.

Із початком Великої Вітчизняної війни до кримінальних кодексів

вносилися зміни щодо кваліфікації злочинів військового часу. За спільним наказом НКДБ, НКВС та Прокурора СРСР від 28 червня 1941 р. визначався порядок притягнення до кримінальної відповідальності зрадників Батьківщини та членів їхніх родин. Зокрема, останні притягалися до відповідальності навіть тоді, коли не знали ні про підготовку, ні про їх здійснення. До відома місцевих партійних та радянських органів згодом був доведений наказ Ставки Верховного Головнокомандування від 16 серпня 1941 р. за № 270 про репресії щодо родин дезертирів тих військовослужбовців, які добровільно здалися в полон, що свідчило про повернення суспільства до інституту заручництва, який існував у 1920-1930-х рр. [606, с. 683].

"Закручування гайок" і насадження страху в суспільстві регламентували укази Президії Верховної Ради СРСР від 16 липня та 15 листопада 1941 р. про відповідальність громадян за поширення у воєнний час неправдивих чуток про панічний настрій. Укази передбачали ув'язнення від двох до п'яти років [606, с. 682]. У листі НКЮ СРСР від 15 листопада 1941 р. роз'яснювалося, що за умов воєнного часу до осіб, притягнутих за пропаганду або агітацію, яка полягала в заклик до повалення, підриву або послаблення радянської влади, слід застосовувати частину другу статті 58¹⁰ КК РРФСР (54¹⁰ КК УРСР), тобто розстріл, а за пом'якшувальних обставин – не менше трьох років позбавлення волі з конфіскацією майна [349, с. 43]. Л. Берія у той же час вніс Й. Сталіну пропозицію: "Надати Особливій нараді НКВС право за участю прокурора СРСР за виниклими в органах НКВС справами щодо контрреволюційних злочинів і особливо небезпечних елементів, проти порядку управління ... виносити відповідні міри покарання аж до розстрілу. Рішення Особливої наради вважати остаточним". Пропозиція була схвалена Й. Сталіним [456, с. 45-46].

Наркомат юстиції СРСР в січні 1942 р. встановив відповідальність за ухиляння від здачі трофейного майна, а також майна, яке належало частинам Червоної армії, радянським громадським організаціям, привласнене громадянами під час німецької окупації [388, с. 41-42].

Підписаний Й. Сталіним наказ за № 227 від 28 липня 1942 р. визнавав відступ з бойових позицій як зраду Батьківщині. Директива НКЮ та Прокурора СРСР кваліфікувала дії командирів та політпрацівників, що самовільно відступили з бойових позицій, за статтею 58¹ "б" КК РРФСР – із застосуванням до них вищої міри покарання – розстрілу. Дії осіб, які передавалися до суду військового трибуналу за пропаганду подальшого відступу частин Червоної армії, кваліфікувалися за статтею 58¹⁰ ч. 2 КК РРФСР [280, с. 45]. Таким же був зміст директиви Прокурора СРСР від 12 жовтня 1942 р. за № 13/18580с, яка вимагала від військових трибуналів засудження до розстрілу дезертирів-червоноармійців, осіб, що займалися бандитизмом, військовими грабежами та контрреволюційною повстанською роботою. Члени їхніх сімей підлягали репресіям відповідно до наказів НКВС СРСР та Прокурора СРСР за № 215/51с від 30 травня 1942 р. та № 252 від 27 червня 1942 р [247, с. 46].

Різні причини спонукали людей в роки війни ставати на шлях хибних діянь. 15 травня 1942 р. Прокуратурою СРСР був оприлюднений наказ "Про кваліфікацію злочинів осіб, які перейшли на службу до німецько-фашистських окупантів у районах тимчасово захоплених ворогом". Він передбачав притягнення до відповідальності за статтею 58¹ "а" КК РРФСР та відповідними статтями кодексів союзних республік за зраду Батьківщині громадян, які перейшли на службу до окупантів, виконували вказівки німецької адміністрації щодо збирання продовольства, фуражу, речей для потреб німецької армії, відновлювали промислові та комунальні підприємства або іншими діями допомагали окупантам, шпигунам, провокаторам, донощикам, або були викриті у видачі партизан, комуністів, комсомольців, радянських працівників та їхніх родин; брали участь у розвідці та бойових діях проти партизанських загонів, частин Червоної армії, у роботі каральних німецьких органів [389, с. 44].

Одночасно рекомендувалося не притягати до відповідальності громадян, які займали адміністративні посади при німцях, якщо в процесі

розслідування встановлено, що вони надавали допомогу партизанам, підпільникам, частинам Червоної армії, саботували вимоги німецьких властей, допомагали населенню у приховуванні запасів продовольства, майна та іншими діями активно сприяли боротьбі з німецько-фашистськими окупантами. Аналогічно оцінювалися дії працівників та службовців адміністративних установ, осіб, які виконували свої професійні обов'язки (лікарів, агрономів, ветеринарів та ін.), якщо в процесі ретельного розслідування встановлено, що в їхній діяльності не було прямих ознак виконання вказівок німецької адміністрації на зміцнення окупаційного режиму і допомоги в боротьбі з партизанськими загонами та частинами Червоної армії.

Тут доречно зазначити, що наказ застерігав не допускати огульного притягнення радянських громадян за підозрою у сприянні ворогу. Добровільна явка з повинною, за відсутності тяжких наслідків злочинної діяльності обвинувачуваного, мала розглядатися як обставина, що пом'якшувала вину [332, с. 482].

Із перших днів визволення території України у містах і селах республіки органи НКВС почали розшук колишніх поліцейських, учасників каральних формувань та інших громадян, причетних до співробітництва з окупаційним режимом, які не відступили разом з фашистськими військами. Директивою від 23 квітня 1943 р. обумовлювався порядок взяття на облік зрадників, складання списків членів їх родин для виселення із прифронтової смуги, заслання за вироком суду, рішенням Особливої наради при НКВС СРСР [606, с. 691].

Суворість нормативних документів того часу щодо осіб, які співпрацювали з ворогом, була цілком зрозуміла і не викликала лояльності ні з боку центральних партійно-державних органів, ні судових адміністрацій. Враховуючи ці обставини, пленум Верховного Суду СРСР у листопаді 1943 р. розглянув питання, пов'язані з уточненням поняття "зрада Батьківщини". Зокрема, визнавалася неправильною кваліфікація військових

трибуналів у тому, що будь-яке сприяння радянських громадян німецьким загарбникам у період тимчасової окупації, незалежно від його характеру, вважається зрадою Батьківщини [369, с. 47-49].

Постанова пленуму вносила суттєві корективи у подальше вирішення долі багатьох людей. Однак у реальному житті було далеко не так. Факти свавілля, характерні для того часу, пояснювались проявами дій якщо не судових, то позасудових органів, коли від імені держави та закону їх чинили особи або організації, не завжди маючи на те об'єктивні підстави і повноваження.

Вище політичне керівництво держави та владні структури завжди негативно сприймали український націоналізм, особливо це загострилося у роки Другої світової війни. Враховуючи ці обставини, НКВС УРСР на початку квітня 1944 р., перед визволенням Західної України, розробив "Інструкцію про порядок заслання членів родин оунівців та активних повстанців у віддалені райони Союзу РСР". Під репресивні дії каральної системи потрапили не тільки військовики формувань ОУН та УПА, а й цивільні громадяни західного регіону УРСР, які співчували українським націоналістам або були запідозрені в цьому [606, с. 694].

Пленум Верховного Суду СРСР, який відбувся 7 серпня 1944 р., у прийнятій постанові зазначив: "Ворожу діяльність, здійснену проти радянської держави "оунівцями" кваліфікувати за статтями 54¹ "а" або 54¹ "б" та 54¹¹ КК УРСР" як зрада Батьківщини" [370, с. 49]. Усе це призводило до не законних політичних репресій, які базувалися на підходах, сформованих тоталітарною системою. Сталінський режим прагнув викоренити думку про українську суверенну державу, відокремити її провідників від того етнічного та соціального середовища, в якому вона зародилася і мала своїх послідовників.

Незважаючи на непримиренну позицію до націоналістичних "бандформувань", уряди УРСР та СРСР неодноразово надавали учасникам підпілля шанс зберегти своє життя та свободу. Перше звернення Президії Верховної Ради та РНК УРСР до "оунівців" було оприлюднено 14 лютого

1944 р. У ньому гарантувалося "всім учасникам УПА, ... які щиро і повністю зречуться всякої боротьби та ворожих виступів проти Червоної армії і Радянської влади, – цілковите прощення їхньої тяжкої помилки, їхніх минулих провин перед Батьківщиною" [14, арк. 23].

Після звільнення України у листопаді 1944 р. Президія Верховної Ради, РНК УРСР та ЦК КП(б)У прийняли нове звернення "До населення західних областей України", у якому знову гарантувалося повне прощення всім, "хто покине націоналістичні банди і повернеться до мирної праці" [15, арк. 2-28]. Оцінюючи жорсткий супротив оунівського підпілля радянській владі, уряд республіки через керівництво НКДБ УРСР намагався провести зустрічі з представниками Центрального проводу ОУН для обговорення умов припинення військових дій у західноукраїнському регіоні. Проведені зустрічі не дали позитивних результатів [695, с. 1-7], після чого 19 травня 1945 р. уряд УРСР у третій раз звернувся "До робітників, селян, інтелігенції західних областей України" з пропозицією "учасникам націоналістичних банд ... покаятися і чесною працею спокутувати свою провину перед українським народом. Уряд Радянської України прощає їм їхню участь у бандитських групах" [16, арк. 111-117]. Ці звернення мали певний вплив на учасників націоналістичного підпілля. За період протистояння у 1944 – 1946 рр. амністією скористалися понад 115 тисяч учасників підпілля та їх пособників [34, арк. 40, 75].

Спротив націоналістичних формувань масовій колективізації у західних областях України призвів до прийняття 13 серпня 1947 р. політбюро ЦК ВКП(б) рішення про виселення сімей активних оунівців у віддалені райони, на підставі якого були видані відповідні нормативні акти та інструкції про порядок здійснення цих заходів.

Демократичні перетворення, започатковані після смерті Й. Сталіна, були хиткими, незавершеними. Фактично вже через місяць після XX з'їзду КПРС вище партійне керівництво прийняло постанову ЦК КПРС "Про ворожі вилазки на зборах партійної організації теплотехнічної лабораторії

Академії наук СРСР" [44, арк. 6], а 19 грудня 1956 р. звернулося з листом до партійних організацій "Про посилення політичної роботи партійних організацій в масах і припинення вилазок антирадянських ворожих елементів" [242, с. 208-214]. Документи націлювали партійні організації, правоохоронні органи на протидію опозиційним настроям різних верств населення.

Нові політичні реалії сприяли формуванню законодавчої та нормативної бази, яка не обмежувала державні органи у здійсненні політичних репресій. Так, 25 грудня 1958 р. був схвалений Закон СРСР "Про кримінальну відповідальність за державні злочини", введено в кримінальні кодекси союзних республік сумнозвісну статтю – "антирадянська агітація і пропаганда" (ст. 62 КК УРСР), видані численні інструкції та рекомендації КДБ при Раді Міністрів СРСР, Верховного Суду СРСР, підвідомчих і республіканських органів.

У середині 1960-х рр. керівництво КДБ при Раді Міністрів СРСР та Генеральної прокуратури СРСР за підтримки відділу адміністративних органів ЦК КПРС порушило питання про необхідність удосконалення законодавчої бази для боротьби з інакодумством. У записці від 8 червня 1966 р. В. Семичастний та Р. Руденко зазначали, що поза увагою ст. 7 Закону СРСР "Про кримінальну відповідальність за державні злочини" та кримінальних кодексів союзних республік залишився цілий ряд "антирадянських проявів". Пропонувалося доповнити главу 9 (злочини проти порядку управління) Кримінального кодексу РРФСР та відповідних глав кодексів союзних республік статтями, які встановлювали б кримінальну відповідальність "за розповсюдження в усній та письмовій формах завідомо наклепницьких вигадок, що порочать радянський державний і суспільний устрій; наругу над державним прапором і гербом Союзу РСР та союзних республік; за організацію та активну участь в зборищах, грубо порушуючи громадський порядок" [577, с. 22-23].

Пропозиції КДБ при Раді Міністрів СРСР та Генеральної прокуратури СРСР 10 вересня 1966 р. отримали схвалення секретаріату ЦК КПРС, яке

було затверджене політбюром ЦК КПРС. Так з'явилася стаття 190¹ Кримінального кодексу РРФСР та аналогічна стаття 187¹ в КК УРСР [275].

З другої половини 1960 – 1980-х рр. вище політичне керівництво держави та республіки визначило генеральну лінію боротьби з "українським буржуазним націоналізмом". У суворій відповідності до цього формувалася ідеологічна та правова база для переслідування учасників українського національного руху. Координаторами цієї роботи були центральні, місцеві партійні органи та створені за постановою ЦК КПРС від 17 червня 1967 р. П'яте управління КДБ при раді Міністрів СРСР, п'яті управління-відділи в територіальних органах держбезпеки. Органи держбезпеки активно запроваджували так зване "профілакування" громадян із можливим застосуванням жорстоких заходів залякування, включаючи кримінальну відповідальність. Оцінюючи значення "профілакування", голова КДБ при Раді Міністрів СРСР Ю. Андропов разом з Генеральним прокурором СРСР Р. Руденком ініціювали прийняття Указу Президії Верховної Ради СРСР, за яким органам державної безпеки дозволялося робити офіційне письмове попередження з вимогою "припинення політичної шкідливої діяльності та роз'ясненням наслідків, які можуть спричинити її продовження". Текст згаданого документа був схвалений політбюро ЦК КПРС 16 листопада 1972 р. та механічно підтверджений Президією Верховної Ради СРСР 25 грудня 1972 р. [447, с. 153-154]. За п'ять років органами КДБ України було "профілактовано" понад 6 тисяч громадян [63, арк. 75].

Надалі за умов "перебудови", "гласності", "демократизації" владні структури, очолювані партапаратниками, не бажали відмовлятися від репресивних статей у кримінальних кодексах, залишаючи без будь-яких змін статті 190¹ КК РРФСР та статтю 187¹ КК УРСР.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що в 1920 – 1940-х рр. діяльність вищої політичної влади була спрямована на формування каральної системи "диктатури пролетаріату", створення нормативно-правової бази, яка дозволяла широко проводити репресії, використовуючи позасудові та судові

органи, розглядаючи справи за контрреволюційні, посадові та інші злочини. Упродовж другої половини 1950-х – першої половини 1980-х рр. політичні репресії в Україні, з огляду на зацікавленість політичної влади, суттєво були обмежені порівняно з вищезначеним періодом під впливом перегляду та скасування більшості правових актів, однак вони мали не менш спотворені форми, які найнегативнішим чином впливали на духовне життя республіки.

2.2. Динаміка політичних репресій 1920 – 1950 років

Із завершенням громадянської війни в Україні (фактично інтервенції радянської Росії) започатковувався процес формування та зміцнення органів радянської влади. Оцінюючи ситуацію в Україні, начальник тилу Південно-Західного фронту Червоної армії Ф. Держинський у червні 1920 р. у листі до секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора писав, що населення України довгий час перебувало під впливом постійно змінюваних "отаманів" і "батьок". Воно сприймає владу як щось тимчасове і швидкоплинне. Не бажає виконувати будь-яких державних повинностей. Вирішення цієї проблеми вимагало реальної сили, якою були військові підрозділи Червоної армії та ВОХРу [30, арк. 2].

Одним із перших кроків становлення радянської влади було оголошення військового стану в регіонах республіки відповідно до декрету ВЦВК і Ради Праці та Оборони РРФСР від 30 жовтня 1920 р., що свідчило про продовження збройного опору населення радянській владі. За декретом надзвичайні владні повноваження отримували позасудові органи – революційні трибунали та органи ЧК, що діяли на правах військових трибуналів. Придушення масового повстанського руху ініціювало вище партійно-державне керівництво України постановою РНК УСРР від 3 грудня 1920 р. Вся територія України поділялася на дільниці, у яких розташовувалися військові підрозділи для придушення будь-яких антиурядових виступів. Для координації зусиль військових підрозділів, правоохоронних, партійних

та радянських органів створювалися постійно діючі губернські та повітові наради, до складу яких входили: начальник дільниці, голова губвиконкому (повітвиконкому), голова продовольчого комітету, секретар губкому (повіткому) КП(б)У та військовий комісар. Рішення цих нарад були обов'язковими для всіх місцевих органів влади [178, с. 14-15]. Нарадам у разі "перешкоджання органам радянської влади в проведенні господарських та політичних кампаній" надавалося право формування "трійок". До їх складу входили командир (або комісар) військового підрозділу, представник місцевої влади та ЧК [83, арк 94].

Ефективним методом придушення повстанського руху стала система заручництва, до якої зобов'язував наказ Центральної комісії з боротьби з дезертирством при РНК УСРР від 9 квітня 1921 р. за підписом голови Раднаркому Х. Раковського і командувача збройних сил України та Криму М. Фрунзе. В інструкціях до наказу зазначалося, що заручники вилучаються із районів, де активно поширювався повстанський рух і населення матеріально підтримувало повстанців. У разі прояву "бандитизму" в місцевості проживання заручників їм загрожував розстріл [83, арк. 17-18].

Поряд із заручництвом діяла система відповідачів, яка передбачала відповідальність населення за прояви "бандитизму". За наказом голови наради по боротьбі з "бандитизмом" Київського військового округу В. Затонського від 30 травня 1921 р. відповідачі призначалися двома представниками губвійськнаради та одним від волосного комнезаму із розрахунку один чоловік на 20 хат у селах, не менше двох – у висілках та не менше одного на хуторах. У разі вбивства представника влади розстрілювалась удвічі більша кількість відповідачів. Особливий цинізм більшовицького "правосуддя" проявлявся при порядку визначення засуджених до страти, коли все вирішував жереб, який тягнули самі відповідачі [178, с. 17-18].

Прагнучи подолати збройний опір, більшовики намагалися з допомогою терору позбутися політичних опонентів. Через партійні комітети координувалися дії місцевих органів влади, ДПУ, військових частин,

застосовувалися "надзвичайні трійки", заручництво та інститут відповідачів у протидіях повстанству.

У містах терор був спрямований проти інтелігенції, яка, як правило, зараховувалася до категорії петлюрівсько-винниченківської формації і виступала носієм буржуазного світогляду, репрезентуючи при цьому націоналістичну ідеологію. Уже в травні 1921 р. за вказівкою ЦК КП(б)У каральними органами був сфабрикований і проведений один із перших показових політичних процесів "Справа ЦК УПСР", після якого українська інтелігенція, за визнанням П. Шубіна, повинна була "відчути себе, як після холодної вельми неприємної, але освіжаючої купелі" [535, с. 41].

Здійснюючи контроль за діяльністю науково-професорського корпусу, вище партійне керівництво України запроваджувало посади політкомісарів, які відповідали за рівень викладання суспільних дисциплін. Більшість викладачів негативно сприйняла таке нововведення. На знак протесту щодо цих дій та скорочення кількості навчальних закладів у березні 1922 р. застрайкувала професура Києва. Ці настрої швидко поширилися у вищі навчальні заклади Харкова, Катеринослава, Одеси, Кам'янця-Подільського. За цих обставин політбюро ЦК КП(б)У рішенням від 17 березня 1922 р. доручило агітпропу підготувати і направити на місця директиву про заборону відкритих диспутів, які сприяють антирадянським виступам [31, арк. 47].

Оцінюючи перебіг запроваджених заходів, політбюро ЦК КП(б)У 23 червня 1922 р. заслухало інформацію наркома освіти Г. Гринька "Про політичні виступи професури". Було прийняте рішення – відсторонити від викладацької діяльності професорів, які вносили найбільший розлад в академічне життя. Наркомосу і ДПУ пропонувалося вжити до них репресивних заходів – вислання за межі республіки [535, с. 43].

Виконання політичного замовлення репресивні органи провели з великою поспішністю. Через місяць за погодженням з губкомами КП(б)У та Наркомпросом був підготовлений список із 77 кандидатів на виселення у складі професорів, викладачів вищих навчальних закладів і громадських

діячів України. До нього увійшли викладачі навчальних закладів Києва, Харкова, Катеринослава, Одеси та Поділля – І. Красуцький, В. Чеховський, С. Єфремов, Я. Столяров та інші представники правих політичних партій [184, с. 91-102].

Надалі список репресованих науковців збільшився до 90 осіб. У вересні 1922 р. за антирадянську і контрреволюційну діяльність 15 викладачів Одеських навчальних закладів були виселені в Константинопіль [684, с. 3]. Усвідомивши недоцільність виселення інтелігенції, партійно-державне керівництво УСРР звернулося до А. Луначарського, який у листі до голови РНК РРФСР Л. Каменєва звертав увагу, що "виселення професури відбулося вкрай неправильно. ... За заявою ректора Київського університету, це рівноцінно цілковитому розгрому медичної освіти в Києві" [345, с. 419-420].

Пропозиція ЦК КП(б)У щодо заміни українським професорам виселення за кордон виселенням у віддалені райони РРФСР постановою оргбюро ЦК РКП(б) у листопаді 1922 р. була відхилена. Через відмову країн на в'їзд виселенців, ДПУ пропонувало замінити для українців виселення за кордон виселенням у віддалені райони РРФСР. За постановою політбюро ЦК РКП(б) від 1 січня 1923 р. було проведено виселення в Туркестан, Уфу, Оренбург, Перм, В'ятку [227, с. 477-480].

У наукових працях П. Бачинського, О. Бородіна, В. Даниленка, Г. Касьянова та С. Кульчицького ретельно відстежена хронологія наступів Й. Сталіна на троцькістську опозицію. За рекомендаціями ЦК РКП(б) у грудні 1924 р. по Україні прокотилася хвиля партійних зборів, присвячених боротьбі з опозицією, продемонструвавши "непохитну єдність" партії у питаннях ідеології. Січневий 1925 р. пленум ЦК КП(б)У висловив вимогу щодо виведення Троцького зі складу політбюро ЦК РКП(б) і звільнення його з посади голови Реввійськради СРСР. Після першої Всеукраїнської конференції КП(б)У 17-21 жовтня 1926 р., яка засудила погляди троцькістів, були зроблені висновки, що в Україні нараховується близько тисячі прихильників опозиції, ідейний розгром яких відбувся впродовж 1926-1927 рр. [435,

с. 215].

Запроваджуючи систему обліку неблагонадійних громадян, політбюро ЦК ВКП(б) приймало політичні рішення, що були направлені проти тих соціальних груп, які перешкоджали розбудові "соціалістичних відносин". З початку 1927 р. в державі знову було введено продрозкладку, встановлено тверді ціни щодо "надлишків" хліба та інших продуктів. У січні-лютому 1928 р. в Україні було реквізовано 70 мільйонів пудів хліба. Тиск на селянство невпинно посилювався [599, с. 359]. 1928 рік обернувся кризою, породженою хлібозаготівельними труднощами. Винуватцями суспільних ускладнень було названо "куркульство". У селян, що не справлялися із визначеними владою завданнями, відбирали будинки, господарські будівлі, худобу, сільськогосподарський реманент.

Проти "куркульства" активно використовувалися статті КК УСРР, які давали змогу позбавляти їх волі від 1 до 2 років (з конфіскацією майна) за відмову виконання державних поставок. Весною 1929 р. за невиконання "твердого завдання" у республіці під економічний терор потрапило 18 624 селянські господарства, з них 8012 було продано на торгах. 1150 власників притягли до кримінальної відповідальності [190, с. 19]. За циркуляром від 5 вересня 1929 р. репресивні дії застосовувалися проти "куркулів" і контрреволюціонерів, включаючи вищу міру покарання – розстріл.

Суцільна колективізація, яка розпочалася у 1929 р., поширилась і на Україну. Поворотною віхою її реалізації став листопадовий 1929 р. пленум ЦК ВКП(б), на якому керівники республіки взяли підвищені зобов'язання щодо її здійснення. Масова кампанія насильницького об'єднання індивідуальних господарств у колгоспи призвела до негативної оцінки усупільнення. Ще більші невдоволення виникли тоді, коли з центру, без урахування побажань та психології селянина-одноосібника, встановлювалися довільні рознарядки, які місцеве керівництво намагалося перевиконувати.

До прикладу, на Поділлі гасло суцільної колективізації підтримали в усіх районах. У погоні за надуманими цифрами окремі адміністратори втра-

тили почуття реальності. Голова Літинського райвиконкому, інструктуючи уповноважених, вимагав "протягом 24 годин усупільнити інвентар і посівний матеріал" [490, с. 75]. Темпи колективізації зростали неймовірно швидко. На 1 січня 1930 р. в Україні було об'єднано в колгоспи 15,8 відсотка господарств, на 1 лютого – 30,7, на 1 березня – 64,4 відсотка господарств [32, арк. 68]. "Високі" темпи були досягнуті в результаті грубого порушення принципу добровільного вступу в колгоспи, примусового усупільнення засобів виробництва, "розкуркулення" трудового селянства. Особливо складним і трагічним було становище середняків, яких примушували вступати в колгоспи під загрозою "розкуркулення" і репресій.

Здійснюючи масову колективізацію, партійно-державне керівництво СРСР втратило відчуття реальності, не брало до уваги психологію селянства, яке не бажало коритися заходам радянської влади, спрямованим на вилучення нажитого ним роками майна і ведення господарства за надуманими схемами. Це призводило до селянських заворушень. До прикладу, у прикордонних з Польщею селах Плузненського району селяни за умовним сигналом збіглися вночі до колгоспів і розібрали усупільнене майно, мотивуючи це тим, що радянський уряд не визнає примусової колективізації, яку місцева влада проводила незаконно. Цей селянський бунт, що став відомий під назвою "волинка", як вітер пронісся по селах" [490, с. 77].

У доповідній записці секретаря Шепетівського окружного партії зазначалося, що події, які мали місце в окрузі, виникли через "грубе перекручення лінії партії при проведенні колективізації, збору насінневого матеріалу, введення додаткового оподаткування, закриття церков без необхідної на те підготовки селянських мас" [107, арк. 2]. Заворушення під гаслом "Геть колективізацію" пройшли у Тульчинському, Могилів-Подільському, Проскурівському округах, у січні - березні – по всій Україні. Перебуваючи у цей час в республіці, С. Орджонікідзе виклав своє враження від побаченого: "Україна поставила за мету досягти стовідсоткової колективізації. Там, де не вистачало розуму, у хід пускалося голе

адміністрування. Унаслідок чого село дуже стривожене, жіночі бунти нерідкість, а в трьох округах: Тульчинському, Шепетівському і Могилівському справжні повстання селян. Повстання придушено зброєю... Убитих і розстріляних 100, поранених декілька сотень...." [562, с. 88]. Письменник І. Бабель, який брав безпосередню участь у цих заходах в Україні, зізнався: "Я тепер навчився спокійно дивитися на те, як розстрілюють людей" [465, с. 327].

На місця заворушень були направлені керівники високого рангу. У Шепетівський округ відрядили начальника ДПУ України В. Балицького. За його висновками, "...причиною хвилювань стали грубі викривлення класової лінії, адміністративний і невинуватий тиск на селянство при проведенні колективізації і відбору посівного матеріалу. ... Необхідно більш обережно проводити колективізацію і завдати відчутний удар по контрреволюційних куркульських групах села" [450, с. 42]. Проти селянських заворушень були направлені загони міліції, курсанти військових училищ, працівники органів ДПУ. У Шепетівському окрузі було затримано 427 осіб [107, арк. 31].

Оцінюючи дії керівництва Криворізького округу щодо проведення суцільної колективізації, С. Орджонікідзе в інформації Й. Сталіну зазначав: "Перекручення тут звірячі... Бажання їх виправляти мало... Все бажають списати на куркуля, не усвідомлюючи, що перегнули, переколективізували. Велике бажання ще більшим натиском виправити становище, розстрілявши в окрузі 25-30 чоловік..." [465, с. 327].

Затверджуючи пропозиції ДПУ щодо ліквідації куркульства, політбюро ЦК КП(б)У 18 січня 1930 р. утворило спеціальну комісію з виселення селянства у складі С. Косіора, В. Балицького, В. Порайка, М. Демченка, П. Постишева, визначило контрольні цифри: розкуркулення 150 тисяч господарств, з них 60 тисяч на висилку за межі України. Незабаром ці цифри фігурували у постанові ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. "Про заходи по ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації"[423, с. 63].

Спеціальна комісія під керівництвом В. Молотова розробила порядок

розкуркулення. Під першу хвилю, яка прокотилася Україною в кінці січня – першій половині березня 1930 р., підпало 61 887 господарств, що становило 2,5 відсотка всієї кількості [446, с. 94].

Виконуючи вимоги постанови, сільські ради поділили селян на куркулів першої, другої і третьої категорій, середняків та бідняків. Критерії оцінки у визначенні куркульських господарств дозволяли застосовувати репресії до кожного більш-менш справжнього селянського господарства і відкривали при цьому шляхи для зловживань на місцях. У матеріалах службової записки ОДПУ, направленої 7 березня 1930 р. в політбюро ЦК ВКП(б), зазначалося, що в Шишакському районі Полтавського округу було розкуркулено 500 господарств замість 340. У селищі Березніговатому Херсонського округу розкуркулення проводилося без складання опису вилучених речей, частина яких була розкрадена. Бригада під керівництвом секретаря партійного осередку Бутенка роздягла дочку куркуля і почала душити батька. В інших випадках бригади вдавалися до роздягання господарів та їх дітей. Члени бригади Мало-Помошнянської сільської ради Зінов'євського округу при проведенні розкуркулення били господарів, гвалтували жінок. У селі Сологубовка Ораторського району Уманського округу прийняли рішення виселити 25 господарств, у тому числі й середняцьких. Середняк Назарчук, який потрапив до списку на виселення, повісився [305, с. 226-228].

Архівні документи дозволяють відтворити жахливість державного терору у формі розкуркулення. Каральні кампанії експропріації селян-власників постійно перебували під пильним контролем вищої державно-політичної влади. Успішність колективізації тісно ув'язувалася з боротьбою проти куркульства, яка мала надзвичайно широку соціальну базу. У виступі на грудневому 1930 р. пленумі ЦК КП(б)У секретар ЦК КП(б)У П. Любченко зазначав, що "... куркуль у нас виростає на базі дрібнобуржуазної стихії щодня, щогодини, що куркуль не вичерпується ... реєстром 1930 р., що куркуль на селі є" [9, арк. 56].

У 1928–1931 рр. в Україні зникли 352 тисячі селянських господарств [446, с. 104], від проведених акцій за неповними даними постраждало близько одного мільйона осіб [472, с. 378]. У довідці відділу щодо спецпоселенців ГУТАБу ОДПУ "Відомості про виселення куркулів у 1930-1931 роках" відзначалося, що за цей час з території України було відправлено на спецпоселення в райони Якутії, Північного та Далекого Сходу, Уралу, Західного та Східного Сибіру 63 817 сімей з України [453, с. 17].

Надмірне форсування суцільної колективізації та розкуркулення спричинило невиправдані втрати. За 1929 – 1932 рр. було знищено половину поголів'я худоби [573, с. 32]. Серйозний спад переживало землеробство. Підтвердженням цього став провал хлібозаготівель 1932 р., який спричинився не лише через неврожай, а й через скорочення більш ніж на 2 млн. гектарів посівних площ, значних втрат під час збирання хліба.

Спотворені виробничі відносини на селі змушували колгоспників приховувати власну продукцію. Боротьба з цими проявами означилась посиленими репресіями. Й. Сталін ініціював прийняття ЦВК і РНК СРСР 7 серпня 1932 р. постанову "Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суцільної (соціалістичної) власності". [165, с. 323-324].

За цих обставин в листопаді 1932 р. у республіці розпочала роботу "надзвичайна комісія", очолювана В. Молотовим. Водночас для активізації роботи органів ДПУ України політбюро ЦК ВКП(б) направило особливим уповноваженим в республіку на 6 місяців заступника голови ОДПУ СРСР В. Балицького з підпорядкуванням йому С. Реденса і всього апарату ДПУ України [145, арк. 20].

Серйозного удару було завдано по керівниках господарств, які намагалися довести нереальність виконання встановленого плану хлібозаготівель. Першому секретарю ЦК КП(б)У С. Косіору та голові ДПУ УСРР С. Реденсу на виконання постанови "Про ліквідацію контрреволюційних гнізд і розгром куркульських груп" доручалося у п'ятиденний термін

розробити спеціальний план щодо притягнення до відповідальності 300 осіб злісних рахівників і бухгалтерів колгоспів, які зривають плани хлібозаготівель і організують розкрадання збіжжя [25, арк. 59]. Фактично було заарештовано 766 бухгалтерських працівників, що більше ніж вдвічі передбаченого [423, с. 69].

Досвід України був схвалений ЦК ВКП(б). Висока похвала одразу була оцінена партійним керівництвом республіки. 29 грудня 1932 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У за участю Л. Кагановича було схвалене рішення – вислати 700 родин з відсталих у хлібозаготівлі районів Дніпропетровської області, а також групу "злісних елементів та куркулів (без родин)" в кількості 700 осіб. 30 грудня аналогічне рішення прийняте в Чернігівській області про "вислання 300 родин куркулів та 500 осіб злісних елементів і куркулів без родин" [25, арк. 83-84, 101]. З Одеської області передбачалося виселити 500 сімей куркулів, із Харківської – 400 куркульських сімей, 40 комуністів виключити з партії [385, с. 390-391].

Хлібозаготівельні кампанії 1931 - 1932 рр., організовані сталінськими хлібозаготівельними комісіями, не обмежилися конфіскацією хліба в колгоспах. Прийняті у листопаді 1932 р. постанови політбюро ЦК КП(б)У та РНК УСРР "Про заходи до посилення хлібозаготівель" зобов'язували місцеві органи влади вилучати в колгоспах, одноосібників розкрадений під час збирання хліб, санкціонуючи масові обшуки з конфіскацією не тільки виявленого хліба, а й іншого продовольства. Ці дії розцінювалися як покарання за "куркульський саботаж" хлібозаготівель і здійснювалися гласно, з висвітленням у пресі. Такі репресивні заходи застосовувалися до тих селян, які не бажали працювати в колективних господарствах.

Зазначені прорахунки призвели до голодомору 1932-1933 рр., який був свідомо спланованим масовим людиноббивством, яке впливало із курсу, визначеного в лютому 1932 р. XVII Всесоюзною партійною конференцією ВКП(б), що проголосила побудову безкласового соціалістичного суспільства. За оцінкою С. Білоконя, голодомор мав виразно антиукраїнський характер,

він відбувався не на адміністративно-територіальній частині країни, а саме на українській етнічній території, включаючи Кубань та інші етнічно українські регіони. Це був широкомасштабний терористичний захід, спрямований проти соціально локалізованої частини українського селянства [553, с. 19].

Терор голодом та розкуркулення селянства був одним із методів формування колгоспного ладу. Його масштаби в Україні жахливі. Від голодної смерті, за оцінкою С. Кульчицького, загинуло від 3 до 3,5 млн. чоловік [474, с. 183]. У всій сукупності втрати (з урахуванням зменшення народжуваності в голодні роки) складали до 5 млн. чоловік [475, с. 110]. Ще майже 1,5 млн. осіб потрапили під страшну акцію розкуркулення. Всього в Україні органи державної безпеки заарештували в 1932 р. 74 849 осіб, а в 1933 р. – 124 463 особи [179, с. 43]. Зважаючи на масові арешти та депортації того часу, Ю. Шаповал цілком обґрунтовано стверджує, що для України "великий терор 1937 р." розпочався саме на початку 1930-х рр. [660, с. 18-20].

Виникнення економічної кризи примножило соціальні контрасти в суспільстві. До конфліктів на селі додався розрив з інтелігенцією, яку уособлювали старі спеціалісти, частина з них не завжди поділяла політику держави щодо темпів та методів індустріалізації, відчуваючи настороженість за економічні невдачі, порушення технологічних процесів та правил безпеки на застарілому обладнанні, при щомісячному підвищенні планових показників. У керівництві зароджувалася підозра, що всі невдачі виникають від дій представників старої буржуазної інтелігенції.

Сфабрикована у той час "шахтинська справа" нібито розкривала "шкідництво" технічної інтелігенції у вугільній промисловості Донбасу, насправді мала політичне забарвлення. Виступаючи на березневому 1928 р. пленумі ЦК і ЦКК КП(б)У з доповіддю "Про економічну контрреволюцію та загальнополітичні завдання парторганізацій", Л. Каганович заявив: "...Навіть і до чесного спеца слід виявляти певний мінімум недовіри, адже спец все-таки не комуніст, не революціонер, не пролетарій, і звихнутися йому дуже легко. ...потрібно з ним завжди працювати так, щоб господарник певною

мірою мав до нього недовіру. Ця недовіра не повинна різко кидатися у вічі. Але спец повинен відчувати, що до його праці ставляться критично, тоді він працюватиме чесно" [523, с. 69]. У резолюції квітневого 1928 р. пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) відзначалося, що "шахтинська справа" свідчить про нові форми і методи боротьби буржуазної контрреволюції проти пролетарської держави, проти соціалістичної індустріалізації" [211, с. 79].

Вище політичне керівництво держави з неабиякою увагою ставилося до "шахтинської справи". Із 1 березня по 17 травня 1928 р. на засіданнях політбюро ЦК ВКП(б) було прийнято шість постанов щодо економічної контрреволюції в Донбасі [221, с. 147,153, 163-164]. Особиста зацікавленість Й. Сталіна до організації судового процесу визначила його межі. Під слідство потрапили спеціалісти не тільки Шахтинського, а й інших районів Донбасу, керівні працівники галузі в Москві, Харкові. Лише в комбінаті "Донвугілля" було заарештовано 100 працівників. Підсудні звинувачувалися у шкідництві, шпигунстві, отриманні грошових сум з-за кордону, у зв'язках з колишніми господарями, у створенні підпільної антирадянської організації. За результатами слідства було визнано 53 звинувачених, серед них 36 інженерів, 10 гірничих техніків та один електротехнік [221, с. 800].

Шахтинський процес зафіксував беззаконня вироку. Незважаючи на те, що обвинувачені на суді відмовилися від своїх свідчень, 11 підсудних було засуджено до розстрілу, 3 – до 10 років позбавлення волі, 21 особа одержала від 4 до 8 років таборів, 10 – від 1 до 3 років. Четверо підсудних засуджено умовно і стільки ж було виправдано, серед них три особи, що мали німецьке підданство [694, с. 6-7]. Одразу після оголошення вироку Президія ЦВК б засудженим вищу міру покарання змінила на десятирічне ув'язнення. За винесеним вироком М. М. Горлецький, М. К. Крижанівський, В. Я. Юсевич, Е. З. Будний, М. М. Бояринов були розстріляні 9 липня 1928 р. [693, с. 5].

Судова "шахтинська справа" стала складовою в боротьбі зі "шкідниками" по всій країні. У червні 1928 р. голова ДПУ УСРР В. Балицький звітував на засіданні політбюро ЦК КП(б)У про очищення апарату Дніпробуду.

Незабаром ним був підписаний обвинувальний вирок щодо розгляду справи "шкідників" у "Південсталі" [662, с. 402].

Суд над "шахтинцями", як і кризу хлібозаготівель, Й. Сталін використав для обґрунтування ще більшого посилення пильності в боротьбі з "класовими ворогами". Виступаючи на липневому 1928 р. пленумі ЦК ВКП(б), він заявив, що зі зростанням успіхів соціалістичного будівництва опір "ворожих класів" неминуче зростатиме [263, с. 171]. Досвід "шахтинської справи" враховувався в організації та проведенні наступних судових "розборок", зокрема у показовому політичному процесі – справі "Спілки визволення України". Щоправда, крім класової спрямованості, додалися ще й мотиви національного характеру, інакодумства, які тоталітарна система прагнула нав'язати науковій та творчій інтелігенції України. Серед підсудних виявилися не лише представники "ворожих класів", а й "українського буржуазного націоналізму". Архівні матеріали переконливо засвідчують, що в інтерпретації, поданій чекістами, "СВУ" не могла існувати. Тоталітарний режим реанімував у 1929 р. організацію, яка діяла на початку Першої світової війни і використав її в боротьбі проти національної інтелігенції.

Сфабрикована в кабінетах ДПУ справа "СВУ" об'єднала академіків, професорів, лікарів, священиків, викладачів вищих навчальних закладів, вчителів та студентів. Обвинуваченим, як зауважують В. Пристайко і Ю. Шаповал, інкримінувались намагання зруйнувати СРСР, відмежувати Україну від інших союзних республік. Інспіруючи цю справу, влада прагнула ліквідувати будь-які посягання інакодумців на виступи під гаслами "українського націоналізму" або "сепаратизму".

Про недозволені методи ведення слідства, психологічний та фізичний вплив на обвинувачених можна судити із заяви В. Отамановського до ДПУ, у якій зазначалося: "Щоб припинити ці моральні муки, я готовий вам підписати "конт-бланш" або навіть написати показання, вигідні вам, щоб у такий спосіб пришвидшити моє засудження, оскільки далі терпіти не можу і жадаю смерті... Не припиню повторювати до своєї загибелі, що всі

пред'явлені мені обвинувачення... є неправильними, а я невинно й несправедливо замучений" [642, с. 133]. Слідство не спромоглося виявити конкретних дій за статтею 54 КК УРСР. Усе звелося до "шкідництва" в галузі науки, зокрема в мовознавстві. Підсудними у процесі проходили 45 осіб на чолі з академіком С. Єфремовим [662, с. 404], але незабаром за справою було заарештовано ще 700 громадян [680, с. 20]. Надалі у Вінниці, Одесі, Полтаві, Дніпропетровську, Миколаєві, Чернігові було репресовано близько 5 тисяч осіб [464, с. 54]. Усього під час та після процесу "СВУ" заарештовано, знищено або заслано понад 30 тисяч чоловік [662, с. 405].

Як особливе досягнення розцінювалося викриття органами НКВС "шкідників", які руйнували соціалістичне сільське господарство. 18 березня 1930 р. "Вісті" опублікували повідомлення ДПУ УСРР про розкриття шкідницької організації, яка діяла з 1924 р. в сільському господарстві України. Основу її склали 16 спеціалістів з дореволюційним стажем [705, с. 3]. "Ворогами народу" оголосили групу вчених-аграрників Харківського сільськогосподарського інституту, обвинувативши їх у прагненні "вчинити в республіці голод і зруйнувати сільське господарство" [205, с. 11-12]. Інститут реорганізували. Аналогічна доля спіткала колектив Харківського зоотехнічного інституту. До "руйнівників" сільського господарства віднесли службовців Наркоматів землеробства, радгоспів з України, Білорусії та Північного Кавказу – усього 75 осіб. Колегія ОДПУ СРСР у березні 1933 р. винесла вирок – 35 осіб було розстріляно, 22 – засуджено до 10 років, 18 – до 8 років таборів [683, с. 1]. До літа 1933 р. в колгоспах було звільнено з посад понад три тисячі голів колгоспів та інших працівників [639, с. 124].

На подальший розвиток репресивної політики вплинула атмосфера підозрливості, сформована Й. Сталіним у виступі на XVI з'їзді ВКП(б). Після його застереження щодо перманентних дій націоналістичних ухилів в Україні розпочався новий етап боротьби з "буржуазним націоналізмом" та "націоналістичною контрреволюцією". ДПУ активізувало розробку неіснуючих контрреволюційних організацій за усталеною методикою:

вигадати організацію, розробити її програму, підібрати персоналії для керівних ролей, організувати публічний процес.

Наполеглива "праця" фальсифікаторів увінчалась успіхом. У другій половині 1931 р. був викритий міфічний "Український національний центр". У Харкові, Києві, Дніпропетровську та інших містах заарештували 50 осіб, більшість з них – колишні члени українських партій соціалістів-революціонерів, соціал-демократичної робітничої та Комуністичної партії Західної України [464, с. 77]. Керівну роль у діяльності "центру" відвели академіку М. Грушевському, а виділену з "УНЦ" "Українську військову організацію", як його складову частину, "очолив" академік М. Яворський [523, с. 87]. Усі представники інспірованої справи "УНЦ" були засуджені до різних строків ув'язнення – від 3 до 6 років виправно-трудоих таборів [670, с. 4]. Як правило, на волю їх більше не випускали. Фіксований у вирокі кінець строку не мав вирішального значення для звільнення [435, с. 241]. Упродовж 1934 – 1941 рр. для 33 засуджених відбувся повторний перегляд справ за звинуваченням у злочинах "антирадянська діяльність" та "шпигунство". До вищої міри покарання засуджено 21 особу – інші отримали нові строки ув'язнення [662, с. 410].

Справу "УНЦ", як і багато інших, організовано з допомогою насильницьких методів ведення слідства. У свідченні колишнього члена ЦК УПСР М. Шрага, що проходив у справі "УНЦ" і якому пощастило вижити, зазначалося: "У 1931 р. до мене застосовувалися заборонені методи слідства. Часті допити у нічний час, стояння на ногах під час допитів, крики і образи слідчих ... фізично і морально змучили мене і деморалізували. Крім того, під час мого арешту померла моя дочка, що завдало мені великої травми... Ні про яку організацію я нічого не знав, шкідництвом і підготовкою повстання не займався. На вимогу слідчого я назвав учасниками контрреволюційної організації колишніх членів УПСР, своїх знайомих... Відвідування та зустрічі в домашніх умовах з приводу різних сімейних урочистостей зі своїми

товаришами... я видав як наради учасників контрреволюційної організації. Тобто я написав все, що від мене вимагали..." [662, с. 409].

З метою кадрового зміцнення партійної організації України Й. Сталін направив на посаду другого секретаря ЦК П. Постишева, якому надав особливі повноваження, зокрема, особисто радитися з ним, минаючи першого секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора. На лютневому пленумі ЦК КП(б)У П. Постишев запропонував провести чистку держапарату республіки, під час якої в 1933 р. змінилося 230 секретарів райкомів партії, 270 голів райвиконкомів та близько 160 голів районних контрольних комісій. З посад секретарів обкомів партії звільнено в Дніпропетровську – В. Строганова, Одесі – М. Майорова, Харкові – Р. Теренова [464, с. 80].

Жорстокі випробування випали на долю наукових і творчих працівників. Виступаючи на XII з'їзді КП(б)У, В. Затонський зазначив, що у ВУАН сконцентрувалися "штаби контрреволюції, де особливо по лінії історичній, етнографічній, мовній, літературній повно націоналізму". Під час очищення було викрито і відправлено з науково-дослідних установ ВУАН і Наркомосвіти 248 так званих контрреволюціонерів, націоналістів, шпигунів і класових ворогів, серед них 48 – з партійними квитками [205, с. 16].

У жовтні 1933 р. після прийняття постанови ЦК КП(б)У "Про роботу Українського науково-дослідного інституту педагогіки і Всеукраїнського товариства "Педагог-Марксист" під такі звинувачення потрапив С. Канюк – учасник революційного руху та організатор комуністичної партії Буковини. Заарештували його у квітні 1934 р., бо "входив до складу контрреволюційної диверсійно-шпигунської і терористичної організації "УВО". Вирок колегії ДПУ УСРР від 25 травня 1934 р. – 10 років позбавлення волі [126, арк. 2-3].

Репресивні чистки прокотилися багатьма установами Наркомату освіти. У Харківській, Чернігівській та Вінницькій областях під звільнення потрапило майже 4 тисячі вчителів, звинувачених у належності до ворожих класів [205, с.14-15]. Не обминули ці процеси й науково-дослідні установи та університети, які втратили 268 професорів та викладачів [616, с. 15]. Під

жорсткий прес потрапив Інститут польської культури, майже всі його працівники виявилися "членами контрреволюційних організацій" [205, с. 14]. Репресії проти освітян засвідчили соціально-демографічну катастрофу, кровожерливість диктатури, а смерть невинних людей – злочин проти людяності. До середини 1930-х рр. кожний десятий педагог України вважався "класово ворожим елементом", а в окремих районах – кожний третій [479, с. 286].

Непоправних втрат зазнала творча інтелігенція. Із 120 членів новоутвореної Спілки письменників республіки та 73 літераторів, які вважалися стажерами-кандидатами в члени СПУ, 46 осіб було репресовано в першій половині 30-х років [356, с. 17]. Серед них відомі прозаїки та поети Мирослав Ірчан, Микола Куліш, Григорій Епик, Валер'ян Підмогильний, Євген Плужник, Валер'ян Поліщук, Гордій Коцюба, Остап Вишня.

Пошуки "націоналістів", "шкідників", "ворогів народу" призвели до загибелі багатьох відомих діячів культури. Під молоток репресій потрапили мистецтвознавець І. Врона, художники Є. Михайлов, І. Падалка та В. Седляр, композитор П. Толстяков. Непоправною втратою для українського національного мистецтва стало знищення талановитого художника, професора Київського художнього інституту М. Бойчука, режисера-новатора Харківського театру "Березіль" Леся Курбаса [464, с. 70-72]. Усі репресії щодо інтелігенції чинилися як сфабриковані групові судові процеси, з обов'язковими пропагандистськими заходами.

На посилення репресій була спрямована постанова оргбюро ЦК КП(б)У від 19 квітня 1934 р. "Про виконання постанови листопадового пленуму ЦК і ЦКК КП(б)У та постанови політбюро ЦК КП(б)У від 13 грудня 1933 р. "Про кадри шкіл нацменшостей". У ній зазначалося, що обкоми партії, насамперед Київський та Вінницький, "не зрозуміли того, яке місце в планах контрреволюційної роботи ворогів України займає ставка на виховання в польських та німецьких школах молодого покоління в антирадянському дусі" [658, с. 33]. Як результат, у Вінницькій області з 291

польської школи повністю було реорганізовано в українські чи злито з українськими 135, у Київській – із 153 шкіл – 70 [11, арк. 190].

Драматично складалася доля педагогів цих шкіл. За рішенням комісії з перевірки кадрів німецьких шкіл Пулинського району Київської області у січні 1934 р. підлягали негайному звільненню як класово ворожі елементи 29 учителів [12, арк. 71]. У Вінницькій області із 430 звільнених польських учителів, компрометуючі матеріали отримані на 134, решта залишилася без роботи [78, арк. 6]. Оцінюючи різні аспекти в діяльності національних районів, ЦК КП(б)У у постанові від 15 вересня 1934 р. "Про роботу Молочанського райкому партії Дніпропетровської області", підкреслював значну засміченість сільських рад та колгоспів "куркульськими та іншими класово чужими елементами, які проникли навіть на керівну роботу". Дніпропетровському обкому партії пропонувалося вжити рішучих заходів для ліквідації класово ворожих елементів, а органам НКВС – провести заходи щодо "рішучого звільнення району від антирадянських елементів, зв'язаних з німецьким фашизмом" [17, арк. 215-217].

У Запорізькій, Дніпропетровській та Донецькій областях чекістами було "виявлено" десятки фашистських груп у зернових та тваринницьких радгоспах. Контрреволюціонери "організовували серед робітників саботаж", давали завдання підлеглим проводити недоброякісний ремонт і навмисно виводити з ладу сільськогосподарські машини [520, с. 84-85].

Убивство С. Кірова 1 грудня 1934 р. стало поштовхом до розгортання масового терору в країні. За ініціативою Й. Сталіна того ж дня з'явилася постанова Президії ЦВК СРСР "Про порядок ведення справ з підготовки чи вчинення терористичних актів" [254, с. 3]. За оцінкою Р. Конквеста, цей захід став воістину "хартією терору" [596, с. 139]. Усі справи передбачалося розслідувати у десятиденний строк, судові слухання проводити без прокурора та адвоката, касаційне оскарження вироку та клопотання про помилування не допускалися, а вироки про розстріл виконувалися негайно після винесення [247, с. 144-145].

Терор набирав розмаху. Уже 18 грудня 1934 р. в пресі був оголошений вирок виїзної Військової колегії Верховного суду СРСР, що працювала в Києві. Із 37 обвинувачених, які входили до "Білогвардійського терористичного центру", 27 засудили до розстрілу. Насправді ніякого центру не існувало, жертвами акції стали письменники, учені, студенти [523, с. 113].

Й. Сталін використав убивство С. Кірова не тільки для організації репресій проти членів групи Зінов'єва, але й для ліквідації політичних опонентів. Реабілітаційна комісія Президії ЦК КПРС зазначала, що 30 грудня 1934 р. на обліку в органах НКВС перебувало 10 835 троцькістів, з них 1765 осіб відбували покарання або були під слідством [307, с. 554].

Пошук троцькістських організацій в Україні розпочався дещо раніше. У жовтні 1934 р. оргбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання "Про контрреволюційну роботу залишків націоналістів і пособництво їм з боку гнилих та ліберальних елементів". У ньому зазначалося, що в радянських установах через притуплення пильності керівників осіли окремі троцькісти. Так, керівник Держплану України Ю. Коцюбинський "став на шлях прямого покриття дворушництва троцькіста Наумова, який проліз до цієї установи". Ю. Коцюбинський був знятий з посади голови Держплану УРСР, виведений із складу ЦК КП(б)У і в лютому 1935 р. засуджений. Разом з ним були засуджені 25 комуністів, які обвинувачувалися у створенні троцькістської організації [523, с. 113].

У 1936 р. про Ю. Коцюбинського знову згадали. У жовтні його доставили в Київ із Західно-Сибірського краю. 7 березня 1937 р. прокурор СРСР А. Вишинський затвердив новий обвинувачувальний висновок, де зазначалося: "був учасником контрреволюційної троцькістської організації, яка здійснила 1 грудня 1934 р. злочинське вбивство тов. С. М. Кірова і готував у наступні 1934 – 1936 рр. терористичні акти проти керівників ВКП(б)". 8 березня 1937 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР винесла вирок – вищу міру покарання [428, с. 28-30].

Серед рішень вищого політичного керівництва УСРР особливе місце

посідали депортації з прикордонної смуги, якій надавався статус закритої зони. С. Косіор 20 жовтня 1934 р. направив лист секретарю ЦК ВКП(б) Л. Кагановичу з проханням дати дозвіл на виселення з прикордонних районів сімей куркулів. ЦК ВКП(б) телеграмою від 9 грудня 1934 р. підтримав ініціативу республіканського керівництва і надав можливість розпочати переселення польського та німецького населення [26, арк. 241, 294].

У середині грудня 1934 р. прикордонний режим встановлювався в 11 районах України, а 20 грудня прийнята постанова політбюро ЦК КП(б)У "Про переселення з прикордонних районів". Спеціальним комісіям пропонувалося визначити села, скласти поіменні списки антирадянських елементів, які підлягали депортації. Рекомендувалося, зокрема, провести виселення одноосібників і колгоспників, "яких не можна визнавати благонадійними в умовах прикордонної смуги" [27, 316].

23 січня 1935 р. ЦК КП(б)У прийняв ще одну постанову "Про переселення з прикордонної смуги", за якою 8300 господарств колгоспників та одноосібників, які не проявили себе у зміцненні кордону і колгоспного ладу, переселялися у віддалені від кордону райони. На їх місце мали прибути 4000 кращих колгоспників Київської і Чернігівської областей [26, арк. 62].

Переселення, здійснюване з 20 лютого по 10 березня 1935 р., засвідчило: 8329 родин "ненадійного контингенту" з прикордонних районів Київської та Вінницької областей було відправлено у східні райони УСРР (з Київської 5475 сімей, з Вінницької – 2854). За національною належністю: поляків – 2866 сімей та німців – 1903 родини [106, арк. 34-40].

Аналізуючи хід переселення, політбюро ЦК КП(б)У на засіданні 29 вересня 1935 р. зазначало, що не проведена робота стосовно очищення Південно-Західної залізниці і найбільш важливих вузлів Гречани, Козятин, Шепетівка, Вапнярка, Коростень від польських елементів. Ця робота покладалась на комісію у складі Шарова, Зоріна, Александровського, яка повинна була у п'ятиденний строк внести конкретні пропозиції "щодо очищення прикордонних вузлів від польських антирадянських елементів" [450, с. 64].

Розглядаючи громадян польської національності як потенційних ворогів, секретар Вінницького обкому КП(б)У В.Чернявський у листі до секретаря ЦК КП(б)У М. Попова зазначив, що "з метою подальшого очищення кордону, форпостів і вузлів, залізничних пунктів Вінницької області обком КП(б)У просить санкціонувати переселення в тиллові райони України 1500 польських сімей" [27, арк. 343]. Політбюро ЦК КП(б)У підтримало пропозицію і 4 листопада 1935 р. прийняло рішення про переселення 1500 сімей у Харківську, Донецьку і Дніпропетровську області [80, арк. 4].

25 листопада 1935 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалює провести переселення весною 1936 р. 6-7 тисяч господарств за межі України [27, арк. 246], а 17 січня 1936 р. приймає рішення про переселення в Казахстан 5 тисяч господарств, зокрема 3 тисяч з Київської і 2 тисяч з Вінницької областей [27, арк. 49]. До цього слід додати: місцеві органи влади проявляли при цьому надмірну завзятість. Так, на вимогу першого секретаря Вінницького обкому КП(б)У В.Чернявського (голови обласної комісії по переселенню) до Шепетівського окружного КП(б)У 3 квітня 1936 р. щодо визначення однієї тисячі переселенських господарств, райони запропонували переселити 1677 сімей із 46 населених пунктів [107, арк. 2, 14].

Депортація польського населення особливо посилилася після прийняття постанови Ради Народних Комісарів СРСР від 28 квітня 1936 р. про переселення "як політично неблагонадійних поляків" з України в Алма-Атинську, Карагандинську, Кокчетавську, Північно-Казахстанську і Талди-Курганську області в кількості 35820 чоловік [558, с. 34]. У районах ця робота покладалася на районні комісії в складі першого секретаря райкому КП(б)У (голова комісії), голови райвиконкому і начальника районного відділення НКВС [701]. Упродовж 1935-1936 рр. з Поділля було виселено 11634 польські та німецькі родини, а це щонайменше 46500 громадян [582, с. 131]. У результаті виселення з географічної карти зникли окремі населені пункти, лише одна згадка лишилася про село Каєтанівку Великолазучинської сільської ради, яке колись було у Базалійському районі [490, с. 157].

Депортували з Поділля не лише громадян польської і німецької національностей. Принцип добровільності порушувався при переселенні євреїв з Вінницької області до Єврейської Автономної області. У 1936 р. до Біробіджану було переселено 400 родин та 450 однаків [79, арк. 16].

Примусове переселення з місць сталого проживання само по собі було трагедією. Проте і на новому місці проживання депортовані не переставали бути підозрілими антирадянськими елементами. Серед них органи НКВС найчастіше шукали "ворогів народу", часто піддавали необґрунтованим репресіям.

У проведенні репресивних заходів ключові рішення приймало політбюро ЦК ВКП(б). Їх конкретизували у рішеннях Раднаркому або ЦВК, після чого вони проходили всією вертикаллю влади. Їх дублювали у політбюро або ЦК КП(б)У, потім відповідні рішення приймали ВУЦВК та Раднаркоми, а після цього в окрвиконкомах та партійних органах на місцях. Подальше розповсюдження репресій проходило через систему НКВС.

Після телеграми, направленої Й. Сталіним 25 вересня 1936 р. членам політбюро, яка містила вимогу терміново призначити на посаду наркома внутрішніх справ Єжова через те, що Ягода не справлявся із завданням щодо викриття троцькістсько-зінов'євського блоку і ОДПУ запізнилося по справі на 4 роки, політичні репресії розгорнулися з новою силою [623, с. 39].

З усіх союзних республік СРСР найжорстокіших репресій зазнала Україна. Події, що розгорнулися в Києві у січні 1937 р., були тим наріжним каменем, з допомогою якого Й. Сталін випробовував можливості наступу на партійних керівників вищого рангу. 13 січня 1937 року ЦК ВКП(б) ухвалив постанову "Про незадовільне партійне керівництво Київського обкому КП(б)У та недоліки в роботі ЦК КП(б)У". Основна критика була спрямована на П. Постишева та його найближче оточення. Він звинувачувався у пособництві ворожим елементам, розвалі роботи й був увільнений від обов'язків секретаря Київської організації через неможливість поєднання цієї посади з посадою секретаря ЦК КП(б)У [662, с. 461].

Лютнево-березневий пленум ЦК ВКП(б) 1937 р. підтвердив намір Й. Сталіна з допомогою каральних органів поширити політичну недовіру багатьом секретарям обкомів, міськкомів, райкомів та іншим партійним працівникам. В Україні найбільше таких елементів було виявлено у Київському та Харківському обкомах КП(б)У, які очолював П. Постишев. Зрештою, із 15 живих членів складу ЦК 12 були розстріляні. Не краща доля спіткала членів ЦК КП(б)У, що були обрані XIII з'їздом у червні 1937 р. Так, із 62 членів ЦК КП(б)У 55 були репресовані, 10 членів політбюро з 11 загинули, аналогічно трапилося з 4 із 5 кандидатів у члени політбюро. Через рік, коли розпочав роботу XIV з'їзд КП(б)У, робота ЦК не оцінювалася тому, що він був практично знищений, а ревізійна комісія взагалі не звітувала через відсутність її членів [489, с. 9]. Із усіх 69 членів і кандидатів у члени політбюро ЦК КП(б)У, які з 1919 по 1939 рр. входили до його складу репресовано 46 осіб. Старі партійні кадри були майже повністю винищені [220, с. 73].

Широкомасштабні репресії були спрямовані й проти нової генерації радянської інтелігенції, комсомольських кадрів і молодіжного руху в Україні. Масове знищення комсомольських кадрів відбувалося під час проведення гучних політичних процесів над репресованими партійними лідерами, причетними до їх затвердження або висування, співпраці в регіоні. Так був розгромлений Київський обком ЛКСМУ після зняття П. Постишева. Аналогічна доля спіткала працівників Харківського обкому комсомолу [472, с. 393]. V пленум ЦК ЛКСМУ (липень 1937 р.) своїми рішеннями повністю змінив бюро, більшість секретарів обкомів комсомолу, головних редакторів молодіжних газет та журналів, понад 40 відсотків складу ЦК, яких незабаром репресували [472, с. 394].

Після арешту в травні 1938 р. С. Косіора в республіці органами НКВС були проведені заходи щодо "розгрому косіорівської агентури". Заарештовано керівництво ЦК ЛКСМУ, очолюване першим секретарем С. Усенком. Масштаби терору проти молодіжного руху засвідчують: у 1937-1938 рр. із 2 752 секретарів міськкомів і райкомів репресовано 2 211 осіб; із 93 членів

ЦК комсомолу 82 загинуло; із 35 кандидатів у члени ЦК репресії обірвали життя 27, із 17 членів ревізійної комісії ЛКСМУ було репресовано 15 осіб [472, с. 395-396].

Репресії змیتали на своєму шляху невинних людей, яким для звинувачення наклеювали різні ярлики. Усунення якого-небудь важливого партійця або керівника сприяло арештам і в центрі, і на місцях сотень його прибічників, які обвинувачувалися у належності до опозиції чи контрреволюційної організації. З особливою активністю розгорнулася боротьба зі "шпигунами" та "ворогами народу" після того, як посаду наркома внутрішніх справ України зайняв Ізраїль Леплевський. Він старанно вишукував компромат на оточення П. Постишева, свого попередника В. Балицького, з особливою завзятістю проводив масові операції щодо викриття "контрреволюційних організацій", прагнув задовольнити союзне керівництво НКВС, проявляючи особливу активність через прохання про збільшення лімітів на "ворогів народу" [662, с. 465].

Керівництво НКВС УРСР докладало максимум зусиль для виконання оперативного наказу Єжова за № 00447 від 30 липня 1937 року "Про операції щодо репресій колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів". Кількісний склад підлеглих репресіям визначався в 28 800 осіб, з них 8000 – до першої категорії (негайний арешт, а після розгляду справ на трійках – розстріл) та 20800 до другої – (ув'язнення від 8 до 10 років позбавлення волі) [340, с. 276].

У наукових дослідженнях В. Нікольського та В. Васильєва розкрита заповзятість керівництва НКВС УРСР щодо форсування "куркульської операції". За їх підрахунками до листопада 1937 р. відбулося триразове збільшення лімітів. Під дію наказу потрапило 71 700 осіб, з них за першою категорією – 28 900, за другою – 42 800 осіб [496, с. 99-100; 561, с. 128].

Відстежуючи перебіг репресивної політики, політбюро ЦК ВКП(б) через шість місяців прийняло постанову "Про антирадянські елементи", у якій схвалило бузувірську пропозицію НКВС СРСР про затвердження на

регіональному рівні додаткової кількості осіб, які підлягали репресіям. Серед союзних республік та областей РРФСР Україні виділявся один із найбільших додаткових лімітів за першою категорією – 6 000, за другою – 1 000 осіб. Для проведення заходів відводився шеститижневий термін [367, с. 467-468].

З особливою "наполегливістю" виконувався оперативний наказ НКВС СРСР за № 00485 від 11 серпня 1937 р. щодо "розгрому антирадянської польської розвідки" [339, с. 15]. В Україні органами НКВД по "польській лінії" було заарештовано 56 516 осіб, з них 44 467 поляків, з яких 70 відсотків, або 39 644 особи засуджено до різних строків ув'язнення або ж розстріляно [637, с. 185].

Аналіз кримінальних справ репресованих у 1937 – 1938 рр. у Кам'янець-Подільській області свідчить, що вона нібито була наспигована агентами польської розвідки. Із серпня 1937 по серпень 1938 р. під слідством перебувало 16 тисяч осіб, з них 10 тисяч "польських шпигунів". 80 відсотків з них "зізналися" в тих чи інших протидержавних злочинах і були розстріляні [108, арк. 29-30]. У Житомирській області з 1 жовтня 1937 р. по 15 лютого 1938 р. було ліквідовано 19 "націоналістичних контрреволюційних організацій" та 27 "повстанських груп" [489, с. 7]. За одноосібним розпорядженням начальника УНКВС Вяткіна в 1937 – 1938 рр. розстріляно понад 4 тисячі заарештованих, серед яких були вагітні жінки та неповнолітні діти. На багатьох навіть не виявлено протоколів слідчих справ [307, с. 613].

Виконуючи лімітні завдання політичного керівництва, органи НКВС проявляли максимум "ініціативи", грубо порушували норми "законності", штучно створювали різноманітні "антирадянські центри", "підпільні організації". Так, начальник УНКВС Донецької області Чистов, отримавши інформацію про "викритий центр" в іншій області розробляв схему подібного в регіоні. Таким чином, у Донецькій області були "викриті" націоналістичний український, польський, білогвардійський, німецький, махновський, сіоністський центри та кілька троцькістських угруповань [307, с. 611-612].

Однією з безпрецедентних форм беззаконня і свавілля були репресії за

так званими "списками", до яких потрапляли партійні, державні, військові кадри, заарештовані в 1937 – 1938 рр. за політичними обвинуваченнями. Їх справи підлягали розгляду Військовою колегією Верховного Суду СРСР. Для підготовки і оформлення списків у центральному апараті НКВС СРСР була створена спеціальна група, діяльність якої була суворо засекречена. Списки склалися на підставі довідок, які подавалися з місць в НКВС СРСР. Їх поділ здійснювався за територіальним принципом, категоріями, які відповідали мірі покарання. Підготовлені списки подавалися М. Єжовим Й. Сталіну, який пропонував їх до розгляду В. Молотову, Л. Кагановичу, К. Ворошилову та А. Жданову. Візи політичних лідерів засвідчували підтримку пропозицій каральних органів у вирішенні долі людей. Із 27 лютого 1937 р. по 29 вересня 1938 р. було розглянуто і затверджено 383 списки, до яких внесено 44 161 особу, з них до вищої міри покарання підлягало 38 627 заарештованих. Реабілітаційна комісія ЦК КПРС виявила підписи Молотова на 373 списках, до яких включено 43 569 осіб, Сталіна – на 361 списку на 41 391 особу, Жданова – на 175 списках, у яких нараховувалося 20 985 осіб, Кагановича – на 189 списках на 19 110 заарештованих, Ворошилова – на 186 списках, у які включено 18 474 особи [307, с. 592].

Після затвердження списки направлялися у Військову колегію Верховного Суду СРСР, на розгляд позасудових органів, які своїми вироками і постановами оформляли вказану в списку міру покарання заочно, без розгляду справ у судових засіданнях і навіть без витребування слідчих справ з місцевих органів НКВС.

Політичні репресії не обминули й військовослужбовців. Масовий розгром і фізичне їх знищення було започатковане наприкінці травня 1937 р. після арешту Й. Якіра. У серпні репресії спалахнули з новою силою, приводом став арешт члена ЦК КП(б)У та бюро Харківського обкому партії, командувача Харківського військового округу, члена ЦВК СРСР, командарма другого рангу І. Дубового та члена ЦК КП(б)У, члена військової ради, корпусного комісара М. Блуашвілі [662, с. 471]. За підрахунками

В. Кременя, Д. Табачника та В. Ткаченка було репресовано понад 15 тисяч представників командного складу військових округів, розташованих в Україні, що становило близько третини загальних втрат від репресій у Збройних силах СРСР [472, с. 391].

В умовах функціонування тоталітарної системи на тому чи іншому етапі репресивна політика мала свої характерні особливості. Репресії 1937-1938 рр. стали трагедією для народу України. У 1937 р. було заарештовано 159 573 наших співвітчизників, у 1938 р. – 108 006 громадян [525, с. 39]. Тисячі українських родин відчували удар репресивно-каральної системи.

Оцінюючи тогочасні репресивні дії, необхідно відзначити дві групи чинників масового терору. До першої належала нав'язана Й. Сталіним ідея, що з досягненням успіхів у соціалістичному будівництві опір класового ворога буде посилюватися, а класова боротьба – загострюватиметься. Ця теза стала основою безправ'я, свавілля та насильства, коли нехтувалися будь-які елементи законності. Друга група чинників виходила із стилю і методів керівництва Й. Сталіна і його найближчого оточення. Авторитаризм "вождя народів", його нетерпимість до інакодумства, надзвичайна підозрілість призвели до запровадження "великого терору", що вплинуло на економічний розвиток держави.

Започатковані надшвидкі темпи індустріалізації призвели до порушень технологічних вимог, якості робіт, що супроводжувалися аваріями на шахтах, електростанціях, будовах. Ці фактори, а також запроваджений у другій половині 1935 р. стахановський рух, сприяли появі суперечностей в економічній, політичній та соціальній сферах суспільства.

Реалізуючи настанови центральних партійних органів щодо активізації стахановського руху, місцеві керівники спрямовували зусилля на досягнення рекордних показників на виробництві. При цьому нехтувалися планово-профілактичні ремонти, перспективно-підготовчі роботи виробничого характеру. Це призводило до спрацювання обладнання, почастишали простої та аварії. Запроваджені у 1936 р. технічно невиправдані виробничі норми на

третину перевищили попередні, що ще більше дезорганізували виробництво [559, с. 144].

Погіршення ситуації в економіці призвело до зниження темпів росту промислового виробництва більше ніж вдвоє. Якщо темпи росту обсягу промислового виробництва в 1936 р. становили 28,8 відсотка, то у 1937 р. вони знизилися до 11,1, а в 1938 р. – до 11,8 відсотка. Одночасно знизилась продуктивність праці [519, с. 241]. Промисловий потенціал країни був послаблений. Вугільна промисловість Донбасу в 1937 – 1938 рр. перебувала у кризовому стані. У 1937 р. видобуток вугілля порівняно з 1936 р. зменшився, у 1938 р. становище не змінилося. Зростання аварій та простоїв механізмів набули таких розмірів, що їх важко стало списувати за рахунок "ворогів" [476, с. 133]. Оцінюючи стан розвитку промисловості, перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов у виступі на XV з'їзді КП(б)У заявив, що у 1938 р. вугільна галузь України виконала план на 93,6 відсотка, у 1939 р. – 95,1 відсотка. Республіка не виконувала планів виплавки чавуну та сталі [10, арк. 14-15, 20].

За оцінкою Ю. Шаповала, однією із складових частин "великого терору" стала так звана "кадрова революція", зусилля якої спрямовувалися на знищення кадрового потенціалу різного рівня [524. с. 241-256, 302-312]. Цими заходами керівництво держави намагалось знищити "п'яту колону" з її потенційними суперниками комуністичного режиму. Репресивними заходами у 1936 – 1937 рр. був знищений керівний корпус видатних організаторів промислового виробництва. До прикладу, на Макіївському металургійному заводі залишилося лише два дипломовані інженери і 31 технік, усі інші спеціалісти були заарештовані, їх замінили практиками. На інших металургійних підприємствах стан справ був аналогічним [573, с. 36].

Серйозні кадрові проблеми, пов'язані з репресіями, відзначились у вугільній промисловості. Керівний склад комбінатів, трестів, шахт упродовж двох – трьох років змінювався неодноразово. Через це 28 квітня 1937 р. ЦК ВКП(б) та РНК СРСР прийняли постанову "Про роботу вугільної

промисловості Донбасу", у якій зауважувалось, що "господарські, партійні та особливо профспілкові організації вугільного Донбасу ставляться неприпустимо бездушно до робітників вугільної промисловості, припускають огульне репресування, виключення з партії та профспілок, звільнення з роботи або віддання до суду" [559, с. 148].

Незважаючи на те, що в першому кварталі 1937 р. на шахтах Донбасу змінився кожний п'ятий керівник, кожний третій головний інженер, у кінці року було репресовано ще 140 керівників регіону [559, с. 148]. За цих обставин у жовтні 1937 р. за наказом наркома важкої промисловості Л. Кагановича з п'ятого курсу Сталінського індустріального інституту було відкликано 40 студентів для роботи в апараті комбінату "Донбасвугілля" [476, с. 134].

Оцінюючи кадрове безладдя, секретар ЦК КП(б)У М. Хатаєвич заявив: "Коли на початку 1936 р. видобуток вугілля йшов увесь час нижче від плану, замість того, щоб узяти тверду лінію, мобілізувати маси – вдарилися у панічне становище. Як результат – знищували людей. Людей побили більше ніж слід" [33, арк. 107]. За його твердженням, наприкінці 1937 р. Й. Сталін зобов'язував спеціальну комісію ЦК КП(б)У переглянути кримінальні справи керівників вугільної промисловості та ІТП з 1933 р. [33, арк. 108].

Не краще становище було в сільському господарстві України. За офіційними даними, республіка не виконала значно збільшені порівняно з 1935 р. плани продажу державі хліба, цукрових буряків та інших сільськогосподарських культур. Централізоване постачання різних категорій населення продовольством з державних фондів забезпечувалось на мінімальному рівні. Мешканці сільських місцевостей Вінницької, Одеської, Харківської, Чернігівської областей опинилися на порозі нового голоду [560, с. 163-164].

Здача державі збіжжя у 1937 р. супроводжувалась новою хвилею репресій проти місцевих партійно-радянських працівників. Й. Сталін шифро-телеграмою від 3 серпня 1937 р. зобов'язував секретарів крайкомів та обкомів "...організувати в кожній області 2-3 відкриті показові процеси над ворогами народу – шкідниками сільського господарства, які пробралися до

районних партійних, радянських та земельних органів, широко висвітлювати хід судових процесів у місцевій пресі" [560, с. 166]. У другому півріччі 1937 р. в Україні було проведено 72 показові судові процеси, на яких засудили 399 осіб, з них 238 – до розстрілу, 161 – до 10 років ув'язнення [560, с. 171].

Оцінюючи суспільно-політичну ситуацію та політичні настрої в державі, партійно-державне керівництво СРСР вирішило піти на певні поступки населенню, а одночасно відмежуватися від кошмарних злочинів. 8 жовтня 1938 р. політбюро ЦК ВКП(б) утворило комісію на чолі з М. Єжовим для підготовки проекту постанови з питань упорядкування арештів, прокурорського нагляду та ведення слідства [158, арк. 1]. Після прийняття рішення із зазначеного питання, наркома внутрішніх справ СРСР звинуватили у зв'язках з іноземними розвідками, відкритому шкідництві в різних сферах народного господарства і звільнили від службових обов'язків.

М. Єжова у грудні 1938 р. змінив Л. Берія. Чого в цей час очікували від нього? На це існують різні точки зору. Серго Гегечкорі (Берія) до останніх хвилин свого життя вважав, що саме його батько став ініціатором цілого ряду демократичних реформ у СРСР, включаючи реабілітацію репресованих. Підтримати цю точку зору може лише людина, не обізнана з радянською політичною системою. Адже жодна ініціатива, жодне починання не могло бути проведене в життя без згоди вищого політичного керівництва країни. І означена Серго Берія оцінка дій батька, який заявляв: "Я робив усе можливе, щоб призупинити репресії, але ситуація, у якій я опинився, не дозволила мені зробити більше" [432, с. 66] – не була сприйнята тогочасною системою. Тому поняття берієвська "відлига" можна сприйняти лише опосередковано, враховуючи, що нарком внутрішніх справ СРСР лише втілював у життя лінію, визначену вождями більшовицької партії.

Берієвську "відлигу" пов'язують із постановою РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 року "Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства" [222, с. 607-611], у якій віддавалось належне органам

НКВС, що сприяли знешкодженню цілого ряду шпигунських, терористичних та інших антирадянських організацій [222, с. 608]. Таким чином, вище партійно-державне керівництво СРСР вповні виправдовувало репресивну політику у 1930-х рр. Відстежувався намір відмежуватися від незаконних репресій, пояснюючи їх діями тих же "ворогів народу, шпигунів і агентів іноземних розвідок" [90, арк. 50-51].

Вперше документально встановлювалось, що масові операції з розгромом і викоріненням ворожих елементів у 1937–1938 рр. здійснювалися позасудовими органами. Це призвело до значних недоліків і спотворень у діяльності репресивних органів, а запровадження "лімітів" щодо викриття ворогів народу – до спрощеного порядку ведення слідства, фальсифікації кримінальних справ [90, арк. 51]. За цих обставин ліквідовувалися судові "трійки", справи передавалися на розгляд судів та Особливої наради при НКВС СРСР. Прокуратурі, НКВС доручалася перевірка мотивів, обґрунтованості постанов про арешти, проведення додаткових слідчих дій або представлення додаткових слідчих матеріалів [90, арк. 52-53].

Одночасно за директивою Й. Сталіна "Про облік та перевірку в партійних органах відповідальних працівників НКВС" міськкоми, обкоми, крайкоми та ЦК нацкомпартій зобов'язувалися провести очищення НКВС від співробітників, які не заслуговували на політичну довіру [279, с. 604-606]. 5 грудня 1938 р. рішенням політбюро ЦК ВКП(б) утворюється комісія за участю секретаря ЦК ВКП(б) А. Андрєєва та завідувача відділу партійних органів Г. Маленкова [147, арк. 11]. Оцінюючи наслідки її роботи, останній зазначив: "Шпигуни, вороги сиділи майже на всіх ділянках". А. Андрєєв, у свою чергу, зауважив: "У мене таке враження, що усе це безпосередньо стосується Єжова" [222, с. 664].

Санкціоновані Й. Сталіним арешти керівного складу ГУДБ НКВС СРСР були спрямовані на перенесення всієї відповідальності за масові репресії, які були схвалені на засіданнях політбюро ЦК ВКП(б), на їх виконавців. Так, за період з вересня по грудень 1938 р. відбулася практично

повністю заміна не тільки начальників відділів ГУДБ НКВС СРСР, їх заступників, але й майже всіх керівників республіканських, краєвих, обласних НКВС-УНКВС. За цей час було заарештовано 140 працівників центрального апарату і 192 – на місцях [222, с. 663]. Репресіями 1938 р. закінчилася кар'єра для 7372 співробітників НКВС (22,9 відсотка від загальної чисельності), з них 66,5 відсотка – звільнені за посадові злочини, контрреволюційну діяльність і за компрометуючими матеріалами. Лише в центральному апараті було звільнено 695 співробітників [517, с. 121].

Вищим політичним керівництвом започатковувалися заходи часткового призупинення репресій. Водночас партійні комітети на місцях зобов'язувалися вжити рішучих дій для виправлення недоліків у діяльності репресивних органів. Їм пропонувалося активізувати роботу партійних організацій органів державної безпеки для посилення контролю, усунення недоліків слідства стосовно справ, які перебували у провадженні.

У грудні 1938 - січні 1939 рр. у партійних організаціях НКВС відбулися закриті партійні збори, в ході яких проаналізована слідча діяльність правоохоронних органів. Так, збори парторганізації управління НКВС Полтавської області зазначали наявність незаконних, безпідставних арештів як обласним апаратом, так і районим, застосовування недозволених методів ведення слідства – побиття, довготривалі, безперервні допити, фальсифікацію протоколів про розкриття контрреволюційного підпілля [95, арк. 80-81]. Керівництво управління прискіпливо виконувало завдання наркомату республіки. Зокрема, коли в Україні була розкрита справа надуманої організації "Молода генерація", в області розпочався пошук такого ж формування. Передусім визначили керівника – троцькіста Чумака. Начальник управління Волков написав протокол допиту основного фігуранта справи. Долучили до справи комсомольських працівників, звільнених з роботи, яким інкримінували підготовку терористичного акту проти М. Хрущова задовго до його приїзду в Україну [95, арк. 57,72].

Викриваючи ворожу діяльність керівництва управління, збори парторганізації УДБ НКВС Житомирської області зазначили, що все почалося з моменту затвердження на керівних посадах підлабузників, які потурали масовим безпідставним арештам. В управлінні була сформована оперативно-слідча група, яка не обмежувалася в правах щодо арештів та методів ведення слідства. Насправді виходило так: "хто хотів, той і арештовував, і кого хотів, того й арештовував" [85, арк. 23, 92, 115]. "Якщо траплялося польське прізвище, що закінчувалося на "цький", "ський", отже поляк, євреїв оцінювали як сіоністів, українців – як націоналістів" [85, арк. 146]. Першопричиною зловживання репресивних органів була гонитва за кількісними показниками. Це призводило до масових арештів безневинних людей, які не витримували тортур слідства, давали надумані свідчення і навіть закінчували життя самогубством, як це здійснив інженер цукрового заводу, котрий викинувся з вікна другого поверху [85, арк. 159-160]. Морально-психологічний клімат, сформований начальником Житомирського УНКВС Вяткіним, призвів до процвітання крадіжок, поборів, фактів мародерства, які переросли в побутове, а надалі – у політичне розкладання [85, арк. 13, 22, 29, 83, 97, 118, 140].

Архівні матеріали "Особливої папки" Полтавського обкому партії дають можливість проаналізувати роботу бюро, яке 10 квітня 1939 р. заслухало питання "Про хід виконання постанови ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 17 листопада 1938 р. "Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства". Звернено увагу на серйозні недоліки в роботі слідчих, які глибоко не вникали в суть справи осіб, що перебували під слідством. За 4 місяці після прийняття постанови прокуратура області повернула 257 справ на дослідження. Відзначені прорахунки з боку прокуратури області у здійсненні нагляду за слідчими діями НКВС [90, арк. 16-18].

У службовій записці Прокурора СРСР Панкратьєва, адресованій Й. Сталіну, повідомлялося про початок слідства стосовно службових осіб, які допустили безпідставні, незаконні засудження до розстрілу [157, арк. 3].

Масштаби чистки 1939 р. свідчать про те, що із 6174 осіб керівного складу кадрів було змінено 3830 осіб, або 62 відсотки [517, с. 74]. З них дві третини увільнено за посадові злочини, контрреволюційну діяльність і за компрометуючими матеріалами. Значну кількість співробітників НКВС було переведено для проходження подальшої служби в інші регіони, до системи ГУТАБу. На оперативні посади було прийнято 14 500 осіб, абсолютна більшість з партійних та комсомольських органів [491, с. 202]. На роботу репресивних органів суттєво вплинув оприлюднений у листопаді 1939 р. наказ наркома внутрішніх справ СРСР "Про недоліки в слідчій роботі органів НКВС", який вимагав дотримання кримінально-процесуальних норм у проведенні слідства [673].

Звільнення з ув'язнення незначної кількості засуджених у 1939 р. створювало видимість лібералізації політичної системи, однак це був лише тимчасовий відступ. Підтвердженням цього є відхилення пропозиції перегляду вироків, винесених Військовою колегією Верховного Суду СРСР за протестами Верховного Суду та Прокуратури СРСР, не пленумами Верховного Суду СРСР, а звуженим судовим складом – головою Верховного Суду СРСР І. Голяковим, його заступниками І. Нікітчинком, В. Ульріхом за участю прокурора СРСР М. Панкратьєва [155 арк. 3]. Проти такої пропозиції категорично виступив Л. Берія, який у листі до В. Молотова 7 грудня 1939 р. зазначав: "НКВС вважає за недоцільне порушувати встановлений законом порядок розгляду протестів у справах, які розглядалися Військовою колегією Верховного Суду СРСР" [156, арк. 1].

У 1939 - 1941 рр. переглядалися справи на осіб, які відбули покарання або перебували під слідством за статтею 58 КК РРФСР. Як результат, декілька тисяч громадян звільнено з-під варти. Опублікована статистика стверджує, що з ГУТАБу в 1939 році було звільнено 327 тисяч осіб [519, с. 227]. Ці заходи слід розцінювати як пропагандистський захід. Реабілітація у зазначені роки не проводилась, а проходило звільнення за обставин не доведення вини або завершення строку відбування покарання.

Необхідно зазначити, що в СРСР, в державі, як проголошувалося найдемократичнішою Конституцією, застосовувалися жорсткі тортури до в'язнів. І вони здійснювалися не з ініціативи рядових виконавців, а з дозволу й за рекомендацією самого генерального секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна. Підтвердженням цього є його шифротелеграма від 10 січня 1939 р. партійним комітетам, наркоматам внутрішніх справ, у якій зазначалося: "ЦК ВКП(б) пояснює, що застосування фізичного впливу в практиці НКВС, починаючи з 1937 р., було дозволено ЦК ВКП(б) ...ЦК ВКП(б) вважає, що засоби фізичного впливу повинні обов'язково застосовуватися і надалі, винятково щодо відвертих ворогів народу, таких, що не роззброїлися, як припустимий і доцільний метод" [422, с. 14-15].

Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною започаткувало формування основ нового державно-політичного і територіального устрою, об'єднаного поняттям радянська. Відбувалася докорінна зміна напрямів діяльності соціальних структур, політичних, громадських організацій. Регіональні польські партії, їх місцеві філії саморозпустилися. Засвідчуючи лояльність новій владі, керівництво легального Українського національно-демократичного об'єднання 21 вересня 1939 р. припинило свою роботу. Аналогічно вчинили політичні проводи інших легальних українських партій. Про лояльність і готовність до співпраці 26 вересня 1939 р. заявили всі українські культурно-освітні організації.[477, с. 23-24]. Заяву композиторів Н. Нижанківського, С. Людкевича, В. Барвінського, опубліковану в газеті "Советская Украина" про встановлення радянської влади, підтримала частина польської та єврейської інтелігенції, представники інших національностей [697, с. 2].

Розпочалось формування владних структур західного регіону. 6 жовтня 1939 р. затверджений виборчий організаційний комітет [609, с. 91], який провів 26 – 27 жовтня Народні збори, на яких прийняли Декларацію про встановлення радянської влади у Західній Україні [601, с. 161]. 1 листопада 1939 р. Верховна Рада Союзу СРСР прийняла закон "Про включення Західної

України до складу СРСР з возз'єднанням її з Українською РСР", а через два тижні позачергова сесія Верховної Ради УРСР продублювала рішення союзної ради [433, с. 117]. Надалі був затверджений указ "Про організацію Волинської, Дрогобицької, Львівської, Рівненської, Станіславської та Тернопільської областей у складі Української РСР" [253, с. 184-185].

На землях Західної України набирали чинності Конституції СРСР та УРСР, усі найважливіші нормативно-правові акти. За наказами Л. Берії від 6 листопада 1939 р. "Про організацію органів НКВС Західної України" та "Про організацію територіальної і залізничної міліції Західної України та укомплектування її кадрами" пройшло формування силових структур [433, с. 119]. Під їх репресивні дії одразу потрапили 15 тисяч військовополонених польських офіцерів, які за рішенням політбюро ЦК ВКП(б) були відправлені до концентраційних таборів та в'язниць [368, с. 237-238], а згодом у квітні – травні 1940 р. – розстріляні [604, с. 152]. Така ж доля спіткала 11 тисяч колишніх польських громадян із числа колишніх поміщиків, фабрикантів, польських офіцерів, чиновників і перебіжчиків, що перебували у в'язницях західних областей України та Білорусії, яких звинуватили в належності до контрреволюційних шпигунських організацій. За рішенням вищого політичного керівництва держави подальше їх перебування в ув'язненні розглядалося в особливому порядку із застосуванням вищої міри покарання [276, с. 390-392].

Під впливом державних органів проходило формування нормативних актів щодо масових репресій та примусової депортації населення західноукраїнських земель у східні райони СРСР. Упродовж грудня 1939 р. РНК СРСР прийняла постанову "Про виселення осадників із західних областей України і Білорусії", затвердила інструкцію про порядок переселення і положення про спецпоселення [153, арк. 1-5]. Це забезпечило першу хвилю депортації польських осадників, які виселялися у Кіровську, Пермську, Вологодську, Архангельську, Іванівську, Ярославську, Новосибірську, Свердловську і Омську області та Комі АРСР. Передбачалося

переселити 21 тисячу сімей або щонайменше 100 тисяч осіб [218, с. 26-27]. Наприклад, у складі 4029 сімей, які підлягали депортації з Львівської області, налічувалося 20 966 осіб, у 2057 сім'ях Дрогобицької області – 11 355 осіб [610, с. 323]. Для перевезення такої кількості мешканців у глибинні райони СРСР виділялося 3337 залізничних вагонів, більшість з яких виявилися заздалегідь непристосованими [433, с. 139].

До депортованих, крім осадників, потрапили польські держслужбовці місцевого самоврядування, група українських лісників. Виселення супроводжувалися людськими трагедіями. Осадник Слуїський із села Майдан Старий Радохівського району намагався перерізати собі горло [610, с. 324]. Кароль Янк, дізнавшись про виселення, покінчив життя самогубством [433, с. 139].

Керівництво депортацією здійснювали заступник НКВС СРСР В. Меркулов та нарком внутрішніх справ УРСР І. Серов, безпосередніми організаторами виступали заступник НКВС УРСР М. Голинський, начальники шляхово-транспортних відділів НКВС Львівської та Ковельської залізниць Клепов і Уткін, спеціально сформовані в областях "трійки" [591, с. 583].

Прийнята РНК СРСР 2 березня 1940 р. постанова започаткувала другу хвилю депортації – виселення членів сімей польських чиновників, поміщиків, офіцерів, жандармів [453, с. 84]. Поряд з ними виселялися українці – члени громадських, політичних, націоналістичних організацій, члени КПЗУ, підприємці, купці, заможні селяни, які володіли землею понад встановлену норму (5 га у приміській зоні, 7 га в селах і 10 га в гірській місцевості). Виселенню підлягали родини, годувальники яких були заарештовані або втекли у німецьку зону окупації, як члени сімей ворогів народу [154, арк. 1].

Депортація розпочалася 13 квітня і продовжувалася в травні 1940 р. Переселення із західних областей України та Білорусії здійснювалося швидкими темпами. Уже в квітні було депортовано 139 590 осіб [527, с.78]. У Тернопільській області за цей час виселено 7 тисяч сімей осадників (31 700 осіб), 513 сімей польських офіцерів, 482 родини поміщиків, 37 сімей фабри-

кантів, 61 родину жандармів [527, с. 79].

Виселення проводилося грубими адміністративними методами. Так, при формуванні біля Володимира-Волинського ешелону депортованих група в кількості 120 переселенців, озброївшись косами та вилами, категорично відмовилася від посадки. Під тиском загону червоноармійців селян загнали до вагонів [434, с. 153]. За три дні з Волинської області було вивезено 1613 сімей, які нараховували 8858 осіб [601, с. 168].

Третя хвиля депортації була проведена в червні – липні 1940 р. Під її дію потрапили втікачі з Центральної та Західної Польщі, що не бажали приймати радянське громадянство. Це були не тільки поляки і євреї, а й українці. З Волинської області, наприклад, було вислано 11 771 особу, з них за національністю: українців – 1017 осіб, поляків – 1837, євреїв – 8924 особи [591, с. 585].

Прийнята 14 травня 1941 р. постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР "Про виселення ворожого елемента з республік Прибалтики, Західної України й Західної Білорусії, Молдавії" означала четверту хвилю депортації населення. До часу вторгнення фашистських загарбників на територію СРСР із західноукраїнських земель було депортовано 9595 осіб [453, с. 90-91].

Отже, за 1939 – 1941 рр. з областей Західної України було вивезено майже 550 тисяч чоловік [591, с. 585]. Жертвами переселення став кожен десятий житель західних областей [601, с. 168]. За даними НКВС під час транспортування до місць призначення померло 32 733 особи [608, с. 10].

Неймовірно важке життя чекало й тих, кому пощастило дістатися до місць заслання. За матеріалами доповіді Л. Берії "у Надомському районі Архангельської області із 1549 спецпереселенців, котрих використовували на роботі, 737 чоловік не мали взуття, у Виноградовському районі цієї ж області таких нараховувалося 100 осіб... У всіх спецселищах Алтайського краю бараки до зими не підготовлені: печі не складені, вікна не засклені. Таке ж становище у Свердловській, Молотовській, Ярославській, Вологодській, Іркутській областях та Комі АРСР" [493, с. 284].

Численні акти перевірок санстанцій органів НКВС констатували нестерпні умови життя. У спецселищі Сухона Архангельської області спецпоселенці розташовувалися в сушарнях, комірчинах, бараках, непристосованих до зими. Звідси – антисанітарія, вошивість, ріст захворювань. Епідемії спалахують у Комі АРСР, Свердловській, Іркутській та інших областях [625, с. 35]. Як результат, смертність серед осадників майже у чотири рази перевищувала народжуваність [453, с. 86].

У січні 1940 р. почали відселяти мешканців з населених пунктів для звільнення 800-метрової смуги уздовж західної та південно-західної ділянки державного кордону СРСР. Передбачалося відселення 21 212 родин (102 800 осіб із 229 сіл та хуторів) Львівської області. Для них визначили 11 колоній Ізмаїльської області. Для розміщення Львівського артилерійського полігону переселили мешканців 27 сіл та хуторів Жовківського, Немирівського та Янівського районів [610, с. 324].

Радянська влада не обійшла своєю "увагою" духовенство. Восени 1939 р. припинила діяльність Богословська академія, Перемишльська, Львівська та Станіславська єпархіальні духовні семінарії. Заборона торкнулася церковних періодичних видань. Церквам не дозволялося користуватися поштовим зв'язком, а священикам – відвідувати хворих у лікарнях з метою сповіді, причастя та похоронного обряду. Церковна земельна власність конфісковувалась, культові будівлі передавалися головним чином під радянські установи. Священикам при видачі паспортів робилися спеціальні позначки. Вони сплачували вп'ятеро більшу вартість за спожиту електроенергію, воду, житлову площу. У разі несплати їхнє майно продавалося, а їх судили як саботажників [595, с. 28].

Під депортацію та знищення потрапили священики різних конфесій. У Львівській архієпархії УГКЦ було страчено 40 священослужителів, а 80 – депортовано [645, с. 176]. У м. Кременець репресовано 8 священиків та владику Симона. У червні 1941 р. на Львівщині загинули греко-католицькі священики К. Садовський, О. Бондар, професор Богословської академії

М. Конрад, у Луцькій в'язниці були розстріляні священники І. Концевич (з двома синами), Ю. Скоп'юк, М. Тележанський [477, с. 66-67].

Під репресивні дії системи потрапили провідні діячі польських та єврейських політичних партій і організацій [477, с. 28], місцевої інтелігенції, громадяни, які до вересня 1939 р. мали стосунок до "Просвіти", "Сільського господаря", "Маслосоюзу" та інших освітніх, спортивних, шкільних, кооперативних організацій, які існували в Галичині за часів Польщі. Хвиля арештів не обминула колишніх членів КПЗУ, "Сельробу", людей, які своєю боротьбою наближали день возз'єднання [654, с. 70]. Так, у сільських радах Львівської області таких було виявлено 110 осіб. Серед них 59 осіб раніше перебували у КПЗУ, 25 – у "Сельробі", 6 – у "Просвіті" [610, с. 321]

Після виступу другого секретаря ЦК КП(б)У М. Бурмистенка на XV з'їзді КП(б)У, який звинуватив партійні кадри Західної України в ігноруванні пильності в партійних організаціях, де "польські та українські націоналісти, єврейські сіоністи та й інші вороги народу, замаскувавшись, переходять до більш загострених методів опору", посилювався наступ на "ворогів народу" [470, с. 35]. Результати не забарилися. Станом на 15 квітня 1940 р. в області звільнено 13 847 осіб з установ та промислових підприємств [477, с. 62]. Такі "чистки" мали місце в усіх трудових колективах західних областей УРСР.

Про їх перебіг довідуємося із розповіді дочки Михайла Зайця – знаного на Львівщині комуніста, журналіста, юриста – захисника трудящих на політичних процесах 1920-1930-х рр., делегата Народних Зборів 1939 р. "22 березня 1940 р. о 6 годині ранку приїхали автомашиною чотири енкаведисти й наказали батькові збиратися. У хаті зробили обшук. Мама була цим надзвичайно вражена і плакала... Батько заспокоював її: "Не переживай, це якесь непорозуміння, скоро все виясниться – я повернуся". Більше ми його не бачили. Того дня у Львові було заарештовано 19 комуністів [654, с. 72].

Ще більш жорстоких репресій зазнали члени оунівського підпілля, за діяльністю якого пильно стежили енкаведисти. У грудні 1939 р. вони заарештували більше 30 активістів ОУН у Волинській області. У другій

половині 1940 р. був ліквідований Володимир-Волинський надрайонний провід, заарештований майже весь провід Устилузького району, зазнали втрат районні організації [578, с. 81-82].

Ліквідація оунівського підпілля супроводжувалася закритими судовими процесами. У грудні 1940 р. на Львівщині був проведений процес над 59 учасниками ОУН. На лаву підсудних потрапила в основному молодь. Їм інкримінувалася підготовка збройного повстання на підставі розробленого "мобілізаційного плану" та "підбору осіб переважно старшого віку, які мали скласти кістяк державного, господарського та політичного апарату, майбутньої фашистської держави" [258, с. 70-71]. Частина з них була розстріляна, інші – засуджені до тривалих строків ув'язнення.

У Дрогобицькій області закритий судовий процес був організований над 62 юнаками і дівчатами Дрогобицького, Добромильського, Стрийського та Турківського районів. Двадцять його учасників засуджено до розстрілу, решта – до 7 і більше років ув'язнення [218, с. 81-82]. За подібним сценарієм було засуджено 39 українців, обвинувачених в належності до ОУН та шпигунстві на користь Німеччини. За вироком Київського військового трибуналу 22 обвинуваченим винесли смертні вироки, 12 – засуджені від 5 до 10 років ув'язнення, 5 – депортовано в Казахстан [218, с. 99-100].

У жорна тоталітарної системи потрапили емігранти із Закарпаття, які нелегально переходили угорсько-радянський кордон у пошуках кращої долі, рятуючись від репресій угорського "правосуддя". За 1939 - 1941 рр. у Радянський Союз нелегально емігрували 5653 особи із закарпатського краю [199, с.55]. Вони притягалися до кримінальної відповідальності особливими нарадами НКВС СРСР згідно зі статтею 80 КК УРСР, отримуючи від 3,5 до 8 років ув'язнення у виправно-трудовах таборах.

Трагічно склалася доля шістнадцятирічної дівчини Олександри Білик, яку 31 травня 1941 р. за нелегальний перехід кордону було заарештовано. Її, як і багатьох інших утікачів, не встигли засудити в Україні і відправили углиб Росії в м. Молотов (нині м. Перм). 8 грудня 1941 р. трибунал

Уральського військового округу виніс нечуваний вирок – розстріляти без жодних доказів її "шпигунської" діяльності. Вирок був оскаржений. Військова колегія Верховного Суду СРСР 12 січня 1942 р. замінила розстріл на 15 років позбавлення волі [216, с. 23].

У 1939 – першій половині 1941 рр. у Західній Україні органами НКВС було заарештовано 60 719 жителів регіону, серед яких 24 720 українців, 22 507 поляків та 13 492 особи єврейської національності [609, с. 95].

В історії репресій Західної України особливе місце займають перші дні фашистської агресії проти СРСР. На початок війни у в'язницях регіону перебувала велика кількість заарештованих, яких не вдалося вивезти. На місцях виконувалися цілком таємні директиви вищого державного керівництва для швидкого розвантаження тюрем. У в'язницях міста Львова було страчено 2239 осіб [434, с. 228]. У Луцьку було розстріляно близько 2 тисяч в'язнів. Очевидці тих страшних подій допомогли прокуратурі Львівської області встановити, що персоналом тюрми міста Золочева у червні 1941 р. було знищено 649 осіб [653, с. 82]. Усього в перші дні війни у тюрмах західних областей УРСР страчено 8526 ув'язнених [434, с. 267-268].

Запроваджуючи в 1939-1941 рр. радянські порядки в західних областях, вище політичне керівництво проводило політику насильницької колективізації, націоналізацію промислових підприємств, банків, арешти, депортації, постійний економічний та ідеологічний терор. З їх допомогою вдалося зруйнувати суспільні структури, проте на шляху побудови радянської системи стала фашистська агресія 1941 р.

У роки Великої Вітчизняної війни військові трибунали продовжували репресії, від яких постраждали 2 мільйони 500 тисяч осіб, з них майже кожний п'ятий був засуджений за "контрреволюційні злочини". Опублікована статистика дає підстави констатувати, що найбільшу кількість несправедливих вироків було винесено за справами про контрреволюційну пропаганду та агітацію. Із 417 988 репресованих за "контрреволюційні злочини" 117 492 особам, або кожному четвертому, інкримінувалася контрреволюційна

пропаганда та агітація [492, с. 134, 136] за статтями 58¹⁰ КК РРФСР та 54¹⁰ КК УРСР. За своїм змістом і спрямованістю це були у переважній більшості дії, пов'язані з оцінкою німецької техніки, порівняння якості харчування бійців Червоної армії і військ вермахту, сумніви щодо правдивості повідомлень радянського інформаційного бюро, ставленні до колективізації, репресивних заходів держави в різних галузях господарства [492, с. 153].

Жорстока боротьба з панікерами та зрадниками, шкурниками та казнокрадами, фашистськими катами і їх прихвоснями іноді підмінювалася репресіями малоосвічених і довірливих військовослужбовців. Військові трибунали у роки Вітчизняної війни вписали чимало трагічних сторінок в історію держави при розгляді "контрреволюційних" справ.

Переможне завершення війни з Німеччиною принесло зміни у суспільно-політичне життя народів, які віддали все для перемоги над ворогом. На теренах західноукраїнських земель проводилися адміністративні заходи щодо відновлення радянської влади. Визволення Закарпаття сприяло приєднанню краю до Радянської України. Ця подія принесла місцевому населенню не тільки радість, але й страждання і жертви. У листопаді – грудні 1944 р. за постановою № 0036 військової ради 4-го Українського фронту [216, с. 44-45] військами НКВС було інтерновано 22 951 військовополоненого, з них 8564 особи місцевого населення [685]. Виснажлива праця, жорстоке знущання охоронців, відсутність зимового одягу та взуття призвело до масової загибелі ув'язнених [199, с. 61].

Надалі вістря масових репресій було спрямоване на боротьбу з греко-католицьким духовенством регіону, що за оцінкою голови ради у справах релігійних культів при РНК СРСР І. Полянського "...зайняло цілком нестерпну в політичному сенсі позицію і стало на шлях боротьби з радянською владою, активно підтримуючи антирадянський націоналістичний рух" [216, с. 123]. До кінця 1945 р. заарештували майже всіх ієрархів УГКЦ, членів єпископських консисторій Львова, Станіслава, Перемишля, викладачів

духовних семінарій, понад тисячу священників, монахів і монашок усіх чернечих чинів [480, с. 117-118].

По-іншому склалися обставини щодо ліквідації уніатської церкви в Закарпатті. Використавши її домінуючу силу в заходах возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною (близько 62 відсотків віруючих регіону), організатори суспільно-політичних перетворень розпочали її ліквідацію [434, с. 670]. Незважаючи на активність сталінського керівництва щодо "навернення" греко-католицького духовенства у православ'я, 175 греко-католицьких священників Закарпаття відмовилися від православ'я, за що 128 з них були заарештовані і вислані у табори ГУТАБу [480, с. 120, 122].

Репресіям підлягали не лише священники, а й члени їх родин. Так, у 1940-х рр. була знищена родина священника Євгена Тульчинського, який ще у 1932 р. приїхав у м. Дермань на Рівненщині. Із чотирьох його синів троє були духовними особами; Юрій та Володимир "за сприяння УПА" були засуджені до 10 років позбавлення волі, Сергій емігрував до Росії, син Леонід у 1944 р. загинув у в'язниці, а дочка Ірина – розстріляна в 1940 р. [198, с. 71].

Прагнучи швидше ліквідувати оунівське підпілля, 27 вересня 1944 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову "Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей УРСР", у якій відмічена слабка робота парторганізацій при викритті "ворожої для народу діяльності українських буржуазних націоналістів", а перед НКВС – НКДБ ставилося завдання ліквідувати національно-визвольний рух [433, с. 261-262].

Для цього широко використовувалися такі масові перевірки-чистки, як переписи та облік населення, особливо у сільській місцевості. Місцева влада мала до 15 лютого 1945 р. облікувати всіх жителів від 15 років і старших [76, арк. 21]. Ця акція сприяла виявленню в Тернопільській області 1267 громадян, які перебували на нелегальному становищі. Родини, з яких походили нелегали, виселялися у віддалені райони СРСР [341, с. 39]. Із 1 лютого по 10 березня 1945 р. із західних областей УРСР було депортовано 5583 сім'ї учасників і пособників оунівського підпілля [76, арк. 57].

Кількість депортованих зростала з року в рік. 10 вересня 1947 р. за постановою Ради Міністрів СРСР № 3214-1050 с органами МДБ була проведена найчисленніша акція з депортації населення Західної України, яка передбачала виселення 25 тисяч родин у кількості 75 тисяч осіб [218, с. 294]. Для її реалізації у Львові, Чорткові, Дрогобичі, Рівному, Коломій та Ковелі завчасно були організовані збірні пункти для прийому сімей "націоналістів" і відправлення їх на спецпоселення [218, с. 298]. Спостерігались факти, коли з одного села виселялося по декілька десятків родин. У Львівській області 63 сім'ї вивезли із села Туринка Великоростівського району та 66 родин із села Зозуля Золочівського району, з села Хишевичі Рудківського району Дрогобицької області було виселено 57 сімей [527, с. 90]. За підсумками репресивних заходів, у 1947 р. із областей Західної України було депортовано 26 332 родини загальною кількістю 77 тисяч осіб [341, с. 44].

Необхідно зазначити, що за 1944-1952 рр. було заарештовано понад 134 тисячі осіб, вислано довічно з України 203 тисячі учасників і пособників оунівського підпілля [341, с. 47]. Найбільше – 28 182 особи – було депортовано у Кемеровську область, 26 029 – відправлено до Хабаровського краю, 17 386 – до Іркутської області, 13 860 потрапили в Красноярський край, 12 426 – в Омську, 11 644 – у Томську і 10 677 – у Молотовську (Пермську) області [429, с. 410-411].

Враховуючи специфіку суспільно-політичних процесів у західних регіонах України, вище партійно-державне керівництво звертало увагу на "політично неблагонадійну" інтелігенцію. За пособництво націоналістичному підпіллю в Коломийському та Косівському районах Станіславської області було репресовано більше півсотні вчителів [480, с. 140].

На особливому обліку в репресивних органах перебували студенти навчальних закладів міста Львова, зокрема державного університету, в якому була викрита "Організація боротьби за волю України" у складі 26 осіб та політехнічного інституту – "Пробій" [570, с. 618-621]. Члени організацій були звинувачені в антирадянській діяльності і засуджені військовим

трибуналом МДБ Львівської області за статтею 54¹ "а" КК УРСР до 25 років позбавлення волі ВТТ з обмеженням прав на 5 років [569, с. 200-201].

На Закарпатті виявили 30 молодіжних організацій, які діяли в Ужгородському державному університеті, педагогічних училищах та технікумах, середніх школах [579, с. 122]. Жорстоко обійшлася доля із студентками біологічного факультету Чернівецького державного університету Іванною Гавукою та Любов'ю Дуднівською. У січні 1949 р. їх заарештували. Після страшних допитів студентки "зізналися", що на квартирі, де вони проживали, відбулися дві вечірки: у травні 1948 року – день народження Іванни і в грудні того ж року – день "Андрія". А звелось все до виконання на вечірках пісень націоналістичного змісту [480, с. 152-153].

Під постійним наглядом репресивної системи перебувала літературно-мистецька та наукова еліта. У листопаді 1947 р. з Львівської організації Спілки радянських письменників України були виключені, а далі репресовані Михайло Рудницький і Петро Карманський, із Закарпатської організації – Андрій Патрус-Карпатський [703]. Під жорна тоталітарної системи потрапила західноукраїнська художниця Ярослава Музика [507, с. 141-215], письменник Володимир Лопушанський [689]. Подібна доля спіткала акторів Чернівецького драматичного театру Івана Дудича, Степана Дубіневича, Василя Дячука та Хризанта Кудринського [480, с. 131].

У Львівському університеті настирливо переслідувалися учні М. Грушевського. Зокрема, з вересня 1947 по квітень 1948 рр. було звільнено із займаних посад як політично неблагонадійних і виселено до східних регіонів Радянського Союзу 37 науково-педагогічних працівників. Серед них відомі вчені та педагоги: Петро Коструба – завідувач кафедри української мови, Мечислав Гембарович – завідувач кафедри історії та теорії мистецтв, Іван Крип'якевич – професор кафедри історії України, Маркіян Смішко – доцент кафедри археології, Іван Шпитковський – старший викладач кафедри історії середніх віків, Олександр Надрага – доцент кафедри державного права. У 1948 р. були заарештовані лікар і вчений Олександр Барвінський та

його брат, композитор, директор Львівської консерваторії ім. М. Лисенка Василь Барвінський разом з дружиною-піаністкою. Їм, крім обвинувачень профашистського, націоналістичного характеру, інкримінувалося й шпигунство на користь англійської розвідки [480, с. 124-125].

Архівні матеріали засвідчують, що в 1949 р. серед наукової, педагогічної та літературно-мистецької інтелігенції нараховувалося 420 неблагодійних осіб, з них 176, або 42 відсотки, поділяли погляди ОУН [75, арк. 12-13]. Серед студентства – 633 неблагодійні, з яких 543 особи, або 86 відсотків, підтримували погляди оунівців. У вищих та середніх закладах Львова було заарештовано 103 особи, з них 71 студент, 19 учнів середніх шкіл та технікумів, 1 викладач та 12 осіб обслуговуючого персоналу [75, арк. 14].

Життя колгоспників у повоєнний період залишався важким. Було підвищено норми виробітку, збільшено мінімум вироблених трудоднів і одночасно зменшено за них оплату, урізано розміри присадибних ділянок та збільшено на них податки. Натуральні, грошові податки, примусова державна позика, страховки, самообкладання – усе це лягло непосильним тягарем на плечі селян. Незважаючи на небувалу засуху 1946 р., держава свідомо проводила політику голодомору, довівши план продажу хліба у півтора раза більше, ніж було вирощено зерна [572, с. 408]. Українське селянство, яке складало на той час переважну більшість населення країни, змушене було боротися за своє виживання. Крадіжки колгоспного хліба були вимушеними діями. У республіці в 1946 р. за ці злочини притягнуто до кримінальної відповідальності близько 10 тисяч осіб. Так, Петровський РВВС Харківської області заарештував 12 працівників колгоспу "Спартак" за крадіжку 600 кг зерна, призначеного для харчування [590, с. 155].

Посилення репресії проти селянства підривало віру до владних інституцій, формуючи соціальну апатію в колгоспних колективах. У 1947 р. 86 679 колгоспників не виробили жодного трудодня. Понад 45 тисяч працездатних колгоспників Вінницької області без поважних причин не відпрацювали встановленого законом мінімуму трудоднів. У Кам'янець-

Подільській та Житомирській областях таких нараховувалося більше 20 тисяч осіб [433, 287].

Для посилення дисципліни серед сільського населення республіки М. Хрущов 10 лютого 1948 р. ініціював перед Радою Міністрів СРСР, а 17 лютого звернувся до Й. Сталіна з пропозицією прийняття закону, який би дозволяв загальним зборам колгоспників або селян приймати рішення про виселення за межі УРСР осіб, що не брали участі у суспільному виробництві [268, с. 176-177]. Прийнятий 21 лютого Президією Верховної Ради СРСР Указ "Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя" [268, с. 177-178] мав слугувати зміцненню трудової дисципліни колгоспників, а насправді став знаряддям для придушення свободи селян [636, с.450].

Упродовж березня – червня 1948 р. у кожному третьому господарстві 16 областей УРСР на колгоспних зборах проаналізована участь селян у суспільному виробництві, з них до 10 360 осіб прийнято рішення про виселення, 33 660 колгоспників попереджено [35, арк. 98]. Керівники господарств нерідко зводили особисті рахунки з окремими селянами. Таке упереджене ставлення керівництва спонукало органи прокуратури переглядати справи, унаслідок чого впродовж 1948 – 1950 рр. було скасовано 2049 рішень, або 17 відсотків від загальної їх кількості [178, с. 89].

Нормою стосунків влади з інтелігенцією були прямі погрози, залякування. Вістря критики і звинувачень в українському буржуазному націоналізмі було спрямоване на М. Рильського, Ю. Яновського, А. Малишка, П. Панча, І. Неходу, С. Крижанівського, І. Сенченка. Під жорна репресій потрапили письменники В. Чичибабін, К. Гриб, яких обвинувачували у зв'язках з ОУН. У післявоєнний період були репресовані одеські письменники Орест Комикос (псевдонім Зерновий), Борис Лук'янов, Олесь Жданович, Михайло Копаньов [200, с. 153]. У 1948 р. був позбавлений волі письменник Іван Савич. Така ж доля спіткала його колег М. Шмуткевича та

П. Колесникова. За даними секретаріату Ради Співки письменників України, від політичних репресій постраждали 200 чоловік із 240 її членів [674].

З боку влади робилося все, щоб у суспільстві постійно панувала атмосфера страху і покори. Переслідувався будь-який "націоналізм", що, на думку Й. Сталіна, міг загрожувати комуністичному правлінню і цілісності держави. Боротьба з космополітизмом стала формою репресивних дій щодо єврейських буржуазних націоналістів, які розглядалися як агенти міжнародних розвідок і спільно із всесвітнім єврейством вели підривну діяльність проти СРСР.

В УРСР серед неформальних лідерів єврейської націоналістичної організації Києва спецслужби виділяли письменників Д. Гофштейна, І. Кіпніса, академіка АН УРСР М. Губергріца і директора кабінету з вивчення єврейської мови, літератури та фольклору при АН УРСР І. Співака. 16 вересня 1948 р. поета і члена президії Єврейського антифашистського комітету Д. Гофштейна було заарештовано, 18 липня 1952 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР винесла смертний вирок 13 заарештованим у справі ЄАК, у тому числі 5 відомим єврейським письменникам України: Д. Гофштейну, Д. Бергельсону, Л. Квітко, П. Маркішу, І. Фермеру. Відгукуючись на ці арешти, артист Київського театру опери і балету Шапіро, за інформацією МДБ УРСР, заявив: "...Незабаром усіх колишніх і нинішніх заарештують. Радянська влада вважає сіоністів чимось подібним до бандерівців-націоналістів" [571, с. 401].

З початком 1949 р. стали закриватися єврейські театри в Києві, Харкові, Одесі. У вересні 1949 р. перестав працювати в Чернівцях єврейський театр ім. Шолом-Алейхема [571, с. 403-404]. Значна чистка була проведена в Одесі в кінці 1949 р. комісією ЦК ВКП(б) серед професорсько-викладацького складу навчальних закладів міста [283, с. 527-530]. У 1950 р. тут було розкрито і ліквідовано антирадянське націоналістичне угруповання, до якого входили єврейські письменники, викладачі технікумів, училищ, середніх шкіл, голова колгоспу та завідувач клубу, що займалися

антирадянською пропагандою, поширенням передач радіостанцій "Голос США", "Голос Ізраїля" та "Бі-Бі-Сі" з метою агітації масового виїзду євреїв із СРСР за кордон [327, с. 81-82]. У повоєнний період в Одесі загалом було репресовано 62 викладачі [571, с. 406].

Смерть Сталіна поклала початок модернізації системи партійно-державного управління. Усвідомлюючи подальшу безперспективність управління суспільством за допомогою державного терору, партійна номенклатура запроваджувала в країні складні та суперечливі спроби трансформації діяльності влади. Запроваджуючи реабілітаційні заходи щодо безневинно репресованих, ЦК КПРС вимагав від партійних і радянських органів посилення виховної роботи серед осіб, що повернулися з місць ув'язнення, вивчення їх політичних настроїв і вжиття рішучих заходів до тих, хто прагнув відновити свою колишню антирадянську діяльність [45, арк. 187].

Проаналізовані матеріали дозволяють відстежити запровадження тоталітарною системою репресивних заходів проти власного народу і зробити такі висновки:

- у кінці 20-х – 30-х рр. Й. Сталін та його найближчі прихильники створили широко розгалужений, суворо централізований апарат примусу, використовували його як засіб боротьби за встановлення і зміцнення режиму необмеженої одноосібної влади;

- універсальним методом "модернізації" радянського суспільства став державний терор, за допомогою якого тоталітарний режим прагнув розв'язувати соціально-економічні та національно-культурні проблеми. Терор в Україні вирізнявся особливою жорстокістю і масштабністю. Масові репресії 1930-х рр. слугували насадженню класової моралі, абсолютизації монопартійної системи диктаторського типу;

- розбудовуючи соціалістичну державу, тоталітарний режим, очолюваний Й. Сталіним, провадив чітку лінію політичних репресій, спрямовану на знищення власного народу. Особливо жахливого державного терору зазнали громадяни України. Упродовж 1920-х – початку 1950-х рр. в

Україні можна виділити три пікові прояви державного тероризму, які припадали на 1930 – 1933 рр., 1936 – 1938 рр. та 1944 – 1952 рр. Вони супроводжувалися масовими розстрілами безневинних громадян, депортаціями та голодоморами;

- прийняті в кінці 1938 – початку 1939 рр. вищим парійно-державним керівництвом рішення щодо оцінки діяльності репресивних органів (додаток А) були спрямовані на переведення всієї відповідальності за масові репресії з конкретних винуватців, які на засіданнях політбюро ЦК ВКП(б) приймали колективні рішення, на працівників карально-репресивних органів, які здійснювали їх реалізацію. Процес послаблення репресивних заходів, який мав місце у зазначений час, не можна розцінювати як початок реабілітації. Звільнення з ув'язнення проходило за умов відбуття строку покарання, відсутності вини ув'язнених. Заходи мали пропагандистський характер, слугували зняттям соціальної напруги в суспільстві;

- встановлення радянської влади у західних областях України започаткувало нову хвилю репресій щодо прислужників польського уряду – осадників, лісової сторожі, тобто потенційно небезпечних для владних структур громадян. У жорна репресивної системи потрапили кращі представники української, польської та єврейської інтелігенції, духовенство, учасники та прибічники національно-визвольного руху. Запроваджена політика насильницької колективізації перешкоджала активному сприйняттю місцевим населенням радянської системи управління;

- перманентне проведення політичних репресій формувало суспільно-політичну думку про необхідність усунення будь-яких перешкод на шляху розбудови соціалістичного суспільства. Така оцінка постійно підкріплювалася аксіомою: знищення "ворогів народу" – шлях до соціалістичних перетворень.

РОЗДІЛ 3
РЕАБІЛІТАЦІЯ ГРОМАДЯН, ЯКІ ПОСТРАЖДАЛИ ВІД
ДЕРЖАВНОГО ТЕРОРУ
(СЕРЕДИНА 1950-х – ПОЧАТОК 1960-х РР.)

Зі смертю Й. Сталіна похитнулася і почала руйнуватися система насилля над особистістю, яка спрямовувалася на виховання "слухняного натовпу". За висловом І. Еренбурга, хрущовська "відлига" дала можливість громадянам країни відчутти себе людьми, усвідомивши в собі особистість. Завдячуючи "відлизі", мільйони громадян, що були оголошені "ворогами народу", поступово позбувалися відчуття страху. Усвідомлення свободи приходило повільно й болісно. Однією з важливих рис цього періоду стала реабілітація жертв політичних репресій, яка нерозривно пов'язана з іменем М. Хрущова.

За роки сталінського правління спостерігалися окремі випадки звільнення з ув'язнення, які виявлялися в припиненні розгляду кримінальних справ, але носили вони суто епізодичний характер і, як правило, репресії стосовно особи знову поновлювалися.

Підтвердженням цьому є життя у сталінських таборах народного комісара освіти України О. Шумського, який у вересні 1933 р. був засуджений до 10 років таборів суворого режиму. Усі роки ув'язнення та заслання він сподівався на справедливість і добивався реабілітації. 18 жовтня 1945 р. О. Шумський звернувся з листом до Сталіна, у якому писав "...Я вважав своїм обов'язком комуніста проявити максимум терпіння, перенести все, щоб домогтися реабілітації. Вважаю себе невинуватим перед партією, я протягом дванадцяти років виявив, здається, чималу наполегливість домогтися реабілітації, але зіткнувся з рішучим опором у цій справі. У мене залишився останній і єдиний засіб протесту проти вчиненої наді мною несправедливості – самогубство. Йду я на цей крок не через боязнь страждання, подальших знущань і бажання позбутися їх. Усе це вже пережито і більше переживати не

потрібно. Основною і головною причиною цього мого кроку є вичерпаність усіх засобів у боротьбі за реабілітацію і безнадійність подальшої боротьби" [77, арк. 44а, 44б, 44в].

Аналогічні петиційні листи направляли сотні тисяч ув'язнених громадян у різні партійні інстанції, до радянських та правоохоронних органів з єдиною надією відшукати правду, довести свою невинуватість та домогтися перегляду сфальсифікованих проти них кримінальних справ. Сподівання безпідставно засуджених та їх близьких справдилися лише після запровадження демократичних змін у суспільстві, започаткованих у 1950-х рр., які сприяли впровадженню реабілітаційних заходів щодо незаконно репресованих.

3.1. Політичні передумови реабілітації середини 1950-х рр.

Раптова смертельна хвороба "вождя народів" порушила важливе питання – хто стане до керма державою. Насильницька політика тоталітарної держави упродовж десятиліть спрямовувалася на знищення особистостей, які за діловими, політичними та моральними рисами могли претендувати на державних лідерів і певною мірою призвести до затьмарення міфічного образу Й. Сталіна. Авторитетні кадри старшого покоління давно були знищені, а партійці молодшого віку, яких групував навколо себе "вождь" під впливом його харизматичних рис, не могли проявитися, так як всеціло залежали від його примх, до того ж вони скомпрометували себе участю у репресивних заходах.

За цих обставин у державі сформувалися дві найбільш авторитетні у партійному керівництві групи: представники "старої гвардії" – В. Молотов, К. Ворошилов, А. Мікоян, Л. Каганович та висуванці Сталіна – Г. Маленков, Л. Берія та М. Хрущов.

5 березня 1953 р. на нараді, яка була названа "Спільним засіданням

пленуму ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і Президії Верховної Ради СРСР", за пропозицією Л. Берії Головою Ради Міністрів СРСР було обрано секретаря ЦК КПРС Г. Маленкова. На посади перших заступників рекомендовані Л. Берія, В. Молотов, М. Булганін, Л. Каганович. За внесеним пакетом кадрових переміщень та призначень передбачалося об'єднання міністерства внутрішніх справ і держбезпеки в одне – МВС СРСР і призначення міністром внутрішніх справ Л. Берію, міністром закордонних справ В. Молотова, міністром збройних сил М. Булганіна [657, с. 110]. Таке розташування сил засвідчувало, що верх взяли висуванці Сталіна Г. Маленков і Л. Берія, які повернули представників "старої гвардії" до складу президії ЦК КПРС [619, с. 11].

Матеріали пленуму ЦК КПРС, який відбувся 14 березня, засвідчили, що в складі вищого партійного керівництва позначилася тенденція хоча б формального поділу партійної і державної влади. Пленум задовольнив прохання Г. Маленкова про звільнення його від обов'язків секретаря ЦК КПРС у зв'язку з недоцільністю поєднання обов'язків Голови Ради Міністрів і секретаря ЦК КПРС. Керівництво Секретаріатом ЦК КПРС здійснював секретар ЦК М. Хрущов, який очолив роботу партійного апарату [495, с. 4].

Новосформоване "колективне керівництво", яке складалося з найближчого сталінського оточення, прагнуло позбутися смертельної загрози – зупинити маховик репресій, відійти від тоталітарних засад державного управління. Реформувати суспільно-політичне життя прагнув не тільки М. Хрущов, а й Л. Берія, Г. Маленков та інші. Зокрема, Г. Маленков уже на другий день після похорон Сталіна заявив про необхідність припинити політику "культу особи", [663, с. 37] пропонував обговорити її негативні наслідки у квітні 1953 р. на пленумі ЦК [491, с. 385]. У заключному слові на липневому Пленумі ЦК КПРС він зазначив, що "культ особи був доведений до абсурду і настала повна беззаконність" [191, с. 196].

Намагаючись зміцнити владу на політичному олімпі, міністр внутрішніх справ Л. Берія ініціював перегляд діяльності правоохоронних

органів у політичних процесах, які мали місце в післявоєнний період. Уже через тиждень після смерті Сталіна він підписав два перші накази: "Про слідчі групи з перегляду ряду особливо важливих справ", у якому передбачалося утворити чотири слідчі групи для розгляду в двотижневий термін справ арештованих лікарів, колишніх співробітників МДБ СРСР, працівників головного артилерійського управління СРСР та арештованих працівників МДБ Грузинської РСР. Другим наказом міністра створювалася комісія з розгляду справи про виселення громадян СРСР із Грузії, яка зобов'язувалася впродовж місячного строку визначити законність підстав виселення кожної грузинської сім'ї у 1951 р. [333, с. 126-137].

За пропозицією Л. Берії серйозні зміни відбулися у самому МВС. Із перших днів свого керівництва він ініціював передачу цілого ряду (23 одиниці) головних виробничо-господарських управлінь, промислових підприємств, які раніше належали МВС, у розпорядження інших міністерств з усіма фондами та грошовими асигнуваннями на 1953 р. Пропонувалося передати Головне управління будівництва Далекої Півночі, Головне управління гірничо-металургійної промисловості та "Єнісейбуд" у підпорядкування Міністерству металургійної промисловості; Інститут Гідропроєкт – у розпорядження Міністерству електростанцій і електропромисловості СРСР. Інші промислові підприємства МВС передавалися у підпорядкування п'яти союзних міністерств за профілем своєї діяльності. Це призупиняло спорудження великих будов, що забезпечувалися рабською працею в'язнів ГУТАБу. Серед них – залізниця Салехард-Ігарка, Красноярськ-Єнісейськ, Байкало-Амурська магістраль, тунель, який мав з'єднати материк з островом Сахалін, численні гідробудови – від Головного Туркменського каналу до Водно-Балтійського шляху [333, с. 137-143].

Поряд із реорганізацією виробничо-господарських управлінь, промислових підприємств, які перебували в підпорядкуванні МВС, започатковуються заходи реабілітаційного характеру. Перша реабілітація репресованих була ініційована щодо його найближчих співробітників

М. Селивановського, Н. Ейтінгона [398, с. 18] та родичів вищих партійних чиновників, а також засуджених строком до 5 років.

Однією з перших 21 березня 1953 р. реабілітована дружина В. Молотова Жемчужина, яку в грудні 1949 р. було засуджено до 5 років з виселенням у Кустанайську область Казахської РСР в обвинуваченні за зв'язки з "єврейськими націоналістами" [371, с. 15]. Через півтора місяця були реабілітовані її родичі, які теж проходили за справою Єврейського антифашистського комітету [310, с. 41-42]. 17 квітня при розгляді справи про шкідницьку діяльність арештованих колишніх працівників Головного артилерійського управління військового міністерства СРСР були реабілітовані заступник військового міністра маршал артилерії Н. Яковлев, начальник Головного артилерійського управління генерал-полковник І. Волкотрубенко, заступник міністра озброєння І. Мірзаханов, начальник 3-го управління артилерійського комітету Головартуправління генерал-майор А. Ахназаров та начальник 3-го відділу управління арткому Р. Овсищєр [311, с. 24]. На початку травня 1953 р. було реабілітовано брата Л. Кагановича, який покінчив життя самогубством у 1941 р. [372, с. 38-39].

26 березня 1953 р. МВС СРСР інформувало президію ЦК КПРС про те, що у в'язницях, колоніях та виправно-трудовах таборах перебувало 2 млн. 526 402 особи, у тому числі 221 435 осіб, яких вважали особливо небезпечними [333, с. 143-145]. Президії Верховної Ради СРСР був запропонований проект Указу "Про амністію," який був прийнятий 27 березня 1953 р. і наступного дня опублікований в газетах "Правда" та "Известия" [417, с. 1]. За Указом передбачалося звільнити з таборів та колоній 1 млн. 181 264 особи [473, с. 235].

Реалізуючи на практиці виконання статей Указу Президії Верховної Ради СРСР "Про амністію", міністерство юстиції УРСР виявило понад 90 тисяч осіб, яких необхідно було звільнити від подальшого відбування покарання. Серед них 64 933 засуджених перебували у табірних колоніях УВТТК та 4 988 осіб у дитячих виправно-трудовах колоніях. Із загальної

чисельності засуджених, які підпадали під дію указу, належало звільнити 44 475 осіб, засуджених строком до 5-ти років, та 25 446 – за статтями 2 та 3, у яких строк покарання перевищував 5 років. Указ сприяв скороченню наполовину строку покарання за статтею 4 – 15 393 засудженим [38, арк. 4].

Започаткована амністія вселила надію всім громадянам УРСР на можливу в майбутньому справедливість щодо незаконно репресованих. Тисячі сімей жили сподіваннями на повернення з ГУТАБу своїх рідних та близьких. Саме таке позитивне ставлення щодо амністії було викладене у листі ЦК КПРС секретаря ЦК КП України Л. Мельникова від 1 квітня 1953 р. за № 2/68 "Про реагування населення Української РСР на Указ Президії Верховної Ради СРСР про амністію" [37, арк. 19-21]. Оцінка цієї події найбільш характерно сформульована академіком АН УРСР П. Першиним, який зазначив, що "Указ про амністію засвідчує про небувалий ріст могутності держави, її піклування про живу людину. Адже багато із засуджених за кримінальні, побутові, службові злочини не підпадали під такі. І легше стає на душі, коли відчуваєш, що в багатьох тисяч людей серйозно, до кращого зміняться долі" [37, арк. 21].

Незважаючи на потребу в робочій силі, керівники підприємств та установ під будь-яким приводом відмовляли в працевлаштуванні амністованих, боячись відповідальності за "засміченість" кадрів. Доцільно зазначити, що на початку проведення заходів, пов'язаних з організацією працевлаштування амністованих, Рада Міністрів УРСР та виконкоми обласних рад не зуміли визначити обсяг передбаченої роботи, зосередити зусилля на виділенні робочих місць для звільнених з ув'язнення.

Типовими були випадки відмови керівниками в працевлаштуванні амністованих. Зокрема, виконувач обов'язків директора Проскурівського "Птахокомбінату" відмовив у прийнятті на роботу амністованій колишній працівниці О. Козерській. Своє рішення він мотивував відсутністю вільних посад. Водночас на роботу в комбінат приймали інших осіб. Амністованому С. Лазарєву, уродженцю м. Проскурова, який прибув до місця помешкання

сім'ї, після триденного оформлення документів у автотранспортну контору та автороту відмовили в прийнятті на роботу. У Старокостянтинівському районі мав місце випадок безпідставної відмови голови райспоживспілки в прийнятті на роботу амністованого громадянина Сковири. Громадянка П. Пилипенко із с. Жалобай скаржилася на те, що з вини голови Старокостянтинівського райвиконкому тривалий час не вирішується питання її працевлаштування [110, арк. 93, 130].

Незадовільне виконання постанови Ради Міністрів СРСР щодо працевлаштування осіб, звільнених за амністією, змусило Раду Міністрів УРСР 6 червня 1953 р. повторно прийняти постанову "Про усунення недоліків у працевлаштуванні звільнених за амністією громадян" за № 1132-88 цт. У ній йшлося про серйозні недоліки в працевлаштуванні амністованих майже в усіх областях і містах УРСР. Особливо незадовільно ці питання вирішувалися в Миколаївській та Волинській областях, де було працевлаштовано лише 55 відсотків звільнених за амністією, Ворошиловградській – 58, Сумській – 62, Чернігівській – 65, Запорізькій – 66, у м. Дніпропетровську – 58, м. Одесі – 66 відсотків [110, арк. 84]. Постанова зобов'язувала міністрів, керівників підприємств та будівельних організацій, трудові колективи, які мали потребу в робочій силі, беззаперечно приймати на роботу звільнених із ув'язнення, створюючи їм необхідні виробничі та житлово-побутові умови. Органи прокуратури зобов'язувалися забезпечити дійовий нагляд за виконанням прийнятого рішення.

За таких обставин виконком Кам'янець-Подільської обласної ради депутатів трудящих 20 червня 1953 р. розглянув питання "Про ліквідацію недоліків у трудовлаштуванні громадян, звільнених за амністією". У рішенні зазначалося, що у зв'язку з Указом Президії Верховної Ради СРСР про амністію "необхідно було закінчити працевлаштування амністованих не пізніше 15 червня цього року", але станом на 14 червня 1953 р. з числа прибулих і зареєстрованих у паспортних столах відділів міліції Меджибзького району працевлаштовано лише 20 осіб, що становить 20 відсотків,

Славутського – 62 особи, або 31,5, Берездовського – 41 особа, або 40 відсотків, Кам'янець-Подільського – 140 осіб, або 41,6 відсотка, Сатанівського 79, або 70 відсотків амністованих громадян [110, арк. 92].

Виконком обласної ради зобов'язав голів виконкомів районних та міських рад приймати на роботу звільнених за амністією громадян на загальних підставах, передбачених трудовим законодавством. Для осіб, які не мали спеціальності, було організовано навчання за професіями, необхідними виробництву та будівництву в чинній мережі курсової підготовки й шляхом індивідуального та бригадного навчання.

Так керівництво СРСР та УРСР прагнуло пришвидшити процес соціалізації амністованих громадян, побоюючись їхніх негативних настроїв та поведінки. Станом на 20 жовтня 1953 р. у містах і районах Кам'янець-Подільської області із 6 580 звільнених за амністією переважна більшість – 6 015 осіб – працевлаштовано. З них 4 880 – у трудових колективах колгоспів, 729 – на підприємствах та 406 осіб направлено на роботу в порядку оргнабору. Амністованим 332 інвалідам відновлена виплата пенсій, з їх числа працевлаштовано 272 особи [110, арк. 124, 129].

Організаційні заходи, проведені урядом Української РСР щодо працевлаштування амністованих громадян, дозволили відділам організаційного набору робітників при обласних радах організувати роботу і доповісти Держплану СРСР, що станом на 1 вересня 1953 р. республіка прийняла 169,3 тисяч осіб, звільнених за амністією, з них 86 відсотків працевлаштовано, зокрема в містах 76,3 тисяч осіб [1, арк. 23-24, 29, 49-53, 73, 127-128]. Із загальної кількості звільнених понад 23 тисячі амністованих так і не були працевлаштовані [1, 1-5].

Починаючи з квітня 1953 р., розпочався перегляд справ репресованих другої половини 1940-х – початку 1950-х рр. До них були віднесені матеріали: "справа лікарів-шкідників", "обставини вбивства С. Міхоелса і покарання винних", "справа Мінгрельської націоналістичної групи", "перегляду судових вироків на засуджених до позбавлення волі іноземців" та

"справа В. А. Алафузова, Л. М. Галлера та Г. А. Степанова". Усі ці справи розглядалися на засіданнях президії ЦК КПРС і, як правило, з подальшим викладом матеріалів у пресі. Зокрема, після прийняття постанови президії ЦК КПРС "Про реабілітацію осіб, причетних до справи лікарів-шкідників" газета "Правда" вмістила повідомлення МВС СРСР, у якому зазначалося, що свідчення від заарештованих лікарів отримано "шляхом застосування неприпустимих... методів слідства. Усіх безпідставно обвинувачених повністю реабілітовано, а осіб, винних у неправильному веденні слідства, заарештовано й притягнуто до кримінальної відповідальності" [699].

Було припинено "мінгрельську справу" щодо членів "націоналістичної організації" в Грузії. У постанові президії ЦК КПРС "Про фальсифікацію справи про Мінгрельську націоналістичну групу" від 10 квітня 1953 р. вказувалося на грубе порушення законності та засуджувалося "практика фальсифікації кримінальних справ". Усіх заарештованих по справі з-під варті було звільнено з повною реабілітацією, а судову справу припинено. Громадян, яких виселили з території Грузинської РСР Особливою нарадою МДБ СРСР на підставі постанови Ради Міністрів СРСР від 29 листопада 1951 р. зобов'язано МВС СРСР направити на колишнє місце проживання з поверненням конфіскованого у них майна [241, с. 22].

Започатковуючи реабілітацію окремих репресованих, Л. Берія 4 квітня 1953 р. підписав наказ "Про заборону застосування до заарештованих будь-яких заходів примусу і фізичного впливу", який забороняв проводити арешти безневинних громадян, застосовувати при веденні слідства жорстоке побиття арештованих, цілодобове використання наручників на вивернуті за спиною руки, тривале позбавлення сну, залишення без одягу в холодному карцері. "Такі бузувірські "методи допиту" призводили до того, що більшість безневинно заарештованих під дією слідчих доводилась до стану втрати фізичних сил, моральної депресії, а окремі з них – до втрати людської гідності". Зокрема стверджувалося, що, "користуючись безпорадністю заарештованих, слідчі-фальсифікатори підсовували їм завчасно сфабриковані

зінання про антирадянську та шпигунсько-терористичну діяльність" [491, с. 373]. Наказом ліквідовувалися у Лефортовській та Внутрішній в'язницях приміщення, які були організовані керівництвом колишнього МДБ СРСР для застосування до арештованих фізичних засобів впливу, а всі знаряддя, за допомогою яких здійснювалося катування, знищувалися [342, с. 15].

За ініціативою заступника міністра внутрішніх справ СРСР С. Круглова та начальника секретаріату Особливої наради МВС В. Іванова був проаналізований стан, який склався в пенітенціарних установах. На підставі цих матеріалів Л. Берія запропонував скасувати указ Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. за № 416-159 сс, відповідно до якого особливо небезпечні державні злочинці, що відбували ув'язнення, підлягали повторному покаранню з подальшим направленням у безстрокове заслання на поселення, що суперечило принципам кримінального права. За час дії указу на безстрокове поселення було заслано 58 тисяч 218 осіб [149, арк. 1-5]. До числа цих злочинців, за термінологією того часу, належали шпигуни, диверсанти, терористи, троцькісти, праві, меншовики, анархісти, націоналісти, білоемігранти, учасники інших антирадянських організацій та груп. За указом ці категорії осіб переводилися в особливі табори та в'язниці, звідки направлялися у безстрокове заслання на поселення без рішення Особливої Наради, а за рознарядкою відділу "А" МДБ СРСР [241, с. 43].

Міністерство внутрішніх справ запропонувало обмежити дії Особливої наради при МВС СРСР, що мала право, як позасудовий орган, виносити обвинувачувальні міри покарання аж до розстрілу, висилаючи із Литовської, Латвійської, Естонської РСР і західних областей України учасників національного підпілля. У службовій записці Л. Берії, яка додавалася до постанови президії ЦК КПРС, було рекомендовано переглянути видані за останні роки ЦК ВКП(б), Президією Верховної Ради і Радою Міністрів СРСР укази і постанови, що суперечили радянському кримінальному законодавству і надавали Особливій нараді широкі каральні функції [309, с. 160-161]. Безперечно, такі пропозиції забезпечували перегляд законодавства і судових справ

осіб, засуджених Особливою нарадою.

Широке інформування у засобах масової інформації щодо фальсифікації судових справ органами державної безпеки, застосування недопустимих методів слідства при фабрикуванні зізнань, поява Указу "Про амністію", нелюдські умови утримання в'язнів у таборах призвело до того, що під впливом цих подій почалися хвилювання в таборах за участю колишніх військовополонених. Ці виступи в багатьох місцях вилилися у масові повстання, котрі вразили всю систему ГУТАБу.

Зокрема, 22 червня 1953 р. у другому табірному відділенні Річного табору м. Воркути в'язні першої та другої зміни в кількості 1500 осіб відмовилися вийти на роботу в шахту. 25 червня 8700 чоловік знову не вийшли на роботу. Наступного дня в'язні вчинили напад на штрафний ізолятор і звільнили 77 чоловік.

Перед адміністрацією табору була поставлена вимога виявити і взяти на облік всіх організаторів і активних учасників саботажу. Шляхом фільтрації виділити їх та направити у підготовлені додаткові табірні пункти для розміщення. У ході цієї операції була застосована зброя. Серед учасників повстання нараховувалося 42 убитих в'язнів, 135 – поранених [160, с. 18-20].

Проте найбільшим повстанням у таборах ГУТАБу за всю історію його існування був виступ в'язнів Норильська влітку 1953 р. В'язні-українці, які склали чималу частину контингенту ГУТАБу, взяли активну участь у виступах. Одним із організаторів повстання у Норильському таборі був Є. Грицяк, уродженець с. Стецеве Снятинського району Станіславської (нині Івано-Франківської) області, який 30 вересня 1949 р., перебуваючи на військовій службі, був заарештований армійською контррозвідкою як колишній член студентської молодіжної націоналістичної організації. Засуджений до вищої міри покарання – розстрілу, яку замінили на 25-річне ув'язнення.

На його думку, основною причиною виникнення цього повстання був надто жахливий і безнадійний стан утримання в'язнів та свавілля охоронців, яке не знало меж. Так, 25 травня 1953 р. у п'ятому табірному відділенні був

відкритий автоматний вогонь по групі в'язнів, які знаходилися біля житлового бараку. Шість чоловік було поранено та один убитий. Одночасно у третьому табірному відділенні у присутності генерала Семенова без будь-яких на те підстав убито 6 осіб і поранено 15. 1 липня по в'язнях п'ятої зони було відкрито кулеметний та автоматний вогонь, як результат – 27 чоловік загинуло і невідома кількість поранена.

На знак протесту 40 тисяч ув'язнених Норильська відмовилися працювати. Повстанці висунули конкретні вимоги:

- "1. Припинити розстріли та всі інші прояви свавілля в тюрмах та таборах.
2. Скоротити робочий день у таборах ГУТАБу до 8 годин.
3. Гарантувати в'язням вихідні дні та поліпшити харчування.
4. Дозволити листування та побачення з рідними.
5. Вивезти з Норильська на материк усіх інвалідів.
6. Зняти з бараків замки та ґрати, а з людей номерні знаки.
7. Скасувати рішення так званої Особливої наради як неконституційного органу.
8. Припинити тортури на допитах та практику закритих судових процесів.
9. Організувати перегляд особових справ усіх політв'язнів" [528, с. 45].

Зона негайно була оточена двома рядами військ. Через два тижні прибула московська комісія, до якої входив начальник конвойних військ СРСР генерал Серов та інші високопосадовці. У переговорах адміністрація пішла на деякі поступки, що дало можливість досягти певного компромісу, а саме: було дозволено побачення, відправлення двох листів на місяць, знято з одягу в'язнів номери. Встановлено десятигодинний робочий день. Покращилися охорона здоров'я, харчування, забезпечення одягом. Адміністрація пообіцяла ніколи не притягати в'язнів до відповідальності за страйк.

Але після від'їзду комісії керівництво табору перевело в ізолятор, а

згодом і вивезло в невідомому напрямку найбільш активних в'язнів. Це слугувало причиною повторного виступу норильчан по всій зоні. "Каторга" висунула вимогу: "Воля або смерть". Економічне життя Норильська було зупинено на 12 днів, після чого в зону ввели війська і застосували зброю. 4 серпня 1953 р. було вбито 76 осіб і понад 300 поранено, а всього за неповними даними під час повстання вбито близько 800 в'язнів [655, с. 23].

Прояви непокори політв'язнів ГУТАБу дають підстави стверджувати, що, незважаючи на жорстоке придушення повстань, боротьба не пройшла даремно. Страйки і повстання вразили всю систему ГУТАБу, не тільки показали силу політв'язнів, але й змусили керівництво таборів і держави, зрештою, відійти від тиранії в таборах і піти на поступки репресованим.

Структурна перебудова, розпочата в центральних партійних та державних органах влади, практично не відобразилася на діяльності місцевих владних структур. На периферії все залишалось без змін. Органи МВС продовжували працювати, використовуючи старі підходи, виявляючи наполегливість у пошуках "ворогів народу". За цих обставин Л. Берія прагнув зміцнити свої владні позиції, змінюючи керівництво місцевих правоохоронних органів на відданих йому людей. В Україні настанови Л. Берії активно впроваджував міністр державної безпеки і внутрішніх справ УРСР П. Мешик. Прагнучи послабити вплив партійних органів на діяльність МВС УРСР, за наказом Л. Берії він провів значні кадрові переміщення. Було знято з посад заступників міністра – колишніх партійних працівників, направлених на роботу в ці органи ЦК КП України. За два місяці була проведена заміна керівництва в усіх обласних управліннях МВС УРСР. За твердженням першого секретаря Львівського обкому партії З. Сердюка, кадрові зміни проводилися взагалі без відома ЦК КП України [191, с. 178]. У середині червня 1953 р. за пропозицією Л. Берії у п'ятнадцяти областях були проведені повторні кадрові перестановки начальників обласних управлінь МВС УРСР [429, с. 72].

Амністія та певна лібералізація режиму не означали відмову від перес-

лідувань. Боротьба з "антирадянськими елементами" продовжувалася. Про це засвідчує каральна практика, яку продовжували репресивні органи в областях республіки. Зокрема, Хмельницький обласний суд у 1953 р. розглянув 24 кримінальні справи щодо 42 осіб, яких звинуватили у "контрреволюційних злочинах". Із них 19 – засуджено до 25 років позбавлення волі, 23 – до 10 років виправно-трудоих таборів [109, арк. 77, 136].

У західних областях України годі було сподіватися на реабілітацію. Тут продовжувалася репресивна політика під гаслом боротьби з українським націоналізмом. Населення, яке не підтримувало або мало свою оцінку щодо офіційної державної ідеології, вважалося ворогами і піддавалося репресіям. У березні-грудні 1953 р. 83 жителі Коломийського, Косівського, Богородчанського, Надвірнянського та Верховинського районів були засуджені від 10 до 25 років позбавлення волі, з обмеженням прав від 2 до 5 років та конфіскацією майна [248, 249].

Зокрема, 25-річній малописьменній селянці М. Рогацькій із с. Пороги Богородчанського району було висунуто контрреволюційне обвинувачення, яке обґрунтовувалося її показами щодо приготування їжі для вояків УПА. Військовим трибуналом військ МВС Станіславської області 2 квітня 1953 р. вона засуджена до 25 років позбавлення волі з обмеженням прав на 5 років і конфіскацією майна [249, с. 298]. За співи націоналістичних українських пісень єфрейтора 25-ї військової бази Ю. Петруняка засудили військовим трибуналом Прикарпатського військового округу до 8 років позбавлення волі та обмеження прав на 3 роки [249, с. 576]. Від 6 до 4-х років позбавлення волі з конфіскацією майна отримали колгоспники із с. Іваніківки Богородчанського району М. Доцяк та І. Зарій за вироком Станіславського обласного суду за посів пшениці у рівчаки, що нагадували зображення тризуба [249, с. 236, 245]. Сотні громадян Західної України зазнали репресій через членство в релігійних громадах Свідки Єгови.

Репресивні заходи здійснювалися не лише стосовно українського населення Західної України, але й до представників інших національностей. За

антирадянську агітацію був засуджений Станіславським обласним судом 9 червня 1953 р. на 10 років позбавлення волі та 5 років обмеження прав із конфіскацією майна завідувач фотоательє №1 м. Станіслава єврей Профіс Наум Назарович [249, с. 157]. Така ж доля спіткала станіславського єврея продавця Правера Пилипа Мевдельовича, який мав необережність "не толерантно" висловитися щодо радянської дійсності [249, с. 156].

Враховуючи політичну ситуацію в державі, Л. Берія прагнув використати її для боротьби за владу та зміцнення власного авторитету в національних республіках. Його аналітична записка про становище у західних областях України була розглянута Президією ЦК КПРС 26 травня 1953 р. за участю першого секретаря ЦК КП України Л. Мельникова, дії якого були піддані гострій критиці за серйозні недоліки у керівництві західними областями. У прийнятій постанові вказувалось на "грубе викривлення національної політики у Західній Україні", активну русифікацію вищої школи та дискримінацію місцевих кадрів.

Політичне керівництво СРСР та України з підозрою ставилося до місцевих кадрів Західної України. Як правило, висувало на відповідальні посади росіян та вихідців із східних областей. У Волинській області в апараті обкому партії працювали лише три особи-вихідці з місцевого населення. Серед завідувачів відділів райкомів і міськкомів таких нараховувалося 14 осіб. Із 757 партійних працівників області лише 118, або 15,6 відсотка, були місцевими. Подібне становище мало місце в апаратах виконкомів обласної, районних та міських рад. Зокрема, із 405 завідувачів відділів виконкомів лише кожний третій був із місцевих. Аналогічна картина спостерігалася у профспілкових, комсомольських організаціях, в органах освіти, прокуратури, суду, торговельних, фінансових, заготівельних установах. В органах охорони здоров'я місцеві кадри становили 12, а в правоохоронних – 6,8 відсотка [429, с. 316].

Серед керівних кадрів Тернопільщини місцеве населення займало ще менший відсоток. В органах народної освіти та культури із місцевих працю-

вали 35 осіб, або 11 відсотків кадрового потенціалу культурно-освітніх працівників області. Лише 4 особи із місцевих жителів очолювали районні відділи освіти та 16 – середні школи області [36, арк. 79]. Огульна недовіра була до місцевих кадрів інтелігенції. Так, із 1718 професорів і викладачів вищих навчальних закладів лише 320 були представниками західноукраїнської інтелігенції. Серед ректорів вищих навчальних закладів не було жодного уродженця Західної України [517, с. 370].

Президія ЦК КПРС визнала керівництво західними областями з боку ЦК КП України, Ради Міністрів УРСР, відповідних обкомів незадовільним. Вияви авторитарного адміністрування, нетерпиме ставлення до критики, виникнення вождізму стали підставою до усунення Л. Мельникова з посади першого секретаря ЦК КП України.

Політичні перегони за лідерство у вищих ешелонах влади Радянського Союзу набирали обертів. Після смерті Сталіна Л. Берія сконцентрував у своїх руках реальні сили. Він активніше від усіх кремлівських лідерів запроваджував реформаторські зміни в суспільному житті країни. Отримавши у своє підпорядкування жадане МВС СРСР, він перетворив його на центр особистої влади. За декілька місяців 1953 р. Л. Берія підпорядкував собі все, що міг, навіть Управління уповноваженого Ради міністрів з охорони військових і державних таємниць у друці.

Усуваючи МВС від виробничо-господарської діяльності, віддаючи галузевим міністерствам усі будівельні управління і промислові підприємства, на яких використовувалася праця ув'язнених, Л. Берія аж ніяк не відмовився від таборів і тюрем для особливо небезпечних злочинців та від військово-промислових спецкомітетів, у яких на завершальній стадії проводилася робота зі створення водневої бомби, серійно здійснювалися випробування системи ППО "Беркут" і протикорабельної системи "Комета" [517, с. 389]. За цих умов він виявився найактивнішим членом президії ЦК КПРС. Реальної сили не було в жодного представника вищого партійно-державного керівництва. Практично жодна із внесених Л. Берією пропозицій

в президію ЦК КПРС не була відхилена. За матеріалами, поданими МВС, була підготовлена постанова вищого партійного органу по Литві, аналогічні за своїм характером документи ЦК КПРС прийняті з подачі Л. Берії по Латвії, Західній Україні, Білорусії.

Володіючи за родом своєї діяльності ґрунтовним інформаційним матеріалом, Л. Берія рішуче став втручатися в національну політику держави, номенклатурний принцип кадрових призначень на державні посади, виходячи з особистої зацікавленості, а не з політичної доцільності. За таким принципом проведене призначення міністром внутрішніх справ УРСР його помічника Мешика, а заступником міністра – товариша по Грузії Мільштейна, який у 1946 р. був звільнений із правоохоронних органів. Такі кадрові призначення були спрямовані до збирання прибічників, які провели заміну майже всіх начальників обласних управлінь МВС республіки. Проте переворот, який планувався Л. Берією в "верхах" його ставлениками, у республіках не відбувся [99, арк. 114].

Дії Л. Берії слід розцінювати як намагання привернути особливу увагу до своєї персони. У подальшій діяльності, використовуючи агентурні матеріали на своїх колег по президії ЦК КПРС, він прагнув вміло використати їх для задоволення власних амбіцій при приході до влади. Враховуючи підпорядковані Л. Берії силові державні інституції, знаючи його пихатість, нахабність та брутальність, прагнення грати головну роль в країні, члени президії ЦК КПРС боялися, що він оприлюднить документи, які засвідчать про їх причетність до репресій. Адже Л. Берія як ніхто інший знав, хто в чому брав участь, а винними були всі. Одні підписували готові списки, інші самі вимагали арештів.

За обставин, що склалися на той час, ізоляція Л. Берії, за твердженням М. Хрущова, була просто необхідною. Саме він і став ініціатором його арешту. У ході слідства за справою Л. Берії та його оточення – Б. Кобулова, В. Меркулова, Л. Владзимирського В. Деканозова, С. Голгідзе, П. Я. Мешика, – був виявлений матеріал, який розкривав факти незаконних репресій,

фальсифікації слідчих дій, застосування катувань до в'язнів. Була підтверджена фальсифікація, яка ґрунтувалася на "визнанні свідчень", що давали заарештовані під тортурами.

10 липня 1953 р. газета "Правда" подала інформаційне повідомлення про пленум ЦК КПРС, за рішенням якого Л. Берія був виведений зі складу ЦК КПРС та виключений з партії. Одночасно Президія Верховної Ради СРСР звільнила його з посади першого заступника Голови Ради Міністрів СРСР та міністра внутрішніх справ СРСР.

На мітингах трудових колективів, зборах партійних організацій трудящі України давали негативні оцінки його антидержавній політиці та вимагали передачі справи до Верховного Суду. Уже 3 липня постанову ЦК КПРС зачитували у деяких підприємствах м. Києва, зокрема в трудових колективах заводів "Ленінська кузня" та "Червоний екскаватор". Наступного дня постанова обговорювалася в колективах багатьох шахт Донбасу, Харківському турбінному й електромеханічному заводах, на Чернівецькій музичній фабриці та Дрогобицькому нафтопереробному заводі [430, с. 17-18]. По всіх областях України проходили заходи, які засуджували беззаконня, скоєні у сталінський період, і схвалювали початок нового політичного курсу. Так, у Кам'янець-Подільській області станом на 25 липня 1953 р. було проведено 1667 зборів та мітингів, у яких взяли участь понад 325 тисяч чоловік, ними схвалювалось усунення Л. Берії з високих державних постів [99, арк. 12].

Аналізуючи роботу органів державної безпеки УРСР за перше півріччя 1953 р., перший секретар КП України О. Кириченко звернув особливу увагу на факти ворожої діяльності співробітників-злочинців, що працювали під керівництвом Л. Берії. Їхня робота супроводжувалася незаконними арештами та методами ведення слідства, фальсифікаціями доказів у кримінальних справах та знищенням безневинних людей. Зокрема, це підтверджено фактами, що мали місце у злочинних діяннях співробітників управління МВС Станіславської області, які у лютому 1953 р. заарештували 5 осіб за

обвинуваченням в організації антирадянської "Народно-визвольної партії", діяльність якої була нібито спрямована на ліквідацію радянської влади. У діях заарештованих не відмічалось жодного кримінального прояву, але їм інкримінували підготовку статуту неіснуючої партії, випуск листівок, зв'язки з англійською та американською розвідками. Усе це було надумане та сфабриковане працівниками МВС. Аналогічно вчинили співробітники державної безпеки Ізмаїльської області, які сфальсифікували справу щодо діяльності "Союзу визволення націй" [40, арк. 12].

Викриття злочинної групи Л. Берії, свідчення політичних репресованих підтверджувало масове беззаконня з боку репресивних структур. Не зумів довести і обґрунтувати свою невинність перед органами держбезпеки А. Снегов, член партії з 1917 р., який з 1919 р. працював секретарем Подільського губкому КП(б)У, завідувачем оргвідділу Полтавського губкому партії, в апараті ЦК КП(б)У. У липні 1937 р. він був заарештований, а на початку січня 1939 р. звільнений з-під арешту судом. Проте 20 січня того ж року за вказівкою Л. Берії його знову ув'язнюють. Військова колегія Верховного Суду СРСР у липні 1941 р. засудила його до 15 років позбавлення волі. Саме про Снегова сказав М. Хрущов, виступаючи на зборах активу Ленінградської партійної організації 7 травня 1954 р. при обговоренні постанови ЦК КПРС щодо "Ленінградської справи": ...його судили п'ять разів. Він був вимушений дати на себе свідчення про шкідництво, у якому зізнався, що написав шкідливу книгу. Зробив це для того, щоб судова справа швидше потрапила до суду. Коли в суді його обвинувачували на підставі його зізнань, він звернувся до суддів і сказав: візьміть цю книгу і прочитайте, я відповідаю за кожен букву та кому в ній. Після чого судді приймали рішення передати справу на дослідження і так п'ять разів підряд справа передавалася на дослідження. Засудили його несправедливо [323, с. 133, 456]

Президія ЦК КПРС зосереджувала увагу на зміцненні позиції партії як керівної і спрямовуючої сили суспільства. Більшість членів ЦК КПРС

розуміли: щоб підняти її авторитет, необхідно було змінити курс партії, адже сталінські методи управління, засновані на широкому державному терорі, повністю вичерпали себе. Суспільні зміни в першу чергу пов'язувалися зі звільненням з ув'язнення сотень тисяч засуджених, зняття з них клейма "ворог народу".

Започаткована реабілітація з огляду на обставини носила детермінований характер. Як не дивно, але перші кроки для звільнення репресованих з ув'язнення ініціював Л. Берія. Його активність виявлялася у доповідних записках до президії ЦК КПРС щодо звільнення з ув'язнення деяких найближчих співробітників, родичів чинів вищого партійного керівництва, а також засуджених на строк до 5 років за так звані незначні злочини. Пропонувалося переглянути справи другої половини 1950-х років. Вчинки Л. Берії дають нам підстави стверджувати, що він діяв у площині особистої політичної доцільності. По-перше, його прагнення було продиктоване необхідністю утриматися на політичному олімпі влади. По-друге, він один із перших усвідомив, що принципи ГУТАБу стали неефективними в економічному і політичному житті СРСР. Запропоновані ним укази посилювали його особисті політичні позиції і одночасно міняли стратегію економічного і політичного розвитку держави.

У його діях закладалася далекоглядна політика: прагнення за будь-яку ціну, всіма можливими заходами закріпити власну позицію у владних структурах держави, підняти свій авторитет, викреслити себе із числа осіб, що були причетні до сталінських злочинів. Він намагався обілити себе, зняти з себе відповідальність за вчинені злочини. Усі вжиті ним заходи були ретельно прорахованими кон'юнктурними кроками. Л. Берія турбувався, в першу чергу, про те, як підняти свій власний вплив у владних колах держави і домогтися в цій ситуації ще більшої влади.

Усунення Л. Берії певною мірою сприяло консолідації правлячої верхівки, розпочалися обережні спроби коригування політичного курсу. У вересні 1953 р. першим секретарем ЦК КПРС став М. Хрущов, який

енергійно розпочав домагатися особистого лідерства у правлячій верхівці. Щоправда, більше року після обрання М. Хрущова першим секретарем ЦК КПРС засідання президії ЦК КПРС проходили під головуванням Г. Маленкова, проте документи ЦК підписував уже М. Хрущов. Очоливши партію, М. Хрущов усвідомлював, що, використавши певну долю критики минулого у боротьбі за владу, йому доведеться її розвивати й надалі. Необхідно зазначити, що тут свою роль відіграло не тільки те, що називають громадянською мужністю, а й розуміння того, що потрібно було формувати авторитет державного керівника.

Нове колегіальне керівництво держави усвідомлювало всю складність політичної ситуації. Запровадження реабілітаційних процесів сприяло б засудженню сталінізму з його методом державного терору, а отже певною мірою і радянської влади. Проте політичний олімп, вихований на сталінських цінностях, не переймався запровадженням глибоких демократичних змін у суспільстві, а прагнув відшукати таку модель керівництва державою, яка б відкидала масовий державний терор, зберігаючи при цьому основні принципи радянської системи управління. Частина державних лідерів, яка була причетна до політичних репресій, боязливо ставилася до демократичних змін, які могли будь-коли похитнути їх владну стабільність. З іншого боку, зріло невдоволення серед мільйонів тих, хто сподівався на звільнення рідних та близьких людей. Адаже сотні тисяч репресованих громадян жили єдиною надією: відшукати правду, довести свою невинуватість та домогтися перегляду сфальсифікованих проти них кримінальних справ.

Звільнення та часткова реабілітація деяких політичних діячів науки, культури, керівників партії та держави після смерті Сталіна ще не засвідчувала про початок реабілітації як загальнодержавного масового процесу, оскільки не була створена нормативно-правова база для її проведення. Отже, події реабілітаційного характеру 1953 р. були лише початком тих заходів у складному процесі реабілітації жертв політичних репресій, який мав розпочатися в майбутньому.

3.2. Політико-правові засади реабілітації в 1954 – 1955-х рр.

Започаткована вищим партійно-державним керівництвом амністія дала можливість звільнити із в'язниць лише частину засуджених громадян. Указ Президії Верховної Ради СРСР "Про амністію" від 27 березня 1953 р. виявив справжнє лицемірство стосовно жертв політичних репресій. Вони, як правило, були засуджені на вісім і більше років ув'язнення, а під амністію потрапили засуджені до 5 років. Усього в СРСР передбачалося звільнити понад 1 млн. 200 тисяч ув'язнених [328, с. 19-21, 398]. В УРСР виконання Указу Президії Верховної Ради СРСР було завершено 25 травня 1953 р., амністували 93 263 особи [38, арк. 9; 232, с. 191]. Численні листи, які надходили від ув'язнених, висланих та спецпоселенців, їх родичів, що не потрапляли під амністію, залишалися без відповіді.

Із середини 1953 р. КПК за дорученням ЦК партії започаткував розгляд справ з реабілітації комуністів, які були репресовані в 1930-1950-х рр. У 1953 р. та першій половині 1954 р. реабілітація проводилася дуже обережно. До прикладу, із 97 членів та кандидатів у члени ЦК ВКП(б), які були обрані XVII з'їздом партії і репресовані, реабілітували лише одного члена ЦК ВКП(б) та двох кандидатів у члени ЦК, а в 1955 р. – 3 членів ЦК та 8 кандидатів у члени ЦК [351, с. 82-113].

У розрізі зазначених подій 1 вересня 1953 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ "Про скасування Особливої наради при Міністерстві внутрішніх справ Союзу РСР". За період її діяльності з 5 листопада 1934 р. по 1 вересня 1953 р. було засуджено 442 531 особу, з них 10 101 – до вищої міри покарання, заслано і відправлено на поселення 67 539 осіб, а до інших мір покарань (вислання за кордон, примусове лікування) – 3 970 осіб [241, с. 73].

Указ передбачав звільнення з місць позбавлення волі та скорочення строків ув'язнення особам, засудженим позасудовими органами. Перегляд рішень, винесених позасудовими органами, покладався на Верховний Суд та Прокуратуру СРСР. Цей документ мав врегульовувати процес реабілітації,

хоча відверто в ньому про це не зазначалося.

На виконання зазначеного указу Президії Верховної Ради СРСР на місця був направлений наказ міністра внутрішніх справ СРСР та Генерального прокурора СРСР від 17 жовтня 1953 р. за №0270/265 с, у якому роз'яснювався порядок перегляду справ. Зокрема, усі слідчі справи, які розслідувалися органами внутрішніх справ, направлялися на розгляд у відповідні суди за підсудністю. До суду передавали лише справи тих осіб, які вчинили злочини і розгляд яких був передбачений кримінальним законодавством для "виправлення помилок минулого". Наказ обумовлював процедуру розгляду скарг, що надходили від засуджених, позасудовими органами. На розгляд заяв і підготовку висновків органам міліції та прокуратури надавався 20 денний строк, після чого архівно-слідчі справи та скарги направлялися в міністерство внутрішніх справ та Прокурору СРСР для розгляду [247, с. 155].

Порушення законності за класовим підходом підтверджувалися великою кількістю петиційних листів, заяв, касаційних скарг про незаконне засудження за "контрреволюційні злочини", які надходили від ув'язнених та їх родичів. Лише із серпня 1953 р. по 1 березня 1954 р. у Прокуратуру СРСР надійшло 78 982 скарги [316, с. 104]. Це була лише частина скарг, адже вони надходили і в партійні, і в радянські та інші правоохоронні органи. За кожною із них були скалічені долі не тільки окремих людей, але й цілих родин.

Поряд із скаргами про беззаконня карально-репресивних органів надходили листи з пропозиціями щодо створення спеціальної комісії для перегляду кримінальних справ засуджених за політичними мотивами. Особливо велика кількість таких листів почала надходити в ЦК КПРС після арешту Л. Берії. Зокрема Г. Петровський, родичі якого були репресовані, в листі на ім'я Г. Маленкова писав: "... виявлено чимало зрадницьких і провокаційних справ,... учинених Берією, майже те ж саме у свій час було здійснене і Єжовим, усе це вимагає особливо жорсткого правосуддя і

контролю над роботою НКВС та МВС... Вони знищили немало чесних комуністів, які відважилися покритикувати цих сатрапів, за що були перетворені у "табірний пил". Через це необхідно переглянути справи... репресованих органами МВС і НКВС за час управління Берії та Єжова. Для цього необхідно утворити авторитетну комісію і надати їй право самостійно розглядати кожен справу..."[241, с. 390].

Зважаючи на зростаюче невдоволення серед населення та ув'язнених, відчуваючи обсяг і складність реабілітаційної роботи, Генеральний прокурор, міністр внутрішніх справ та міністр юстиції СРСР звернулися 1 лютого 1954 р. до М. Хрущова з пропозицією утворити Центральну комісію для перегляду кримінальних справ засуджених за "контрреволюційні злочини". У листі зазначалося, що, починаючи з 1921 р. по 1 лютого 1954 р., за контрреволюційні злочини Колегією ОДПУ, "трійками" НКВС, Особливою нарадою, Військовою колегією, судами і військовими трибуналами було засуджено 3 777 380 осіб, у тому числі: до вищої міри покарання – 642 980 чоловік, до ув'язнення в таборах і тюрмах строком від 25 років і менше – 2 369 220 осіб, направлено на заслання і виселення – 765 180 чоловік. На початок 1954 р. в таборах і тюрмах перебувало 467 946 ув'язнених, засуджених за контрреволюційні злочини, та 62 462 – перебували на засланні після відбуття покарання за контрреволюційну діяльність згідно з директивою МДБ та Прокуратури СРСР [348, с. 147].

За підтримки М. Хрущова 19 березня 1954 р. була направлена записка до президії ЦК КПРС "Про утворення Центральної комісії з перегляду справ засуджених за контрреволюційні злочини, утримуваних у таборах, колоніях, тюрмах і перебуваючих у засланні на поселенні". Пропонувалося утворити Центральну комісію у складі 15 осіб. У республіках, краях і областях рекомендувалося сформувати відповідні комісії у складі прокурора республіки, краю, області (голова комісії) та членів комісії, до яких включати міністрів внутрішніх справ та юстиції, начальників управління Комітету державної безпеки республіки, відповідних посадових осіб цих відомств і

управлінь [241, с. 104-105].

Подана записка містила пропозиції щодо порядку перегляду кримінальних справ. Зокрема, було запропоновано переглядати всі справи, що розглядалися позасудовими органами, включаючи Колегію ОДПУ, Особливу нараду, "трійки", рішення Військової колегії Верховного Суду, військових трибуналів військових частин, республіканських, крайових та обласних судових органів і рішення, прийняті спеціальними судами. Пропонувався перегляд справ на осіб, які були направлені на спецпоселення після відбуття покарання за контрреволюційні злочини відповідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 12 лютого 1948 р. [247, с. 78-79].

Питання щодо створення Комісії відкладалося двічі – спочатку 22 березня, згодом 19 квітня [241, с. 392] і лише 4 травня 1954 р. на засіданні президії ЦК КПРС була затверджена постанова, яка започатковувала роботу Центральної та місцевих комісій з перегляду справ засуджених за "контрреволюційні злочини". Центральна комісія була сформована в складі 16 осіб під керівництвом Генерального прокурора СРСР Р. Руденка [241, с. 116-117]. Враховуючи надзвичайно великий обсяг реабілітаційної роботи, 14 липня 1954 р. секретаріат ЦК КПРС за пропозицією Р. Руденка включив до складу Центральної комісії Д. Саліна – заступника генерального прокурора СРСР, начальника відділу зі спецсправ, затвердивши його заступником голови комісії [241, с. 392].

На виконання постанови ЦК КПРС президія ЦК Компартії України створила республіканську комісію, до якої увійшли М. Підгорний – секретар ЦК, Д. Панасюк – прокурор УРСР, І. Голинний – заступник завідувача відділу адміністративних та торгово-фінансових органів ЦК. Їй доручалося відслідковувати реабілітаційні процеси в республіці і, якщо необхідно, інформувати ЦК КП України про стан виконання цієї роботи [28, арк. 93].

В областях УРСР постановами бюро обкомів КПУ були сформовані комісії з перегляду кримінальних справ спеціальної підсудності, до складу яких входили прокурори областей, начальники УКДБ та МВС. До роботи

комісії активно залучався апарат правоохоронних органів, судів, прокуратури. Зокрема, реабілітаційна комісія Хмельницької області була затверджена постановою бюро 13 травня 1954 р. у складі: І. Прокопенка – прокурора області, який очолив її роботу, та трьох членів: І. Кудряшова – начальника обласного управління МВС, М. Руденка – начальника обласного управління Комітету державної безпеки та М. Очеретька – начальника обласного управління Міністерства юстиції [105, арк. 80]. Роботу обласної комісії виконував апарат у складі 15 осіб. Серед них: по 3 оперативні працівники обласної прокуратури та УМВС, 6 працівників із управління КДБ, 2 – з обласного суду та працівник обласної прокуратури. Забезпечував діяльність комісії секретаріат у складі 5 осіб [111, арк. 31].

Комісія Львівської області була утворена рішенням обкому КП України 28 травня 1954 р. Очолили комісію заступник прокурора області зі спецсправ Орловський та начальник слідчого відділу обласного управління комітету державної безпеки Горюн [41, арк. 2]. Робочий апарат обласної комісії був укомплектований із 25 осіб: 12 чоловік представляли оперативних працівників УКДБ області, 3 – із особливого відділу Прикарпатського військового округу, по 4 працівники з обласної та військової прокуратури, 2 – з управління внутрішніх справ [41, арк. 15].

Аналізуючи роботу комісій, їх склад, зауважимо, що на 1 січня 1955 р. в державі 72,8 відсотка прокурорів і слідчих прокуратури мали по десять і більше років практичного прокурорського стажу [494, с. 115]. Таким чином, здебільшого це були безпосередні учасники, причетні до проведення репресій післявоєнних років. Тепер їм доводилося вирішувати дуже неприємне завдання – не продовжувати строки ув'язнення, а звільнити тих, кого вони самі ув'язнювали.

Сформовані обласні комісії з перегляду справ осіб, засуджених за контрреволюційні злочини, розпочали свою роботу в червні 1954 р. У їх діяльності можна виділити два періоди. Перший – тривав від початку їх затвердження, травень - червень 1954 р., до перевірки їхньої роботи

комісіями ЦК КПУ в середині 1955 р. Другий – після завершення роботи комісій ЦК КПУ до квітня 1956 р.

Робота комісій була підпорядкована реалізації реабілітаційних заходів, виправленню жахливих помилок, що зламали долі не одній тисячі наших співвітчизників. Вона спрямовувалась на відновлення основ законності в судовій практиці при розгляді справ спеціальної підсудності. До компетенції комісій входили питання перегляду справ у разі незаконного засудження, неправильної кваліфікації складу злочину, необґрунтованого направлення на заслання і поселення.

Правовою основою для роботи комісій став спільний наказ Генерального прокурора СРСР, міністра юстиції та внутрішніх справ СРСР, голови КДБ при Раді Міністрів СРСР від 19 травня 1954 р. № 96сс/0016/0039/00252, який визначав порядок перегляду справ безпідставно репресованих громадян і обумовлював повноваження органів, залучених до її проведення. Розглядаючи справи незаконно засуджених, комісії отримали повноваження винесення постанов про скасування рішень аж до повної реабілітації засуджених, перекваліфікації злочинів та скорочення строків покарання, застосовуючи при цьому Указ Президії Верховної Ради СРСР від 27 березня 1953 р. "Про амністію". Крім цього, до їхньої компетенції входило скасування рішень про заслання на поселення. У такому разі за протестами, винесеними у встановленому законом порядку, справи репресованих розглядалися у відповідних судових інстанціях. Стосовно осіб, засудження яких було визнано правильним, комісії виносили постанови про відмову у перегляді рішень за справами. Зазначені рішення комісій оформлялися протокольно [105, арк. 82-83].

Звільненим з місць позбавлення волі за рішенням реабілітаційних комісій видавалися довідки встановленої форми у суворій відповідності до постанов комісій. Засуджені, які підлягали звільненню та повній реабілітації, знімалися з оперативного обліку, а їх облікові картки знищувалися. Виконання цих рішень покладалося на перші спецвідділи МВС СРСР та перші спец-

відділи МВС – УМВС республік, країв та областей [247, с. 162].

За місяць, 18 червня 1954 р., вищеназваний спільний наказ був доповнений роз'ясненням трьох сторін, у якому зазначалося, що за рішенням Центральної комісії при перегляді кримінальних справ на осіб, засуджених за контрреволюційні злочини, витяги із постанов комісій, що направлялися у місця позбавлення волі, першим спецвідділом МВС СРСР та першими спецвідділами МВС–УМВС не зачитувалися засудженим. Зміст витягів сповіщався як рішення від імені Прокуратури СРСР, МВС СРСР та КДБ при Раді Міністрів СРСР (за рішенням Центральної комісії) або від імені прокуратури республіки, краю, області, МВС УМВС та КДБ УКДБ (за рішенням місцевих комісій) відповідно до запису, який був зроблений у витязі постанови комісій. У такому ж порядку оголошувалися рішення за кримінальними справами осіб, що перебували у засланні на поселенні.

Суворо заборонялося ознайомлювати засуджених, засланих з будь-якими матеріалами роботи комісій, їх постановами, витягами з протоколів. Була накладена заборона ставити до відома засудженого, навіть в усній формі, про розгляд його справи Центральною або місцевими комісіями [247, с. 163].

Цими діями керівництво держави прагнуло приховати не лише факт роботи комісій з перегляду справ незаконно репресованих громадян, але й до певної міри ті процеси оновлення, що відбувалися у суспільно-політичному житті країни. Підтвердженням цього були довідки, що видавалися звільненим з місць позбавлення волі та заслання, у яких вказувалося, що вони звільняються відповідно до постанов органів прокуратури, МВС, КДБ, тоді як вони насправді звільнялися за рішенням комісій, постанови яких були продубльовані в документах названих органів [247, с. 163].

Така секретність мала на меті приховати масштаби репресій, щоб не скомпрометувати комуністичну ідею. Реабілітацію жертв політичних репресій громадськість могла інтерпретувати як помилковість самого політичного курсу ВКП(б) – КПРС. Саме за цих обставин факт реабілітації був

прихованим та напівтаємним.

З організацією роботи реабілітаційних комісій різко зросла кількість перегляду кримінальних справ спеціальної підсудності. Це призвело до прийняття 14 серпня 1954 р. Президією Верховної Ради СРСР Указу "Про утворення президій у складі Верховних судів союзних і автономних республік, крайових, обласних судів та судів автономних областей". До складу президій входили голови суду, заступники голови та двоє членів суду. Судам надавалось право розглядати кримінальні справи в порядку нагляду, відповідно до протестів прокурорів, переглядати вироки, які набрали законну силу, а також постанови позасудових органів [270]. Такі ж права отримали військові трибунали округів та флотів [254, с. 75].

Іноді обкоми партії змушені були "пожвавлювати" роботу місцевих комісій. Зокрема, бюро Дніпропетровського обкому КПУ 5 серпня 1954 р. констатувало, що за два місяці роботи обласна комісія спромоглася розглянути лише 392 справи щодо 530 осіб. Основна причина, яка гальмувала роботу, – зайнятість членів комісії виконанням службових обов'язків за основним місцем роботи, – апарату УКДБ [84, арк. 105-106]. До складу робочого апарату комісії було включено 31 особу, з них 15 співробітників УКДБ по Дніпропетровській області [84, арк. 109-110]. Після заслуговування на бюро обкому партії робота комісії активізувалася. В інформації голови комісії обласного прокурора І. Конопльова зазначалось, що начальник УКДБ полковник Єрмолов як член комісії особисто вивчав найбільш складні справи [84, арк. 132-133].

Перегляд справ спеціальної підсудності на осіб, засуджених за контрреволюційні злочини, проводився за місцем їх засудження трійками НКВС–УНКВС. За 11 місяців їхньої діяльності у Вінницькій, Волинській, Дрогобицькій, Житомирській, Закарпатській, Львівській, Рівненській, Станіславській, Тернопільській, Хмельницькій та Чернівецькій областях було розглянуто 29 399 кримінальних справ щодо 56 247 засуджених за контрреволюційні злочини. Із усієї кількості вироків у силі залишена міра

покарання до 30 962 осіб, а до фактично відбутого строку знижена міра покарання щодо 5 352 осіб. Зменшена міра покарання до 5 років для 3 218 засуджених, у 15 692 осіб міра покарання зменшена від 6 до 10 років. Вироки до 102 осіб були скасовані, а справи направлені на дослідження. І лише проти 303 засуджених кримінальні справи припинені [41, арк. 135].

Обласні комісії не виявляли достатньої рішучості та принциповості при виправленні раніше допущених у судовій практиці помилок при розгляді справ цієї категорії. Їх формальний підхід до розгляду справ, як правило, залишали вироки в силі або обмежували їх зменшенням міри покарання. Це призводило до розходження між рішеннями обласних комісій та ухвалами військових трибуналів.

Зокрема, суттєві розбіжності мали місце між ухвалами Військового трибуналу Прикарпатського військового округу та рішеннями комісії Хмельницької області. Ці розходження виявилися стосовно кваліфікації злочинів і зниження мір покарань до 242 осіб. Основним недоліком у роботі обласної комісії було те, що вона, як правило, погоджувалася з кваліфікацією складу злочину, який вказувався у вирокі, і лише в деяких випадках вважала за необхідне перекваліфікувати склад злочину. За цих обставин Військовий трибунал ПриКВО при перегляді певних кримінальних справ був вимушений проводити правильну перекваліфікацію злочинів, а це відповідно призводило до зменшення міри покарання [41, арк. 169].

Такий стан пояснювався тим, що реабілітація доручалася особам, які брали участь у повсякденному проведенні репресивних заходів. У центрі та на місцях залишилися ті ж співробітники правоохоронних органів, які ще вчора активно вишукували "ворогів народу", застосовували недозволені методи ведення слідства, ігнорували права засуджених осіб. Саме вони за нових обставин визначали строки звільнення засуджених, вирішували питання реабілітації. Їх ставлення до засуджених як "шкідників", "ворогів", "контрреволюціонерів" не могло змінитися на співчуття лише за розчерком пера. Зміна стереотипів мислення більшовицької-сталінської номенклатури

вимагала зміни цілого покоління.

Необхідно зазначити, що репресивні заходи 40-х – початку 50-х рр. за прислужництво фашистам, націоналістичну діяльність у західному регіоні УРСР призвело до того, що місцевим комісіям, Військовому трибуналу ПрикВО належало переглянути десятки тисяч архівно-слідчих справ засуджених. Зокрема, у Львівській, Станіславській (нині Івано-Франківській) та Рівненській областях передбачалося провести перегляд кримінально-слідчих справ не менше як 15 тисяч осіб у кожній, а в Дрогобицькій та Тернопільській – не менше як на 10 тисяч засуджених [39, арк. 97].

Голова Військового трибуналу ПрикВО Мурашин цілком справедливо порушував клопотання перед секретаріатом ЦК Компартії України та ЦК КПРС про створення умов для вчасної та якісної роботи реабілітаційних комісій. Для цього пропонувалося надати право участі в розгляді справ цієї категорії засуджених працівникам нижчестоящих військових трибуналів і залучення до роботи працівників трибуналів внутрішніх округів, у яких обсяг роботи на місцях був значно менший [39, арк. 98].

Оцінюючи річну роботу Львівської обласної комісії, зазначимо, що нею було проведено 32 засідання із 42 запланованих, на яких розглянуто 3 539 кримінальних справ на 7 584 особи. Серед них з повною реабілітацією засуджених розглянуто 27 справ на 38 осіб, за 289 справами на 352 особи міри покарання знижені до 5 років при застосуванні Указу Верховної Ради СРСР "Про амністію", за 1 095 справами на 2 041 особу проведено зниження мір покарання, а за 2 128 кримінальними справами на 5 153 особи вироки залишено в силі [41, арк. 3].

Розглядаючи скарги та справи репресованих, комісія, як правило, приймала рішення щодо реабілітації осіб, які вчинили за своїм змістом провинні дії, що характеризувалися випадковими зустрічами з "оунівцями", наданням їм допомоги під загрозою зброї та несвоєчасним повідомленням органів влади про появу вояків ОУН у місцях їхнього проживання.

Вивчаючи архівну слідчу справу Попадюка, засудженого до 10 років ув'язнення за неповідомлення органів влади щодо прихильності Мазярика до оунівського підпілля, підробку паспорта, член Львівської обласної комісії, помічник прокурора області зі спецсправ Чашина визнала його винним у здійсненні "контрреволюційного злочину". Рішення комісії було протилежне – припинити справу щодо обвинувачення засудженого у вчиненні злочину. Лише після цього його було звільнено [41, арк. 7-8].

На підставі неперевірених свідчень, які дав у 1948 р. лише один свідок, був засуджений І. Луцик за участь в оунівському підпіллі до 25 років виправно-трудова таборів. На судовому засіданні підсудний від своїх показів відмовився, мотивуючи це тим, що в ході слідства до нього були застосовані заходи фізичного впливу, унаслідок чого він визнав свою вину. Обласна комісія без додаткової перевірки винесла рішення про зниження міри покарання до 10 років виправно-трудова таборів.

Військовий трибунал ПрикВО у процесуальному провадженні закрит справу за недоведеністю у діях І. Луцика складу злочину і одночасно виніс постанову про перевірку заяви з приводу порушення законності, допущеної за цією справою [41, арк. 12].

Аналіз архівних документів ЦК КП України, матеріалів обласної комісії та військового трибуналу ПрикВО дають підстави стверджувати, що головним недоліком у роботі Львівської обласної комісії, особливо її робочого апарату, було поверхове вивчення матеріалів кримінальних справ і доказів, викладених у справах засуджених. Керівництво комісії глибоко не аналізувало справи репресованих, не здійснювало належного контролю за роботою підпорядкованого робочого апарату комісії, що призвело до заміни 8 чоловік її складу [41, арк. 15].

Загальним недоліком у роботі обласних комісій була їх ізольована діяльність при опрацюванні надзвичайно великої кількості кримінально-слідчих справ та скарг засуджених. Така завантаженість не давала можливості зосередити увагу на узагальненні досвіду реабілітаційної роботи

та конкретизації її на типових недоліках та прорахунках, що мали місце при розгляді кримінальних справ осуджених за контрреволюційні злочини.

Для усунення зазначених недоліків у роботі обласних комісій, військових прокуратур і трибуналів була проведена нарада голів обласних комісій за участю військових прокурорів, голів військових трибуналів Одеського, Прикарпатського, Київського, Таврійського округів, де було проаналізовано прорахунки і упущення, що мали місце при перегляді кримінальних справ спеціальної підсудності.

Доцільно зазначити, що поряд із виконанням своїх основних обов'язків при розгляді справ репресованих обласні комісії працювали над виявленням фактів необґрунтованого притягнення до кримінальної відповідальності громадян, фальсифікації справ та слідчих матеріалів працівниками державної безпеки. Зокрема, Київською обласною комісією встановлено, що з боку працівників УНКВС Київської області допускалися серйозні порушення законності, що виявилися в арешті і притягненні до кримінальної відповідальності 30 невинних працівників партійно-радянського апарату Ставищенського району. Вони обвинувачувалися у належності до контрреволюційної повстанської організації, здійсненні диверсійно-шкідницької діяльності та антирадянській агітації. 25 квітня 1938 р. постановою трійки УНКВС по Київській області вся група була засуджена до розстрілу. 19 травня 1938 р. вирок був виконаний.

30 працівників Ставищенського району, винних у фальсифікації матеріалів слідства щодо засудження до вищої міри покарання, було притягнуто до кримінальної відповідальності. Серед них – колишній начальник Уманського НКВС Борисов-Лейдерман, який на той час був начальником оперативно-слідчої групи, колишній оперуповноважений УДБ УНКВС Київської області Томін та помічник оперуповноваженого Ставищенського РВ НКВС Коржецький [49, арк. 37-38].

За вироком Судової колегії у кримінальних справах Верховного Суду СРСР від 11 квітня 1954 р. була припинена справа за відсутністю складу

злочину в діях обвинуваченого А. Рябого та інших 6 осіб, яких засудили до вищої міри покарання. Одночасно винесена окрема ухвала за статтею 54⁷ КК УРСР проти колишнього начальника Тростянецького відділу НКВС Сумської області Б. Рипліна та оперуповноваженого того ж райвідділу А. Фролова про те, що вони сфальсифікували справу щодо обвинувачення А. Рябого та інших осіб. За матеріалами розслідування встановлено, що незаконними методами ведення слідства у квітні 1938 р. було притягнуто до кримінальної відповідальності і розстріляно 22 громадяни. Крім того, ще десять осіб – безпідставно обвинувачені в кримінальних злочинах, справи на яких у 1939 р. були припинені судовими органами.

За власну провину заступник начальника особливого відділу КДБ при Раді Міністрів СРСР Південно-Уральського військового округу генерал-майор А. Фролов наказом голови КДБ при Раді Міністрів СРСР від 7 липня 1954 р. за № 451 звільнений з органів державної безпеки за фактом дискредитації високого звання генерала. Підполковник Б. Риплін наказом голови КДБ від 26 липня 1955 р. за № 863 виключений з обліку офіцерів запасу КДБ і притягнутий до кримінальної відповідальності за порушення законодавства [49, арк. 67-70].

Архівні матеріали військового трибуналу військ МВС Сталінської (нині Донецької) області дають можливість відстежити порушення при засудженні у січні 1946 р. М. Кудінова за статтею 54¹ "а" КК УРСР. Так, після розгляду кримінальної справи у квітні 1946 р. на Військовій колегії Верховного Суду СРСР вирок був скасований і справу направлено на дослідження на стадії попереднього слідства. Але зазначена ухвала не виконувалася впродовж дев'яти років, оскільки перебувала у Головній військовій прокуратурі. Лише після надходження списків із місць позбавлення волі до обласної комісії справа щодо обвинувачення М. Кудінова була витребувана і комісією встановлено, що засуджений з 1946 по 1955 рр. утримувався у ВТТ за відсутністю вироку. Головою обласної комісії зроблено подання Головному військовому прокурору Радянської армії

щодо проведення розслідування стосовно притягнення до відповідальності осіб, винних у допущенні порушень за справою М. Кудінова [49, арк. 7].

Факти порушення законності виявлені при засудженні громадянки Л. Доброжан у вересні 1945 р. військовим трибуналом військ МВС Миколаївської області до десяти років ВТТ за виготовлення і розповсюдження серед населення анонімних контрреволюційних листівок терористичного характеру, спрямованих проти КППС та радянського уряду. Підставою для засудження став висновок графічної експертизи, яка була проведена експертом науково-технічного відділу управління міліції м. Києва Єланецькою. На попередньому слідстві і в судовому засіданні Л. Доброжан категорично заперечувала свою вину у виготовленні вказаних листівок. Військовий трибунал лише на підставі неправильного висновку експерта міліції Єланецької визнав її винуватою.

Додаткова перевірка при повторній експертизі встановила, що документи антирадянського змісту, за виготовлення яких засуджена Л. Доброжан, написані іншою рукою. Вирок за справою Л. Доброжан скасований обласною комісією, справа закрита за відсутністю складу злочину в її діях. Вона повністю відбула строк покарання, хоча була невинуватою. Керівництво КДБ при Раді Міністрів УРСР звільнило з органів експерта Єланецьку та слідчого Резнікова як винних у фальсифікації кримінальної справи і безпідставному засудженні Л. Доброжан [49, арк. 8].

За період роботи обласних комісій з червня 1954 р. по березень 1956 р. було направлено 58 представлень, серед яких 13 – в партійні органи, 45 – в органи Держбезпеки та МВС. За поданням комісій судовими органами винесено 13 окремих постанов про притягнення до відповідальності осіб у порушенні законності [49, арк. 39]. За матеріалами обласних комісій за фактами необґрунтованого засудження громадян та фальсифікації кримінальних справ було притягнуто до відповідальності 28 працівників правоохоронних органів. Серед них 2 особи притягнуті до партійної, 15 – дисциплінарної, 3 – кримінальної відповідальності та 8 працівників звільнено

з органів держбезпеки [49, арк. 38].

Архівні документи дозволили відстежити тенденцію, яка засвідчувала відсутність зацікавленості з боку реабілітаційних комісій, партійно-державного керівництва щодо притягнення до кримінальної відповідальності співробітників правоохоронних органів за фальсифікацію кримінальних справ. А якщо такі факти мали місце, то це були окремі випадки в системі тогочасного судочинства

Деякі обласні комісії, зокрема Дрогобицька та Закарпатська, хоч і порушували питання про притягнення до відповідальності працівників правоохоронних органів, винних у безпідставному засудженню громадян та застосування до них незаконних методів ведення слідства, але до кінця ніхто з них не цікавився вирішенням цих питань у відповідних органах. Це призвело до тихого бойкоту особливих інстанцій УКДБ цих областей, які на тривалий час затримували розслідування реабілітаційних справ.

Поряд з цим мали місце факти, коли окремі обласні комісії взагалі не порушували питання про притягнення до відповідальності працівників слідства при порушенні ними законності. Так, Київська обласна комісія вважала, що питання притягнення до відповідальності працівників судових органів та слідства повинен порушувати суд, а не комісія. Обласні комісії Вінницької, Ворошиловградської (нині Луганської), Львівської, Одеської та Рівненської областей такі питання взагалі не порушували і ніяких заходів впливу на винних у фальсифікації справ не пропонували, вважаючи за недоцільне притягувати до відповідальності працівників, які раніше звільнилися з правоохоронних органів за станом здоров'я, через скорочення штатів та з інших причин [49, арк. 39].

Діяльність реабілітаційних комісій усіх рівнів дала можливість виявити чимало проявів незаконних репресій, грубих порушень як в центрі, так і на місцях. Оцінюючи ці факти, адміністративний відділ ЦК КПРС 19 березня 1955 р. підготував записку, у якій зазначено, що після відбуття покарань чимало засуджених не звільнялися із місць позбавлення волі, а прямо із

в'язниць та таборів за розпорядженням органів МВС направлялися у безстрокове заслання. Таких осіб нараховувалося 54 тисячі [298, с. 92]. Відправка на заслання визначалася Указом Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. "Про направлення особливо небезпечних державних злочинців, що відбували покарання, у заслання на поселення у віддалені місцевості СРСР" [247, с. 51].

Цей указ суперечив чинному законодавству. Він передбачав два покарання за один і той же злочин, а таке покарання, як безстрокове заслання, не було взагалі передбачене законодавством. За цим указом МВС зобов'язувалося всіх засуджених, що відбули покарання у таборах і в'язницях, направляти за призначенням МДБ СРСР на заслання під нагляд органів державної безпеки. Направлення на заслання проводилося за постановою Особливої наради при Міністерстві державної безпеки СРСР [298, с. 92]. З огляду на зазначене можна констатувати, що проведення цих заходів носило незаконний характер.

Діяльність республіканської та обласних комісій свідчила про складні процесуальні стосунки при розгляді скарг і заяв осіб, засуджених колишньою колегією ОДПУ, трійками НКВС-УНКВС та Особливою нарадою при НКВС-МДБ-МВС СРСР, які розглядалися в Прокуратурі СРСР з попередніми висновками за цими справами КДБ при Раді Міністрів СРСР. Запропонований порядок розгляду скарг і заяв призводив до ускладнення проходження документів від місцевих органів до Комітету держбезпеки СРСР, у якому відбувався повторний розгляд матеріалів, і лише після цього з висновками КДБ документи направлялися до Прокуратури СРСР. Такий порядок призводив до накопичення великої кількості скарг та заяв у центральному апараті КДБ СРСР.

Оцінюючи перебіг реабілітаційної роботи, Генеральний прокурор СРСР Р. Руденко та голова Комітету державної безпеки при Раді Міністрів СРСР І. Серов звернулися у листопаді 1954 р. до ЦК КПРС з пропозицією спрощення процедури розгляду звернень репресованих та їх родичів,

намагаючись підняти відповідальність працівників прокуратури та місцевих органів КДБ при розгляді петиційних матеріалів репресованих. 9 грудня 1954 р. президія ЦК КПРС прийняла постанову "Про прискорення розгляду справ колишніх політв'язнів", у якій зазначалося, що скарги і заяви осіб, які відбули покарання, розглядаються прокурорами республік, країв, областей, військовими прокурорами округів і транспортними прокурорами за місцем скоєння злочину. "...У разі, коли прокуратура визнає матеріали, що мали підстави для засудження, такими, які необхідно перевірити через органи КДБ, прокурор доручає відповідним органам державної безпеки провести перевірку і направити йому висновки" [241, с. 186]. При встановленні фактів неправильного засудження ці справи за поданням обласного прокурора про внесення протесту у Верховний Суд СРСР направлялися Генеральному прокурору СРСР.

Поряд з цими питаннями центральні апарати силових структур СРСР внесли пропозиції стосовно порядку розгляду заяв громадян при з'ясуванні долі репресованих родичів. Адже, починаючи з 1934 р., репресивні органи приховували від родин правдиві інформації про засуджених. За наказом НКВС СРСР від 11 травня 1939 р. "Про видачу довідок щодо місцеперебування арештованих і засуджених" за № 00515 надавалися лише усні довідки про місцеперебування засуджених. У листопаді 1945 р., за вказівкою Л. Берії, був підготовлений документ, що передбачав порядок видачі довідок про осіб, засуджених до вищої міри покарання. За цими рекомендаціями громадян інформували усно лише в особливих випадках, що їхні родичі, які були засуджені до вищої міри покарання в 1934-1938 рр. колишніми трійками НКВС, Військовою колегією Верховного Суду СРСР, померли у місцях позбавлення волі. Видачу письмових довідок проводив лише перший спецвідділ з дозволу, у кожному конкретному випадку, наркома внутрішніх справ союзної республіки, начальника УНКВС краю або області [282, с. 133-134].

Починаючи з 1939 р., на заяви родичів засуджених до розстрілу в 1937-1938 рр. органи МВС та державної безпеки інформували, що особи "засудже-

ні до десяти років позбавлення волі без права листування". Враховуючи ті обставини, що з часу засудження минуло більше десяти років, такі відповіді не задовольняли заявників, оскільки без відповідних документів про долю засуджених вони не в змозі були вирішувати правові та інші питання, зокрема оформлення спадщини, розподіл майна, отримання пенсії.

Прокуратура СРСР, МВС і Комітет державної безпеки при Раді Міністрів СРСР вважали за недоцільне інформувати заявників про справжні міри покарання родичів "у зв'язку з видачею їм раніше довідок про засудження родичів до десяти років позбавлення волі" [162, арк. 265]. Цілком таємна директива голови КДБ І. Серова від 21 серпня 1955 р. за № 108 сс "Про порядок розгляду запитів громадян щодо з'ясування подальшої долі репресованих, засуджених до вищої міри покарання" зобов'язувала працівників органів КДБ, розглядаючи запити на засуджених до вищої міри покарання колишньою Колегією ОДПУ, трійками ОДПУ і НКВС-УНКВС та особливою нарадою при НКВС-МДБ-МВС СРСР, подавати фіктивну інформацію в усній формі лише членам сімей засуджених, зазначаючи, що заарештовані були засуджені до 10 років виправно-трудоих таборів і померли у місцях ув'язнення.

При вирішенні майнових питань оформлення спадковості, пенсії, розподілу майна, реєстрації шлюбу та в інших випадках на вимогу родичів проводилася реєстрація смерті засудженого у РАГСсах за місцем проживання до арешту, з видачею свідоцтва про смерть засудженого встановленого зразка. Аналогічно реєструвалася смерть засудженого до вищої міри покарання, якщо він згодом був реабілітований [241, с. 254-255].

Безперечно, з боку МВС і КДБ при Раді Міністрів СРСР були внесені пропозиції до схеми фіктивного інформування рідних щодо їх репресованих родичів. Проте ця процедура дуже рідко витримувалася. Підтвердженням цього є багаторічні намагання дружини репресованого радянського письменника, уродженця Одеси І. Бабеля, дізнатися про його подальшу долю.

Довідавшись у 1954 р. про утворення реабілітаційної комісії під головуванням Генерального прокурора Р. Руденка, дружина письменника А. Пірожкова направила йому листа, в якому зазначалося: "Мій чоловік І. Бабель був заарештований 15 травня 1939 року і засуджений до 10 років без права листування. За довідками, які я щорічно отримувала із довідкового бюро МВС СРСР, він живий і перебуває у таборах. Враховуючи талановитість І. Бабеля як письменника, а також ті обставини, що з моменту його арешту пройшло вже 15 років, прошу Вас розглянути справу І. Е. Бабеля для можливого полегшення його подальшої участі" [241, с. 396].

Через декілька місяців її запросив у відділення прокуратури слідчий Довженко і повідомив, що "справа Бабеля І. Е. шита білими нитками". Для реабілітації репресованого необхідні відгуки трьох осіб. Нею були запропоновані кандидатури К. Пешкової, І. Еренбурга та В. Катаєва. При наступній зустрічі слідчий повідомив, що справа І. Бабеля закінчена. Дружина письменника отримала довідку з Військової колегії Верховного Суду СРСР такого змісту: "Справа за обвинуваченням Бабеля Ісака Еммануїловича переглянута Військовою Колегією Верховного суду СРСР 18 грудня 1954 р. Вирок Військової Колегії від 26 січня 1940 р. стосовно Бабеля І. Е. за новими обставинами скасований і справа у зв'язку з відсутністю складу злочину припинена" [241, с. 397].

Про подальшу долю письменника рідні дізналися від особи, яка видавала довідку у Військовій комісії Верховного Суду СРСР. Працівник колегії на полі газети, що лежала перед ним на столі, написав: "Помер 17 березня 1941 р. від паралічу серця". Після чого записка була ним знищена і дано роз'яснення, що у РАГСі їй буде видане свідоцтво про смерть чоловіка.

Сім'я не бажала вірити такому перебігу подій, адже в серпні 1952 р. із ув'язнення повернувся Завадський, який привіз лист, де було зазначено: "Як буде засмучений Бабель, коли вийде з лікарні, дізнавшись, що він втратив можливість направити додому вісточку" [241, с. 398]. Рідні вірили, що письменник живий і перебуває у таборі на Колімі. Ця впевненість змусила

дружину репресованого направити листа голові Військовій колегії Верховного Суду СРСР Ченцову, у якому були викладені обставини, які засвідчували, що І. Бабель живий.

Не дочекавшись відповіді з Верховного Суду СРСР, А. Пірожкова звернулася з листом до голови правління Спілки радянських письменників О. Фадєєва, але, не одержавши відповіді, вимушена була потурбувати голову Верховної Ради Союзу РСР К. Ворошилова. Через деякий час з його приймальної передали по телефону, що І. Бабеля серед живих немає. Лише тоді дружина звернулася у РАГС за свідоцтвом про смерть чоловіка і отримала довідку, що І. Бабель помер 17 березня 1941 р., але в ній не було вказано ні причини смерті, ні місця поховання. При перегляді у 1984 р. відривного календаря, випущеного Політвидавком, на сторінці за 13 липня було зазначено: "Дев'яносторіччя від дня народження письменника І. Е. Бабеля (1894-1940)". Рік смерті не відповідав даті, зазначеній у свідоцтві. При виясненні цих обставин представники видавництва послали на офіційні джерела. Після цього сім'я припинила будь-яке клопотання щодо вияснення його долі. Стало цілком зрозуміло, що він був розстріляний, а дата вже не мала ніякого значення.

Відповідно до постанови ЦК КПРС "Про заходи подальшого зміцнення соціалістичної законності та посилення прокурорського нагляду" 23-25 червня 1955 р. в Москві відбулася Всесоюзна нарада керівників прокуратур, у якій взяли участь 400 прокурорів із регіонів та працівників центрального апарату Прокуратури СРСР [241, с. 403].

Матеріали наради засвідчили складність реабілітаційної роботи, з якою стикалися органи прокуратури. У першу чергу це визначалося величезним обсягом петиційної кореспонденції щодо розгляду кримінальних справ у порядку нагляду. Зокрема, кількість внесених протестів, представлень у 1954 р. порівняно з 1953 р. у місцевих органах прокуратури збільшилася у понад 50 разів. Аналогічна ситуація мала місце і в центральному апараті Прокуратури СРСР, де порівняно з 1952 р. кількість внесених протестів

збільшилась у 45,4 раза. Величезний наплив петиційної кореспонденції відзначався двома тенденційними підходами у відмові в реабілітації:

- перший – прийняття рішень про відмову в реабілітації без необхідної перевірки доказів скаржників, хоча матеріали кримінальних справ засвідчували про доцільність їхньої перевірки. Як правило, такий підхід мав місце при розгляді контрреволюційних злочинів при наявності в справах "зізнань", отриманих за допомогою незаконних методів ведення слідства і вимагали спеціальної перевірки;

- другий – відмова в реабілітації, яка відбувалася при розгляді кримінальних справ за мотивами антирадянських дій, таких, наприклад, як контрреволюційна агітація, яка нібито мала місце, хоча злочинні умисли не впливали з матеріалів слідства [163, арк. 13-15].

Всесоюзна нарада дала можливість скоординувати дії прокурорських працівників стосовно перегляду справ за контрреволюційні злочини, виходячи не з позиції амністії та помилування, а беручи до уваги об'єктивний розгляд щодо реабілітації осіб, невинно засуджених, або відмови у перегляді справ справжніх злочинців. Вперше на державному рівні серед працівників прокуратури розглядалися актуальні питання організації реабілітаційної роботи з аналізом конкретних прорахунків.

Виступ М. Хрущова на цій нараді акцентувався на питаннях реалізації законності. Висловлені ним побажання та погляди на процеси реабілітації мали сприяти посиленню прокурорського нагляду і відновленню його в повному обсязі для перегляду кримінальних справ за реабілітуючими обставинами.

Аналіз архівних матеріалів засвідчує, що за рік реабілітаційної роботи в УРСР було розглянуто 93 223 справи засуджених за "контрреволюційні злочини", або 39,3 відсотка від загальної їх кількості, які розглянула Центральна комісія та комісії союзних республік. Роботу обласних комісій республіки при перегляді кримінальних справ характеризувало те, що із загальної кількості переглянутих справ комісіями по кожній десятій було

змінено рішення і справу припинено. Краще від комісій Української РСР працювали лише комісії Російської РФСР (50,2 відсотка). Із загальної кількості кримінальних справ, які розглядалися на союзному рівні, по кожній п'ятій обласні комісії республіки провели перекваліфікацію складу злочинів, застосовуючи Указ "Про амністію", та замінили заслання і висилку на поселення. Понад 42 відсоткам репресованих скорочений строк покарання за "контрреволюційні злочини". В УРСР нараховувалася найбільша кількість репресованих (43,1 відсотка) від загальної кількості засуджених, яким було відмовлено у перегляді кримінальних справ [352, с. 213]. У першу чергу це були репресовані із західних областей України.

У червні 1955 р. обласні комісії Запорізької, Хмельницької та Харківської областей не працювали, оскільки справи, які необхідно було переглянути, комісії вже розглянули, а списки на інших репресованих не надходили. Республіканська комісія інформувала ЦК КП України, що у 1955 р. відповідно до списків, які надійшли із місць ув'язнення, обласними комісіями Полтавської, Сумської, Чернігівської та Кіровоградської областей більше половини засуджених звільнено з місць позбавлення волі в результаті скасування вироків та зміни строків покарань [42, арк. 269-270]. Отже, у місцях ув'язнення в основному завершувалася робота з направлення в обласні комісії списків на осіб, які були засуджені за "контрреволюційні злочини".

На перший погляд реабілітаційні заходи, які започаткували перегляд справ засуджених, давали підстави розцінювати їх проведення як цілеспрямовані дії реабілітаційних комісій усіх рівнів. Проте така оцінка далеко неповно відображала дійсний стан справ щодо звернення репресованих з проханням вирішити їх подальшу долю.

Підтвердженням легковажного ставлення до прохання беззаконно засуджених можна відстежити при розгляді заяви К. Богомолової-Гамарник, (сестри Я. Б. Гамарника) направленої секретарю ЦК КПРС М. Хрущову, який особисто знав її за спільною роботою в партійних органах. У заяві вона виклала суть справи, зазначивши, що 13 червня 1937 р. була виключена з

членів компартії, а 2 серпня заарештована. За рішенням Особливої наради НКВС у 1938 р. засуджена до 8 років таборів як член сім'ї Я. Гамарника. Оцінюючи свою трудову діяльність, зазначила, що розпочала працювати з 14 років. Проживаючи в Києві з 1921 по 1933 рр., працювала в Київському держбанку, міській контрольній комісії робітничо-селянської інспекції та Ленінському райкомі партії. У 1933 р. партійна організація санкціювала її переїзд до Москви, де вона працювала у Московському міському комітеті партії, а пізніше – в органах прокуратури.

Її чоловік А. Богомолів, член партії з 1919 р., працюючи секретарем Московського міського партії, був заарештований, як і вона, у 1937 р., про його подальшу долю вона нічого не знає.

Під час арешту К. Богомоліва-Гамарник залишила двох малолітніх дітей, 8-річного сина та 2-річну дочку. Син у 16-річному віці трагічно загинув, а доньку виховали батьки чоловіка, і вона її перестала визнавати за матір.

Заява закінчувалася словами: "Молю Вас, поверніть мене до життя, дайте можливість бути рівноправним громадянином моєї рідної Батьківщини, дорожчої за яку для мене нічого у житті немає. Допоможіть мені повернути мою єдину доньку" [318, с. 182-183].

За дорученням ЦК КППС Прокуратура СРСР провела перевірку справи К. Богомолівої-Гамарник, і головний військовий прокурор Варський 28 січня 1955 р. повідомив, що К. Богомоліва-Гамарник, користуючись близькими зв'язками з ворогами народу Я. Гамарником і З. Коритним, займала відповідальні посади в МК ВКП(б) і в Московській обласній прокуратурі. Відвідуючи квартири названих осіб, вона зустрічалася з І. Якіром та іншими ворогами народу. У травні 1937 р. неодноразово відвідувала квартиру Я. Гамарника і, використавши отримані під час проведення Московської обласної партконференції відомості про арешт ворога народу Р. Ейдемана, повідомила про це Я. Гамарника, який невдовзі після цього покінчив життя самогубством.

Прокуратура Союзу СРСР погодилась з пропозицією Комітету держбезпеки при Раді Міністрів СРСР, у якій зазначалося про недоцільність зняття судимості з К. Богомолової-Гамарник. За висновком Президії Верховної Ради СРСР їй було відмовлено у розгляді заяви 25 січня 1955 р. [241, с. 400].

Висновок комісії Прокуратури Союзу РСР щодо реабілітації К. Богомолової-Гамарник можна вважати простою відпискою. Дії державних інституцій оцінюються як небажання об'єктивно розібратися у справі репресованої. Це підтверджує записка Генерального прокурора Союзу РСР, направлена 9 грудня 1954 р. в ЦК КПРС "Про реабілітацію С. З. Коритного", у якій зазначалося, що він був засуджений безпідставно, за неперевіреними і сфальсифікованими обвинуваченнями. Прокуратура СРСР вносила протест за його справою і наполягала на скасуванні вироку Військової колегії Верховного Суду СРСР [313, с. 184-185]. З. Коритний був реабілітований посмертно 15 січня 1955 р. за 10 днів до офіційної відмови у реабілітації К. Богомолової-Гамарник.

На перший погляд може виникнути думка, що це була просто випадковість, адже у вищезазначеній записці Варського за справою К. Богомолової-Гамарник від 28 січня 1955 р. (після 13 днів, як був реабілітований З. Коритний) зазначалося, що З. Коритний – ворог народу. Проте записка Генерального прокурора СРСР Р. Руденка від 22 липня 1955 р. в ЦК КПРС "Про реабілітацію Я. Б. Гамарника" знімала таке припущення. Адже його реабілітація була зумовлена зверненням родичів, зокрема сестри К. Богомолової-Гамарник. Прокуратура СРСР на підставі вивчення кримінальних справ дійшла висновку: Я. Гамарник через важку хворобу покінчив життя самогубством. Свідчення М. Тухачевського, В. Якіра та І. Уборевича, за відсутності інших доказів, не можуть братися за основу щодо обвинувачення Я. Гамарника у зрадництві Батьківщини. Генеральна Прокуратура СРСР вважала за необхідне вийти з пропозицією про визнання безпідставним обвинувачення Я. Гамарника в антирадянській діяльності

[314, с. 236-237]. Президія ЦК КПРС 6 серпня 1955 р. прийняла постанову про кримінальну реабілітацію Я. Гамарника, а 7 жовтня КПК при ЦК КПРС поновив його у членах партії [241, с. 404].

Безперечно, у діях комісії щодо зняття судимості з К. Богомолової-Гамарник була певна упередженість. Це надзвичайно важко заперечити на тлі реабілітації Я. Гамарника та З. Коритного. Сестра Я. Гамарника, позбавлена волі на 17 років, просила звільнення із заслання, але її відмовляли, мотивуючи тим, що сестра "ворога народу" повинна відбути весь зазначений строк. Цей факт дає підстави стверджувати, що в діяльності комісій будь-яких рівнів завжди були елементи упередженого та поверхового розгляду матеріалів кримінальних справ, в яких певною мірою відстежувався суб'єктивний підхід правоохоронців, а не прагнення вникнути в суть справи та об'єктивно підійти до розгляду долі репресованого.

Аналіз архівних матеріалів дає підстави стверджувати, що реабілітація репресованих партійних, радянських та громадських діячів, учених, військових та інших видатних людей держави відбувалася під впливом звернень у ЦК КПРС рідних та близьких їм людей, співробітників, які в минулому знали переконання репресованих і були впевнені, що засуджені не здатні до тих вчинків, які їм інкримінувалися у сфальсифікованих справах. Так, за клопотанням Г. Петровського, колишнього голови ВУЦВКа, який 3 серпня 1955 р. звернувся до М. Хрущова зі службовою запискою на адресу Генерального прокурора СРСР Р. Руденка та голови КДБ при Раді Міністрів СРСР І. Серова були переглянуті кримінальні справи Власа Яковича Чубаря, колишнього заступника голови РНК СРСР та Кирила Васильовича Сухомлина, у минулому заступника голови РНК УРСР. У липні 1938 р. їх як шпигунів та учасників правотроцькістської організації засуджено до вищої міри покарання – розстрілу.

Матеріали перевірки засвідчували, що належність В. Чубаря до правотроцькістської організації ґрунтувалися лише на підставі побічних свідчень Антіпова, Косіора, Премнека, Сухомлина, Постишева, Болдирєва та

інших, які назвали його членом контрреволюційної організації. У своїх свідченнях вони посилалися на Рикова, Гринька, Бубнова та інших осіб, за свідченнями яких В. Чубар не проходив. Перевірка констатувала, що Сухомлин, Прамнек та Болдирев у судовому засіданні відмовилися від своїх свідчень як вигаданих. Обвинувачення В. Чубаря в належності до німецької розвідки ґрунтувались на його особистому зізнанні. Ці зізнання не підтверджувалися ні архівними документами осіб, які проходили по справі, ні матеріалами трофейних документів.

Обвинувачення К. Сухомлина у належності до правотроцькістської організації та японської розвідки були сфабриковані на підставі свідчень заарештованих Тягнибіди, Марчака, Шум'яцького, Єрмоленка та інших, які посилалися на Косіора, Постишева, Якіра. Вивчення їх кримінальних справ засвідчує, що К. Сухомлин за цими справами не проходив. Його причетність до японської розвідки надумана самим обвинуваченим, який на судовому засіданні відмовився від своїх свідчень, заявивши, що він наговорив на себе та ще на 61 особу.

За матеріалами перевірки та позитивних характеристик А. Снігова, Г. Петровського, В. Рябікова, Б. Сорокіна перед Верховним Судом СРСР було порушено питання про посмертну реабілітацію В. Чубаря та К. Сухомлина [315, с. 250-251]. 11 серпня 1955 р. Президія ЦК КПРС прийняла постанову: "Погодитися з пропозицією Генерального прокурора СРСР т. Руденка та голови КДБ т. Серова, що викладена в їх записці від 3 серпня 1955 року № 1912-с". Військова колегія Верховного Суду СРСР 24 серпня 1955 р. реабілітувала В. Чубаря та К. Сухомлина. У партійному порядку К. Сухомлин був поновлений у членах КПРС рішенням КПК при ЦК КПРС 20 вересня 1955 р., а В. Чубар – 14 листопада 1955 р. [241, с. 405].

За результатами роботи обласних комісій прокурор УРСР Д. Панасюк 31 березня 1956 р. направив у ЦК Компартії України доповідь "Про хід виконання постанови ЦК КПРС від 4 травня 1954 року та Постанови ЦК КП України від 11 травня 1954 року щодо перегляду справ осіб, засуджених за

контрреволюційні злочини і які утримуються в місцях позбавлення волі". У ній зазначалось, що за період з червня 1954 р. по березень 1956 р. до обласних комісій з перегляду справ надійшли списки на 124 646 осіб та скарги від 79 752 ув'язнених. За цей період комісіями було переглянуто 81 921 справу стосовно 130 464 громадян. За кількістю осіб, причетних до "контрреволюційних злочинів", найбільше кримінальних справ припадало на Волинську, Дрогобицьку, Станіславську, Рівненську, Тернопільську та Львівську області, в яких кількість засуджених склала від 8 029 до 13 019 осіб. Загальна кількість винесених рішень про заміну міри покарань проведено за 36 166 справами, що становило 41,1 відсотка від усіх переглянутих справ, до 52 445 осіб, або 40 відсотків від усіх засуджених. Прийняті рішення дали можливість звільнити з-під варті 17 438 осіб, або 33,2 відсотка від кількості осіб, до яких комісіями були винесені рішення про зміну вироків та припинення справ [49, арк. 26-29].

Необхідно зазначити, що в 1954–1955 рр. за ініціативою вищого партійного керівництва були закладені перші основи проведення реабілітаційних заходів та започатковувалися зміни у законодавстві країни, які сприяли проведенню цієї роботи. Процес реабілітації безневинно засуджених активізувався, починаючи з середини 1954 р., коли відбулося формування Центральної та місцевих комісій з перегляду кримінальних справ осіб, засуджених за "контрреволюційні злочини".

Зазначений період характеризується підготовкою нормативно-правових документів на підставі партійно-державних рішень, які визначали правові засади реабілітації. Прийняті правові акти дозволили звільнити з ув'язнення та реабілітувати різних за правовим статусом репресованих громадян, зокрема спецпоселенців та частину ув'язнених, засуджених за "контрреволюційні злочини".

Звільнення з ув'язнення було досить обмежене. Із засуджених українців за контрреволюційні злочини, що перебували у таборах, колоніях, в'язницях і висланні на поселення – 39,4 відсотка був зменшений строк покарання, 5

відсотків репресованих звільнені на підставі Указу "Про амністію", а 2 відсотки вийшли на волю в результаті перекваліфікації складу злочину, прийняття рішень про припинення справ та при скасуванні рішення про вислання на поселення. Майже 53 відсоткам репресованим було відмовлено в перегляді їхніх кримінальних справ [352, с. 213]. Аналогічна тенденція мала місце у всій державі.

Проведений аналіз дає підстави розцінювати звільнення з ув'язнення як реабілітацію обмеженого характеру. Із 93 тисяч лише до 848 осіб були прийняті рішення про скасування обвинувачень і припинення кримінальних справ. Звільнення від ув'язнення на підставі перегляду кримінальних справ і встановлення нових строків ув'язнення за реально відбутими строками, як і звільнення з урахуванням "злочинних дій", за новими політичними обставинами в країні без зняття судимості не дає підстави оцінювати ці дії як реабілітацію.

У законодавстві зберігалася ще велика кількість правових актів, характерних тоталітарному суспільству. Процес реабілітації беззаконно засуджених був попереду, але частина ув'язаних у 1954 – 1955-х рр. отримала змогу скористатися діями місцевих комісій і вийти на волю за скороченими строками.

3.3. Особливості реабілітації після XX з'їзду КПРС (друга половина 1950-х – перша половина 1960-х рр.)

Розглядаючи матеріали репресованих державних і політичних діячів, проблеми депортованих і висланих народів, члени президії ЦК КПРС проявляли одностайність щодо їхньої реабілітації. Не було серед них непорозуміння і тоді, коли силові міністри і Генеральний прокурор СРСР запропонували видавати родичам розстріляних фальшиві довідки про обставини і дату смерті репресованих, покриваючи дійсні масштаби репресій. Одностайною була оцінка керівництва щодо залишення у місцях заслання під

адміністративним наглядом українських та прибалтійських націоналістів. Вичікувану позицію вище партійне керівництво проявляло стосовно повернення конфіскованого майна колишнім спецпоселенцям та репресованим. Неузгодженість і суперечність у поглядах членів президії ЦК КПРС виникали в дискусіях щодо спадщини сталінізму та оприлюднення інформації про репресії. Уперше на засіданні президії ЦК КПРС 5 листопада 1955 р., при розгляді питання щодо святкування ювілею від дня народження Сталіна, було прийняте рішення ніяких урочистостей не проводити [394, с. 275-176].

Реабілітаційні справи, розглянуті президією ЦК КПРС у 1953-1955 рр., свідчили, що політичні репресії проти партійно-радянських керівників другої половини 30-х років були на совісті сталінського режиму. Ці обставини вимагали від президії ЦК КПРС оцінок суспільно-політичних процесів і участі в них вищого політичного керівництва. Члени президії ЦК усвідомлювали свою відповідальність за підтримку і причетність до сталінських злочинів, розуміли міру відповідальності, яка могла настати після оприлюднення інформації про репресії.

Одноосібну зацікавленість в оприлюдненні цих матеріалів виявив М. Хрущов, який прагнув на хвилі демократизації зміцнити свою власну владу, здолавши політичних супротивників. Запорукою задуманого успіху було призначення головою КДБ при Раді Міністрів СРСР І. Сєрова, з яким його пов'язувала спільна робота у довоєнні та післявоєнні роки. За призначенням приховувався стратегічний задум М. Хрущова – приховати документальні підтвердження своєї причетності до злочинів сталінщини.

Очолюючи партійну організацію Москви та Московської області, він не міг відокремитися від реалій репресивної політики. Підтвердженням цього стала звітна доповідь М. Хрущова на Московській партійній конференції у травні 1937 р., яка майже наполовину була приурочена боротьбі зі шкідництвом, а пленум ММК ВКП(б) 14 серпня того ж року аналізував проблеми зміцнення партійних комітетів перевіреними кадрами, боротьбу з "ворогами народу". За переконаннями М. Хрущова: "Потрібно знищити цих

негідників. Потрібно, щоб не тремтіла рука, потрібно переступити через трупи ворогів на благо народу" [511, с. 79].

Робилося це досить рішуче. На початок 1938 р. були репресовані майже всі секретарі МК та ММК (із 38 секретарів репресій уникнули лише троє), із 146 секретарів райкомів і міськкомів партії Московської області 136 було репресовано [466, с. 318]. Безперечно, не останню роль у цьому відіграв М. Хрущов, його вказівки і та атмосфера, яка створювалася ним у Московській партійній організації. Він, як і всі сподвижники "вождя народів", візував ордери на арешти, мав пряме відношення до масових репресій, громив у своїх промовах у Москві і в Україні "правих" і "лівих", вимагав притягнення їх до суворої відповідальності. У 1936-1937 рр. у Москві було репресовано майже 56 тисяч осіб. Він був безпосередньо причетний до багатьох каральних акцій в Україні. Так, у 1938 р. було заарештовано 196 119 осіб, у 1939 р. – 12 тисяч, 1940 р. – близько 50 тисяч громадян [525, с. 262]. Лише за рішенням Особливої наради від 11, 15 та 28 серпня 1939 р. з території України в Північний Казахстан було виселено 2 386 сімей [437, с.253]. Володіючи інформацією про кількість репресованих, висланих у передвоєнні та повоєнні роки, М. Хрущов до певного часу не проявляв особистої зацікавленості щодо звільнення живих та реабілітацію страчених.

Після призначення на посаду голови КДБ при РМ СРСР І. Сєров розпочав грандіозну чистку спецархівів. За свідченням колишнього секретаря Київського міськкому партії Я. Пашка, московська бригада високопоставлених чинів КДБ почала "перелопачувати" спецархіви. Було вилучено чимало документів, пов'язаних з перебуванням М. С. Хрущова в Києві в 1930-1940 рр. Таку ж чистку провели в Москві. За свідченням Д. Волкогонова, одинадцять паперових мішків з документами були знищені [706]. М. Хрущов був переконаний, що від його особистої причетності до злочинів сталінізму не залишилося слідів. Він сміливо почав обвинувачувати в цьому інших.

Чергова гостра дискусія в президії ЦК КПРС виникла 31 грудня 1955 р. при формуванні комісії ЦК КПРС для встановлення причин масових репресій

проти членів і кандидатів у члени ЦК ВКП(б), обраних XVII з'їздом партії. При цьому виникло припущення, що до вбивства С. Кірова мали причетність чекісти. Пропонувалося переглянути слідчі справи колишніх керівників НКВС Ягоди, Єжова та Медведя. Для вивчення обставин репресій членів і кандидатів у члени ЦК ВКП(б) була утворена комісія під керівництвом секретаря ЦК П. Поспелова, за участю секретаря ЦК Аристова, голови ВЦРПС Шверника та заступника голови Комітету партійного контролю при ЦК КПРС Комарова [395, с. 298, 409].

Історичні дослідження та мемуари дають підстави стверджувати, що пропозиція щодо оприлюднення матеріалів про політичні репресії належить А. Мікояну. У його спогадах, що були виявлені під грифом "Особливо важлива папка", описана розмова один на один з М. Хрущовим, ініціатором якої виступив А. Мікоян. Оцінюючи тогочасну ситуацію, А. Мікоян зазначив: "... потрібно коли-небудь, якщо не всій партії, то хоча б делегатам першого з'їзду після смерті Сталіна доповісти про те, що було. Якщо ми цього не зробимо на цьому з'їзді, а коли-небудь і хто-небудь це зробить, не очікуючи другого з'їзду, – усі будуть мати законні підстави вважати нас повністю відповідальними за вчинені злочини. ... Якщо ми це зробимо за власною ініціативою, розкажемо відверту правду делегатам з'їзду, тоді нам буде прощена та відповідальність, яку ми несемо в тій чи іншій мірі. Принаймні, скажуть, що ми вчинили відверто, за власною ініціативою все розповіли і не були ініціаторами цих чорних справ. Так ми зможемо відстояти свою честь, а якщо цього не зробимо – будемо збезчещені" [620, с. 151].

З наближенням XX з'їзду до президії ЦК КПРС все більше надходило матеріалів про сталінські злочини. 1 лютого 1956 р. було прийнято рішення допитати колишнього слідчого в особливо важливих справах МДБ СРСР Б. Родоса, який перебував в ув'язненні за вчинені злочини. Під час допиту він заявив: "Мені сказали, що Косіор і Чубар є ворогами народу, через те я як слідчий повинен був витягнути з них зізнання, що вони вороги... Я вважав,

що виконую доручення партії" [241, с. 410-411]. Його відповідь вразила членів президії.

Протокольний запис засідання засвідчив, що масовий терор здійснювався під керівництвом Сталіна, а рознарядку на ліміти щодо арештів він затверджував особисто. Оцінюючи викладені факти, М. Сабуров заявив: "Якщо факти дійсні, хіба це комунізм? Цього не прощається". Члени президії А. Мікоян, М. Сабуров та Г. Маленков визнали, що про дії Сталіна необхідно сказати партії. М. Булганін і М. Первухін підтримали їх пропозиції. Особливу позицію зайняли В. Молотов, К. Ворошилов та Л. Каганович, які вважали, що потрібно більш глибоко вивчити всі матеріали і не поспішати з висновками.

Підсумовуючи обговорення, М. Хрущов зазначив, що вирішувати необхідно в інтересах партії. "Сталін – вірний справі соціалізму, але все [робив] варварськими методами. Він знищив партію. Не марксист він. Все святе, що є в людини, витер. Все підпорядкував своїм примхам" [392, с. 308-309]. Вперше засідання президії ЦК так рішуче і гостро поставило питання про культ особи Сталіна, його методи керівництва.

9 лютого 1956 р. комісія П. Поспелова звітувала про роботу президії ЦК КПРС. Згадуючи це засідання, А. Мікоян зазначав: "факти були настільки жахливими, що коли він (Поспелов) зачитував особливо важкі місця, у нього на очах з'являлися сльози, тремтів голос. Усі були вражені..." [620, с. 158].

Доповідь комісії ЦК КПРС базувалася на викривально-фактичному та критично-аналітичному матеріалі, в якому відображалися кампанії масових арештів, здебільшого ні в чому не винних людей, які розпочалися після направлення телеграми Сталіна членам політбюро у вересні 1936 р., у якій зверталася увага на те, що НКВС СРСР запізнився із розкриттям антирадянського троцькістсько-зінов'євського заклоту на чотири роки [281, с. 318].

Комісія зазначала, що Єжов, реагуючи на критику, почав видавати накази на проведення масових арештів, які зобов'язували місцеві органи НКВС "викривати" козачі повстанські організації, шпигунські, диверсійні групи та організації "ПОВ". Отримавши рознарядки на арешти декількох

тисяч осіб, начальники УНКВС були поставлені перед необхідністю надати арештам хоча б видимість законності. Репресивні органи почали вигадувати всілякі повстанські, правотроцкістські, шпигунсько-терористичні, диверсійно-шкідницькі та інші організації, "центри", "блоки" і просто групи. Виконавши встановлені рознарядки, клопотали про надання додаткових лімітів, які задовольнялися Єжовим за погодженням із Сталіним.

Ганебна практика масових безпідставних арештів сприяла порушенню законності в органах слідства, прокуратури, суду. Комісією ЦК КПРС при розгляді кримінально-слідчих справ виявлені кричущі порушення законності, проведення масових репресій ні в чому не винних людей, жорстокі побиття, катування, тортури заарештованих, які відбувалися при прямому потуранні Прокуратури СРСР. Більше того, прокурори ставали прямими учасниками цих порушень законності та правопорядку [281, с. 325-335]. Так, колишній прокурор СРСР Вишинський разом з Єжовим у так званому "особливому порядку" засудили десятки тисяч поляків, латишів, колишніх службовців КСЗД та інших. Ця двійка за один день проголошувала по декілька сотень смертних вироків [281, с. 341].

Комісія встановила численні випадки порушення законності Військовою колегією Верховного Суду СРСР. Виявлена ганебна практика визначення задалегідь міри покарання обвинуваченим, справи яких не розглядалися у Військовій колегії. Для цього НКВС готував списки осіб, справи яких мали розглядатися у Військовій колегії, і завчасно передбачав у них міру покарання. Після санкціонування запропонованих мір покарання Сталіним вони потрапляли до Військової колегії Верховного Суду СРСР для судового розгляду. Усі "судові засідання", включаючи і час винесення та проголошення вироку, тривали лише 15-20 хвилин. Встановлені факти, коли Військова колегія Верховного Суду СРСР виносила вирoki заочно і навіть по телеграфу [281, с. 342-343].

Масові порушення законності виявлені в діяльності позасудових органів "трійок", комісії НКВС і Прокуратури СРСР ("двійки") та Особливої

наради НКВС СРСР. Вони зневажали елементарні норми законності, виносили рішення про розстріл десятків тисяч громадян. Так, 29 грудня 1937 р. Єжов і Вишинський, розглядаючи списки на 1000 осіб, поданих УНКВС Ленінградської області за обвинуваченням у шпигунській діяльності на користь Латвії, засудили до розстрілу 992 особи. Це не було межею, адже за три дні з 14 по 16 січня 1938 р. "двійка" розглянула списки на 5120 осіб [281, с. 344].

Арешти 1937-1938 рр. фактично паралізували роботу партійних, радянських організацій та трудових колективів промисловості як в центрі, так і на місцях, що призвело до ускладнень в економічному житті держави.

Узагальнюючи причини масових репресій, комісія ЦК КПРС прийшла до висновку: "...найганебніші порушення соціалістичної законності, найбільш звірячі тортури, які призводили до масового шельмування невинних людей, двічі були санкціоновані Сталіним від імені ЦК ВКП(б). За піввікову історію партії були сторінки важких випробувань, але не було більш важких і гірких сторінок, ніж масові репресії 1937-1938 років, які неможливо нічим виправдати" [281, с. 348].

Після завершення доповіді комісії відбувся гострий обмін думками щодо оцінки Сталіна як політичного діяча, його відповідальності за організацію масових репресій. Дискусія визначила дві позиції. З одного боку, В. Молотов, К. Ворошилов і Л. Каганович виступили за оприлюднення наслідків перевірки комісії стосовно репресій і культу особи, але з певними застереженнями. Решта – 11 членів і кандидатів у члени президії ЦК КПРС – підтримали пропозицію М. Хрущова – інформувати делегатів XX з'їзду партії про наслідки роботи. Оцінюючи атмосферу з обговорюваної проблеми, М. Хрущов зауважив: "... у виступах були розбіжності, їх необхідно врахувати. Усі ми працювали зі Сталіним, але це нас не пов'язує. Коли виявилися факти, необхідно їх оприлюднити або ми виправдуємо його дії" [392, с. 308-309].

За підсумками роботи комісії президія ЦК КПРС прийняла постанову, в якій зазначалося: "... вважати за необхідне на закритому засіданні з'їзду зробити доповідь про культ особи. Доповідачем затвердити т. Хрущова М.С." [378, с. 352]. 13 лютого 1956 р. пленум ЦК КПРС запропонував "заслухати доповідь ЦК про культ особи на закритому засіданні після обговорення доповідей, затвердження кандидатів в керівні органи ЦК КПРС за відсутності гостей з'їзду" [322, с. 352-353].

Така позиція вищого партійного керівництва продовжувала курс на реабілітацію жертв політичних репресій, засуджувала сталінізм і водночас знімала їхню особисту відповідальність за співучасть у репресивних процесах. У цьому аспекті була підготовлена доповідь "Про культ особи і його наслідки", з якою 25 лютого 1956 р. на закритому засіданні ХХ з'їзду партії виступив М. Хрущов. Розставлені в ній акценти перекладали всю вину за проведення репресій з усіх членів політбюро на одного Сталіна.

Для усвідомлення трудящими суспільних процесів, що мали місце в 1930-1940-х рр. у житті держави, за пропозицією президії ЦК КПРС, партійні комітети ознайомили комуністів і комсомольський актив з її матеріалами [102, арк. 99]. Обговорення проходило в партійних організаціях, трудових колективах. Зокрема, у Волинській області 14-15 березня 1956 р. були проведені збори у 20 районних парторганізаціях, у 10 – збори райпартактиву, а в м. Ковелі – збори міського партійного активу, на яких була підтримана партійно-державна політика щодо подолання культу особи та його наслідків, висловлена готовність вести боротьбу з будь-якими проявами таких нездорових явищ [43, арк. 34].

Безперечно, не всі були підготовлені до сприйняття відвертих оцінок, викладених у доповіді "Про культ особи і його наслідки". Виступ секретаря парторганізації Київського вагоноремонтного заводу Ісаєва найбільш характерно розкривав ставлення трудящих України до цих подій. За його твердженням: "... президія ЦК КПРС зробила правильно, без вагань викрила факти, які завдали багато шкоди ... Правильно діє президія ЦК КПРС, коли

широко знайомить весь народ з цими документами. Звичайно, наші вороги використають цей матеріал по-своєму, але цього боятися не потрібно. Це повинно навчити багатьох радянських, партійних і господарських керівників, як поводити себе у взаємовідносинах з народом" [43, арк. 5].

Одразу після XX з'їзду партійно-державне керівництво активізувало реабілітаційну роботу щодо жертв сталінізму. Президія ЦК КПРС погодилася з пропозицією голови КДБ при Раді Міністрів СРСР І. Серова, Генерального прокурора СРСР Р. Руденка щодо перегляду кримінальних справ і посмертну реабілітацію 36 незаконно засуджених членів та кандидатів у члени ЦК ВКП(б), які були обрані XVII з'їздом партії. Серед них колишній секретар ЦК КП(б) України М. Попов, секретарі Одеського та Донецького обкомів партії Є. Вегера і Е. Прамнек [304, с. 16-18].

За дорученням ЦК КПРС комісія у складі А. Мікояна, А. Аристова, А. Кириченка, Р. Руденка і А. Дурова 29 лютого 1956 р. підготували записку та проект постанови ЦК КПРС "Про розгляд справ осіб, що відбувають покарання за політичні та посадові злочини", проект указу Президії Верховної Ради СРСР з цього питання та директиву щодо організації роботи комісії [242, с. 15].

Підготовка цих документів зумовлювалась тим, що сформовані в травні 1954 р. місцеві комісії завершили розгляд кримінальних справ спеціальної підсудності. Проте в місцях позбавлення волі залишалася значна кількість ув'язнених, безпідставно обвинувачених у контрреволюційних злочинах. Розгляд у судовому порядку кримінальних справ вимагав тривалого часу. За цих обставин президія ЦК КПРС 19 березня 1956 р. прийняла постанову "Про розгляд справ на осіб, які відбувають покарання за політичні, посадові та господарські злочини", у якій передбачалося:

- утворити Центральну комісію у складі А. Аристова (голова), М. Пегова, Р. Руденка, М. Дудорова, К. Горшеніна, В. Золотухіна та В. Болдирева, яка б забезпечувала спостереження за розглядом справ, надавала допомогу утвореним на місцях комісіям Президії Верховної Ради

СРСР, що мали проводити перевірку кримінальних справ політичного та господарського характеру, засуджених злочинців, що перебували в місцях позбавлення волі. Комісії зобов'язувалися розглядати доцільність ув'язнення тих осіб, які хоч і здійснили політичні, посадові або господарські злочини, але не становили державної і суспільної небезпеки;

- доручити секретаріату ЦК КПРС затвердити персональний склад місцевих комісій, провести інструктивну нараду із залученими до проведення одноразового реабілітаційного заходу, який планувалося завершити 1 жовтня 1956 р. Обмежений термін реабілітації дозволяв залучати працівників органів МВС та КДБ для підготовки матеріалів, що виносилися на засідання комісій;

- зобов'язати Центральні комітети компартій союзних республік, крайкоми та обкоми партії забезпечити своєчасне працевлаштування громадян, звільнених з місць позбавлення волі. Керівникам підприємств було рекомендовано забезпечити їх прийом на роботу за спеціальністю, з облаштуванням необхідних виробничих та житлово-побутових умов [379, с. 29-31].

Ця постанова схвалила проект Указу "Про розгляд справ осіб, які відбувають покарання за політичні, посадові та господарські злочини", який був прийнятий Президією Верховної Ради СРСР 24 березня 1956 р. за № 134/45 [88, арк. 1-2].

Місцевим комісіям при розгляді кримінальних справ засуджених за політичні злочини рекомендувалося враховувати обставини обвинувачення. Ігнорування їх у минулому призвело до засудження багатьох громадян на підставі обмови іншими особами або так званих "особистих зізнань", здобутих незаконними методами ведення слідства. Чимало осіб були репресовані лише за підставою формальної ознаки належності в минулому до тієї чи іншої партійної групи, хоча вони не проводили ніякої антидержавної діяльності.

За директивою особлива увага комісій зверталася на осіб, засуджених за статтями 58¹⁰ КК РРФСР і 54¹⁰ КК УРСР, які застосовувалися, як правило,

до осіб без будь-яких на те підстав щодо їхнього ворожого ставлення до радянської влади. Так, схвальні відгуки про закордонну техніку, невдоволення з приводу культу особи і окремих фактів матеріальних труднощів кваліфікувалися як антирадянська агітація і пропаганда.

Комісіям пропонувалося проводити перевірку шляхом особистої співбесіди з засудженими, враховувати їх поведінку до арешту і в місцях позбавлення волі. Вони мали право приймати остаточне рішення про звільнення з-під варти осіб, безпідставно засуджених, і осіб, подальше утримання яких в місцях ув'язнення не викликало необхідності, а також мали повноваження зменшувати строки позбавлення волі засудженим, звільняти їх під особисту поруку родичів. Аналогічно вирішувалися справи неповнолітніх, які перебували в місцях ув'язнення чи трудових колоніях

Не підлягали звільненню особи, які зрадили Батьківщині, здійснили терористичні акти, диверсії, займалися шпигунством, шкідництвом, були учасниками контрреволюційного націоналістичного підпілля, а також карателі, засудженні за вбивства, катування радянських людей в період Вітчизняної війни, засуджені за бандитизм, навмисне вбивство, розкрадання соціалістичної власності в особливо великих розмірах та особи, засуджені за фальсифікацію кримінальних справ [242, с. 31-33].

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 24 березня 1956 р. в УРСР було утворено 13 комісій, які розглядали справи осіб, засуджених за політичні, посадові та господарські злочини. Персональний відбір кандидатур до складу комісій проводився на місцях, а потім за поданням обкомів та ЦК КП України ухвалювався ЦК КПРС. До складу цих комісій входили 3-7 осіб, як правило, секретар обкому партії (голова комісії), заступник голови облвиконкому, прокурор області та інші члени комісії. При кожній комісії формувався технічний апарат у складі 5-7 чоловік, які звільнялися від основної роботи при збереженні заробітної плати. Матеріальне забезпечення покладалося на Раду Міністрів УРСР, керівництво роботою здійснювалося Президією Верховної Ради СРСР.

Комісії мали провести роботу з відновлення в правах 50 тисяч засуджених, які підпадали під дію Указу [49, арк. 69-70]. У тих областях, де не були утворені комісії, ЦК КП України доручив розгляд справ ув'язнених комісіям сусідніх областей. Так, комісія Київської області розглядала справи репресованих, які перебували у в'язницях Вінницької та Черкаської областей, комісія Житомирської області – справи засуджених Хмельницької області, комісія Львівської області – ув'язнених у Дрогобицькій, Чернівецькій, Станіславській та Закарпатській областях, комісія Одеської області – справи осіб, що перебували у місцях позбавлення волі Кіровоградської області, комісія Полтавської області – ув'язнених Сумської області, комісія Рівненської області – засуджених у Волинській та Тернопільській областях, комісія Сталінської області – справи ув'язнених Ворошиловградської області, комісія Херсонської області – справи репресованих, що перебували у місцях позбавлення волі Миколаївської області [49, арк. 67].

Зокрема, комісія Житомирської області була сформована з трьох осіб: другого секретаря Житомирського обкому партії П. Мапрана (голова), заступника голови Житомирського облвиконкому Ф. Коротченка та прокурора Житомирської області Н. Хмари. Комісія розпочала роботу 16 квітня 1956 р. [49, арк. 72]. В основній масі комісії Президії Верховної Ради СРСР розпочали роботу в першій половині квітня 1956 р.

Комісію Київської області очолив П. Шелест, який працював другим секретарем Київського обкому партії. У книзі "Справжній суд історії ще попереду" він охарактеризував діяльність комісії Президії Верховної Ради СРСР, коло діяльності якої поширювалось ще на Вінницьку та Черкаську області. До складу комісії, крім голови, входили заступник голови Київського облвиконкому Н. Гулько і прокурор Київської області Г. Малий – своєрідна "трійка", лише іншого призначення [49, арк. 72]. Голова комісії нікому не підзвітний, окрім Президії Верховної Ради СРСР. Йому зобов'язані були всіляко сприяти всі адміністративні, прокурорські, судові органи і адміністрації місць ув'язнення.

Робота передбачалася величезна, адже у місцях ув'язнення перебувало багато засуджених і, щоб вкластися в установлений строк, комісії потрібно було щодня розглядати 35-45 справ. Доводилося інколи працювати по 15-16 годин на добу, щоб досконало і по суті розібратися з кожною справою, провести бесіди з кожною людиною, з'ясувати всі обставини ув'язнення.

Щотижня комісія звітувала перед Верховною Радою СРСР про хід розгляду справ ув'язнених за категоріями судимості: політичних, посадових, карних злочинах, визначаючи, скільком ув'язненим скорочений термін судимості і на скільки років, скільком – відмовлено у звільненні чи скороченні терміну і за якими мотивами. Така форма звітності застосовувалася і при розгляді справ неповнолітніх, які перебували в місцях ув'язнення чи колоніях.

Згадуючи про свою роботу головою комісії, П. Шелест зазначав, що йому довелося побувати в усіх місцях ув'язнення, ознайомитися з умовами утримання репресованих, їх харчуванням, загальним режимом, трудовим і політичним вихованням, з'ясовуючи при цьому в присутності прокурора всі обставини їхнього ув'язнення. Комісія виконувала гуманну місію, звільняючи засуджених, але проводити її було важко. Доля в людей різні, багатьох з них засуджено несправедливо. Відчувалось, що часто "правосуддя" перебувало під певним впливом і виносило вирок за принципом: зовсім не обов'язково мати докази. Винний кожний, невинних немає. Тому ще важче було розглядати такі й подібні справи [526. с. 111-113].

Рішення комісій про звільнення засуджених, зменшення строку покарання та передачу на поруки фіксувалися в протоколах. Їх оригінали за підписами членів комісії направлялися до адміністрацій пенітенціарних установ для негайного виконання рішень. Витяги з протоколів долучалися до особових справ засуджених, які звільнялися з-під варті за рішенням комісій, отримуючи довідки адміністрацій про звільнення і зняття судимості.

Упродовж місяця (станом на 20 травня 1956 р.) комісії розглянули справи 3136 осіб, у тому числі 956 неповнолітніх. У ході перевірки матеріалів

кримінальних справ та проведення співбесід з ув'язненими було звільнено з місць позбавлення волі із зняттям судимості 1868 громадян, серед них 668 осіб, які відбували покарання за політичні злочини, 551 засудженому скорочено строки покарання, 156 неповнолітніх звільнено з передачею на поруки батькам, рідним, трудовим колективам, громадським та іншим організаціям [49, арк. 85]. Так, комісія Запорізької області у виправно-трудо-вій колонії № 20 розглянула 145 справ засуджених за господарські та посадові злочини, серед яких 125 ув'язнених звільнені із зняттям судимості, 6 – знижені строки покарання. У Рівненській області комісія, розглядаючи кримінальні справи 570 засуджених табірною відділення № 46, звільнила 230 осіб, а 82 засудженим були знижені строки покарання [49, арк. 86].

При прийнятті рішень про звільнення осіб, що відбували покарання за політичні злочини, комісії фіксували чимало випадків, коли не було жодних підстав щодо засудження громадян. До прикладу, судова колегія з кримінальних справ Волинського обласного суду 28 червня 1951 р. засудила громадянина В. Жовтневського до 10 років позбавлення волі у ВТТ за антирадянську пропаганду і агітацію. Його причетність до політичного злочину визначили оперуповноважений РВМДБ Волинської області молодший лейтенант Васьковський та співробітник районної міліції Максимов, запропонувавши В. Жовтневському підписатися на 600 карбованців Державного займу. Оцінивши фінансові можливості, він погодився підписатись лише на 200 карбованців, мотивуючи це тим, що "підписка – справа добровільна, і якщо всіх будуть силувати підписуватися, то народ буде голодувати".

За рішенням комісії, В. Жовтневського звільнено з місць позбавлення волі як безпідставно засудженого. На думку комісії, службові особи, які причетні до безпідставного засудження громадянина, повинні бути притягнені до відповідальності Прокуратурою УРСР. Висновки комісії про розгляд справи В. Жовтневського були направлені ЦК КП України для інформації та вжиття відповідних заходів партійного впливу [48, арк. 232].

Комісії виявили численні факти безпідставного засудження громадян до непомірно суворих мір покарань. До 25 років позбавлення волі засуджена А. Береза із с. Розвадово Миколаївського району Дрогобицької області, яка до арешту працювала секретарем сільської ради. Вона обвинувачувалася в тому, що під час випадкової зустрічі з вояками УПА передала їм відомості розвідувального характеру про хід колективізації та виконання населенням державних поставок. На момент розгляду справи засуджена відбула покарання більше 8 років. За висновками комісії, А. Береза реабілітована повністю [300, с. 120].

Комісії констатували, що більшість засуджених відбували покарання за пособництво буржуазним націоналістам. Як правило, засуджені не заперечували своєї вини, розкаювалися і пояснювали своє пособництво під впливом погроз. Вони не брали участі у збройних діях, не ініціювали допомоги воякам УПА та й допомога була під тиском примусу незначною. Незважаючи на ці обставини, вони позбавлялися волі на непомірно тривалі строки. Зокрема, при розгляді справи ув'язненого Ф. Терлецького комісія Сталінської області встановила, що він, його дружина Г. Терлецька, їхній син М. Терлецький були засуджені 11 квітня 1952 р. Військовим трибуналом Кам'янець-Подільської області за ст. 54¹ "а" КК УРСР до 25 років позбавлення волі, а їхня дочка А. Терлецька – до 10 років за те, що з червня 1950 по вересень 1951 рр. приймали у своїй оселі вояків УПА та годували їх.

Комісія встановила, що сім'я Терлецьких особистої ініціативи у встановленні злочинного зв'язку з вояками УПА та надання їм матеріальної допомоги не виявляла, а приймала їх у власному будинку і надавала харчі під загрозою розправи [49, арк. 118-119].

Переглядаючи кримінальні справи осіб, які відбували покарання за посадові та господарські злочини, місцеві комісії зазначали, що злочинні діяння, як правило, були пов'язані з привласненням, розтратою або розкраданням матеріальних цінностей відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 4 липня 1947 р. "Про кримінальну відповідальність

за розкрадання державного та громадського майна". Суди застосовували до винних строк позбавлення волі від 7 до 25 років. Застосування надзвичайно суворих мір покарання та позбавлення волі у тому разі, коли на це не було підстав, не сприяло вихованню засуджених, а навпаки, вони втрачали надію на майбутнє і легко потрапляли під вплив злочинців-рецидивістів.

Комісія Кримської області повідомляла, що станом на 1 червня 1956 р. із 136 розглянутих справ засуджених 98 осіб були ув'язнені за незначні злочини. Застосовані міри покарання не мали реальних підстав щодо складу здійснених злочинів. Так, народним судом Козелецького району Чернігівської області в січні 1956 р. був засуджений до двох років позбавлення волі 73-літній громадянин П. Безпалій за те, що із своїх трудових заощаджень надавав позички односельчанам, беручи з них за кожен позичку по 10-20 карбованців. Безпалій П. був звільнений комісією з ув'язнення із зняттям судимості [49, арк. 87].

Внесені пропозиції комісіями щодо звільнення неповнолітніх з місць позбавлення волі і передачу їх батькам на поруки дали позитивні результати. Батьки та родичі з великим бажанням забирали дітей під особисту відповідальність і висловлювали вдячність за увагу до дітей і довіру батькам.

Поряд з реабілітаційною роботою комісії вирішували питання працевлаштування неповнолітніх. До прикладу, комісія Житомирської області при розгляді справи В. Сидорова, 1938 р. народження, який був засуджений 20 березня 1956 р. Новоушицьким районним судом Хмельницької області за ст. 1 ч. II Указу Президії Верховної Ради СРСР від 4 червня 1947 р. до трьох років позбавлення волі, прийняла рішення про недоцільність подальшого його утримання під вартою. Комісією встановлено, що В. Сидоров виховувався в дитячому будинку. До засудження працював у радгоспі "Комунар" Новоушицького району, до роботи ставився сумлінно. Рішення комісії – звільнити В. Сидорова з місць позбавлення волі, працевлаштувати в радгоспі "Комунар" за умов поручительства адміністрації [49, арк. 111].

Працюючи в пенітенціарних установах, комісії фіксували пасивне ставлення комсомольських організацій та навчальних закладів до неповнолітніх, які звільнялися із ув'язнення. Намагання відмежуватися від них виявляли трудові колективи. Із перших днів роботи комісії зазначали, що серед неповнолітніх, звільнених з місць позбавлення волі, несвоєчасно вирішувалися питання працевлаштування, а окремі виробничі колективи без обґрунтованих підстав відмовляли у наданні роботи підліткам, які до осудження працювали в них.

Робота місцевих комісій і ті складні ситуативні питання, які мали місце на початковому етапі їхньої роботи при розгляді справ засуджених, постійно аналізувалися Центральною комісією. За узагальненими проблемами реабілітаційного характеру готувалися конкретні рекомендації для організації практичної роботи місцевих комісій [299, с. 98-100].

Після прийняття постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 29 червня 1956 р. "Про усунення наслідків, грубих порушень законності щодо колишніх військовополонених та членів їх сімей" за № 898-490 с перед міністерствами юстиції союзних республік та Прокуратурою СРСР було поставлене завдання забезпечити у встановленому законом порядку реабілітацію тих військовослужбовців Радянської армії та Флоту, які потрапили в полон за умов, що були викликані бойовими обставинами, а далі – безпідставно засуджені як зрадники Батьківщини [373, с. 120-123].

Комісії Президії Верховної Ради СРСР, вивчаючи матеріали безпідставно звинувачених і засуджених військовослужбовців, зауважували упереджений підхід репресивних органів до військових, які потрапили у полон. Перебування у німецькому полоні було достатнім для обвинувачення військовослужбовця у зраді Батьківщини і осудження до 25 років позбавлення волі. Наприклад, військовий трибунал Київського гарнізону в жовтні 1950 р. засудив до 25 років позбавлення волі А. Бобилева за зраду Батьківщини. Його провина була в тому, що, будучи двічі пораненим, він потрапив у полон. Перебуваючи в таборі полонених, працював слюсарем

авторемонтної майстерні, а потім у вугільних шахтах Західної Німеччини. Після звільнення з полону А. Бобилєв продовжував службу в Радянській армії. Комісія Сталінської області переглянула кримінальну справу А. Бобилєва, звільнивши його з місць позбавлення волі [49, арк. 102].

Встановлено чимало випадків безпідставного засудження громадян, які обвинувачувалися у зраді Батьківщини за службу в німецькій поліції. При розгляді справ співпраці підсудних із фашистською адміністрацією слідчих мало цікавили причини, що спонукали обвинуваченого стати на службу до окупаційної влади. Факт прислужництва засвідчував зраду і давав підстави засудити на 25 років. Саме так вчинив військовий трибунал Житомирської області в 1948 р., засудивши колгоспника І. Любченка до 25 років позбавлення волі за службу в німецькій поліції. Реабілітаційна комісія під час роботи у виправно-трудоному таборі встановила, що він став на службу до німецької поліції за завданням підпільної партійної організації для постачання партизанів зброєю та боєприпасами. За його допомоги була роззброєна районна поліція, після чого він пішов у партизанський загін, де перебував до кінця війни. Секретар райкому партії Набоков, який був комісаром партизанського загону, подав до суду довідку, яка підтверджувала сумлінне та чесне виконання І. Любченком завдань підпільної організації. Суд, розглядаючи справи обвинуваченого, не взяв до уваги таке свідчення. Розглянувши подані документи, комісія звільнила І. Любченка з ув'язнення, знявши судимість [324, с. 170].

Вивчаючи судові справи засуджених, комісії фіксували багато випадків, коли безневинних громадян із числа репатріантів репресовували. Так, комісія Рівненської області встановила, що в 1946 р. з Польщі у Тернопільську область як переселенці прибули українці: Стріхар, Каплан, Галушко та Мех. За місцем поселення вони займалися сільськогосподарським виробництвом і ніяких кримінальних злочинів не здійснювали. У липні 1948 р. військовим трибуналом військ МВС кожен із них був засуджений за зраду Батьківщини до 25 років позбавлення волі. Їх обвинуватили у

перебуванні в організації українських націоналістів за часів проживання в Польщі. На засіданні комісії Стріхар, Каплан, Галушко та Мех повідомили, що в Польщі вони входили до складу групи самооборони, яка захищала поселення від нападів польських націоналістичних банд і ніколи не були в ОУН. Свої свідчення про належність до ОУН підписали після виснажливих допитів та нещадного побиття. Комісія звільнила всіх чотирьох з табору, зняла судимість і сповістила Тернопільський обком партії про необхідність притягнути до суворої відповідальності фальсифікаторів цієї справи [242, с. 170].

Зауважимо, що реабілітаційні комісії часто розглядали справи засуджених громадян із західних областей України за належність до релігійних сект. Як правило, це були жінки, які мали початкову освіту і фанатично вірили, що їх доля цілковито залежала від Бога, а тому повинні покірно сприймати всі добрі та погані зміни в житті. У 1953 р. в Калуському, Коломийському, Надвірнянському, Рожнятинському, Рогатинському та Тисменицькому районах Станіславської області було засуджено 28 осіб за здійснення релігійних обрядів та належність до контрреволюційної секти Свідків Єгови. Обвинувачених засуджено Станіславським обласним судом до десяти років позбавлення волі з обмеженням прав від 3 до 5 років та конфіскацією майна [248, 249, 250]. Траплялися випадки, коли за такими ж обвинуваченнями засуджували до 25 років позбавлення волі. Зокрема, 24 березня 1953 р. так засудили робітника деревообробного комбінату, уродженця м. Моршин Львівської області О. Маланія. Рішенням місцевої комісії Президії Верховної Ради СРСР від 20 серпня 1956 р. він був реабілітований [250, с. 522].

Оцінюючи ці обставини та керуючись постановою ЦК КПРС від 10 листопада 1954 р. "Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення" [384], місцеві комісії внесли пропозиції про недоцільність притягувати до кримінальної відповідальності за належність до релігійних сект, відвідування молильних зібрань, читання та тлумачення у домашніх

умовах Біблії та Євангелії. Розгляд матеріалів кримінальних справ та особисті співбесіди з кожним засудженим сектантом дозволили прийняти рішення про звільнення їх із місць позбавлення волі.

Робота комісій Президії Верховної Ради СРСР координувалася Центральною комісією та відповідними рекомендаціями ЦК КПРС. Скарги та заяв на їх роботу, як правило, не надходило. Окремі помилки, що допускали деякі комісії, своєчасно розглядалися Центральною комісією і виносилися відповідні рішення. Проте не завжди вони були на користь засуджених. Так, заступники Генерального прокурора СРСР Салін та голови Комітету держбезпеки при Раді Міністрів СРСР Івашутін клопотали про звільнення від покарання 14 засуджених українських націоналістів. Центральна комісія, переглянувши справи цих осіб, скасувала рішення комісій про звільнення з-під варти п'яти осіб, чотирьом засудженим було заборонено строком до п'яти років проживати в західних областях України [285, с. 193-194].

17 жовтня 1956 р. голова Центральної комісії А. Аристов інформував ЦК КПРС, що комісії успішно виконали поставлені перед ними завдання і завершили свою роботу у визначений строк. З їх допомогою встановлені, а потім і ліквідовані факти формально-бюрократичного розгляду скарг засуджених. На місцях було викрито чимало бюрократичних підходів щодо організації та проведення реабілітації. Оцінюючи цю ситуацію, зазначимо, що місцеві комісії здійснювали важливі, необхідні заходи у справі зміцнення законності в державі, відновлюючи справедливість до тисяч громадян.

Розпочата реабілітація викликала певну розгубленість серед партійно-державних працівників та населення. Вона стала наочним підтвердженням думки про помилковість політики сталінського керівництва. Для запобігання небажаних політичних висновків стосовно ефективності радянської системи місцевим партійним комітетам доручили провести кампанію щодо роз'яснення постанови ЦК КПРС "Про подолання культу особи та його наслідків". Стосовно проведеної роботи можна судити зі звіту секретаря Хмельницького обкому КПУ В. Бегми від 4 серпня 1956 р., у якому

зазначалося: "Широке обговорення постанови ЦК КПРС допомогло партійним органам зробити висновок, що ряд нездорових явищ у діяльності деяких партійних, радянських і господарських працівників стали наслідком культу особи, що з'явився у результаті порушення принципу колективності керівництва і відриву окремих керівників від трудящих мас". Він наводив численні приклади бюрократичного ставлення керівників до робітничих колективів, відсутності колегіальності у прийнятті рішень. На партійних зборах робітники пропонували змінити структуру апарату обласних і міських комітетів партії – залишити тільки два відділи: організаційний та відділ пропаганди і агітації, які б здійснювали контроль за організацією виконання рішень партії та уряду, підбір і виховання кадрів, керівництво ідеологічною роботою. На думку партійців, галузеві відділи партійних комітетів дублювали, а іноді підміняли радянські та господарські органи. Така реорганізація уможливить "скоротити витрати на утримання партійного апарату, ліквідувати паралелізм у роботі партійних, радянських і господарських органів, зміцнити склад керівників середньої ланки і наблизити партійне керівництво безпосередньо до первинних осередків" [100, арк. 22-28].

Через кілька місяців після XX з'їзду КПРС керівництво СРСР прийняло рішення, що суперечили ідеям, проголошеним на вищому партійному форумі. Вони націлювали партійні організації, правоохоронні органи на рішучу протидію опозиційним настроям населення, що посилювалися дедалі більше радянського суспільства. Яскравий приклад – постанова ЦК КПРС "Про ворожі вилазки на зборах партійної організації теплотехнічної лабораторії Академії наук СРСР" [242, с. 63-65], а також лист ЦК КПРС від 19 грудня 1956 р. "Про посилення політичної роботи партійних організацій в масах і припинення вилазок антирадянських ворожих елементів" [242, с. 208-214]. На думку українських істориків Ю. Данилюка та О. Бажана, документи "дозволили партійним організаціям, правоохоронним органам подолати породжену XX з'їздом розгубленість, спрямувати їх на рішучу боротьбу з нонконформістськими силами" [447, с. 141].

Враховуючи досвід роботи обласних комісій з розгляду кримінальних справ спеціальної підсудності та місцевих комісій Президії Верховної Ради СРСР, міністр оборони Союзу РСР Г. Жуков звернувся в ЦК КПРС із запискою, підготовленою Військовою колегією Верховного Суду СРСР, у якій обумовлював подальшу реабілітацію жертв сталінських репресій. Підставою її проведення була надзвичайно велика кількість заяв і скарг. Так, у 1956 р. їх надійшло близько 30 тисяч від засуджених і їх родичів. Щоденно у Військову колегію зверталось близько 150 осіб. Ці підстави засвідчували необхідність перегляду не менше 30 тисяч справ засуджених Військовою колегією і значно більшу кількість кримінальних справ, розглянутих військовими трибуналами та позасудовими органами [303, с. 242].

Встановлений порядок перегляду цих справ передбачав довготривалу судову процедуру, підготовку вмотивованих ухвал, що не сприяло швидкому їх розгляду. Дотримання норм судочинства зволікало реабілітацію без підставно засуджених ще на роки. Міністр оборони СРСР Г. Жуков пропонував кримінальні справи безпідставно репресованих осіб у позасудовому порядку за постановами "двійок" припинити постановою Генерального прокурора СРСР та голови КДБ при Раді Міністрів СРСР. Слідчі справи осіб, які були репресовані позасудовими органами за постановами Особливої наради НКВС-МДБ-МВС СРСР та осіб, які були засуджені до 1953 р. військовими трибуналами, верховними судами союзних і автономних республік, крайовими і обласними судами, передавати на вирішення відповідних республіканських, крайових та обласних комісій [303, с. 241-244].

Пропозиція Г. Жукова не була підтримана. У записці відділу адміністративних органів ЦК КПРС від 8 червня 1957 р. зазначалося: "Тов. Жуков Г. К. подав в ЦК КПРС записку голови Військової колегії Верховного Суду СРСР Борисоглебського... про утворення комісії щодо перегляду справ на осіб, засуджених за контрреволюційні злочини... Це питання розглядалося в ЦК КПРС, пропозиція про утворення комісії щодо перегляду справ відхилена" [242, с. 808].

Водночас із роботою комісій Президії Верховної Ради СРСР проводився перегляд архівно-слідчих справ про державні злочини органами прокуратури УРСР. При цьому переглядалися далеко не всі справи засуджених, а лише тих осіб, від яких надходили петиційні листи рідних і близьких, аналогічні звернення громадянських організацій. У 1956 р. на адресу органів прокуратури УРСР надійшло 9 964 заяви та скарги, у 1957 р. їх кількість збільшилася до 13 694, а в першому кварталі 1958 р. надійшло 2 840 звернень та скарг. За цей період органи прокуратури здійснили перегляд 26 498 архівно-слідчих справ стосовно 58 690 засуджених осіб. 17 тисячам ув'язненим було відмовлено в реабілітації. Судовими органами республіки було розглянуто 9 915 протестів стосовно 25 193 осіб, з яких 227 засудженим відмовлено [56, арк. 5].

Розгляд скарг і заяв громадян здійснювався на підставі наказу Генерального прокурора СРСР від 29 грудня 1954 р. за № 200/с, який вимагав за кожним зверненням витребувати архівно-слідчі справи для додаткової перевірки матеріалів попереднього слідства. Це зумовлювалося тим, що слідство за справами 1937-1938 рр. проводилося необ'єктивно, з порушенням процесуальних норм. Обвинувачення підсудних базувалися лише на їхніх самовизнаннях. Свідків допитували дуже рідко, а інших доказів обвинувачень у справах, як правило, не було. За листом Генерального прокурора СРСР та голови КДБ при Раді Міністрів СРСР від 31 грудня 1954 р. за № 223/140/с розгляд матеріалів попереднього слідства завершувався у місячний строк. Після чого справи засуджених органи держбезпеки направляли до прокуратури зі своїми висновками [112, арк. 8].

Необхідно зазначити, що термін розгляду більшості справ порушувався. Так, у 1957 р. із 210 архівно-слідчих справ, направлених Хмельницькою обласною прокуратурою управління КДБ області на додаткову перевірку, у місячний строк була розглянута кожна сьома справа. Шість і більше місяців розглядалася кожна п'ята, а 15 кримінальних справ репресованих розглядалися більше року [112, арк. 9]. Зокрема, 12 грудня 1956 р. у слідчий відділ

Хмельницького УКДБ за № 2-820/3268 була направлена кримінальна справа № 776839 з обвинувачення Лукавського. Згідно з письмовим розпорядженням обласної прокуратури необхідно було знову допитати декілька свідків, які допитувалися в 1937 р., та залучити до справи копію рішення НКВС СРСР і довідку сільської ради про соціальне походження засудженого. Незважаючи на незначний перелік слідчих дій за справою, вона розглядалася впродовж дев'яти місяців [112, арк. 10].

На розгляд скарг та заяв репресованих впливав суб'єктивний фактор, який характеризувався тим, що чимало скарг, адресованих в урядові інстанції, розглядалися з порушеннями законності. Так, засуджений Д. Ткачук з Вінницької області в одній зі своїх скарг писав, що направив 156 петицій в урядові інстанції, проте домогтися справедливості так і не зміг [81, арк. 9]. За цим фактом було встановлено, що скарги репресованих та їхніх родичів розглядалися прокуратурою Вінницької області за участю колишнього обласного прокурора Тернівського та його помічника Пожарук. Звернення розглядали формально, узаконюючи таким чином беззаконня, яке процвітало в прокуратурі. За скаргами проводилися шаблонні висновки, у яких стверджувалося, що звернення носять наклепницький характер, а скаржники засуджені справедливо. За цих обставин кримінальні справи поверталися на зберігання до архіву, а безпідставно репресовані особи залишалися в ув'язненні.

За свідченням начальника слідчого відділу УКДБ по Вінницькій області Подоляки, упереджене та суб'єктивне ставлення до репресованих не змінилося ні в Тернівського, ні в Пожарук навіть після прийняття постанови ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. "Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства", у якій акцентувалася особлива увага на грубі порушення законності і визначалися конкретні шляхи їх усунення.

Означена позиція помічника прокурора області викликала серйозні занепокоєння. Здійснюючи перегляд кримінальних справ на осіб, незаконно засуджених у середині 1950-х рр., Пожарук, як і колись, дублювала свої

необ'єктивні висновки. Зокрема, за її вказівкою слідчим відділом УКДБ Вінницької області відповідно до ст. 370 КПК УРСР у лютому 1956 р. переглядалася справа засудженого колишнього секретаря Вінницького облвиконкому Г. Бернштейна, 1899 р. народження. За цією справою 16 років назад (23 лютого 1940 р.) Пожарук зробила висновок, що судові рішення правильні і скаргу його дружини залишила без задоволення.

Проведена у 1956 р. перевірка через допит восьми свідків, які знали багато років Бернштейна до арешту, встановила, що справа сфальсифікована, і він засуджений безпідставно. Не погоджуючись з таким рішенням, Пожарук повернула справу на дослідження з вимогою провести її розгляд через суміжну справу, хоча у цьому не було необхідності. Перегляд справи затягнувся ще на два місяці. Після втручання Вінницького обкому КПУ та УКДБ по Вінницькій області Пожарук вимушена була погодитися з фактами невинуватості Бернштейна й направити справу до суду для скасування рішення [81, арк. 11].

За рішенням "трійки" УНКВС Вінницької області 19 квітня 1938 р. були засуджені до розстрілу О. Власко, І. Вівтоненко та ще 16 жителів сіл Хвостовці та Яри Немирівського району, які обвинувачувалися у формуванні військового загону, що мав підняти повстання за умов нападу на СРСР буржуазних держав. Слідчою перевіркою у квітні – травні 1956 р. встановлено, що справа сфальсифікована й усі 18 заарештованих безвинно розстріляні. За петиціями репресованих родичів кримінальну справу двічі розглядала Пожарук (листопад 1940 і липень 1955 рр.), визнаючи підстави засудження законними [81, арк. 12].

Наведені приклади розкривають стереотип працівника, який здатний лише до пошуку "ворогів народу" і не бажав визнавати свої власні помилки. Це унеможливило Пожарук об'єктивно розглядати справи репресованих як в 1939-1941, так і в 1955-1956 роках.

Зазначені факти дають нам підстави стверджувати, що в центрі і на місцях залишалися ті ж співробітники каральних органів, які вважали свої дії

абсолютно справедливими, безпідставно позбавляючи громадян життя і волі. Вони повинні були визначати строки звільнення ув'язнених, вирішувати правові підходи застосування амністії та перегляду кримінальних справ. Безпосереднім учасникам репресій необхідно було вирішувати надзвичайно складне завдання: не продовжувати строки ув'язнення, а звільняти тих, кого вони раніше самі засуджували. Їх звичне ставлення до ув'язнених як до безправних, приречених осіб не могло змінитися враз на співчуття, гуманність лише за резолюцією керівника.

Цілком очевидно, що відсутність нормативно-правової бази, підготовлених правознавців ускладнювало реабілітаційну роботу. Перегляд архівно-слідчих справ підтверджував порушення законодавства щодо розгляду скарг, незадовільне виконання рішень XX з'їзду КПРС у частині відновлення прав людини. З метою покращення роботи із заявами репресованих Полтавський обком КП України 16 серпня 1957 р. розглядав порушені питання на засіданні бюро, де було зазначено, що з числа нерозглянутих скарг 2306 осіб станом на 1 липня 1957 р. в облуправлінні КДБ знаходилися на перевірці 125 справ стосовно 1527 осіб, серед яких строком більше шести місяців розглядалися заяви 517 осіб, а понад дев'яти місяців – 560 осіб. В обласній прокуратурі на розгляді перебувала 271 справа з аналогічними строками розгляду 779 осіб. Роботу обласної прокуратури та облуправління КДБ була визнано незадовільною [91, арк. 11].

Такий підхід до розгляду архівно-слідчих справ призводив до надзвичайно широкого потоку повторних скарг репресованих та їхніх родичів. Обласному прокурору Хламову та начальнику облуправління КДБ Хорошуну пропонувалося направити у відділ з нагляду за слідством облпрокуратури не менше чотирьох працівників, а в слідчий відділ УКДБ трьох працівників за рахунок апаратів до завершення перегляду архівно-слідчих справ за скаргами засуджених [91, арк. 9].

Зазначена ситуація ускладнювала реалізацію наказу прокурора УРСР від 4 лютого 1958 р. за № 8 у частині завершення розгляду наглядових справ

щодо державних злочинів. Лише в органах УКДБ Сталінської, Вінницької, Луганської, Хмельницької, Київської та Дніпропетровської областей перебували на розгляді 2820 архівно-слідчих справ [56, арк. 6]. Станом на 1 квітня 1958 р. в провадженні декількох обласних прокуратур більше року перебувало 225 справ. Зокрема, у Харківській – 188, Черкаській – 31 справа. Аналогічна ситуація мала місце в 9 обласних управліннях КДБ, де зосередилося 546 архівно-слідчих справ з річним строком розгляду. Зокрема, в управлінні КДБ Одеської області таких справ нараховувалося 86, Вінницькій – 84, Сталінській – 74, Київській – 59, Черкаській – 58, Хмельницькій – 56, а в управліннях КДБ Сумської, Полтавської та Ворошиловградської областей – по 43 архівно-слідчій справі [112, арк. 70-71].

Оцінюючи факти недобросовісного ставлення до виконання обов'язків, Прокуратура УРСР листом від 15 травня 1958 р. за № 01-1170 зобов'язала обласних прокурорів вжити необхідних заходів щодо виконання вищезгаданого наказу. Органам прокуратури було рекомендовано направляти нескладні справи міжрайонним, міським та районним прокуратурам, додаючи до кожної з них детальні вказівки [112, арк. 72].

Серед головних причин, які уповільнювали процес перегляду архівно-слідчих справ і реабілітації в цілому, було недбале ставлення до цієї справи органів КДБ при розгляді матеріалів попереднього слідства, що значною мірою стримувало відновлення в правах репресованих. Реалізуючи названі проблеми, Прокуратура УРСР направила подання на адресу голови КДБ при Раді Міністрів УРСР [56, арк 8].

Поряд із зазначеною причиною уповільненого розгляду петицій репресованих, їх родичів органи прокуратури відмічали й інші фактори, які впливали на проведення реабілітаційної роботи. До них необхідно віднести: велику кількість скарг, заяв, обмежену кількість працівників, що займалися реабілітацією; широку мережу місць позбавлення волі, яка призводила до значних витрат часу на пошуки архівно-слідчих справ; обов'язкову додаткову перевірку матеріалів попереднього слідства за архівно-слідчими

справами із розшуком та передопитом свідків, що проходили по кримінальних справах.

Після XX з'їзду КПРС, коли стало відомо чимало нових фактів репресій, процес реабілітації жертв тоталітаризму набуває особливого значення. До реабілітаційних заходів залучаються громадські організації, які певною мірою стають ініціаторами відновлення в правах своїх колег по спілчанській діяльності та роботі. Спілка письменників України одна з перших розпочала нелегку рутинну роботу з реабілітації безневинно репресованих літераторів. Правління Спілки вустами Миколи Бажана, Олесь Гончара, Юрія Смолича, Максима Рильського, Павла Усенка, Володимира Сосюри, Петра Панча, Олександра Копиленка, Степана Крижанівського, Олександра Корнійчука, Тереня Масенка, Івана Гончаренка, Мечислава Гаська, Бориса Буряка, Агати Туринської, Петра Козланюка та інших через листи, характеристики до державно-партійних та правоохоронних органів намагалося повернути спілчанам чесні імена. Так, при додатковому розслідуванні справи Гордія Коцюби у поданій характеристиці Петро Панч писав: "За весь час нашого знайомства я не чув від нього жодного антирадянського слова сказаного, а тим паче написаного" [452, с. 274].

Із 158 репресованих письменників УРСР у 1953-1958-х рр. було реабілітовано 117 осіб. У кожного з них був свій тернистий шлях до волі. Не кожному судилося дожити до зняття страшного тавра "ворог народу" [452]. До прикладу, Зінаїда Тулуб двічі була засуджена за одним і тим самим обвинуваченням: "учасниця контрреволюційної організації "Виборчий центр", якій інкримінувалася "підривна робота перед наступними виборами до Рад". У 1937 р. Військовою колегією Верховного Суду СРСР письменниця була засуджена до 10 років позбавлення волі (із поразкою в політичних правах – на 5 років) і конфіскацією належного їй майна. Після відбуття строку 4 липня 1947 р. була вислана у Джамбульський район Алма-Атинської області, де 16 травня 1950 р. їй був оголошений новий вирок Особливої наради при міністерстві Державної безпеки СРСР: "...за

належність до антирадянської есеро-меншовицької організації зіслати на поселення в Кокчетавську область Казахської РСР".

З настанням політичної відлиги Зінаїда Тулуб у липні 1954 р. направила лист голові Президії Верховної Ради СРСР, у якому зазначила: "Судову кару я відбула, і ось уже пішов п'ятий рік, як я томлюся в засланні, серед напівпустельних казахських цілинних земель, без можливості побачитись із близькими, повернутися до улюбленої праці письменниці, застосувати на практиці свої знання історика і створити хороший історичний роман про астронома Джордано Бруно, для якого я ще в 1936-1937 рр. встигла зібрати багато цікавого і рідкісного матеріалу..."

...І як не тяжко буде мені знову розпочинати життя, але прошу Вас повернути мене до улюбленої праці, без якої життя для мене позбавлене радості, усякої мети і сенсу. Я прошу не перегляду справи, а індивідуальної амністії, права повернутися в рідний Київ, знову працювати на любимій ниві. Жити мені залишилося недовго... Невже ж на порозі смерті потрібний цей мій відрив від життя, ця ганьба, така незаслужена і безмежна?!

...Я вірю, що Ви відгукнетесь! Ви – моя остання надія!" [452, с. 428-429].

Проте К. Ворошилов жодним словом не відповів письменниці. Лише 23 червня 1956 р. Військова колегія Верховного Суду СРСР ухвалила: "Вирок Військової колегії Верховного Суду СРСР від 5 вересня 1937 р. і постанову Особливої наради при МДБ СРСР від 10 лютого 1950 р. щодо Тулуб Зінаїди Павлівни скасувати за нововиявленими обставинами і справу про неї припинити за відсутністю складу злочину..." [452, с. 429]. Найактивнішу участь у громадській реабілітації письменниці взяли побратими по перу Максим Рильський, Леонід Смілянський та Іван Кологойда.

У цей час реабілітація також торкнулася 93 осіб із 698 представників наукової, мистецької та освітянської інтелігенції. У 1954 р. було відновлено в правах художника-графіка Володимира Сергійовича Куткіна, а через рік були повернуті українській науці імена академіків АН УРСР Олександра

Генріховича Гольдмана, Михайла Пилиповича Кравчука та знято страшне тавро "ворог народу" з першого голови Спілки радянських письменників України Івана Юліановича Кулика. У листопаді 1956 р. Інститут мовознавства АН УРСР звернувся до Прокуратури УРСР з клопотанням щодо перегляду архівно-слідчої справи академіка АН УРСР Агатангела Юхимовича Кримського, який був посмертно реабілітований 8 травня 1957 р. У цьому ж році був реабілітований учений-генетик академік АН УРСР Ізраїль Йосипович Агол та професор Київського музично-драматичного інституту ім. М. Лисенка Петро Іванович Рулін. У наступному році посмертно були реабілітовані художник-живописець і графік Іван Іванович Падалка, радянський літературознавець та бібліограф Микола Антонович Плевако [722].

Вітчизняна та зарубіжна мемуаристика, як правило, майже не відображає реабілітаційних процесів, які мали місце в суспільному житті країни. Лише в окремих виданнях інколи з'являються деякі відомості про них. Безперечно, це суб'єктивні думки авторів щодо тих чи інших подій, але цінність їх у тому, що формувалися вони під впливом певних суспільно-політичних поглядів та оцінок. Мемуаристи дають підґрунття для подальшої виваженої об'єктивної оцінки тогочасних фактів через аналіз архівних документів, відкидаючи певну особисту упередженість в оцінці тих подій.

Зокрема, з мемуарів О. Ляшка, колишнього секретаря Сталінського обкому партії, який очолював обласну комісію з питань працевлаштування, побутового і медичного обслуговування ув'язнених, що поверталися із місць позбавлення волі, дізнаємося про обсяг цієї роботи та складність означених проблем. "Щоденна п'ятимісячна робота, – згадує О. Ляшко, – дала можливість отримати таку інформацію, стільки подробиць з пережитого цими людьми у ті страшні часи, що за їхніми розповідями можна було б написати книгу жахів" [478, с. 272].

Під впливом цих розповідей у 1956 р. він запропонував першому секретарю обкому партії І. Казанцю провести відкриті судові процеси над

тими, хто проводив репресії безневинних громадян, і організувати перевірку кадрів держбезпеки. Пропозиція О. Ляшка виявилася надзвичайно складною. Для правильного її вирішення потрібний був виважений підхід, з урахуванням оцінки та думки вищого партійно-державного керівництва республіки. Відбулася розмова з другим секретарем ЦК КП України М. Підгорним, який погодився, що "безкарно таких людей залишати не можна". Але коли І. Казанець повідомив про доцільність проведення суцільної перевірки кадрів та відкритих процесів над винуватцями, він заявив: "Хай ваш Ляшко в кадри КДБ не лізе! Це не його справа! Якщо зробити так, тоді ми за два тижні розгонимо органи. А без них жити не можна! Секретарю обкому це потрібно розуміти. Адже в Москві не поспішають. Поціпали декого після з'їзду, та й то злегка". Після такої розмови І. Казанець заявив: "...будемо поспішати повільно. Поки що передавайте на розгляд у партійні організації тільки тих, на кого надійшли заяви. А там буде видно" [478, с. 287-288].

Саме так, "поспішати повільно" вирішив Полтавський обком партії, отримавши 5 липня 1956 р. матеріали з МВС УРСР про порушення законодавства начальником обласного управління МВС області полковником Л. Шліхтою. У висновках комісії МВС УРСР зазначалося, що у 1937-1938 рр. Л. Шліхта, працюючи начальником першого відділення четвертого відділу УДБ НКВС Таджикиської РСР, допустив грубі порушення законності. Зокрема, в липні 1937 р. Л. Шліхта, беручи участь у слідстві, застосовував методи фізичного впливу до першого секретаря ЦК ЛКСМ Таджикистану Герасимова, який дав свідчення, що з працівників апарату організував антирадянську троцькістську групу з одинадцяти осіб для розвалу комсомольських організацій Таджикистану. За результатами слідства, їх обвинуватили за власними зізнаннями і засудили строком від 5 до 8 років виправно-трудоових таборів. У травні 1956 р. справа Герасимова та інших одинадцяти осіб була припинена за відсутністю в їхніх діях складу злочину.

У лютому 1938 р. Л. Шліхта, розслідуючи справу заступника наркома

землеробства Таджикиської РСР А. Бехмана, вибивав від нього зізнання у шпигунстві та належності до троцькістської організації. Обвинувачений був засуджений до страти, а його дружина Догаєва – до 5 років виправно-трудових таборів. Жертвами Л. Шліхти стали колишній перший секретар ЦК КП(б) Таджикистану Ашуров, який упродовж 21 доби безперервних катувань зізнався у причетності до контрреволюційної націоналістичної організації і був засуджений до вищої міри покарання, а заступник голови РНК Таджикиської РСР М. Садов – до 12 років виправно-трудових таборів. Упродовж 1955-1956-х рр. при перегляді архівно-слідчих справ виявлені факти фальсифікації злочинів та безпідставне покарання обвинувачених [87, арк. 12-13].

У висновках МВС УРСР пропонувалося: начальника управління МВС Полтавської області полковника Л. Шліхту за фактами дискредитації звання керівного складу звільнити з посади з подальшим увільненням із органів МВС [89, арк. 111]. Через сім місяців після подання висновків бюро Полтавського обкому партії спромоглося притягнути Л. Шліхту до партійної відповідальності за порушення законодавства. У постанові зазначалося: "...за грубе порушення радянського законодавства в період перебування начальником першого відділення четвертого відділу УДБ НКВС Таджикиської РСР в 1937-1938 рр. Л. Ф. Шліхта заслуговує виключення з членів КПРС, але, враховуючи його щиросердне визнання своїх помилок та їх осудження, а також його позитивну роботу в наступний період, можна залишити його в членах КПРС, а за грубе порушення радянського законодавства оголосити сувору догану із занесенням до облікової картки" [87, арк. 13].

Намагання відвернути або утримати від відповідальності осіб, причетних до проведення масових репресій, не завжди вінчалися успіхом. Так, Хмельницький обласний суд 2 вересня 1958 р. направив першому секретарю ЦК Компартії України М. Підгорному окрему ухвалу президії обласного суду на колишнього оперуповноваженого IV відділу УДБ УНКВС Кам'янець-Подільської області члена КПРС Б. Климовського [54, арк. 123].

В ухвалі зазначалося, що обласний суд за період з липня 1956 по серпень 1958 рр. на своїх засіданнях розглянув 9 архівно-слідчих справ, слідство за якими проводив колишній оперуповноважений молодший лейтенант держбезпеки Б. Климовський. За цими справами було притягнуто до кримінальної відповідальності 86 безневинних громадян, які безпідставно обвинувачувалися у важких злочинах – зраді Батьківщини. Із них 82 особи за рішенням трійки УНКВС засуджені до розстрілу. Серед них 10 комуністів, 6 комсомольців, решта – чесні безпартійні громадяни. Усі 86 осіб за постановою Хмельницького обласного суду реабілітовані, у тому числі 83 реабілітовані посмертно.

Архівно-слідчі справи дозволили виявити кричущі факти зневажання і порушення норм ведення слідства. При розгляді справ Б. Климовський застосовував заборонені методи ведення слідства, примушуючи громадян зізнаватися у належності до неіснуючих контрреволюційних націоналістичних організацій. Усі справи від початку і до кінця були сфальсифіковані, обвинувачення осіб у кримінальних злочинах надумані [54, арк. 124].

Зважаючи всі ці обставини та керуючись Указом Президії Верховної Ради СРСР від 19 серпня 1955 р., президія обласного суду постановила:

1. Довести до відома Хмельницького міського комітету КП України та Хмельницького обласного комітету КП України про грубі порушення і зневажання законності за період роботи в органах державної безпеки члена КПРС Б. О. Климовського.

2. Порушити клопотання перед Головою КДБ при Раді Міністрів СРСР І. Серовим про позбавлення Б. О. Климовського державної пенсії, оскільки він отримує її незаслужено [54, арк. 126].

Факти порушення соціалістичної законності Б. Климовським додатково перевірялися КДБ при Раді Міністрів УРСР та Хмельницьким обкомом партії. Матеріали перевірки та окрема ухвала Хмельницького обласного суду від 16 серпня 1958 р. розглядалися 27 грудня 1958 р. на засіданні бюро Хмельницького обкому партії. У прийнятому рішенні зазначалося:

"Враховуючи, що головні винуватці незаконних репресій громадян покарані, Б. Климовському за допущення порушень соціалістичної законності 1937-1938 рр. під час його служби в органах безпеки оголосити сувору догану із занесенням до облікової карточки" [102, арк. 109]. За окремою ухвалою порушено питання про позбавлення його пенсії, яке розглядалося в Комітеті державної безпеки при Раді Міністрів СРСР [54, арк. 121].

Зазначені партійні рішення вирізнялися так званою "подвійною мораллю". З одного боку, партійні працівники погоджувалися, що за такі вчинки колишні співробітники НКВС заслуговують на значно суворіше покарання, а з іншого – усвідомлювали, що вони стали заручниками тоталітарної системи і виконували волю та установки свого керівництва. За двадцять п'ять років служби в органах державної безпеки Б. Климовський, за оцінкою керівництва та партійних органів, не допускав грубих службових порушень законності. Зазначена оцінка – абсолютний прояв лицемірства щодо людського життя, долі репресованих.

Вище партійно-державне керівництво, володіючи інформацією про причетність працівників правоохоронних органів до проведення репресивних заходів, фальсифікації кримінальних справ, не бажало ускладнювати суспільні відносини і свідомо ухилялося від прийняття централізованих рішень законодавчого порядку щодо притягнення їх до відповідальності. У цій ситуації розгляд подібних матеріалів перекладався на відомства, де працювали обвинувачені у порушенні законності, та на партійні комітети, які розглядали питання в партійному порядку. Активізація обвинувачувальної роботи та притягнення до відповідальності працівників органів державної безпеки могла б призвести до небажаних наслідків, які могли дестабілізувати суспільно-політичну ситуацію.

Бажаючи утримати здобуту владу, вище партійно-державне керівництво намагалося відмовитись, принаймні на словах, від тих переконань, які насаджувалися десятиріччями тоталітарною системою, прагнуло проводити оновлену гуманну політику так, щоб не зашкодити

політичним змінам, паростки яких відстежувалися в житті суспільства. З позиції сьогодення та моральної оцінки можна розцінювати ці історичні факти надзвичайно категорично. На превеликий жаль, це не допоможе повернути до життя безневинно репресованих, а зможе стати лише пересторогою відновлення елементів тоталітаризму в нашому суспільстві та негативних наслідків, що їх супроводжують.

Відповідно до прийнятого порядку всі принципові питання реабілітації, особливо відомих у країні громадян, попередньо обов'язково виносилися на розгляд президії ЦК КПРС. Саме цей "всевладний орган" виступав вищою "прокурорською" та "судовою інстанцією", яка визначала долі не тільки живих, але й мертвих. Без згоди президії ЦК КПРС органи прокуратури не вправі були представляти пропозиції щодо перегляду справ у судах, а суди, своєю чергою, виносити ухвалу про реабілітацію.

Чільне місце у відновленні в правах жертв політичного терору відводилося розгляду заяв виключених з партії в ході репресій і реабілітованих у судовому порядку. З боку партійних органів приймалися заходи для того, щоб перевірити обґрунтованість обвинувачень, пред'явлених реабілітованим, підійти до розгляду об'єктивно, враховуючи обставини, за яких виникали справи, і вирішити питання з урахуванням ділових і політичних якостей безпідставно засуджених. Такий підхід до реабілітації зумовлювався тим, що поновлення в партії засвідчувало повне виправдання особи як у правовому, так і в громадсько-політичному сенсі. Партійна реабілітація могла бути проведена лише після судової, і далеко не кожний її проходив.

Керівництво ЦК КПРС доручило КПК при ЦК КПРС розпочати перегляд справ та реабілітацію в партійному сенсі комуністів, які впродовж 1930-1950-х рр. притягалися до партійної та судової відповідальності. Розглядалися заяви, які надходили від родичів, щодо посмертної реабілітації в партійному порядку тих, хто в минулому був безпідставно виключений з партії за політичними обвинуваченнями.

В Україні ця робота розпочалася в 1954 р. Тоді на адресу партійних комітетів надійшло 2800 заяв. Політична реабілітація відновила партійність незначної частини репресованих комуністів. Її обмеженість пояснюється діяльністю партійно-політичної системи, за якої представники верхніх ешелонів влади, що були причетні до організації і проведення репресій, не бажали повернення до політичного життя людей, яких виправдали в судовому порядку. Партійна принциповість більшості реабілітованих, обізнаність та відвертість в оцінці всього пережитого за роки сталінського свавілля могла зашкодити багатьом представникам владних структур.

XX з'їзд КПРС певною мірою активізував цю роботу, вимагаючи від партійних комітетів об'єктивного розгляду апеляційних заяв, які надходили на адресу з'їзду. Зокрема, 30 квітня 1956 р. бюро Харківського обкому партії при аналізі питання "Про розгляд апеляцій, які надійшли на адресу XX з'їзду КПРС" особливу увагу звертало на якісне проведення перевірки обвинувачень, які відображалися в петиційних заявах, виявляючи при цьому максимум уваги, об'єктивності, товариської турботи. Розгляд персональних справ пропонувався проводити за особистою участю апелюючих [96, арк. 29].

Для прискорення перевірки розгляду апеляцій Харківським обкомом партії було прийнято рішення виділити для цієї роботи двох інструкторів міськкому партії і по одному працівнику з апаратів райкомів. Голові парткомісії Гринчуку пропонувалося залучити до перевірки ще 10 членів КПРС із числа досвідчених відставників, що в минулому працювали головами парткомісій і начальниками політвідділів військових частин. Проводячи перегляд персональних справ, обласна парткомісія щодавно, починаючи з 10 травня 1956 р., інформувала парткомісію ЦК КП України про хід розгляду апеляцій, направляючи в КПК при ЦК КПРС ухвалені рішення бюро обкому щодо поновлення в партії та персональні справи осіб, яким відмовлено у відновленні членства в КПРС. Розгляд апеляційних справ, що надійшли на адресу XX з'їзду КПРС, було завершено 25 липня 1956 р. [96, арк. 30].

Архівні документи дозволяють нам стверджувати, що з 1337 апеляцій, які надійшли на адресу з'їзду за чотири місяці 1956 р., у партійних комітетах було розглянуто 1156 заяв, або 86,4 відсотка всіх звернень. У партійному відношенні було реабілітовано 587 осіб, або лише кожного другого репресованого [46, арк. 39].

Політична реабілітація проводилася за постановою президії ЦК КПРС від 9 травня 1956 р. "Про партстаж при відновленні в КПРС виключених із членів партії", яка передбачала відновлення в членстві без перерви партійного стажу та оплатою членських внесків з дня поновлення [242, с. 86].

Оцінюючи обставини політичної реабілітації, зазначимо, що вона проводилася лише після зняття судимості. Так, 17 січня 1955 р. в КПК при ЦК КПРС звернулася Г. Ладигіна, яка в минулому працювала інструктором політвідділу Південної залізниці, з проханням поновлення партійності. Їй було відмовлено як засудженій на п'ять років вислання. У листопаді 1955 р. вона була реабілітована Харківським обласним судом. Після повторної апеляції до КПК при ЦК КПРС персональну справу Г. Ладигіної в червні 1956 р. розглянуло бюро Харківського обкому партії і поновило в членах КПРС з листопада 1929 р. [97, арк. 29].

Зовсім інше ставлення було до комуністів, які в період Великої Вітчизняної війни потрапили в полон або залишилися на окупованій території. Як правило, їх без всякої перевірки огульно виключали з партії, а члени їх сімей одразу потрапляли під підозру. Більше ста тисяч комуністів СРСР були позбавлені членства в партії, але вони рідко зверталися із заявами про своє поновлення [244, с. 79]. Після оприлюднення постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 29 червня 1956 р. "Про усунення наслідків грубих порушень законності стосовно колишніх військовополонених і членів їхніх родин" [373, с. 120-123] кількість апеляцій від колишніх комуністів, виключених із партії за перебування в полоні й на окупованій території, значно зростає. У зв'язку з цим виникла потреба більш повного розгляду

таких апеляцій, з урахуванням виробничої й суспільно-політичної діяльності колишніх партійців.

За поданням КПК при ЦК КПРС 9 серпня 1956 р. була прийнята постанова ЦК КПРС "Про порядок розгляду питань щодо відновлення в КПРС колишніх військовослужбовців і осіб, що перебувають у цей час у Радянській армії, вибули із КПРС у зв'язку з їхнім перебуванням у полоні або на тимчасово окупованій території в період Великої Вітчизняної війни", яка зобов'язувала партійні органи розглядати апеляції колишніх комуністів, виключених з партії за перебування в полоні й на окупованій території. До прикладу, Полтавський обком партії 1 вересня 1956 р. на засіданні бюро затвердив порядок розгляду цих заяв. Апеляційні звернення колишніх комуністів розглядалися партійними комітетами за місцем проживання. Рішення про їх поновлення в членстві вважалися остаточними, незалежно від того, які партійні органи приймали рішення про виключення з партії [86, арк. 115-116].

Керуючись зазначеною постановою, місцеві партійні органи стали більш уважно ставитися до розгляду апеляційних заяв. Багато комуністів, виключених з партії, були відновлені в її рядах. Приміром, М. Федоров у липні 1941 р. евакуювався із Щирецького району Львівської області в м. Конотоп. За його заявою, у липні 1941 р. він з'явився в ЦК Компартії України, де був включений у групу, яка мала завдання перейти лінію фронту для диверсійної боротьби в тилу ворога. Після невдалої спроби переходу фронту група була відведена у Лохвицький район Полтавської області і потрапила в оточення німецьких військ.

Перечекавши проходження лінії фронту, Федоров у жовтні 1941 р. прибув до своєї родини в село Іванинці Летичівського району Хмельницької області. Працював у земельній громаді й лісництві, проводив роз'яснювальну роботу серед населення села проти окупантів. У березні 1942 р. М. Федоров був залучений німцями до роботи в Кіровоградську область, по дорозі до пункту призначення втік і повернувся до родини. У червні 1942 р. про нього

повідомили поліції і він змушений був залишити місце проживання й переїхати до м. Проскурова, де в липні 1942 р. вступив у німецький шуцбатальйон із метою роздобути зброю й бити фашистів. 23 лютого 1943 р. на чолі групи з 65 чоловік із захопленою зброєю й боєприпасами перейшли в ліс під м. Березно Рівненської області. Через два тижні ця група влилася в партизанський загін ім. Хрущова з'єднання Шитова.

У з'єднанні М. Федоров був командиром відділення, комісаром загону, начальником штабу, ще й командиром загону імені Богуна. За особисте виконання бойових завдань нагороджений орденами "Червоного Прапора", "Червоної Зірки" і медалями. Незважаючи на це, він був виключений із партії. Кілька разів звертався в партійні організації про відновлення, але йому в цьому відмовляли. Після прийняття постанови ЦК КПРС від 9 серпня 1956 р. Хмельницький обком партії відновив М. Федорова членом КПРС з 1939 року [104, арк. 114-115].

Під час проведення політичної реабілітації в другій половині 1950-х рр. в партійні комітети республіки надходило більшість звернень від репресованих та їхніх родичів, які потрапили під молот репресій 1937-1938 рр. та виключених із КПРС у зв'язку з перебуванням у фашистському полоні і на окупованій території. Розгляд персональних справ партійної реабілітації значною мірою ускладнювався відсутністю необхідних документів, що вповільнювало політичну реабілітацію. Так, у 1957 р. обласні комітети партії розглянули 11788 персональних справ, а в 1958 р. – 11107 справ. При розгляді 1121 справи партійців, які були виключені із членів КПРС у 1937-1938 рр., – 934 особи були політично реабілітовані. Із 1901 члена КПРС, виключених з партії за перебування в полоні або на окупованій території, відновлена партійність 1198 особам, або 63 відсоткам, які звернулися до партійних комітетів [57, арк. 9-10].

Частина репресованих у партійному сенсі були реабілітовані посмертно. У переважній більшості це колишні представники партійно-державного керівництва. Їхня політична реабілітація відбувалася з важким

подоланням бюрократичних перешкод. Підтвердженням може слугувати реабілітація голови РНК УРСР П. Любченка, який у ході пленуму ЦК Компартії України, що розглядав питання "Про буржуазно-націоналістичну антирадянську організацію колишніх боротьбістів і зв'язок із цією організацією П. П. Любченка", покінчив життя самогубством.

Голова партійної Комісії ЦК Компартії України в листопаді 1959 р. інформував, що П. Любченко за сфальсифікованими органами НКВС матеріалами обвинувачувався у зраді Батьківщини. Підставою стали обвинувачення, сфабриковані свідчення заарештованих працівників різного керівного рівня: Хвилі, Трїліського, Войцехівського, Тарана, Межуєва та інших, що обвинувачувалися в належності до буржуазно-націоналістичної організації. До цієї організації також зарахували Порайка, Маркітана, Якіра, Попова та Полоза [57, арк. 31].

За перевітками органів прокуратури в 1956-1957 рр. були припинені кримінальні справи щодо обвинувачень названих осіб. Їх реабілітовано в судовому і партійному порядку. На підставі цих висновків лише через два роки Партійна комісія ЦК КП України порушила клопотання щодо посмертної реабілітації в партійному порядку П. Любченка [57, арк. 31-32].

Реабілітаційна робота за заявами репресованих та їхніх родичів окреслила проблему, вирішення якої залежало від строку давності розгляду кримінально-слідчих справ. Адже з часу проведення слідчих дій, прийняття судових рішень за кримінальними справами пройшло понад 25-30 років. Враховуючи часові обставини, КДБ при Раді Міністрів СРСР звернувся в Прокуратуру СРСР з обґрунтуванням обставин, які за давністю часу унеможливлювали прийняття правильних рішень при перевірці фактів, через те, що свідки за такого роду справами або померли, або, будучи допитаними, не в змозі відтворити реальні події того часу, а необхідні архівні документи найчастіше виявлялися втраченими або не містили необхідних даних.

Слідчі органи, які були залучені до перевірки архівно-слідчих справ, не в змозі були отримати достовірні дані про вчинені раніше злочини й

вимушені, як правило, припиняти кримінальні провадження за справами через відсутність доказів для передачі матеріалів до суду [150, арк. 1]. За архівно-слідчими справами, порушеними в 1920-х – початку 1930-х рр., важко було вирішити питання про винуватість раніше засуджених осіб.

КДБ при Раді Міністрів СРСР вважав, що це може призвести до небажаних наслідків політичного, правового й економічного порядку. По-перше, не були винятковими випадки реабілітації дійсно ворогів Радянської держави, а разом з ними й інших осіб, що вчинили "злочини", але були залучені за суміжними справами. По-друге, неправильно реабілітовані, що залишилися в живих, або родичі померлих серед свого оточення, безсумнівно, формуватимуть певну громадську думку. По-третє, ці незаконно реабілітовані беззаконно одержать від держави не тільки відшкодування вартості конфіскованого майна, а й певні права, пов'язані з фактом реабілітації.

Враховуючи практику попередніх років щодо організації та проведення відновлення в правах жертв політичних репресій, головою КДБ СРСР внесена пропозиція, як правило, не проводити перевірку за архівно-слідчими справами, порушеними до 1935 р., а приймати їх до провадження лише у разі виникнення серйозних по-новому відкритих обставин [150, арк. 5].

Робота з архівними кримінальними справами при розгляді і вирішенні запитів петиційного характеру сприяла усуненню виявлених недоліків та помилок, які допускалися головним чином через недостатню увагу при розгляді скарг, а іноді через формальний підхід при вивченні матеріалів архівно-слідчих справ. Так, у вересні 1958 р. Прокуратурою УРСР була залишена без задоволення скарга про реабілітацію А. Федорова, засудженого в 1936 р. за обвинуваченням в антирадянській агітації на підставі показань чотирьох свідків. Він винним себе не визнав, а в скарзі вказав про необ'єктивність слідства при розгляді його справи, зауваживши, що з двома свідками в нього були неприязні стосунки. Прокуратурою республіки ці докази засудженого були залишені поза увагою.

Після звернення А. Федорова в Прокуратуру СРСР була проведена перевірка, передопитані названі двоє свідків. Один з них підтвердив заяву засудженого про необ'єктивність слідства і повідомив, що його свідчення в 1936 р. були записані неправильно. Інший свідок засвідчив, що відмічених у протоколі допиту фактів антирадянських розмов засудженого не пам'ятає. Одночасно ним було заявлено: "антирадянською людиною я характеризувати Федорова не можу". За протестом Прокурора СРСР у січні 1959 р. ця справа була припинена Верховним судом УРСР [113, арк. 12-13].

Такі факти дають підстави стверджувати, що при уважному розгляді конкретної скарги були всі підстави для правового розв'язання питання, і навпаки, недбале ставлення до заяв призводило до прийняття помилкових рішень. Разом з тим спостерігалися випадки, коли прокурорські працівники, незалежно від існуючих в архівно-слідчих справах матеріалів, призначали складні перевірки з передопитом свідків і засуджених та допитом нових осіб, тоді як за матеріалами справ було очевидно, що обвинувачені особи засуджені без будь-яких на те підстав і, безсумнівно, підлягали реабілітації. Наприклад, 31 грудня 1937 р. "трійкою" УНКВС без порушення кримінальної справи засуджено Е. Устенка. Після рішення позасудового органу 4 січня 1938 р. був оформлений його арешт і впродовж дня сфальсифіковані матеріали слідчої справи, із залученням протоколів допитів чотирьох свідків, які підтвердили антирадянські виступи засудженого. При перегляді справи в 1958 р. два свідки були передопитані. Їх свідчення не підтвердилися. Інших свідків передопитати не було змоги.

Прокуратурою Черкаської області був внесений протест про припинення кримінальної справи проти Е. Устенка. Президія Черкаського обласного суду відхилила протест. Заступник прокурора Української РСР І. Ардеріхін не підтримав протест прокурора області до Верховного Суду СРСР через те, що передопитані свідки при перевірці справи заявили, що за давністю часу не пам'ятають фактів, про які раніше давали свідчення. Це твердження не відповідало дійсності. Один із свідків – Бараненко, двічі

передопитаний в 1958 р., заявив, що засудженого Е. Устенка взагалі не знає і за його справою не допитувався. Інший свідок – Очеретін – засвідчив, що обставин, за яких складався протокол допиту в 1938 р., не пам'ятає і не знає таких випадків, щоб Устенко займався антирадянською агітацією і сам не чув від нього антирадянських розмов. Висновок прокуратури УРСР про відсутність підстав для перегляду цієї справи визнаний неправильним. За протестом Прокуратури СРСР Верховний Суд УРСР 2 грудня 1958 р. розглянув справу Е. Устенка і реабілітував його [113, арк. 21-22].

Для усунення недоліків, активізації роботи реабілітаційного характеру прокуратура УРСР в червні 1959 р. започаткувала нововведення, яке значною мірою сприяло покращанню кваліфікованого розгляду архівно-слідчих справ. Обласним прокуратурам, у провадженні яких перебувала велика кількість нерозглянутих справ, пропонувалося залучати кваліфікованих працівників з інших відділів, міських і районних прокуратур. Одночасно дозволялося направляти нескладні справи на перевірку міським, районним і міжрайонним прокурорам з детальними вказівками організації перевірок. Прокурори областей зобов'язувалися систематично перевіряти у кожного слідчого і співробітника УКДБ, який займався перевіркою архівно-слідчих справ, стан виконаної роботи. При виявленні недоліків визначалися конкретні заходи для їх усунення і активізації перевірки справ та скарг по суті [113, арк. 37-38].

Архівні матеріали дозволяють зауважити, що в 1955 – 1962 рр. половина репресованих, засуджених позасудовими органами до вищої міри покарання, були реабілітовані. Їхнім родинам відповідно до директиви голови КДБ при Раді Міністрів СРСР від 24 серпня 1955 р. не повідомляли дійсні дати та причини смерті ув'язнених. Обліково-архівні відділи УКДБ областей в усній формі повідомляли, що засуджені були позбавлені волі на 10 років виправно-трудогих таборів без права листування і померли в місцях ув'язнення. Цими діями керівництво держави намагалось приховати жахливі наслідки репресій.

Повідомлення про смерть розстріляних осіб за рішенням позасудових

органів, із зазначенням у документах вигаданих строків їхнього перебування в місцях позбавлення волі, ставило членів сімей при встановленні пенсій у нерівні умови із членами сімей, родичі яких були розстріляні за вироком суду. Зважаючи на ці обставини, голова КДБ В. Семичастний 26 грудня 1962 р. подав у президію ЦК КПРС пропозиції, узгоджені з Прокуратурою та Верховним Судом СРСР про доцільність при подальшому розгляді запитів громадян повідомляти дійсні обставини смерті їхніх родичів, засуджених у позасудовому порядку до розстрілу. Ці повідомлення не розповсюджувалися на тих страчених в'язнів, стосовно яких вони були подані за раніше встановленим з чинним до 1963 р. порядком розгляду заяв репресованих.

Президія ЦК КПРС погодилася із пропозиціями і 15 лютого 1963 р. прийняла постанову "Про зміни в порядку надання відповідей на запити громадян про долю репресованих, засуджених до вищої міри покарання". За цим документом, повідомлення громадян про дійсні причини смерті засуджених осіб надаватиме право членам сімей, які мають підстави на пенсійне забезпечення у разі втрати годувальника, порушувати клопотання про призначення пенсій за пільговими умовами як родичам осіб, які померли від трудового каліцтва або загинули при виконанні службових обов'язків [380, с. 418].

Зміни у суспільно-політичному житті, започатковані реабілітаційними заходами, зумовлювали ліквідацією наслідків тоталітарного режиму. Це сприяло формуванню відповідної системи роботи правоохоронних органів, які забезпечували правові підстави юридичної реабілітації. Запровадження політичної та публічної реабілітації репресованих відбувалося в обмежених масштабах.

Своєї юридичної та публічної реабілітації за життя не дочекався викладач Херсонського педінституту, письменник С. Божко, який у 1938 р. на підставі статей 54⁸, 54¹⁰ ч. 2, 54¹¹ був засуджений Особливою нарадою при НКВС СРСР до 5 років виправно-трудова таборів. Пройшовши тортури

таборів, фронтовими шляхами Великої Вітчизняної війни, він помер несподівано й трагічно в 1947 р., захворівши на шахті в Донбасі.

У петиційній заяві сина С. Божка, яка була направлена 4 квітня 1960 р. прокурору Херсонської області щодо відновлення справедливості до його батька, було викладене прохання, у якому зазначалося: "... для перевидання літературних творів ... вимагається надання офіційних документів про реабілітацію. Прошу видати мені таку довідку" [428, с. 166]. 24 серпня 1960 р. С. Божка було реабілітовано [428, с. 168]. Пізніше відбулася публічна реабілітація, твори письменника почали публікуватися.

Ініціаторами публічної реабілітації, як правило, виступали творчі спілки, громадські організації, окремі особи. Зокрема, група ветеранів партії Стасова, Петров, Карпінський, Руденко, Терехов, Гопнер та Снігов 27 грудня 1961 р. направили звернення М. Хрущову про публічну реабілітацію колишнього наркома освіти УСРР М. Скрипника. Ініціативна група характеризувала його як відданого державного діяча, що присвятив своє життя служінню Батьківщині. У 1933 р., коли були заарештовані декілька працівників Наркомату освіти УСРР і розпочалися на нього нападки і наклепи, він покінчив життя самогубством. Значно пізніше на його адресу стали надходити обвинувачення, а в 1937 р. про нього заговорили як про ворога народу.

У зверненні зауважувалось: "Заарештовані у свій час працівники Наркомату освіти й оголошені шпигунами зараз реабілітовані, а ім'я Скрипника до цих пір під забороною, Головліт його викреслює зі статей, праці його в закритому фонді. Тепер цілком зрозуміло, що він був доведений до відчаю фактом арешту "шпигунів" у його апараті, як тепер з'ясувалося для багатьох".

Ветерани вважали за необхідне "відзначити 90-річчя М. Скрипника в центральній та республіканській пресі, провести збори, видати його біографію та вибрані твори, а також присвоїти його ім'я навчальним закладам або іншим культурним установам" [338, с. 370].

Пропозиція ветеранів не залишилася поза увагою. Президія ЦК КПРС 22 січня 1962 р. прийняла постанову, у якій у зв'язку з відзначенням 25 січня 1962 року 90-річчя від дня народження М. Скрипника пропонувалося:

1. Опублікувати статті в газетах "Правда", "Известия", "Правда України", "Радянська Україна".
2. Доручити ЦК КП України і Раді Міністрів УРСР розглянути питання Про увічнення пам'яті М. О. Скрипника та видати його вибрані твори [242, с. 815].

Необхідно зазначити, що реабілітаційні заходи щодо поновлення прав жертв політичних репресій, починаючи із середини 1960-х рр., в організованому порядку призупинилися. За твердженням голови КДБ СРСР В. Чебрикова, до 1962 р. із числа репресованих було реабілітовано 1 млн. 198 847 осіб [302, с. 77].

Викладені матеріали дають підстави стверджувати:

- XX з'їзд КПРС, доповідь М. С. Хрущова "Про культ особи і його наслідки" стали очищувальними діями для всього суспільства. Сумління кожного громадянина в той час піддавалися болісному аналізу відчуття безправ'я, приниження та насильства. Це зобов'язувало партійно-державне керівництво активізувати реабілітаційну роботу безневинно репресованих. Вагомий внесок у справу реабілітації здійснили місцеві комісії, робота яких була підпорядкована Президії Верховної Ради СРСР, які проводили перегляд кримінальних справ щодо осіб, засуджених за політичні, посадові та господарські злочини. Враховуючи досвід роботи попередніх комісій, які працювали з травня 1954 по березень 1956 рр., переглядаючи архівно-слідчі справи спеціальної підсудності, сформовані місцеві комісії більш чітко й організовано проводили реабілітаційну роботу, отримуючи від Центральної комісії Верховної Ради СРСР методичні та практичні рекомендації з нормативно-правової роботи щодо конкретних випадків реабілітації;

- реабілітаційні заходи не завершувалися діяльністю місцевих комісій Президії Верховної Ради СРСР. Перегляд архівно-слідчих справ щодо

"державних злочинів" на підставі політичних та правових актів (додаток Б) продовжували правоохоронні та судові органи, які цілеспрямовано переглядали кримінальні справи лише тих репресованих, від яких надходили скарги або заяви їх рідних та близьких. На цьому етапі до відновлення в правах репресованих громадян активно підключалися творчі спілки, громадські організації, ініціюючи повернення чесних імен жертв політичного терору;

- на вирішення проблем реабілітаційного характеру суттєвий вплив мав суб'єктивний фактор, який проявлявся в упереджених діях працівників правоохоронних органів, які в минулому брали безпосередню участь у репресіях, а за обставин хрущовської "відлиги" залучались до проведення реабілітаційних заходів. Сформований стереотип дій на пошук "ворогів народу" не сприяв активізації реабілітаційного процесу, а за будь-яких обставин гальмував його, вишукуючи різноманітні мотиви та найменші можливості перешкодити відновлення в правах репресованих громадян;

- хоча в республіці активно проходив процес реабілітації репресованих, політична реабілітація (відновлення членства в партії) проводилася дуже стримано. Лише після прийняття постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 29 червня 1956 р. "Про усунення наслідків грубих порушень законності стосовно колишніх військовополонених і членів їхніх родин" партійні органи стали більш активно розглядати апеляційні заяви виключених із партії комуністів, що позитивно позначилося на проведенні політичної реабілітації;

- активна зацікавленість та участь творчих, громадських організацій у відновленні доброго імені, репутації безпідставно обвинуваченої людини започатковувала в суспільстві публічну реабілітацію, яка передусім стосувалася державних та партійних керівників, діячів науки та культури.

РОЗДІЛ 4

ХАРАКТЕРНІ РИСИ РЕАБІЛІАЦІЇ

У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1960-х – СЕРЕДИНІ 1980-х РР.

Започаткована після XX з'їзду КПРС лібералізація суспільно-політичних процесів сформувала відповідні умови для масового відновлення справедливості щодо жертв політичних репресій. Свідчення цих змін відображені у сформованій нормативно-правовій базі, яка стала підставою для звільнення з місць позбавлення волі ув'язнених громадян.

Звільнившись із заслання та таборів, жертви політичних репресій відразу відчули певний осуд, зневагу та підозріле ставлення оточення, у тому числі керівників різного рівня. Цьому сприяла система паспортизації, яка дозволила виділити репресованих із загальної маси населення, контролюючи їх розселення. Здійснювалося це з допомогою системи шифрів, зазначених у паспортах через двобуквені серії. За шифрами паспорта визначалась не тільки осудність його власника, але й статті (політичні, господарські або кримінальні), за якими він був позбавлений волі [607, с. 18-22].

Більшість репресованих, звільнених з ув'язнення, залишилися без житла, власного майна, грошових заощаджень та інших життєво необхідних матеріальних цінностей. Саме ці обставини змушували реабілітованих громадян та звільнених спецпоселенців звертатися до органів державної влади з проханням повернення майна, цінностей, вкладів, конфіскованих в результаті незаконних репресій, а також про відновлення трудового стажу за час перебування на засланні або в ув'язненні.

Уся складність реалізації зазначених проблем визначалась не лише в розробці та прийнятті відповідних правових актів, а й самою процедурою повернення власності. Адже вилучення майна та цінностей проводилося за різними підставами: за судовими вироками, при виконанні вироків військових трибуналів, за постановами слідчих та позасудових органів, за рішеннями МВС, місцевих органів влади (у більшості випадків описи конфіс-

кованого або вилученого майна та цінностей не збереглися).

Розв'язання цих надзвичайно складних завдань вимагало від органів партійно-державної влади створення належних соціально-економічних умов реабілітованим, у першу чергу забезпечення їх житлом та працевлаштуванням за фахом, необхідними соціальними гарантіями.

4.1. Плани та реалії соціальної адаптації жертв політичних репресій

Одним із перших документів, в якому зазначалися шляхи реалізації назрілих соціальних проблем реабілітованих, стала постанова Ради Міністрів СРСР від 8 вересня 1955 р. за № 1655 "Про трудовий стаж, працевлаштування та пенсійне забезпечення громадян, необґрунтовано притягнутих до кримінальної відповідальності та згодом реабілітованих" [247, с. 167-169].

Цей утаємнений документ, який не публікувався, визначав порядок нарахування пенсій, трудового стажу та компенсаційних витрат громадянам, які були безпідставно притягнені до кримінальної відповідальності, а згодом звільнені та реабілітовані. Зокрема, в ньому було визначено, що час перебування в ув'язненні, заслання безпідставно позбавлених волі і в подальшому звільнених у зв'язку з припиненням кримінальної справи або за виправданням суду зараховувався як до загального трудового стажу, так і до стажу роботи за фахом. Строк перебування в ув'язненні зараховувався до безперервного трудового стажу за умови, що перерва між днем реабілітації або звільнення з ув'язнення, заслання і днем влаштування на роботу не перевищувала шести місяців. Виконкоми рад отримали розпорядження щодо обов'язкового прийому реабілітованих на роботу з видачею їм трудових книжок та внесенням до них запису про загальний стаж роботи [381, с. 168].

За постановою передбачалася виплата двомісячної заробітної плати за колишнім місцем роботи, виходячи з чинної на день звільнення місячної ставки займаної посади або ставки іншої аналогічної посади. У разі відсутності підприємства або установи, в якій працював реабілітований,

двомісячну заробітну плату виплачував правонаступник або відповідне міністерство. При посмертній реабілітації двомісячна заробітна плата виплачувалася сім'ї незаконно репресованого. На реабілітованих поширювалися пільги, які встановлювалися для працівників підприємств та установ районів Крайньої Півночі та віддалених місцевостей, які прирівнювалися до цих регіонів, за умови, що вони залишалися після звільнення працювати у тих же підприємствах та установах. Зазначений строк зараховувався звільненим до загального стажу роботи з урахуванням названих пільг. Призначення пенсій реабілітованим проводилося за наявності необхідного стажу та при досягненні певного віку, незалежно від того, чи працювали громадяни після звільнення з місць ув'язнення або заслання. Надавалася можливість визначати розмір пенсії, виходячи із заробітної плати, яку отримували громадяни на посаді до арешту або відповідно до іншої аналогічної посади. У разі посмертної реабілітації громадян їх сім'ям призначалися пенсії як таким, що втратили годувальника [381, с. 169].

Постанова врегульовувала правовідносини між реабілітованими, владними структурами та трудовими колективами, в яких вони працювали до ув'язнення, і слугувала підставою для зняття гострих питань працевлаштування та пенсійного забезпечення. Водночас утаємненість документа призвела до необізнаності на місцях, а це відобразилося на роботі відповідальних працівників, які неспроможні були надати ґрунтовні консультації звільненим громадянам, що породжувало скарги до республіканських та центральних органів. Так, реабілітований громадянин В. Остапенко з Мало-Висковського району Кіровоградської області вимушений був звертатися в редакцію газети "Правда" за роз'ясненням підстав виплати двомісячної допомоги після звільнення з місць позбавлення волі та встановлення трудового стажу для отримання пенсії [3, арк. 7].

Звільненим з ув'язнення надавалося право на позачергове отримання житла. Вирішення цього питання знаходилося в компетенції виконавчих комітетів і було досить важливим, оскільки після звільнення більшість

репресованих фактично стали бездомними, за роки ув'язнення переважна більшість з них втратили рідних та близьких. Проте на місцях житлові питання вирішувалися досить складно. У кращому стані при вирішенні цієї проблеми перебували реабілітовані інваліди, яким Міністерство соціального забезпечення УРСР надавало місця в будинках інвалідів [381, с. 170].

Безперечно, постанова "Про трудовий стаж, працевлаштування та пенсійне забезпечення громадян, необґрунтовано притягнутих до кримінальної відповідальності та згодом реабілітованих" окреслила коло проблем, які необхідно було вирішувати, надаючи соціальні права та гарантії громадянам, що постраждали від свавілля тоталітарного режиму. На практиці реалізація цих завдань проводилася повільно, а подекуди навіть і формально. Давались взнаки не лише відсутність необхідних засобів, але й вороже ставлення до реабілітованих. Навішані ярлики "ворог народу", "контрреволюціонер" ставали на перешкоді при розв'язанні завдань на будь-яких рівнях. Задекларовані постановами, указами та іншими правовими актами норми входження реабілітованих громадян у русло суспільного життя досить часто не виконувалися місцевими органами. Їх шлях до адаптації в суспільному житті був досить тривалим та складним.

Як переконаємося з доповідної записки секретаря Харківського обкому КП України, станом на квітень 1956 р. в область прибуло 54 особи реабілітованих у зв'язку з безпідставним засудженням у 1937 - 1938 рр. З їхнього числа 35 звільнених із ув'язнення працевлаштовано, у 17-ти – оформлені всі документи для отримання пенсій, 25 осіб отримали двомісячну грошову допомогу. Сім'ї 16 померло реабілітованих громадян отримали аналогічну грошову допомогу [51, арк. 38]. У той же час у Дніпропетровську область із місць позбавлення волі прибуло 34 особи, які були репресовані в кінці 1930-х років. З них 30 осіб працевлаштовано, у 15-ти – оформлені пенсії. Видана двомісячна грошова допомога 18 реабілітованим за попереднім місцем їхньої роботи, решті 16 особам оформлялася така допомога. Рішеннями райвиконкомів 13 реабілітованим надано позачергове житло [51, арк. 39].

Архівні матеріали Київського обкому партії розкривають складність цієї роботи при вирішенні проблем 146 реабілітованих, які прибули на поселення в м. Київ. Так, житлова проблема була вирішена для 52 осіб та ще 35 колишніх політрепресантів були взяті на квартирний облік. Лише кожному п'ятому були призначені пенсії. Характерною ознакою в діяльності райкомів партії, райвиконкомів був недостатній контроль за працевлаштуванням. Лише кожний другий реабілітований був працевлаштований, кожний третій – отримав позачергово житло [51, арк. 36]. Реабілітовані відчували себе нещасними, їхніми проблемами ніхто не переймався. Саме в таку ситуацію потрапили жителі Сталінського району м. Києва Я. Волошин, член КПРС з 1905 р., та його син О. Волошин, член КПРС з 1923 р., що повернулися з ув'язнення. Після їхньої реабілітації, як у кримінальному, так і в партійному порядку через зволікання радянських органів вони поневірилися як бездомні, яким до того ж тривалий час не призначали пенсії [51, арк. 37].

Випадки байдужого ставлення до реабілітованих та їхніх сімей з боку партійно-державних органів на місцях були звичайним явищем. Ці висновки переконливо підтверджують заяви, що надходили в прокуратуру Вінницької області. Тут зазначену категорію населення не завжди зустрічали із співчуттям та підтримкою. Далеко не всі реабілітовані, їхні сім'ї мали змогу отримати передбачену законом двомісячну грошову компенсацію. Так, реабілітований Берштейн, який працював до арешту завідувачем загального відділу облвиконкому, та Трачук, колишній директор однієї із шкіл міста Вінниці, отримали грошову допомогу лише після втручання обласної прокуратури. Дружина репресованого директора школи із села Заливанщина Калинівського району, Білоус Олена, більше трьох місяців не могла отримати грошову компенсацію через бездіяльність посадових осіб. Спочатку районний відділ народної освіти запропонував їй представити документи, які б підтверджували шлюбні стосунки з Білоусом, а коли вони були надані, повідомив, що очікує відповіді з Міністерства освіти, і грошей не видав [82, арк. 6].

Зміни політичного життя, започатковані в СРСР, не залишилися непоміченими в суспільстві. Відстежувалася стабільна тенденція зростання кількості звернень та скарг до державних установ, партійних структур, комісій та органів, що займалися реабілітацією з конкретними проханнями поновлення прав репресованих. У цих заявах та листах відмічалися випадки бездушності з боку партійних, радянських, господарських і правоохоронних органів, які виявляли перестраховку у вирішенні питань репресованих громадян, не надавали їм допомоги в працевлаштуванні, не вирішували їхнє забезпечення житлом та зволікали з пропискою за місцем попереднього проживання, не надавали допомоги в організації лікування, оформленні пенсій, а також у розв'язанні інших соціально-побутових проблем.

Архівні матеріали дають нам підстави стверджувати, що вирішення питань соціальної адаптації жертв політичних репресій значною мірою залежали від діяльності партійно-державних органів, їхньої відповідальності при розв'язанні проблем реабілітованих. У роботі цих органів відстежувалася настороженість до колишніх репресованих, особливо до реабілітованих громадян із Західної України. Саме тому працівники партійних та державних установ Бродівського району Львівської області намагалися зустрітися з кожним реабілітованим для з'ясування їхнього ставлення до радянської влади, визначення ідеологічних уподобань. Після з'ясування таких питань їм пропонувалася відповідна робота [49, арк. 253]. До прикладу, керівництву заводу "Львівсільмаш" було рекомендовано залучити до трудової діяльності 61 особу з колишніх репресованих, що повернулися з місць ув'язнення [49, арк. 152]. У Глинянському районі цієї області після з'ясування ставлення до процесу радянзації в регіоні 256 реабілітованих учасників оунівського підпілля були працевлаштовані в різних галузях народного господарства.

Зважаючи на надзвичайно обширний спектр діяльності при вирішенні проблем політичного, економічного, соціального та культурного характеру в області, керівництво Львівщини прагнуло вникати у невирішені проблеми реабілітації оунівців. Зокрема, 11 серпня 1956 р. на засіданні секретаріату

обкому партії розглядалося питання "Про заходи щодо залучення до громадськокорисної праці і виховання громадян, що прибули з місць ув'язнення". У прийнятій постанові були розроблені конкретні заходи щодо оперативного поліпшення цієї роботи. А у вересні того ж року на бюро секретарі райкомів звітували про хід виконання постанови секретаріату [49, арк. 153].

З боку державних та партійних органів Хмельницької області було прийнято низку конкретних заходів щодо виконання постанови Ради Міністрів СРСР "Про трудовий стаж, працевлаштування та пенсійне забезпечення громадян, необґрунтовано притягнутих до кримінальної відповідальності та згодом реабілітованих". Запроваджені заходи та конкретна робота уможливила працевлаштувати 2595 осіб із майже 3 тисяч, які повернулися з місць позбавлення волі в 1955-1956 рр.

Більшість з реабілітованих брали активну участь у громадському житті підприємств, установ, колгоспів та МТС. Зокрема, в артілі ім. Леніна м. Хмельницького працювала колишня засуджена Т. Коваль, яка систематично виконувала норми виробітку на 120-130 відсотків. У будівельному управлінні №1 працювали теслями Г. Гриченюк і І. Крос, які щомісячні завдання виконували на 110-115 відсотків. Їх відзначали як кращих виробничників на зборах трудового колективу та в стінній газеті [101, арк. 42].

Колишні ув'язнені А. Чавалаха та Д. Гандзюк, які працювали в колгоспах ім. Кірова та ім. Молотова Ярмолинецького району, були призначені на посади бригадирів городніх бригад. Амністований А. Атаманець працював вчителем Новоселицької середньої школи цього ж району і редагував загальноколгоспну стінну газету. Добре зарекомендував себе на посаді слюсаря Сатанівського заводу Л. Махуля. Вищезгадані та багато інших осіб у минулому репресованих, що повернулися з ув'язнення на місця постійного проживання, намагалися адаптуватися з допомогою односельців, членів трудових колективів до нових умов, відчуті себе рівноправними членами суспільства, віддаючись роботі, прагнучи не згадувати страшні роки табірно-

го життя [101, арк. 43].

Узагальнюючи конкретні прорахунки у вирішенні питань реабілітованих з боку радянських та правоохоронних органів, Прокуратура УРСР інформувала уряд республіки про суттєві недоліки, допущені в роботі багатьох виконкомів місцевих рад депутатів трудящих щодо виконання постанови Ради Міністрів СРСР і ЦК КПРС від 25 жовтня 1956 р. "Про заходи поліпшення роботи Міністерства внутрішніх справ СРСР" і постанови Ради Міністрів УРСР від 16 листопада 1956 р. за № 1390-0044 в частині найшвидшого залучення до суспільнокорисної праці осіб, що були звільненні з ув'язнення. Проведені перевірки давали підстави стверджувати, що в багатьох виконкомах міських і районних рад ніхто конкретно не займався цією роботою, не проводився облік осіб, які поверталися з місць позбавлення волі. Це призводило до того, що значна кількість реабілітованих тривалий час не працевлаштовувалася, дехто з них ставали на шлях здійснення кримінальних злочинів [5, арк. 7].

До прикладу, А. Чернавін із Волинської області писав: "...16 років я перебував у кігтях банди Берії. Заарештований як "ворог народу" в березні 1938 р., а повернувся в січні 1955 р. Верховним Судом СРСР повністю реабілітований, а КПК при ЦК КПРС поновила в лавах партії з відновленням партстажу з 1929 р. Після сибірського заслання був декілька місяців без роботи, а потім "зі скрипом" взяли продавцем книжного кіоску. На цій роботі з успіхом могла працювати дівчина, а мені доцільніше було доручити більш серйозну роботу, використовуючи життєвий та партійний досвід". Про ще складнішу життєву ситуацію оповів у листі до ЦК КПРС харків'янин А. Камфор: "З 1936 р. я був відірваний від сім'ї і терпів митарства, які мали місце при відбуванні строку в трудовому таборі та при перебуванні на засланні. У 1953 р. був реабілітований. З тих пір не можу ніде влаштуватися на роботу за спеціальністю. Упродовж півтора року об'їздив Харківську, Запорізьку та Кримську області і ніде за будь-яких причин не був прийнятий на роботу. Я агроном з вищою освітою і міг би багато зробити корисного для

сільського господарства" [242, арк. 61-62].

У жовтні 1955 р. з місць ув'язнення до Сімферополя прибув Г. Карпов. При спробі влаштуватися на роботу керівники ряду підприємств міста заявляли йому: "Звідкіля прибув, туди й направляйся", - і на роботу не приймали. Лише після втручання Міністерства внутрішніх справ УРСР він був прописаний і влаштований на роботу. Повернувшись з місць позбавлення волі у м. Ворошиловград, реабілітований М. Фадєєв одразу намагався влаштуватися на роботу. Його звернення до дирекції заводу ім. Жовтневої Революції були безрезультатними. При зверненні до адміністрації хлібного заводу № 3 йому знову було відмовлено у працевлаштуванні без будь-яких на те причин. У результаті поневірянь у пошуках роботи, не маючи засобів до існування, М. Фадєєв став на злочинний шлях, пограбував магазин і був заарештований [50, арк. 1-2].

Вирішуючи проблеми працевлаштування, реабілітовані зверталися у відділи кадрів трудових колективів і одразу наштовхувалися на супротив, який виявлявся у відмові в наданні роботи, коли кадровики дізнавалися про їхні життєві долі. Обман і зволікання в чиновницьких кабінетах були відпрацьовані до досконалості. За таких умов колишні ув'язнені вимушені були звертатися до репресивних органів, а представники правоохоронної системи погоджувалися вирішити питання працевлаштування за умов, що реабілітовані "репресують" свою пам'ять. Мемуарна література дає підстави стверджувати, що існував так званий громадський договір, який пропонувався ув'язненим ГУТАБу: "Ми вас звільняємо, допомагаємо вам з працевлаштуванням, деякими пільгами і залишаємо в спокої. За це ви зобов'язані не ставити політичні вимоги і не розголошувати обставини минулого" [494, с. 218].

Обласні комісії, що працювали із середини 1954 р. по березень 1956 р., вивчаючи справи осіб, засуджених за контрреволюційні злочини, та місцеві комісії Президії Верховної Ради СРСР, які розглядали в 1956 р. справи ув'язнених за політичні, посадові та господарські злочини, прийняли багато

рішень щодо звільнення, скорочення строків покарання репресованих. Аналіз матеріалів діяльності цих комісій дав підстави Раді Міністрів Союзу РСР 4 жовтня 1956 р. прийняти постанову за № 1369 "Про трудовий стаж громадян, яким при перегляді кримінальних справ знижена міра покарання". Встановлювалося, що у разі визначення трудового стажу громадянам, яким у зв'язку з переглядом кримінальних справ була знижена міра покарання, час їхнього перебування в місцях позбавлення волі понад встановлений строк зараховувався до загального трудового стажу і до стажу роботи за спеціальністю, за якою громадянин працював до засудження. Дія постанови поширювалась також на громадян, яким міри покарань були знижені при перегляді кримінальних справ до прийняття постанови [254, с. 171].

Враховуючи ускладнення, що мали місце у пенсійному забезпеченні реабілітованих, прагнучи зняти гостроту тих невирішених соціально-побутових проблем звільнених з ув'язнення, Державний комітет Ради Міністрів СРСР з питань праці та заробітної плати за дорученням Ради Міністрів 14 серпня 1957 р. подав роз'яснення щодо вибору можливих варіацій призначення пенсій [335, с. 181-182]. Зокрема, громадянам, які перебували у місцях позбавлення волі та в засланні, при призначенні пенсійного забезпечення надавалося право вибору нарахування пенсійної оплати зі ставки, яка передувала арешту, або з заробітку, що був після ув'язнення чи заслання. У роз'ясненні до постанови передбачалося, що ув'язненим, які відбули покарання і згодом реабілітовані, а також тим, що працювали на виробництві, яке давало право на державну пенсію або на пенсію за пільгами, при поданні відповідних документів зазначений період зараховувався до стажу, який давав право на пенсію, незалежно від характеру роботи, що була до арешту або після звільнення. Пенсійне забезпечення за бажанням реабілітованого могло нараховуватися, виходячи із роботи у виправно-трудовай установі, а заробітна плата за час роботи в цих установах нараховувалася за ставками, які діяли для відповідних категорій робітників і службовців цих установ.

Чимало петиційних заяв реабілітованих свідчили про неможливість набуття ними необхідного трудового стажу через перебування в ув'язненні. Це спонукало Державний комітет з праці та соціальних питань СРСР 8 березня 1958 р. підготувати рекомендаційний лист, в якому пропонувалося особам, які були повністю реабілітовані, зараховувати до трудового стажу час перебування у місцях ув'язнення незалежно від того, що вони не працювали як робітники чи службовці до арешту [329, с. 172].

Поширюючи дію постанови Ради Міністрів СРСР від 8 вересня 1955 р. "Про трудовий стаж, працевлаштування та пенсійне забезпечення громадян, необґрунтовано притягнутих до кримінальної відповідальності та згодом реабілітованих", Рада Міністрів СРСР 17 липня 1959 р. прийняла постанову за № 830-370 "Про громадян, необґрунтовано засланих або висланих в адміністративному порядку". Цей документ поширювався на осіб, які були незаконно вислані або перебували на засланні в адміністративному порядку за політичними мотивами. Проте перерахунки щодо названих громадян по зарплаті, відсоткові надбавки за роботу в районах Крайньої Півночі та прирівняних до них віддалених місцевостей, за вислугу років при прийнятті цієї постанови не проводилися. Її дія не поширювалася на громадян, висланих в адміністративному порядку із заборонених місцевостей і прикордонної смуги в порядку провадження паспортного режиму, а також на громадян, які перебували на спецпоселенні [247, с. 169-170].

Лише через п'ять років (20 жовтня 1964 р.) за рішенням Державного комітету з питань праці та заробітної плати реабілітованим, які відбули покарання в районах Крайньої Півночі та прирівняних до них місцевостях, час перебування в ув'язненні зараховувався до трудового стажу в пільговому порядку [420, с. 171].

Вирішуючи правові питання щодо трудового стажу, пенсійного забезпечення реабілітованих громадян у 1955 – 1964 рр., держава прагнула певною мірою покращити як моральне, так і матеріальне становище тих її громадян, які пройшли через тортури сталінських таборів, пережили злидні

заслання та поневіряння виселенців. Формально держава вирішила ці завдання, але низка проблем, що були пов'язані з реалізацією питань: за короткий термін провести працевлаштування, забезпечити житлом та повернути конфісковане майно – залишилася нерозв'язаною.

Задеклароване державою право повернення реабілітованих до нормального життя місцева влада неспроможна була реалізувати. Про це засвідчували численні листи, що надходили у вищі партійно-державні інстанції. Узагальнені проблеми реабілітованих були викладені у записці загального відділу ЦК КПРС від 5 квітня 1956 р. "Про листи реабілітованих громадян із скаргами на незадовільне вирішення питань щодо відновлення їх прав, працевлаштування і соціально-побутових потреб" [242, с. 59-63]. На підставі цього документа та записки голови КДБ при Раді Міністрів СРСР І. Серова і заступника міністра фінансів СРСР В. Гарбузова 12 листопада 1956 р. був підготовлений лист "Про порядок розрахунків щодо повернення реабілітованим громадянам конфіскованого в них майна", який передбачав порядок відшкодування вартості майна відповідно до чинного законодавства.

В окремих випадках, коли реабілітовані громадяни або їхні спадкоємці зверталися із заявами про низьку оцінку майна, що їм раніше належало, фінансові органи союзних, автономних республік, крайових, обласних і міських у містах республіканського підпорядкування зобов'язувалися провести перевірку обґрунтованості направлених заяв на підставі документів первинної оцінки вилученого або конфіскованого майна, отриманої від райторгфінвідділів або органів КДБ разом із представниками відповідних органів Міністерства торгівлі.

При виявленні явно занижених цін на майно фінансовим органам разом із представниками Міністерства торгівлі дозволялося, як виняток, зробити переоцінку майна відповідно до рівня чинних державних роздрібних цін з урахуванням його зносу. Виплата різниці між заново встановленою ціною майна й сумою, раніше вирученою від його реалізації, проводилася райторгфінвідділом за вказівкою фіноргану, що проводив переоцінку, за

рахунок коштів союзного бюджету. Заяви реабілітованих громадян про переоцінку конфіскованих у них дорогоцінних металів, дорогоцінних каменів і виробів з них, а також годинників розглядалися Управлінням дорогоцінних металів Міністерства фінансів СРСР [396, с. 173].

У разі, коли при розгляді заяв реабілітованих громадян у них не було документів щодо вилучення або конфіскації майна та цінностей, створювалися відповідні комісії, до складу яких входили представники міністерств фінансів, торгівлі республіки та КДБ при Раді Міністрів УРСР.

Заяви про відшкодування вартості вилученого у репресованих майна й цінностей відділами й управліннями центрального апарату НКВС-МДБ СРСР розглядала комісія в складі: заступника міністра фінансів СРСР, заступника голови КДБ при Раді Міністрів СРСР, відповідального представника міністерства торгівлі СРСР [396, с. 174].

Органи КДБ на підставі поданих заяв визначали наявність у реабілітованих або їхніх родичів відомостей про вилучене майно. Шляхом опитування свідків встановлювалась вартість майна, цінностей, сума коштів і вартість облігацій державних позик, вилучених під час репресій. Зазначені матеріали представлялися на розгляд комісій, які визначали розміри виплат компенсацій за майно і цінності, а також суму повернення грошей і облігацій державних позик.

Внески, сума акредитивів, а також здані на зберігання в ощадкасу облігації державних позик підлягали поверненню за умов, якщо сума внесків, акредитивів або облігацій, що зберігалися в ощадкасі, підтверджувалася будь-якими наявними документами в ощадних касах, управліннях держощадкас і держкредиту, фінансових органів і органів КДБ і МВС. При визначенні розміру майнової компенсації комісії виходили з чинного на момент розгляду рівня преїскурантних роздрібних цін, з урахуванням зносу [396, с. 175].

Оплату виробів з дорогоцінних металів, каменів і перлин, а також годинників усіх систем і марок проводили стосовно до чинних цін із

знижкою 25-ти відсотків зносу. Імпортні годинники оцінювалися як годинники вітчизняного виробництва. Дорогоцінні камені, золото, срібло, платина, монети дореволюційного російського карбування, іноземні монети й лом дорогоцінних металів оплачували за цінами Держбанку і державної торгівлі при купівлі цих цінностей у населення [396, с. 175].

Конфісковані грошові суми підлягали поверненню реабілітованим або їхнім родичам з переоцінкою до умов, встановлених грошовою реформою. Замість раніше вилучених облігацій державних позик видавалися облігації тих же позик, але за іншими номерами. Замість облігацій позик, що підлягали конверсії, видавалися облігації державної 2-відсоткової позики 1948 р. за співвідношенням 1 до 3 [396, с. 175].

Установлені комісією дані і рішення про вилучення у репресованих майна оформлялися актом за підписами всіх членів комісії. Один екземпляр передавався фіноргану, представник якого брав участь у роботі комісії, для виплати встановленої суми компенсації за вилучене майно й цінності, повернення грошових сум і облігацій державних позик. Інший екземпляр акта передавався на зберігання в органи КДБ.

Репресованим без документального оформлення конфіскації майна відшкодування вартості незаконно вилучених у них цінностей, а також грошових сум і облігацій державних позик дозволялося проводити за умов подачі заяв про відшкодування впродовж шести місяців з моменту оголошення про їхню реабілітацію.

Повернення вартості вилученого або конфіскованого майна, цінностей, грошових сум, облігацій державних позик і грошових внесків дружині, дітям або іншим родичам помертло реабілітованих громадян проводилося за умов пред'явлення ними у фіноргани (а по внесках – в ощадкаси) належно оформлених документів на право отримання спадщини і повернення сум або облігацій державних позик. Водночас міністерства фінансів союзних і автономних республік, крайових, обласних і міських у містах республіканського підпорядкування відповідно до статті 3 Указу Президії Верховної Ради

СРСР від 10 квітня 1942 р. звільняли спадкоємців реабілітованих громадян від сплати державного мита за видачу посвідчень, які підтверджували їхнє право на спадкування [396, с. 176].

Вирішення соціальних проблем реабілітованих громадян в обсязі повернення незаконно конфіскованого майна зводилося до двох невирішених моментів: по-перше, величезний масштаб конфіскації, який не в змозі була реалізувати держава через її економічний стан; по-друге, відсутність необхідних документів для його оцінки. Як правило, представники репресивних органів не оформляли документів для привласнення речей репресованих. Зазначені фактори практично унеможлилювали справедливе вирішення питання конфіскації широких мас реабілітованих. Керуючись чинними на той час правовими документами, органи влади не могли задовольнити розгляд скарг постраждалих від репресій. Питання ускладнювалися не тільки відсутністю здебільшого будь-яких матеріалів, що засвідчували, яке саме майно було конфісковане та вилучене у репресованих осіб, а й тим, що значна кількість репресованих була засуджена позасудовими органами без належного оформлення необхідних документів, у тому числі актів опису та оцінки майна.

Враховуючи складність цієї ситуації, Міністерство фінансів СРСР у листі від 12 листопада 1956 р. "Про порядок повернення реабілітованим громадянам сум конфіскованих заощаджень" як виняток рекомендувало проводити повернення конфіскованих вкладів беззаконно репресованим і згодом реабілітованим з нарахуванням відсотків на суми, які були конфісковані із моменту перерахування заощаджень до державного доходу й до дня їх повернення [247, с. 179].

Для реалізації цих завдань потрібні були конкретні рекомендації вищих органів. З цією метою 3 травня 1957 р. Міністерство фінансів та Міністерство внутрішніх справ СРСР підготували лист за № 31-435с/149с, який обумовлював підстави утворення спеціальних комісій із представників органів МВС та обласних фінансових відділів, що з'ясовували організаційні

моменти щодо повернення вилученого майна і заощаджень за постановами Особливої наради. Наступним документом, який визначав порядок перевірки заяв реабілітованих громадян та їхніх спадкоємців, був лист Міністерства юстиції СРСР від 5 серпня 1957 р. за № 1/111с [247, с. 180]. Лист передбачав повернення конфіскованого або вилученого органами КДБ майна та цінностей у тому разі, коли не збереглися які-небудь документи щодо їхньої конфіскації. Керуючись зазначеним листом, органи КДБ установлювали факт вилучення майна, визначали найменування, кількість і стан конфіскату й лише після цього подавали матеріали на розгляд комісії при обласних фінвідділах у складі представників фіноргану, КДБ і Мінторгу. Після відновлення комісіями опису та вартості конфіскату справи розглядалися в суді за участю прокурора, представників фінансових органів та торгових організацій, а в разі необхідності – за участю експертів [247, с. 181].

Доцільно відзначити, що лист Міністерства фінансів СРСР та Військової колегії Верховного Суду СРСР від 28 листопада 1958 р. за № 31-173/с/01672 багато в чому дублював документи, які передбачали повернення конфіскованого та вилученого майна реабілітованим громадянам, хоча мав конкретну спрямованість щодо регламентації процесу розгляду заяв реабілітованих, майно яких свого часу було незаконно конфісковане за вироками військових трибуналів. Лист передбачав діяльність голів військових трибуналів, у провадженні яких перебували кримінальні справи або в яких вони були під наглядом. Визначалися підстави розгляду заяв та інших наявних документів реабілітованих громадян або їхніх родичів, а через опитування свідків установлювався характер вилученого й конфіскованого майна [247, с. 181-182]. Іншим листом голови Військової колегії Верховного Суду СРСР від 10 лютого 1959 р. обумовлювалася дія голови військового трибуналу щодо комісії відповідного фінансового органу при розгляді матеріалів, здобутих в процесі перевірки заяв репресованих та їхніх родичів при поверненні конфіскованого майна [350, с. 183-184].

Розглядаючи заяви стосовно повернення конфіскованого та вилученого

майна 31 березня 1960 р., КДБ при Раді Міністрів СРСР направив рекомендації, згідно з якими органи держбезпеки за матеріалами архівно-слідчих справ установлювали, яким органом винесене рішення щодо конфіскації майна, і направляли заяви громадян з кримінальними справами на розгляд судів або військових трибуналів. У разі, коли в припинених кримінальних справах на осіб, засуджених військовими трибуналами або судами, були дані про вилучення або конфіскацію органами держбезпеки матеріальних цінностей, питання відшкодування вартості вирішували органи держбезпеки згідно з листом Мінфіну СРСР і КДБ при Раді Міністрів СРСР від 12 листопада 1956 р. № 31-1283/3с/137с [421, с. 184-185].

У ході реабілітаційних заходів від судових органів республіки надходило чимало запитань щодо порядку повернення реабілітованим особам конфіскованого майна або його вартості у тому разі, коли в кримінальних справах не виявляли описів та документів про реалізацію вилученого майна, хоча насправді конфіскація була проведена. При цьому роз'яснення щодо дій судів подано в листі начальника управління судових органів Міністерства юстиції УРСР від 22 квітня 1960 р., у якому зазначалося: "Заяви реабілітованих осіб або їхніх спадкоємців про повернення майна й цінностей, конфіскованих судовими органами за вироком суду, коли не збереглися описи та документи, що стверджують фактичне вилучення цього майна та передачу його фінансовим органам, торговим організаціям, повинні розглядатися відповідно до загальних правил про поновлення кримінальних і цивільних справ, за якими судочинство втрачено у зв'язку з обставинами воєнного часу (наказ НКЮ СРСР і Прокурора СРСР від 23 травня 1942 р. № 35/175), судами, які вирішували справу, а якщо такі ліквідовано, то обласними судами за місцем засудження.

При розгляді таких заяв суди повинні вживати всіх залежних від них заходів до поновлення опису втраченого майна, а також документів, що стверджують передачу його для реалізації відповідним органам, та з'ясовувати характер самого майна (найменування, кількість, розмір, стан).

Такі справи відповідно до ст. 193 ЦПК УРСР повинні розглядатися судами з участю прокурора, представника фінансових органів і торгових організацій та, якщо виникне необхідність, з викликом експерта. Ухвали суду про поновлення цих документів належало направляти до комісій при фінансових органах, які визначали розміри, що підлягали виплатам компенсацій за майно й цінності, а також суму грошей, що підлягали поверненню" [330, с. 183].

У повсякденній ситуації реалізація питань, пов'язаних із поверненням власності реабілітованим, була далеко не простою справою. Чимало складностей виникало при вирішенні цих проблем з місцевою владою. Як правило, чиновники на місцях не бажали вникати в ту складну ситуацію, до якої потрапили реабілітовані, що поверталися з ув'язнення або зі спецпоселення. Чиновники трактували нормативні акти, виходячи з власного бачення проблеми репресованих громадян. Здебільшого це призводило до певних нарікань та невдоволень реабілітованих та їхніх сімей.

У вересні 1956 р. до Генеральної прокуратури СРСР звернувся військовослужбовець М. Панчук зі скаргою, що в його рідних, які проживають в селі Дерманка Сосновського району Рівненської області, у 1948 р. безпідставно був відібраний будинок і переданий початковій школі. Влада мотивувала це тим, що господарство скаржника було оподатковане як куркульське і не сплачувало податків, а його батько був засуджений у 1947 р. за пособництво військовикам УПА. Розгляд цієї скарги тривав майже рік. Дві перевірки, здійснені прокуратурою Рівненської області за дорученням Прокуратури УРСР, були проведені формально, без вивчення всіх обставин, викладених у скарзі, які завершувалися черговими відписками. Такі дії органів прокуратури області та Прокуратури УРСР призвели до оскарження вчиненого у Прокуратурі СРСР [6, арк. 37-38].

Повільно, долаючи бюрократичні перепони, поверталася справедливість, а разом з нею до життя поверталися вцілілі жертви репресій. Вони не бажали миритися з тим правовим формалізмом, який панував у регіонах, і

вимушені були звертатися у вищі органи державної влади УРСР. Саме так вчинив Богдан – син відомого українського письменника, актора, композитора та громадського діяча Г. Хоткевича, якого за рішенням "трійки" УНКВС Харківської області від 29 вересня 1938 р. за № 69 засуджено до розстрілу [463, с.10]. Військовий трибунал Київського військового округу 24 квітня 1956 р. прийняв ухвалу, за якою рішення "особливої трійки" у справі Г. Хоткевича скасовувалося за відсутністю у його діях складу злочину [452, с. 392-444].

У листі до голови Ради Міністрів УРСР Н. Кальченка, який був надісланий 21 березня 1958 р., син Г. Хоткевича висловлював невдоволення щодо публічної реабілітації батька, стверджуючи, що архівні матеріали знаходяться у філії Центрального архівного управління МВС міста Львова і вважаються власністю управління, яке відмовилося передавати архів Гната Матвійовича в Інститут літератури АН УРСР. Син зазначав, що, коли він прибув до Львова для дослідження матеріалів і підготовки до друку творів батька, йому в архівному управлінні не дозволили навіть переглянути список матеріалів [2, арк. 63].

Б. Хоткевич просив допомоги у справі розшуку останнього місця перебування, місця смерті і могили батька, а також у справі дослідження останніх років його життя (сім'я була сповіщена, що Г. Хоткевич загинув у 1942 р.). "На сьогодні це питання порушую я як син свого батька, а завтра воно не може не цікавити широку громадськість. Я вважаю це обов'язком сина і вважаю також своїм обов'язком докласти всіх зусиль для вирішення цієї справи. Хочу сподіватись, що посильну допомогу в цій справі Ви також будете вважати за свій громадський обов'язок.

Прошу також Вашого дозволу і допомоги у справі перевезення останків письменника на Україну і гідного поховання їх у рідній землі. ... Прошу для себе офіційного дозволу працювати над підготовкою до друку, упорядкуванням та дослідженням літературної спадщини Г. Хоткевича..." [2, арк. 64-65].

Підставою для появи листа слугувало те, що після десяти років поневі-

рянъ дружини та сина письменника у таборах Північного Уралу, Караганди, Норильська і Колими вони опинилися "за дверима справжнього життя", відчувши страшні злидні та страждання. Після звільнення у них не було "даха над головою та елементарних засобів до існування". На прохання дружини письменника Платоніди Володимирівни повернути будинок, у якому проживала родина Г. Хоткевича і який був конфіскований після його арешту, представники місцевих органів влади відповіли: "Ще не було випадку, щоб ми повертали подібні будинки" [2, арк. 64].

Характерним прикладом такого ставлення до реабілітованих може слугувати заява репресованої сім'ї Б. Дзивака з м. Рівне, в якій викладені дії місцевих органів влади у зв'язку з поверненням їй раніше конфіскованих будівель. У скарзі зазначалося, що в 1947 р. була заарештована жінка заявника Н. Дзивак, яка безпідставно Особливою нарадою МДБ СРСР 11 жовтня 1947 р. засуджена до 5 років виправно-трудових таборів. У 1950 р. без будь-яких на те підстав заявник (Б. Дзивак), його дочка та мати за постановою Особливої наради при МДБ СРСР від 3 червня 1950 р. були вислані з м. Рівного на спецпоселення з конфіскацією майна, яке було передано на баланс Рівненського міськвиконкому. Дружина Б. Дзивака після відбуття покарання в таборах Комі АРСР була направлена на заслання в Сибір, де перебувала на спецпоселенні її сім'я. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 17 вересня 1955 р. сім'ї було дозволено повернутися на місце постійного проживання [7, арк. 6].

30 червня 1964 р. президія Рівненського обласного суду переглянула судову справу дружини заявника Н. Дзивак і скасувала постанову Особливої наради при МДБ СРСР від 11 жовтня 1947 р. Справа припинена, обвинувачення за відсутності доказів зняті. Постановою Пленуму Верховного Суду УРСР від 14 травня 1965 р. скасовано постанову Особливої наради МДБ СРСР від 3 червня 1950 р., згідно з якою заявник Б. Дзивак, його дочка та мати були реабілітовані з поверненням конфіскованого майна [7, арк. 9, 18].

На підставі матеріалів реабілітації судових інстанцій сім'я звернулася

до Рівненського міськвиконкому із клопотанням повернути їй конфісковане майно. Рішення міськвиконкому від 24 червня 1965 р. за № 999 передбачало повернення сім'ї Б. Дзивака літню кухню по вулиці Пушкіна № 13 "А". За половину їхнього будинку по вулиці № 13 виплату 52,9 відсотка страхової вартості будівлі та 120 карбованців за конфісковане майно. Отримавши рішення Рівненського міськвиконкому, сім'я Б. Дзивака звернулася із заявами в обком партії, облвиконком та прокуратуру області з проханням розглянути їхню заяву згідно з чинним законодавством.

За матеріалами перевірки скарг прокуратурою міста 12 серпня 1965 р. був внесений протест у виконком Рівненської міської ради депутатів трудящих про скасування рішення виконкому від 24 червня 1965 р. за № 999 про повернення сім'ї реабілітованих обох будинків [7, арк. 13]. Незважаючи на протест міської прокуратури, конфісковане майно заявникам не поверталось. Це призвело до нової скарги, яка була направлена 18 жовтня 1965 р. на адресу голови Президії Верховної Ради УРСР.

Для остаточного розгляду скарги після винесення протесту прокуратурою м. Рівне Б. Дзиваку необхідно було витратити ще дев'ять місяців рутинного бюрократичного зволікання, щоб 7 квітня 1966 р. рішенням Рівненського міськвиконкому за № 403 йому повернули житловий будинок № 13 "А" по вулиці Пушкіна, з господарськими прибудовами, а також частину будинку за № 13 по цій же вулиці, у яких раніше проживали заявники. Цим же рішенням реабілітованим було повернуто 322 карбованці за раніше конфісковане майно [7, арк. 35].

Упродовж десяти років після повернення із заслання репресована сім'я доводила свою невинність у причетності до злочинів, які їй інкримінували. Після реабілітації кожного із членів сім'ї та повернення конфіскованого майна довелося ще рік відстоювати право на свою власність, звертаючись у вищі органи влади республіки. Далеко не кожній сім'ї випало таке "щастя" дочекатися за життя реабілітації в кримінальному порядку та повернути конфісковану власність.

Властивий радянській правовій системі "обвинувачувальний підхід" залишався домінуючим у судово-слідчій практиці, а кожний факт виправдання розглядався як плямування радянської юстиції. За цих підстав у 1960-х рр. у республіці продовжувала вдосконалюватися нормативно-правова база стосовно відновлення майнових та соціальних прав реабілітованих громадян. Зокрема, 28 вересня 1962 р. було поширене роз'яснення Державного комітету з питань праці та заробітної плати, яке надавало підстави сім'ям громадян, розстріляних за вироком суду, а згодом помертно реабілітованих, призначати пенсії у зв'язку із втратою годувальника за умовами й нормами, передбаченими для робітників та службовців, що померли внаслідок трудового каліцтва, за наявності документів, які дані органами суду й прокуратури щодо причини смерті зазначених громадян [247, с. 190].

За цих обставин значна частина рідних помертно реабілітованих громадян стала клопотати перед владними структурами щодо призначення пенсій у зв'язку із втратою годувальника. Проте для багатьох із них ці намагання були марними через неможливість подачі документів про смерть своїх рідних. В органи державної безпеки, міліції та прокуратури надходили тисячі заяв від рідних реабілітованих із проханням видачі довідок про смерть безпідставно засуджених, оскільки місце їхнього перебування з часу арешту та засудження залишалося невідомим. Оцінюючи цю ситуацію, міністр внутрішніх справ УРСР О. Бровкін у звіті в ЦК КПУ зауважував, що МВС УРСР не завжди може задовольнити розгляд таких заяв через відсутність необхідних архівних матеріалів. Підтвердженням цьому було те, що за 1959-1960 рр. не вдалося розшукати понад 700 осіб засуджених, а пізніше реабілітованих громадян. Судові органи, не маючи потрібних архівних матеріалів, не могли видати довідки про смерть реабілітованих. Без зазначених довідок родичі безпідставно репресованих неспроможні були врегулювати майнові та інші спадкові правовідносини [59. арк. 139].

З погляду Міністерства внутрішніх справ УРСР, розв'язання цієї проблеми можна було вирішити з допомогою Президії Верховної Ради УРСР,

яка б прийняла відповідний указ, що дозволяв судовим органам визнавати померлих осіб, притягнених до кримінальної відповідальності й згодом реабілітованих, безвісна відсутність яких дозволяє вважати їхню смерть на підставі довідки, поданої до судових органів про реабілітацію та результати розшуку. У разі неможливої подачі громадянами відповідних документів до суду останній мав витребувати їх із відповідних органів [59. арк.. 140-141]. Такі закони вже діяли у союзних республіках СРСР, зокрема в Азербайджані, Грузії, Білорусії та в ряді інших [59, 143-144].

Запропонована система щодо призначення пенсій у зв'язку із втратою годувальника була дуже складною через те, що значна частина репресованих громадян була засуджена до розстрілу позасудовими органами, а це надзвичайно ускладнювало пошук документів. Ось чому лише незначна частина сімей, рідні яких під час репресій були розстріляні, змогла домогтися призначення пенсій.

Значно пізніше 1 вересня 1966 р. за дорученням Ради Міністрів СРСР до постанови "Про трудовий стаж, працевлаштування та пенсійне забезпечення громадян, необґрунтовано притягнутих до кримінальної відповідальності та згодом реабілітованих" від 8 вересня 1955 року було прийняте роз'яснення Державного комітету Ради Міністрів СРСР у справах праці та заробітної плати, яке передбачало:

- реабілітованим громадянам із числа військовослужбовців офіцерського складу пенсії нараховувати із заробітку за місцем роботи до дня виходу на пенсію або з існуючого до дня реабілітації місячного окладу за посадою, яку особа займала до арешту та відповідного окладу за військовим званням. Сім'ї військовослужбовців, що перебували в діючій армії і були засуджені до вищої міри покарання, а згодом реабілітовані, з питань пенсійного забезпечення прирівнювалися до сімей осіб, що загинули на фронті. Час перебування в полоні, оточенні, на спецперевірці зараховувався до строку проходження військової служби й до виробничого стажу, відповідно до постанови ЦК КПРС і РМ СРСР від 29 червня 1956 р. № 898-

490с "Про усунення наслідків грубих порушень законності стосовно колишніх військовополонених і членів їхніх сімей" [397, с. 190-191].

Аналіз матеріалів, пов'язаних із проведенням заходів щодо соціальної адаптації жертв політичних репресій, дає підстави зробити такі висновки:

- започатковані вищим партійно-державним керівництвом країни заходи щодо відновлення справедливості жертв політичних репресій спонукали до прийняття цілого комплексу постанов Раді Міністрів СРСР, листів, роз'яснень і розпоряджень Міністерства фінансів СРСР, КДБ та Державного комітету з питань праці та заробітної плати при Раді Міністрів СРСР, Міністерства юстиції СРСР, які сприяли врегулюванню правових проблем працевлаштування, поновлення трудового стажу і нарахування пенсій за роки перебування в ув'язненні та засланні, вирішення житлових питань та повернення конфіскованого майна;

- незважаючи на щорічне внесення змін до існуючих нормативно-правових документів, робота щодо відшкодування втрат, які мали місце внаслідок незаконних репресій громадян, носила обмежений характер. За багаторічні ув'язнення реабілітовані отримували лише дві місячні зарплати, а колишнім спецпоселенцям, яких на початку 1960-х років нараховувалося більше двох мільйонів, не виплачували навіть і цього [499, с. 71]. "Благодійний жест" держави щодо одноразової виплати грошової допомоги безневинно репресованим є блюзнірством щодо тих моральних та фізичних тортур, які були заподіяні репресивними органами. Отже, життя людини було оцінене вартістю двомісячної зарплати;

- узагальнюючи підсумки матеріальної компенсації і моральної підтримки реабілітованих, зауважуємо, що питання повернення конфіскованого майна, відновлення трудового стажу, пенсійного забезпечення реабілітованих громадян впродовж 1960-х – середини 1980-х років так і не були вирішені до кінця. До того ж відшкодування втрат відбувалося не за рахунок держави, а за рахунок підприємств, установ, організацій, в яких працювали громадяни до арешту. Як і раніше, при

розв'язанні цих питань діяли нормативно-правові акти, прийняті в 1950-х роках. Процес реабілітації призупинився. За цих обставин необхідно було запровадити новий порядок матеріальних компенсацій втрат незаконно репресованих громадян.

4. 2. Своєрідність реабілітації громадян у західних областях УРСР

Встановленням у 1939 р. військового контролю над територією Західної України радянське керівництво започаткувало заходи, спрямовані на формування волевиявлення місцевого населення щодо входження до складу СРСР. Реалізація завдань "золотого вересня" після двадцятирічного панування польської влади була сприйнята народними масами з ентузіазмом. Проголошена декларація Народними Зборами Західної України сприяла включенню західноукраїнських земель до складу Союзу РСР із з'єднанням з Українською РСР та поширенням на їх території чинного законодавства Радянського Союзу і УРСР.

Радянізація Західної України запроваджувала соціально-економічні перетворення, які розпочалися з конфіскації поміщицьких земель, націоналізації банків, промисловості, запровадження нового адміністративно-територіального устрою. Відбулося впровадження нових, раніше не відомих форм організації праці в аграрному секторі, велика увага приділялася охороні здоров'я, вирішенню освітніх та культурних проблем.

У міру формування репресивно-каральної системи на Західній Україні ширилися масові арешти, депортації службовців колишнього державного апарату та правоохоронних органів, функціонерів різних політичних партій і організацій, поміщиків і осадників, великих і малих власників-промисловців. Органи НКВС знищували або депортували на схід не окремих осіб, а цілі соціальні верстви, ведучи боротьбу з "буржуазним націоналізмом". За оцінкою С. Кульчицького та М. Котляра, репресивно-каральна система депортувала із Західної України приблизно 10 відсотків населення, виселяючи

всіх, хто міг би чинити опір новим порядкам [164, 372].

Відкрита співпраця ОУН з окупаційною фашистською владою в ході Великої Вітчизняної війни у міру звільнення українських земель переходила на нелегальну діяльність, про що свідчать таємні документи державних установ Третього рейху: "... вся нелегальна діяльність бандерівської групи ОУН є не що інше, як боротьба виключно проти більшовизму ... У німецькому народі вона вбачає єдиного партнера, на якого можливо покластися в боротьбі проти більшовизму з надією на успіх" [672, с. 5].

Після вигнання німецьких загарбників з української землі карально-репресивні органи запрацювали з новою силою, депортуючи оунівське підпілля та їх прибічників [341, с. 47]. На початок 1954 р., за даними МВС СРСР, на спецпоселенні перебували 2 млн. 720 072 особи, серед них 884 057 дітей до 16-річного віку. Основну групу спецпоселенців становили німці, карачаївці, чеченці, інгуші, балкари, калмики, кримські татари [353, с. 226-227]. З України цю категорію представляли 218 143 спецпереселенці [354, с. 99-101], серед яких 175 065 осіб були вихідці із Західної України, або 6,4 відсотка від загальної кількості спецпоселенців [453, с. 210].

Однією з важливих форм реабілітації жертв тоталітаризму стали зміни умов утримання ув'язнених і спецпоселенців. Аналізуючи стан справ у спецпоселеннях, президія ЦК КПРС 15 січня 1954 р. затвердила комісію з п'яти осіб, очолювану К. Ворошиловим, для внесення пропозицій щодо звільнення окремих категорій спецпоселенців, зняття з них деяких правових обмежень [241, с. 390]. Вивчивши ситуацію в спецпоселеннях, комісія дійшла висновку, що переважна частина із спецпоселенців міцно осіла в місцях проживання, сумлінно ставилась до своїх обов'язків, брала активну участь у суспільно корисній праці. Із їх числа 5 осіб були удостоєні звання Героя Соціалістичної Праці. Серед них спецпоселенець Кокчетавської області поляк І. Женський, 1920 р. народження, висланий у 1936 р. із села Кам'янка Славутського району Кам'янець-Подільської області, якому в серпні 1951 р. присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці за рекордний збір

урожаю [453, с. 199].

Спецпоселенці формально зберігали статус повноправних громадян, але щомісячно відмічалися в спецкомендатурі, виконували всі її вимоги, а за порушення режиму притягувалися до відповідальності – штрафу до 100 карбованців, або арешту до 5 діб. Ухилення від суспільно корисної праці каралося засудженням до 8 років виправно-трудоих таборів, а за самовільний виїзд (втечу) з місць поселення – 20 років каторжних робіт.

Такий режим особливо важко відбивався на їхніх дітях. За Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 листопада 1948 р. вони без будь-яких на те підстав притягувалися до кримінальної відповідальності. На них розповсюджувалися всі чинні положення про спецпоселенців, а спільна директива Міністерства внутрішніх справ і Прокуратури СРСР від 16 травня 1949 р. зараховувала 16-річних дітей спецпоселенців на постійне поселення. За рахунок дітей відстежувалося збільшення загальної чисельності контингенту. Так, за період з 1945 по 1952 рр. було взято на постійний облік спецпоселень 332 739 дітей, які досягли 16-річного віку [308, с. 95-96].

За переконанням комісії, переважна більшість спецпоселенців обисто не була причетна до вчинення державних злочинів, а значить відсутня доцільність подальшого застосування до них певних обмежень. За цих обставин вносилися такі рекомендації:

- надати право спецпоселенцям вільно пересуватися в межах області, а у відрядження, за путівками на курорти та будинки відпочинку, в будь-який населений пункт країни на термін, зазначений у документах, за обов'язкового інформування органів МВС за місцем перебування на обліку про термін від'їзду;

- дозволити спецпоселенцям в межах адміністративного району безперешкодно змінювати місце проживання, зобов'язавши їх при цьому інформувати районні відділи МВС. Зміну місця проживання за межами адміністративного району проводити з дозволу МВС – УМВС;

- встановити для спецпоселенців особисту явку на реєстрацію в органи

МВС замість одного разу на місяць – один раз на квартал;

- заборонити органам МВС проводити в адміністративному порядку арешти за порушення режиму.

Комісією пропонувалося зняти з посімейного обліку всіх дітей спецпоселенців, молодших 16-річного віку, й надалі на облік їх не брати. З обліку спецпоселень знімалися члени і кандидати в члени КПРС, комсомольці та нагороджені орденами й медалями, учасники Вітчизняної війни. Попри всі позитивні пропозиції комісія визнала небажаним повернення в регіони громадян, які були вислані із Криму, Кавказу, Поволжя, прикордонних районів України, Білорусії та прибалтійських республік [308, с. 96].

Міністр внутрішніх справ СРСР С. Круглов як член комісії подав 19 травня 1954 р. на розгляд у ЦК КПРС особисті пропозиції щодо зняття обмежень з правового становища спецпоселенців, які були взяті за основу при підготовці постанови Ради Міністрів СРСР від 5 липня 1954 р. "Про зняття деяких обмежень у правовому становищі спецпоселенців". Це були більш м'які обмеження режиму ніж ті, що пропонувала комісія, очолювана К. Ворошиловим, і визначалися пропозиціями:

- спецпереселенці, які перебували на обліку спецпоселень та займалися суспільно корисною працею, мали право проживати в межах області, краю, республіки, а за службовими відрядженнями – право вільного пересування в будь-який пункт країни на загальних підставах. Пропонувався більш лояльний порядок особистої явки для реєстрації в органи МВС – один раз на рік;

- особи, які змінювали місце проживання, повинні були знятися з обліку в спецкомендатурах і стати на облік за новим місцем проживання;

- діти спецпоселенців до 16-річного віку звільнялися з-під адміністративного нагляду та обліку, до них надалі не застосовувалися обмеження, які розповсюджувалися на дорослих. Діти старші 16 років знімалися з обліку спецпоселень при прийнятті й направленні на навчання, їм дозволявся виїзд у будь-який населений пункт держави;

- скасовувалися штрафи та арешти як адміністративні міри покарання

спецпереселенців за порушення режиму в місцях поселення. Поряд з цим постанова Ради Міністрів СРСР зобов'язувала органи виконавчої влади різних рівнів посилити політичну роботу, залучаючи спецпоселенців до роботи в профспілкових та комсомольських організаціях, а також заохочуючи й нагороджуючи їх за трудові досягнення та залучаючи до праці відповідно до отриманої освіти та набутої спеціальності [382, с. 263-264].

Необхідно зазначити, що в додатку до цієї постанови були визначені категорії спецпоселенців, на яких не поширювалися передбачені заходи. Зокрема, до них відносилися українські націоналісти, члени "ОУН-УПА", куркулі та їхні сім'ї, які були вислані із Західної України у 1944 – 1952 рр., "андерсівці" та їх сім'ї, а також сектанти, вислані з регіону в 1951 – 1953 рр.

Із прийняттям постанови Ради Міністрів СРСР від 13 липня 1954 р. "Про зняття деяких обмежень у правовому становищі спецпоселенців", Указу Президії Верховної Ради СРСР "Про скасування Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 листопада 1948 р. "Про кримінальну відповідальність за втечу з місць обов'язкового й постійного поселення осіб, виселених у віддалені райони Радянського Союзу в період Вітчизняної війни", наказу міністра внутрішніх справ СРСР "Про зняття деяких обмежень у правовому становищі спецпоселенців" [241, с. 158-162] та спільного наказу Генерального прокурора СРСР, міністра внутрішніх справ СРСР та голови КДБ при Раді Міністрів СРСР із зазначеного питання, намітилися напрацювання механізму пом'якшення правового становища спецпоселенців, послаблення режиму їхнього утримання, створення кращих умов побутово-культурного обслуговування, залучення їх до активного суспільно-політичного життя.

Перші звільнення з місць ув'язнення репресованих із Західної України були проведені в 1954-1955 рр. За цей час у західні області УРСР прибуло 15 269 осіб. Зокрема, у Волинську область повернулося 2 230 осіб, Дрогобицьку – 2 471, Львівську – 2 632, Рівненську – 2 047, Станіславську – 2 204, Тернопільську – 2 748 та Чернівецьку – 946 осіб [42, арк. 414].

Серед звільнених з місць позбавлення волі 4 562 особи відбували пока-

рання за належність до організації українських буржуазних націоналістів, 167 осіб – за шпигунство, тероризм, диверсію та участь в антирадянських організаціях, 1 478 – за зраду Батьківщини, 6 896 колишніх ув'язнених – за пособництво оунівцям та фашистським загарбникам, 2 166 осіб – за "антирадянську агітацію" й інші "контрреволюційні злочини" [42, арк. 370].

Звільнення з місць ув'язнення здійснювали судові органи за поданням адміністрацій таборів і колоній МВС відповідно до постанови Ради Міністрів СРСР від 5 липня 1954 р. "Про зняття деяких обмежень у правовому становищі спецпоселенців", на підставі якої був виданий наказ МВС СРСР і Генерального прокурора СРСР "Про звільнення із заслання на поселення осіб, засуджених за контрреволюційні злочини до позбавлення волі строком до 5 років" за № 00350/76сс [241, с. 114-115], та наказ МВС СРСР "Про зняття деяких обмежень у правовому становищі спецпереселенців" за № 00597 [387, с. 404-406]. Ці нормативно-правові документи надавали право на дострокове та умовно-дострокове звільнення з місць ув'язнення за ухвалами військових трибуналів і рішеннями Центральної комісії при перегляді кримінальних справ спеціальної підсудності, а також у зв'язку з відбуттям строків покарання.

Судові органи та адміністрація місць ув'язнення, проводячи звільнення засуджених, порушили Указ Президії Верховної Ради СРСР від 11 березня 1952 р. "Про направлення на спецпоселення осіб, що відбули строк покарання, члени сімей яких перебувають на спецпоселенні" та постанову Ради Міністрів СРСР від 5 липня 1954 р. "Про зняття деяких обмежень у правовому становищі спецпереселенців" у частині додатку, в якому були визначенні категорії спецпоселенців, як зазначалося вище, на які не поширювалися дії постанови [382, с. 263-264].

Із усієї кількості звільнених осіб, що прибули до західних областей України, повернулося 535 колишніх активних оунівців, сім'ї яких були на спецпоселенні. Це призвело до того, що у радянські органи почали надходити заяви від членів сімей цих осіб із проханням повернути їх зі спецпоселення.

Поряд з цим у західні області повернулося понад 5 тисяч осіб, засуджених за особливо небезпечні державні злочини, і частина з них після відбуття покарання також підлягала направленню на спецпоселення [42, арк. 370-371].

Населення західних областей УРСР позитивно ставилося до повернення з місць ув'язнення та заслання на місця постійного проживання тих учасників ОУН, які після відбуття покарання або дострокового звільнення одразу включалися в трудову діяльність. Так, на Тернопільщині 11 осіб, достроково звільнених з місць позбавлення волі, при поверненні почали працювати вчителями шкіл [50, арк. 148-151]. У селах Цінева та Сварічев Рожнятинського району Станіславської області М. Голубовський та Ю. Щищак, які повернулися з місць позбавлення волі, почали працювати завідувачами сільських клубів, а І. Салотовка, повернувшись із спецпоселення, влаштувалася викладачем музики в середній школі райцентру Войничів [50, арк. 38]. У цій області мали місце випадки, коли прибулі з місць позбавлення волі та спецпоселення одразу разом із сім'ями стали до роботи в колективних господарствах, не будучи членами цих колгоспів. Зокрема, у Бурштинському районі таких нараховувалося 18 осіб, у Букачевському – 84 особи [50, арк. 213].

Цілком зрозуміло, що серед звільнених була частина осіб, які, повернувшись на постійне місце проживання, ухилялися від роботи і продовжували "антирадянську діяльність", погрожуючи місцевим активістам та особам, які раніше допомагали викривати їхні злочинні дії. Владні структури, правоохоронні органи цю категорією осіб залишили поза увагою. Упродовж півторарічного періоду ними не вживалося ніяких заходів щодо обліку звільнених та залучення їх до громадськокорисної праці. Все зводилось до реєстрації фактів "антирадянських проявів" та погроз з боку окремих націоналістів [50, арк. 76].

Прагнучи активізувати діяльність правоохоронних органів, партійно-радянські установи західних областей УРСР інформували ЦК Компартії України про складність суспільно-політичної ситуації в регіоні. Зокрема,

секретар Дрогобицького обкому партії Д. Гапій у листі до ЦК Компартії України просив заборонити в'їзд та проживання на території області після відбуття покарання учасникам націоналістичних організацій, направляючи їх у місця спецпоселення через те, що на території області і так проживає 6 318 легалізованих учасників антирадянського підпілля, які з'явилися з повинною. Серед них 640 осіб – із військових націоналістичних формувань, 552 особи, які активно їх підтримували. Поряд з цим на території області на той час діяли 7 озброєних та розрізнених учасників оунівського підпілля, 50 нелегалів з числа ОУН [42, арк. 410].

У західних областях УРСР в 1954-1955 рр. діяло 97 "бандитів", було зафіксовано 1720 оунівських нелегалів. У підпіллі працювали керівні оунівські формування, зокрема Львівський та Карпатський крайові, Ковельський та Рівненський окружні "проводи", 5 надрайонних та 4 районні "проводи" ОУН. Проводилась оперативна розробка 29 націоналістичних організацій та груп [58, арк. 28]. Разом з тим та незначна частина колишніх активних учасників націоналістичного підпілля, яка поверталася з місць ув'язнення, за оцінками керівників областей, не відмовлялася від своїх націоналістичних поглядів і шляхом погроз, хуліганських дій, завдання побоїв, підпалів та розкрадання громадського та державного майна намагалася залякати населення, знизити його активність в політичному та громадському житті, підірвати трудову дисципліну у виробничих колективах.

Враховуючи побажання обласних партійних комітетів західних областей, ЦК КП України в липні 1955 р. звернувся з листом до ЦК КПРС, в якому були викладені пропозиції Генеральному прокурору СРСР, міністру юстиції СРСР та голові Верховного Суду СРСР щодо вжиття заходів для покращення роботи органів прокуратури та суду при перегляді кримінальних справ на осіб, які були засуджені за контрреволюційні злочини, а також судового розгляду справ дострокового та умовно-дострокового звільнення зазначених категорій осіб із місць позбавлення волі.

У матеріалах ЦК КП України зазначалося, що в цей час складається

недоцільність повернення всіх раніше висланих осіб із західних областей УРСР, виходячи з тих обставин, що може ускладнитися обстановка в деяких селах при працевлаштуванні та забезпеченні житлом через те, що в будинках, які належали їм, розмістилися переселенці з Польщі, колгоспники, що постраждали від збройних загонів УПА, та адміністративні й культурно-освітні заклади.

До прикладу, в селі Турінка Велико-Мостівського району Львівської області колись проживало 92 особи, які брали участь у націоналістичному підпіллі. За їхні дії свого часу були вислані 63 сім'ї, в яких конфіскували 52 будинки, худобу та сільськогосподарський реманент. 27 будинків було продано установам і окремим громадянам району, які їх розібрали та вивезли із села; 9 будинків передали переселенцям із Польщі; у 6 розмістили лікарню, дитячий садок і бібліотеку; 4 – передали колгоспникам, 2 – колгоспу й лише в 4 проживали родичі висланих.

Аналогічний стан був у селах Бунів Краковецького району на Львівщині та Хішевичі Рудковського району Дрогобицької області. У виселених конфісковано 181 будинок, з них 74 будинки розібрані й вивезені, в 50 – проживали переселенці з Польщі та колгоспники, в 11 – розміщені правління колгоспів, медпункти, лікарня, бібліотеки, поштові відділення, 11 – в непридатному стані і лише в 35 будинках проживали родичі виселених. Усього в ці села могли повернутися 206 сімей [47, арк. 17].

Поряд із проблемами житлового характеру в західному регіоні відчувався великий надлишок працездатного населення. Так, у Львівській області на одного працездатного колгоспника припадало 1,4 – 1,8 га землі, а в таких областях, як Дрогобицька та Станіславська, й того менше [47, арк. 18]. Вирішуючи питання працевлаштування в регіоні, уряд УРСР декілька років підряд проводив роботу з переселення частини населення із західних у південні області України та інші республіки СРСР, де відчувався дефіцит робочої сили. За твердженням А. Мизака, у пошуках кращої долі з кожного галицького села виїжджали по 10 – 15 сімей до східної України – в Донецьку,

Дніпропетровську, Херсонську, Кримську та інші області. Дехто шукав щастя у РРФСР, далеких і близьких союзних республіках [486, с. 338].

Стосовно тих осіб, які вже повернулися й працювали в колгоспах, радянські органи вживали заходів по забезпеченню їх житлом, а там, де воно було відсутнє, надавали земельні ділянки під забудову. Одночасно проводили роз'яснювальну роботу щодо вербування осіб, які повернулися з місць ув'язнення, на роботу в шахтах, на підприємствах, будовах інших областей, де було більше можливостей забезпечити їх житлом.

Враховуючи пропозиції ЦК КП України, Рада Міністрів СРСР 24 листопада 1955 р. прийняла постанову за № 1963-10520с "Про зняття з обліку деяких категорій спецпоселенців" [241, с. 287] та доповнення до неї від 12 березня 1956 р., у якій передбачалося зняття з обліку та звільнення деяких категорій спецпереселенців від адміністративного нагляду органів МВС СРСР без права переїзду на місця попереднього проживання. До них належали учасники Великої Вітчизняної війни та члени їхніх сімей, громадяни, нагороджені орденами та медалями СРСР, та їхні сім'ї, члени сімей загиблих на фронтах Вітчизняної війни, викладачі навчальних закладів та їхні сім'ї, жінки, які вступили у законний шлюб з місцевими жителями, що не були спецпоселенцями. Лише одинокі інваліди звільнялися зі спецпоселення з наданням права повернення до своїх родичів за місцем проживання до виселення [377, с. 21].

За цих обставин у 1956-1957 рр. контингент у місцях спецпоселення був представлений значною частиною українських націоналістів. До прикладу, начальник УКДБ по Кемеровській області інформував секретаря обкому С. Піліпца, що станом на 18 вересня 1957 р. в переважній більшості міст області нараховувалося на спецпоселені 12 845 українців, які були вислані за належність до збройних формувань ОУН, у тому числі 2000 націоналістів, звільнених з місць ув'язнення. Крім того, у Кузбасі залишилося проживати 3 500 українців, знятих з обліку в 1955-1956 рр. [174, с. 86].

Реабілітація "українських націоналістів" проходила надзвичайно важко

через їхні неприховані антирадянські настрої. В оперативних матеріалах УКДБ зазначалося, що більшість спецпоселенців-українців відособлювалось від місцевого населення. Мали місце факти побиття "націоналістами" українських юнаків за використання російської мови. Дружні стосунки, а тим більше шлюб із представником російської національності засуджувалися. Практично всі українці були віруючими й дотримувалися всіх свят, постів та обрядів.

Перлюстрація листів українських спецпоселенців, яка проводилась УКДБ, засвідчувала, що деякі з них, звільнившись з ув'язнення, продовжували дотримуватися "націоналістичних і антирадянських поглядів", прагнули "продовжувати антирадянську діяльність". Так, за інформацією, яка надходила з місць поселень у Кемеровській обком КППС, таких поглядів дотримувався спецпоселенець-українець О. Черненко, 1937 р. народження, що працював стругальником Прокоп'євського мехзаводу. Зокрема, у січні 1955 р. у листі до знайомого у Львівській області він писав: "...Правда, матеріально живемо середнє, але це не задовольняє нашу молодь, ми не живемо для того, щоб тільки наїстися й одягтися. Наше молоде життя повинно бути відкрите й спрямоване для цілісної мети. Але що поробиш – такий настав час. Ми однаково повинні триматися ..." Його брат Богдан, учень 8 класу, поділяв такі переконання.

Листуючись з родичами, що проживали в Україні, спецпоселенка С. Маліновська, 1937 р. народження, яка працювала ученицею швейної артілі "Новий шлях" м. Прокоп'євська, закликала їх вести боротьбу проти радянської влади. Слюсар шахти ім. Сталіна спецпоселенець Д. Марущак, 1933 р. народження, осуджував дружбу українців із росіянами, погрожуючи при цьому розправитися з тими, хто допомагав виселяти його в Сибір. В одному із листів, оцінюючи факт зняття із спецпоселення, він писав: "... Ми молоді, самі сміялися б, якби вони нас випустили. Немає нічого страшнішого, ніж жити без мети, а яка може бути в нас мета ... У нас була надія, а тепер і її немає. Ми будували надію на самообмані ... Багато в мене

набралося люті. А про волю як згадаю, то ледве з досади не плачу" [174, с. 88].

Проведена в грудні 1955 – лютому 1956 рр. перлюстрація 22 539 одиниць вхідної та вихідної кореспонденції виявила реальні настрої спецпереселенців-українців. Так, у 30 листах відстежувалися погляди антирадянського та націоналістичного змісту, 2 078 – релігійного характеру, 2 489 – сподівання на зняття з спецпоселення, 1 227 – оцінки доброго життя в Кузбасі і небажання залишати регіон, 307 – позитивного ставлення до колгоспів, 584 – негативної оцінки щодо колективних форм господарювання [174, с. 88].

Подальший перебіг подій засвідчував, що реабілітація та звільнення із спецпоселень проходила на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 10 березня 1956 р. "Про скасування Указу Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. "Про направлення особливо небезпечних державних злочинців після відбуття покарання із заслання на поселення у віддалені регіони СРСР" [586, с. 5-26]. Звільнення від заслання на поселення відбувалося за наявності різноманітних регламентуючих постанов та рішень. Так, Рада Міністрів СРСР 15 травня 1956 р. прийняла постанову за № 644-376с "Про зняття обмеження на спецпоселення із сімей українських та білоруських націоналістів, звільнених із заслання на поселення", в якій зазначалося: "... зняти обмеження щодо спецпоселення і звільнити з-під адміністративного нагляду органів МВС СРСР членів сімей українських і білоруських націоналістів, звільнених із заслання на поселення відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 10 березня 1956 р. Встановити, що зняття обмежень на поселення осіб не призведе до повернення їхнього майна, конфіскованого при висланні" [161, арк. 339].

На виконання цієї постанови міністр внутрішніх справ СРСР Н. Дудоров 21 травня 1956 р. видав наказ, який передбачав у тримісячний строк зняти обмеження із спецпоселенців і звільнити з-під адміністративного нагляду органів МВС сім'ї українських і білоруських націоналістів.

Звільнення оформлялося висновками МВС-УМВС за місцем перебування на поселенні та оголошувалося під розписку, в якій зазначалося, що зняття обмежень на спецпоселення не зобов'язує повернення їхнього майна, конфіскованого при висланні.

Наказ зобов'язував міністрів внутрішніх справ республік, начальників УМВС країв та областей, під наглядом яких перебували звільнені із заслання на поселенні, встановити за матеріалами особових облікових справ місце проживання їх сімей. У разі відсутності в облікових справах таких відомостей ставилася вимога направити в УМВС західних областей України списки звільнених із заслання з подачею відомостей про перебування та склад їхніх сімей. Правоохоронні органи західних областей зобов'язувалися провести своєчасну звірку отриманих списків з представленням інформації в МВС-УМВС за місцем їхнього спецпоселення. Одночасно пропонувалося припинити провадження слідчих справ щодо втеч та агентурно-розшукових справ на втікачів із місць позбавлення волі та осіб, які підпадали під зняття з обліку спецпоселень відповідно до прийнятої постанови Ради Міністрів СРСР від 15 травня 1956 р. [161, арк. 338-339]. Поряд з цим наказ вимагав від міністрів внутрішніх справ республік, начальників УМВС країв та областей, де перебували на обліку сім'ї спецпоселенців, зняти їх з обліку спецпоселення та направити в місця позбавлення волі повідомлення про те, що, відбувши покарання, вони не залишаються на спецпоселенні.

На початковому етапі звільнення репресованих із заслання партійно-державні та правоохоронні органи держави вважали за недоречне обмежувати в'їзд звільнених українських націоналістів на територію Західної України та утримувати членів їхніх сімей у місцях спецпоселення. За їхніми переконаннями, повернення цієї категорії репресованих не впливатиме негативно на суспільно-політичну та криміногенну ситуацію в регіоні.

Іншої думки було партійно-державне керівництво республіки щодо цього контингенту реабілітованих. Воно вважало за небажане повернення в західні області України раніше засуджених учасників націоналістичних

організацій. А вже за дев'ять місяців 1956 р. у західних областях УРСР було зареєстровано 450 різних злочинних проявів. Із них близько 200 випадків погроз свідкам та активу, які брали участь у викритті національного підпілля [50, арк. 61]. Так, у Рівненській області з боку колишніх активних учасників оунівського підпілля було вчинено вбивство трьох сільських активістів, 6 підпалів, 14 випадків побоїв та значна кількість погроз сільським активістам, особам, які виступали свідками в судах. У січні 1956 р. у с. Вільбово Острозького району колишній оунівець Мартинюк з метою помсти вчинив підпал будинків ланкових колгоспу ім. Ватутіна Т. Демидюк і Н. Головка. Після засудження Мартинюка його тринадцятирічний племінник вдруге підпалив господарські будівлі Т. Головка [50, арк. 28]. У 1955-1956 рр. у західних областях було вчинено 15 вбивств та 16 замахів на вбивства [47, арк. 4].

За цих обставин місцеве населення насторожено ставилося до повернення репресованих осіб з ув'язнення на місця постійного проживання. Особливо негативна реакція була до звільнених оунівців у тій місцевості, де вони безпосередньо вчиняли злочини. Були випадки, коли амністованих виганяли із сіл, погрожуючи помстою за вбивства родичів та близьких. До прикладу, мешканець села Підгород'є Рогатинського району Станіславської області З. Стек у присутності багатьох колгоспників заявив, що він обов'язково помститься за вбивство свого батька. Ось чому 19 серпня 1956 р. він, озброївшись ножем, пішов до колишнього активного учасника ОУН Р. Сенека, який у 1947 р. був засуджений до 25 років ув'язнення, але останній, довідавшись про це, втік і більше в село не повернувся. У селі Чесники цього ж району націоналіст М. Росоловський, повернувшись з місць позбавлення волі, проходячи біля великої групи односельчан, привітався з ними, на що вони демонстративно відвернулись, не відповівши на його привітання. А колгоспниця Р. Боевська, в якої Росоловський вбив двох дорослих дочок, привела до нього своїх внуків, показавши їм вбивцю їхньої матері. Колгоспник В. Пилипів, мати якого була вбита Росоловським, заявив,

що обов'язково розправиться з ним.

Повернувшись у село Білі Ослави Яремчанського району, націоналіст П. Струк, бажаючи привітатися з односельчанами, отримав відповідь від селянина Татарчука, у якого оунівці вбили сина, що з убивцями він вітатися не бажає. Татарчука підтримали всі присутні мешканці села [47, арк. 43]. Коли в село Попівці Кременецького району Тернопільської області достроково повернувся з ув'язнення оунівець Волинець, який брав участь у вбивстві зятя і дочки голови колгоспу Валевчука, останній заявив, що він уб'є Волинця. На таку заяву оунівець відповів: "Валевчук прав, я на його місці вчинив би так само, можливо ще жорстокіше". Наступного дня він виїхав із села [51. арк. 46]. Аналогічно вчинив амністований націоналіст Петрикей із села Корость Степаненського району Рівненської області, почувши погрози обов'язкової помсти односельчан за вбивства їхніх родичів [51, арк. 27].

Оцінюючи складну ситуацію, що склалася внаслідок дострокового звільнення активістів націоналістичного підпілля, 72-річний мешканець села Коршовець Волинської області А. Фальфушинський висловив думку, певної частини населення Західної України: "Не потрібно було багатьох випускати з ув'язнення, оскільки здебільшого ворожо налаштовані до радянської влади люди, вони вносять безлад, висловлюючи настрої, що не буде колгоспів і радянської влади" [47, арк. 5].

Заради об'єктивності зазначимо, що поряд з цим була і така частина населення, що зустрічала амністованих як страждальців, оточуючи їх увагою та піклуванням. На Станіславщині в селах Зелене та Пасічне Надвірнянського району на честь повернення колишніх оунівців Смеречина та Михайлюка організовувалися вечори та збиралися для них кошти й продукти харчування. У селі Криворівня Жаб'ївського району проживав учасник ОУН Кермошук, який мав на утриманні трьох дітей і близько двох місяців ніде не працював. Населення до цього ставилося схвально, більше того, збирало йому продукти харчування [47, арк. 43].

Певна частина націоналістів, яка повернулася з ув'язнення, не відмови-

лася від антирадянської пропаганди, відновлювала між собою зв'язки, застосовуючи методи морального та фізичного терору до місцевих активістів. Про це засвідчують вчинки колишнього учасника молодіжної групи ОУН Павла Стечака, що діяла свого часу в середній школі села Пухове Рогатинського району Станіславської області. Він, повернувшись із місць ув'язнення у рідне село, заявив односельчанам: "Мене називають бандитом. Я революціонер і відстоюю свою ідею. І це буде тривати доти, поки моя ідея не закріпиться як влада". У вересні 1956 р. в селах Черче, Долиняни, Псари цього району були виявлені антирадянські листівки із закликом утворення підпільних організацій для боротьби з радянською владою [51, арк. 37].

Методи морального терору застосовував амністований Барилко із села Дибще Козівського району Тернопільської області, який був засуджений у 1949 році до 25 років позбавлення волі за терористичні дії. На колгоспних зборах, ображаючи членів правління, він погрожував убити голову колгоспу Салія. Фізичні методи впливу застосовував до своїх односельчан учасник оунівського руху Цвях із села Пашуки Рівненської області, який побив бригадира колгоспу Кушніра, заявивши при цьому: "Ви наших повстанців у тюрму саджали, ми вас усіх переріжемо". Поряд із цими були й інші факти погроз, нищення колективного та приватного майна, залякування населення західних областей України [47, арк. 15-16].

Необхідно зазначити, що засуджені у свій час за "контрреволюційні злочини" представники націоналістичних угруповань, які достроково повернулися у місця попереднього проживання і, переконавшись у негативному ставленні до них своїх односельчан, прагнули перебратися у міста та райцентри, не зустрічали при цьому особливих перешкод з боку місцевих органів влади та міліції. Як правило, в обласних центрах та містах обласного підпорядкування за два роки кількість амністованих учасників оунівського підпілля, що стали жителями цих міст, збільшилася у 4-8 разів від тієї чисельності, яка проживала у цих містах до ув'язнення, а у Львові чисельність амністованих жителів, засуджених за контрреволюційні злочини,

зросла майже в 10 разів [49, арк. 45; 51, арк. 31].

Переважна більшість з них працевлаштувалася на промислових підприємствах, артілях міст та райцентрів і особливо на підприємствах лісової промисловості. Зокрема, з 90 оунівців, які повернулися в Надвірнянський район Станіславщини, лише 2 особи залишилися працювати в колгоспі, 34 стали до роботи у нафтовій промисловості, 38 – працевлаштувалися у деревообробному комбінаті, інші в лісовій промисловості. Із 307 ув'язнених, що повернулися в Жаб'ївський район, 185 осіб працевлаштувалися в лісгоспах і ліспромгоспах, решта ніде не працювала і не поспішала влаштуватися на роботу. До Коломийського району та міста Коломиї повернулося з місць позбавлення волі 388 громадян, з них 213 зупинилося на проживання в місті, а 175 – у селах району. У м. Станіславі поселилося 160 громадян, які повернулися із ув'язнення та спецпоселення, що у 8 разів перевищувало кількість міських осіб, які були свого часу репресовані [47, арк. 44].

Оцінюючи складність суспільно-політичної ситуації у Західній Україні, КДБ при Раді Міністрів УРСР та МВС УРСР внесли державним органам республіки пропозицію щодо запровадження обмеженого повернення в регіон з місць ув'язнення та спецпоселення реабілітованого "націоналістичного контингенту". Ці дії пропонувалося розповсюдити на обласні центри: Дрогобич, Луцьк, Рівне, Тернопіль, Станіслав, Чернівці та Ужгород за допомогою особливого паспортного режиму, передбаченого статтею 40 Положення про паспорт, затвердженого постановою Ради Міністрів Союзу РСР від 21 жовтня 1953 р. за № 2666-1124с [711]. У двомісячний строк планувалося провести вислання з міст осіб, які підпадали під дію зазначеної статті. Поряд з цим виконкомам міських рад рекомендовано було прийняти рішення щодо встановлення санітарних норм житлової площі на одну особу і, в разі її відсутності, заборонити прописку звільнених осіб.

Своєрідною ілюстрацією бездумного підходу владних структур щодо дотримання паспортного режиму було скасування прописки особам, які

повернулися з місць позбавлення волі та спецпоселення. Як з'ясувалося, про них згадали лише в 1957 р. У Львові необхідно було анулювати прописку 1136 особам, у тому числі значній кількості реабілітованих. Так, громадянин З. Кустовський-Гетманенко був направлений у 1939 р. у Львів на роботу з Дніпропетровська. У березні 1945 р. його засуджено Військовим трибуналом Львівського гарнізону за ст. 54¹⁰, ч. II КК УРСР строком на сім років позбавлення волі. Відбувши ув'язнення в 1951 р., повернувся у Львів до сім'ї. Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 17 вересня 1955 р. судимість з нього була знята. За станом здоров'я він був прикутий до ліжка і вимагав постійного догляду. Незважаючи на ці обставини, хворому 3 жовтня 1957 р. відмовлено в поновленні прописки [6, арк. 7].

Прагнучи будь-якою ціною обмежити прописку, обласні управління внутрішніх справ західних областей УРСР вишукували різні причини, аби анулювати її для амністованих, нехтуючи при цьому елементарними вимогами паспортного режиму. Наприклад, відміну прописки А. Швеця, мешканця Львова, можна оцінити як недбальство чиновників. У 1947 р. він, демобілізувавшись з Радянської армії, влаштувався працювати комірником у Львівській міськбудконторі. У 1953 р. після нестачі вапна на суму 1438 крб. він був засуджений до десяти років позбавлення волі. У кінці 1955 р. А. Швець був звільнений. Повернувшись у Львів до сім'ї, він влаштувався працювати на бетонному заводі. У 1957 р. відділенням міліції м. Львова у нього була анульована прописка і запропоновано покинути місто за підставою незнятої судимості. За цих обставин Швець виїхав на роботу в місто Сталіно. Там розпочав клопотання перед Президією Верховної Ради УРСР про зняття судимості. У м. Львів повернувся після зняття судимості. Його прописка у квартирі, яку він отримав десять років тому, була безпідставно анульована. Через це він вимушений був фіктивно прописатися в селі Лесиничі поблизу Львова і проживати зі своєю сім'єю [6, арк. 5].

Факти анулювання прописки викликали в населення велику кількість скарг та заяв. Лише в 1957 р. в органи міліції міста Львова надійшли 4 182

скарги, а в прокуратуру – понад 500 скарг та заяв про порушення Положення про паспорти. Крім цього, до міської ради та управління міліції щоденно зверталися понад сто осіб, які мали проблеми, пов'язані з анулюванням прописки [6, арк. 8]. За цих обставин Прокуратура УРСР та МВС УРСР рекомендувала міськвиконкомам розглянути питання дотримання положення про паспортний режим та зобов'язувала прокурорів міст вжити необхідних заходів для покращення нагляду за виконанням Положення про паспорти [6, арк. 9].

Державним органам республіки пропонувалося передбачити в плані 1957 р. першочергове переселення в південні області тих сімей, які повернулися з місць ув'язнення і спецпоселення. Міністерствам радгоспів і сільського господарства УРСР, Запорізькому, Миколаївському, Херсонському, Одеському, Сталінському та Ворошиловградському облвиконкомам рекомендувалося розпочати будівництво житлових будинків у колгоспах та радгоспах для розселення реабілітованих сімей. Обкомам Компартії України та виконкомам Харківської, Дніпропетровської, Запорізької, Сталінської та Ворошиловградської областей спільно з промисловими міністерствами республіки встановлювалися ліміти щодо прийняття в четвертому кварталі 1956 р. 1400 сімей із числа осіб, які повернулися в західні області, з обов'язковим забезпеченням їх житлом за рахунок підприємств.

Поряд з цими заходами прокурору УРСР Д. Панасюку та голові КДБ при Раді Міністрів УРСР В. Нікітченко доручалося провести перегляд кримінальних справ керівників та активних учасників українського підпілля, яких передчасно та безпідставно за рішенням судових органів звільнили від покарання. Керівникам силових структур у встановленому законом порядку пропонувалося внести протести щодо скасування таких рішень.

Враховуючи випадки погроз свідкам, які в минулому викривали підпільну діяльність засуджених осіб, що повернулися з ув'язнення та спецпоселення, правоохоронним органам дозволялося залучати останніх за їхні вчинки до відповідальності за чинним законодавством, при цьому дії

свідків розглядалися як дії осіб, які виконували суспільно значущу роботу. Водночас Міністерству юстиції УРСР та Верховному Суду УРСР доручалася організація виїзних сесій з найбільш резонансних кримінальних справ за місцем здійснення злочину. У жовтні 1956 р. така виїзна сесія була проведена в Тернопільській області за справою Крамера, який здійснив вбивство секретаря сільської ради та завідувача клубу і за обвинуваченням Максимішина у завданні тілесних ушкоджень свідку Ласько.

До осіб, які прагнули дезорганізувати роботу колгоспів, проводили залякування населення, яке, боячись помсти з боку оунівців, не бажало давати свідчення щодо їхніх дій, тому до них було запропоновано застосовувати міру впливу як до соціально небезпечних елементів за статтями 33 і 34 КК УРСР, що передбачали заслання та вислання за межі певної місцевості [47, арк. 32-37].

Значний ріст злочинних проявів та спроб антирадянської діяльності з боку амністованих українських націоналістів призвів до того, що 9 листопада 1956 р. був прийнятий Указ Президії Верховної Ради УРСР "Про заборону колишнім керівникам і активним учасникам українського націоналістичного підпілля, які були засуджені і відбували покарання, повертатися в західні області Української РСР" [42, арк. 377]. Ним передбачалась заборона колишнім учасникам українського націоналістичного підпілля, які були засуджені за зраду Батьківщини, терористичні та диверсійні акти, а також особам, які були засуджені за бандитизм і відбули покарання, повертатися у Львівську, Тернопільську, Дрогобицьку, Станіславську, Волинську, Рівненську, Чернівецьку та Закарпатську області УРСР. Поряд з цим зазначалося, що названі особи, які надалі самовільно повертатимуться в ці області, підлягають за вироком суду заслання на строк до 5 років.

Розглядаючи судові справи щодо злочинів, які були скоєні колишніми націоналістами, суди вирішували питання про обрання як основної міри покарання, так і додаткової, заборону проживання на території західних областей України або обов'язкового поселення у віддалених місцевостях

СРСР. Так, Станіславський обласний суд 24 - 25 листопада 1956 р. розглянув на виїзній сесії в Снятинському районі кримінальну справу Ходука та Фодчука, які були амністовані і повернулися в 1955 р. з місць ув'язнення. Перебуваючи на весіллі, вони завдали ножових поранень дванадцятьом громадянам, а голова колгоспу ім. Ворошилова Бидик отримав 18 ножових поранень. Їх було засуджено до десяти років позбавлення волі кожного з висланням у віддалені регіони. У Чернівецькій області на виїзному засіданні народного суду Садгирського району розглядалася кримінальна справа Демика, який у 1955 р. за амністією повернувся з ув'язнення на постійне місце проживання. Конфліктуючи з односельчанами, він завдав тілесних ушкоджень Корчу та іншим громадянам, які проходили свідками у його справі. За вироком суду Демика засуджено до шести років позбавлення волі із забороною проживання у західних областях УРСР [48, арк. 263]. Волинський обласний суд засудив Фищука до п'яти років позбавлення волі із забороною проживати в західних областях за те, що він, повернувшись з місць ув'язнення, погрожував і завдав ножових поранень голові колгоспу Макарчику, який раніше затримав його як учасника збройного загону УПА [48, арк. 264].

Після набуття чинності зазначеного указу судимість за злочини, скоєні колишніми націоналістами, щомісячно знижувалася: якщо в грудні 1956 р. було засуджено судами 152 особи, то в січні 1957 р. – 84, а в лютому – 60 осіб. Із 407 осіб, засуджених судами в західних областях УРСР, додаткова міра покарання – вислання та заборона проживати на території України – була застосована до 286 осіб, а як основна міра покарання – до 41 особи колишніх українських націоналістів [52, арк. 41].

Наведені факти засвідчують, що в громадсько-політичному та господарському житті міст і сіл Західної України склалися обставини, які вимагали особливої уваги щодо розгляду справ учасників оунівського підпілля, достроково звільнених з місць ув'язнення та заслання. З кожним місяцем кількість осіб, звільнених з місць позбавлення волі, постійно

зростала. Так, станом на 1 грудня 1956 р. їх повернулося в регіон понад 60 тисяч осіб [429, с. 41].

Починаючи з 1956 р., особи, що перебували у спецпоселеннях, активізували петиційну діяльність, яка характеризувалася щомісячним надходженням по 2-3 тисячі заяв на адресу партійних, радянських та правоохоронних органів. У кожній з них обґрунтовувалися прохання про повернення на попереднє місце проживання, виходячи з тих мотивів, що члени їх сімей, за які вони були вислані, відбули строки покарання або помилувані і повернулися до західних областей [52, арк. 76].

Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 19 серпня 1955 р. право перегляду рішень Особливої наради щодо направлення на спецпоселення було надано Верховним судам союзних республік, з території яких проводилося виселення. У республіці попередній розгляд цих заяв та перевірку обґрунтованості виселення проводили обласні управління внутрішніх справ і прокурори. Після чого справи на осіб, які підлягали звільненню зі спецпоселення, направлялися через МВС та Прокуратуру УРСР до Верховного Суду УРСР на розгляд. Така процедура призводила до того, що багато заяв довгий час не розглядалося. У республіці мали місце факти зволікання. У звіті четвертого спецвідділу МВС СРСР за друге півріччя 1956 р. зазначалося, що "... в МВС Української РСР перевірка скарг та заяв спецпереселенців проводиться надто повільно, окремі заяви розглядаються від 3 до 6 місяців, у результаті чого від цих спецпереселенців надходить велика кількість повторних скарг" [453, с. 246]. Станом на 1 січня 1957 р. органами МВС та прокуратури західних областей розглянуто 75 225 заяв спецпоселенців та їхніх родичів, і лише за 7958 заявами було порушено клопотання щодо звільнення громадян зі спецпоселення [52, арк. 77].

Вирішити ці питання реабілітації колишніх репресованих мала комісія ЦК КП України, яка була сформована відповідно до постанови ЦК Компартії України від 30 листопада 1956 р [29, арк. 147]. До її складу ввійшли М. Підгорний – другий секретар ЦК КП України (голова), М. Гречуха –

заступник голови Ради Міністрів УРСР, В. Нікітченко – голова КДБ при Раді Міністрів УРСР, О. Бровкін – заступник міністра внутрішніх справ УРСР, Д. Панасюк – прокурор УРСР, К. Москалець – голова УРРПС, М. Гурєєв – перший заступник голови Ради Міністрів УРСР та В. Валуєв – заступник голови Ради Міністрів УРСР. Вивчення архівних матеріалів дають нам підстави стверджувати, що основне завдання комісії полягало не в організації реабілітаційних заходів, а в тому, щоб перешкодити поверненню у західний регіон "політично непевних елементів".

Свою діяльність комісія ЦК КП України розпочала в січні 1957 р. утворенням у західних та Чернівецькій областях УРСР спеціальних місцевих комісій у складі першого заступника голови облвиконкому (голова комісії), начальників обласних управлінь КДБ та внутрішніх справ, обласного прокурора та голови обласного суду [52, арк. 77]. До їх компетенції входили питання "розгляду матеріалів і організації роботи щодо переміщення за межі західних областей осіб з колишніх оунівців та їх пособників, перебування яких у цій місцевості визнано небажаним". Крім того, комісії розглядали пропозиції органів КДБ про додаткове опротестування частини рішень комісії Президії Верховної Ради Союзу РСР щодо дострокового звільнення тих осіб, яких доцільно повернути до місць ув'язнення або заслання [29, арк. 2, 118]. За їх поданням Президія Верховної Ради СРСР лише в січні 1957 р. скасувала рішення Комісії Президії Верховної Ради СРСР стосовно 73 активних учасників оунівського підпілля, які були достроково звільнені з місць позбавлення волі. П'ятдесят з них повернені до місць позбавлення волі для подальшого відбуття міри покарання, а 23 достроково звільненим особам було заборонено проживати в західних областях України. Поряд з цим 13 колишніх учасників оунівського підпілля, що повернулися з місць позбавлення волі, притягнуто до кримінальної відповідальності за порушення Указу Президії Верховної Ради УРСР від 9 листопада 1956 р. [52, арк. 17].

До прикладу, Волинська обласна комісія з великою прискіпливістю

аналізувала поведінку, участь у трудовій діяльності та благонадійність осіб, які повернулися з місць ув'язнення. Як результат – 851 житель області самостійно залишив регіон, виїхавши за направленням оргнабору. Оцінюючи громадську поведінку колишніх оунівців, обласна комісія дійшла висновку щодо вислання за межі області 271 особи, проте республіканська комісія при перегляді справ дала підтвердження на вислання з регіону 238 осіб, колишніх учасників націоналістичного підпілля [52, арк. 47].

Таке упереджене відношення мало місце в діях Львівської обласної комісії, яка визначила 345 осіб, що підлягали виселенню за межі області. Республіканська комісія відхилила пропозиції щодо виселення 29 амністованих. Негативне відношення місцевої комісії до колишніх учасників оунівського підпілля призвело до виїзду за межі регіону за оргнабором 1 021 особи [52, арк. 65-66].

За чотири місяці роботи місцеві комісії розглянули матеріали та сформували списки для переміщення 1 764 учасників оунівського підпілля та їхніх пособників. Серед них 370 осіб зі Станіславської області, 309 – зі Львівської, 271 – із Дрогобицької, 215 – з Волинської, 214 – з Тернопільської та 128 осіб з Рівненської області. За цей час виселено 1 283 особи. Відчуваючи недоброзичливість у діях місцевих комісій 826 осіб виїхали самостійно, 255 – за оргнабором, 151 особа – у зв'язку з переселенням [52, арк. 79].

Необхідно зазначити, що при проведенні заходів, пов'язаних із переміщенням цієї категорії населення, значна частина погоджувалась з пропозицією зміни місця проживання. Наприклад, прибулий у 1956 р. з місць ув'язнення в с. Хитрейки Нестерівського району Львівської області оунівець П. Клуб під час розмови про переселення заявив: "Я сам збирався виїхати, бо якщо неприємність трапиться в селі, одразу будуть говорити, що це роблять колишні "бандити". Аналогічні висновки були зроблені Михайлом Бабакіним, Семеном Мелясою та іншими амністованими [52, арк. 18].

Відкидаючи ідею примусової зміни місця проживання, 4 480 учасників націоналістичного підпілля, які не передбачали переміщення, вибули за межі

західних областей УРСР. Серед них 447 осіб у зв'язку з переселенням, 613 – за оргнабором, 3138 осіб виїхали самостійно, а 282 особи були заарештовані за вчинені "злочини". Із числа визначених для переміщення не виїхало 224 особи, з яких 174 жителі західного регіону категорично відмовилися виїжджати зі своїх рідних місць, а 50 осіб, давши згоду на переїзд, за різними надуманими причинами зволікали з від'їздом [52, арк. 80].

Більшість з тих, хто відмовився від переїзду, посилалися на те, що вони відбули покарання за свої злочини. Зокрема, колишній учасник оунівського військового формування М. Кузан під час розмови з уповноваженим оргнабору в Добромільському районі Дрогобицької області та начальником райвідділу міліції заявив: "Я свій строк відбув, звільнений з ув'язнення і маю право жити там, де захочу. Тому я нікуди не поїду. Якщо ви маєте таке право, то заарештуйте мене знову, судіть і везіть туди, де я був або куди завгодно. Добровільно я нікуди не поїду. Більше мене з цього питання не викликайте, бо з'являтися не буду" [52, арк. 80].

Характерно, що в роботі обласних комісій мали місце суттєві прорахунки, які засвідчували, що певна частина осіб була введена до списків помилково, деякі з них хворіли або мали на утриманні престарілих та хворих і вимушені залишатися на попередньому місці проживання. У зв'язку з цим стосовно 257 осіб були переглянуті й скасовані рішення щодо переміщення [52, арк. 79]. Так, у Львівській області було сплановано для переселення з села Ожидів Олеського району А. Дрозда, 1913 р. народження, і Я. Чучмана, 1918 р. народження. Обидва вони у 1949 р. були засуджені за пособництво націоналістам: Чучман за те, що пошив для них дві пари чобіт, а Дрозд за передачу їм продуктів харчування. У 1954 р. кримінальна справа цих громадян судовими органами переглядалася і вони за відсутності складу злочину були звільнені з місць ув'язнення. Прибувши в село, Дрозд одразу ж став до роботи в колгоспі, де працювала його дружина та обидва сини. Чучман – інвалід, отже не працював. У Тернопільській області до списків для переміщення була внесена пособниця оунівців Г. Чернецька, 1927 р. народження,

яка в 1954 р. звільнена з ув'язнення і проживала з непрацездатними батьками в селі Колиндяни Чортківського району. Дирекція лісгоспу, де вона працювала робітницею, відзначала її трудові здобутки занесенням на дошку пошани. Внесення її до списків для переміщення було визнано лісгоспом як безпідставне [52, арк. 2-3].

Оцінюючи упередженість в роботі обласних комісій, ЦК КП України зобов'язував їх голів персонально розглядати матеріали про переміщення осіб з колишніх оунівців, їх пособників та об'єктивно вирішувати питання доцільності переміщення тих осіб, які не можуть виїхати з поважних причин або помилково і безпідставно внесені до списків на переміщення.

Прагнучи посилити увагу до репресованих громадян, Президія Верховної Ради СРСР 13 березня 1958 р. прийняла Указ "Про зняття обмежень з деяких спецпоселенців", який передбачав звільнення із спецпоселення осіб, обраних до складу профспілкових та комсомольських організацій, а також осіб, які були обрані до місцевих рад депутатів трудящих та членів їх сімей, що були на їхньому утриманні. Під дію цього указу підпали особи, яким на час виселення на поселення не виповнилося 16 років. Адже на 1 січня 1958 р. під наглядом МВС СРСР перебувало 87 670 осіб, які були вислані в різний час із території західних областей УРСР [53, арк. 10].

Особисту причетність до прийняття нормативних документів щодо звільнення із спецпоселень мала президія ЦК КППС, яка на своїх засіданнях 13 березня та 13 травня 1958 р. розглянула матеріали керівників правоохоронних органів держави та підтримала прийняття Указів "Про зняття обмежень з деяких категорій спецпоселенців", що були прийняті 19 травня та 2 серпня 1958 р. з аналогічним формулюванням. Указами передбачався порядок звільнення з-під адміністративного нагляду органів МВС пособників націоналістичного підпілля, колишніх військовослужбовців армії Андерса, колишніх куркулів та членів їхніх сімей. Визначався порядок надання дозволу на повернення із спецпоселення членам сімей колишніх поміщиків, фабрикантів, керівників та учасників буржуазних політичних партій,

керівників антирадянських організацій, керівних діячів буржуазних урядів [416, с. 412].

Ухвалюючи проекти указів про зняття обмежень із спецпоселенців, президія ЦК КПРС зобов'язувала ЦК компартій союзних республік, обкоми партії провести серед громадян, які знімалися з обліку в спецпоселеннях, роз'яснювальну роботу про доцільність їхнього залишення в місцях, де вони проживали на той час і мали однакові з усіма громадянами матеріально-побутові умови, досить високі заробітки, особисті господарства, але їх осілість була неміцною. Роз'яснювальні заходи передбачали єдину мету – утримати спецпоселенців на місцях проживання [242, с. 812].

У прийнятих указах зазначеним категоріям осіб не передбачалося повернення майна, яке було конфісковане при висланні. Більше того, спецпереселенці не мали права повертатися в місця попереднього проживання. Вирішення цього питання належало до компетенції виконкомів обласних рад депутатів трудящих, які, як правило, позитивно їх не вирішували [53, арк. 11]. За архівними матеріалами передбачалося звільнити з обліку спецпоселення 30 698 громадян без повернення їм конфіскованого майна і права виїзду на попереднє місце проживання [53, арк. 16].

Незважаючи на встановлену заборону, особи, які були зняті з обліку спецпоселень, не тільки поверталися на попереднє місце проживання, а й прагнули повернути своє житло та конфісковане майно, вдаючись до погроз. Зокрема, станом на 1 листопада 1958 р. у Львівську область самовільно повернулися 500 таких сімей [53, арк. 13]. Їх повернення призвело до численних спроб заволодіння майном та приміщеннями, які були зайняті громадськими організаціями та переселенцями. Певною мірою справи ускладнювалися ще й підтримкою частини місцевого населення амністованих спецпоселенців. Означені вчинки викликали невдоволення іншої частини населення, яка вимагала прийняття до агресивно налаштованих односельчан відповідних правових заходів. Це не стабілізувало відносно хитку суспільно-політичну ситуацію в регіоні, а призводило до вчинення

певних правопорушень, особливо серед новоприбулих із місць спецпоселення. Цілком зрозуміло, що означена ситуація зумовлювала зростання кількості звернень та заяв до правоохоронних органів та владних структур з вимогами та проханнями вислати з сіл осіб, які повернулися із місць позбавлення волі і проводили незаконні та агресивні дії щодо повернення майна та житлових приміщень.

Ці обставини спонукали партійне керівництво республіки в особі першого секретаря ЦК Компартії України М. Підгорного звернутися з листом у ЦК КПРС, в якому пропонувалося організувати повернення спецпосенців у західні регіони УРСР лише з дозволу облвиконкомів. Поряд з цим зазначалося, що Укази Президії Верховної Ради СРСР від 13 березня 1958 р., 13 травня 1958 р. та 2 серпня 1958 р., які зумовлювали зняття обмежень з деяких переселенців, ігнорувалися останніми, і вони самовільно поверталися на попереднє місце проживання та чинили самозахоплення конфіскованого в них майна. Самоправні дії чинилися тому, що вищезазначені Укази не встановлювали відповідальності за самовільне повернення осіб у місця, де вони проживали до виселення, за такі дії не передбачалася відповідальність іншими законодавчими актами.

Партійне керівництво республіки зверталося з проханням дозволити Президії Верховної Ради УРСР видати Указ щодо поширення дії Указу Президії Верховної Ради УРСР від 9 листопада 1956 р. "Про заборону колишнім керівникам і активним учасникам українського національного підпілля, які були засуджені і відбули покарання, повертатися в західні області Української РСР" на пособників українського національного підпілля і колишніх військовослужбовців армії Андерса та членів їхніх сімей, які повернулися у західні області України [53, арк. 13-14]. У запропонованому проекті Указу, який не був підтриманий Москвою, за самовільне повернення в заборонені місцевості або відмову їх залишити передбачалося встановити кримінальну відповідальність – примусове вислання до п'яти років [53, арк. 16].

Така позиція партійного керівництва республіки вимагала від виконавчих комітетів західних областей у найкоротший строк розглянути всі заяви, що надійшли від колишніх спецпоселенців, і прийняти рішення, кому з них дозволити повертатися у місця, звідки вони були вислані. Для осіб, яким заборонялося повернення в рідні місця після звільнення зі спецпоселення, рекомендувалося через Головне управління з організованого набору робітників і переселення при Раді Міністрів УРСР переїхати в місця планового переселення для освоєння території та будівництва об'єктів народного господарства.

Пропозиції вищого політичного керівництва республіки були зумовлені прагненням припинити протистояння та зберегти стабільність у неспокійних областях не тільки між місцевою владою і учасниками оунівських організацій та їхніх пособників, але й між різними верствами населення регіону, які сповідали різні ідеологічні погляди.

25 грудня 1958 р. Верховна Рада СРСР прийняла Основи кримінального законодавства СРСР і союзних республік, відповідно до яких покаранню підлягали лише ті особи, які безпосередньо здійснювали злочини. Ці обставини одразу порушили питання про звільнення із спецпоселення тисяч людей, направлених туди у свій час без вияву їхньої конкретної вини, а виключно за фактами сімейних зв'язків з керівниками та учасниками націоналістичного підпілля, а також через своє соціальне походження (колишні поміщики, фабриканти, торгівці та інші).

Процес повернення спецпоселенців до Західної України в кінці 50-х років дещо уповільнився. Місцеві органи влади, розглядаючи клопотання колишніх спецпоселенців, зумисно стримували розгляд таких заяв. У вересні 1959 р. Львівський облвиконком констатував, що виконкомами Сокальської, Станіславської, Пустомитівської, Яворівської районних рад поверхово розглядалися заяви спецпоселенців, відхиляючи їх без розбору. 12 жовтня 1959 р. в Рава-Руському, Забузькому та Яворівському районах було заборонено проживання групі колишніх спецпоселенців у місцях, звідки вони були

вислані, а 5 листопада облвиконком відмовив у проживанні в місті Львові 82 особам, у Забузькому районі – 25 колишнім спецпоселенцям [429, с. 132].

На кінець 50-х рр. більша частина спецпоселенців була знята з обліку. У доповідній записці четвертого спецвідділу МВС СРСР зазначалося, що на початок 1959 р. на обліку в спецпоселеннях залишилося 49416 осіб [242, с. 813]. На підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 7 січня 1960 р. "Про зняття обмежень з деяких категорій спецпоселенців", який передбачав звільнення з-під адміністративного нагляду органів МВС членів сімей керівників та учасників націоналістичного підпілля та Указів Президії Верховної Ради СРСР від 7 січня 1963 р. "Про зняття обмежень із спецпоселенців, які знаходилися раніше в націоналістичному підпіллі, колишніх торговців, поміщиків, фабрикантів, висланих із Західної України, Молдавської РСР, Литовської РСР, Латвійської РСР, Естонської РСР" та від 6 грудня 1964 р. "Про зняття обмежень з деяких категорій спецпоселенців" фактично завершився процес ліквідації спецпоселенства.

Викладений матеріал служить підставою для таких основних висновків:

- суспільно-політичні зміни в СРСР сприяли поширенню реабілітаційних заходів на спецпоселенців, які були вислані із Західної України за "націоналістичні погляди" або причетність до певних дій ОУН-УПА. Особлива увага у реалізації проблем спецпереселенства належала комісії, яка, вивчаючи стан справ у спецпоселеннях, запровадила конкретні заходи щодо пом'якшення режиму та повернення до статусу повноправних громадян суспільства;

- партійно-державні структури республіки негативно ставилися до рішень дострокового та умовно-дострокового звільнення з місць ув'язнення та спецпоселення репресованих. Недоцільність їхнього повернення у місця постійного проживання оцінювалася як дестабілізаційний фактор і без того напруженої ситуації регіону. При цьому мали місце складності щодо працевлаштування місцевого населення та проблеми житлово-побутового

характеру через неможливість повернення спецпоселенцям конфіскованого при виселенні майна. Вважалося, що саме ця категорія реабілітованих, яка не відмовилася від націоналістичних поглядів, буде продовжувати залякування населення, а це призведе до напруження в політичному та громадському житті західного регіону республіки;

- посилення криміногенної ситуації в західних областях України дозволило республіканському керівництву прийняти Указ Президії Верховної Ради УРСР "Про заборону колишнім керівникам і активним учасникам українського національного підпілля, які були засуджені і відбували покарання, повертатися у західні області Української РСР". Дія указу поширювалася на учасників українського націоналістичного руху, які були засуджені за зраду Батьківщини, терористичні і диверсійні акти, та осіб, засуджених за участь у збройних загонах УПА. Самовільний в'їзд на історичну батьківщину карався п'ятирічним засланням;

- реалізація постанов КПУ та Ради Міністрів УРСР щодо реабілітації жителів Західної України покладалася на комісію ЦК КП України та місцеві комісії. Вони мали розглянути справи кожного громадянина, достроково звільненого з місць ув'язнення та спецпоселення. Діяльність комісій була спрямована на організацію переміщення реабілітованих в інші регіони шляхом самостійного переселення за оргнабором та примусового виселення. Звільнення ув'язнених та спецпереселенців без права повернення в місця, звідки вони були вислані, фактично означало перетворення їх на адміністративно висланих.

4. 3. Реабілітація депортованих національних меншин УРСР

Українська незалежна держава упродовж усієї короткої історії намагається компенсувати наслідки одного із злочинів тоталітарного режиму – масової депортації кримськотатарського народу, який за рішенням кремлівського керівництва був безпідставно обвинувачений у зраді та враз

позбувся своєї історичної батьківщини, мови, культури, опинився в страшному і безправному становищі спецпоселенця.

Виселення кримських татар та інших народів із територій їх постійного проживання обґрунтовувати лише війною несправедливо і необ'єктивно. Не останню роль у цих заходах відіграв фактор впливу особистості, хоча, безперечно, війна стала додатковим і могутнім імпульсом для застосування виправдального методу каральної політики.

Операція з виселення кримських татар розпочалася на світанку 18 травня 1944 р. і вже через два дні заступник наркома державної безпеки Б. Кобулов та заступник наркома внутрішніх справ І. Серов, які здійснювали керівництво акцією, доповідали Л. Берії про її завершення. Лише 48 годин потрібно було організаторам, щоб силоміць вивести 191 044 особи кримськотатарської національності з Криму [575, с. 108]. Організатори і виконавці ініціювали питання про виселення з Кримської АРСР німців, австрійців, угорців, румунів, італійців, болгарів, вірменів та представників інших народностей. На кінець червня 1944 р. із Криму було виселено ще 38 202 особи зазначених національних меншин [547, с. 75].

Одночасно на фронтах були підготовлені накази, за якими звільнялися з лав Червоної армії кримські татари та представники інших депортованих народів для направлення їх на спецпоселення. Цієї злої долі зазнав рядовий та сержантський склад, більшість молодших офіцерів. Старші офіцери, які не перебували на посадах політпрацівників, як правило, не звільнялися від військової служби і продовжували воювати, а офіцерський склад політпрацівників направлявся у спецпоселення. У звільнених військовослужбовців вилучалися військові квитки, які замінювалися довідками, їм заборонялося носіння погонів, вогнепальної та холодної зброї [587, с. 74].

Знищення культурно-історичних цінностей депортованих кримських татар закріплювалось Указом Президії Верховної ради РРФСР від 14 грудня 1944 р. "Про перейменування районів та районних центрів Кримської АРСР". Державно-партійні органи прагнули зробити все, щоб в адміністративно-

територіальному поділі автономії не було навіть назв, які пов'язані з висланим корінним населенням півострова. За Указом у Кримській АРСР проведено перейменування 11 районів та районних центрів [213, с. 76-77]. Постанова Кримського бюро обкому ВКП(б) від 25 вересня 1948 р. "Про перейменування населених пунктів, вулиць, окремих видів робіт та позначень" зобов'язувала облвиконком продовжити роботу щодо перейменування населених пунктів, залізничних станцій, річок, долин, окремих видів робіт із татарським позначенням, роз'яснюючи при цьому значення нових російських найменувань.

Правове становище спецпереселенців визначалося постановою РНК від 8 січня 1945 р., за якою спецкомендатурам НКВС передавалися повноваження контролю за суспільним життям депортованих народів [365, с. 9-10]. Це вкрай негативно позначилося на адаптацію висланих громадян в умовах депортації. Політика режиму була спрямована не тільки на обмеження особистих, соціальних, політичних і громадянських прав виселених, але й на створення нестерпних умов для їхнього існування. Для тисяч депортованих переселення коштувало життя. За архівами НКВС з 1 липня 1944 р. по 1 січня 1946 р. смерть забрала 26 776 осіб, або 17,7 відсотка [400, с. 200]. Зростання невдоволення спецпереселенців безправним становищем призвело до збільшення кількості втеч, які сприяли посиленню режиму в спецпоселеннях.

26 листопада 1948 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла Указ "Про кримінальну відповідальність за втечі з місць обов'язкового і постійного поселення осіб, виселених у віддалені райони Радянського Союзу в період Великої Вітчизняної війни". Указ закріплював навічне виселення без права повернення їх на попередні місця проживання. За самочинний виїзд чи втечу визначалася міра покарання – 20 років каторжних робіт, а за переховування втікача – до 5 років позбавлення волі [193, с. 10-11]. Текст Указу доводився під розписку до відома кожного повнолітнього спецпоселенця і мав слугувати серйозною пересторогою для тих, хто не хотів користися антигуманній системі.

Ці обставини сприяли появі перших актів протесту у формі втеч, неявки на реєстрації до спецкомендатур, "антирадянської" і "антипартійної" пропаганди. Певні надії на зміни у правовому становищі спецпереселенців настали лише після 1953 р. Зокрема, у січні 1954 р. президія ЦК КПРС, розглядаючи питання "Про звільнення від спецпоселення окремих категорій спецпоселенців і зняття деяких обмежень у правовому положенні спецпоселенців", сформувала державну комісію, якій було доручено вивчити стан справ серед спецпоселенців та внести пропозиції щодо покращення їхнього становища [241, с. 390].

Висновки та пропозиції комісії знайшли відображення у постанові Ради Міністрів СРСР "Про зняття деяких обмежень у правовому становищі спецпоселенців" від 13 липня 1954 р. Водночас без особливого інформування у засобах масової інформації був прийнятий Указ Президії Верховної Ради СРСР "Про скасування Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 листопада 1948 р. "Про кримінальну відповідальність за втечу з місць обов'язкового і постійного поселення осіб, виселених у віддалені райони Радянського Союзу в період Вітчизняної війни", який слугував підставою для організації репресивних дій щодо депортованих народів. Ці нормативні акти аж ніяк не стосувалися реабілітації кримськотатарських переселенців.

Оцінюючи суспільно-політичну ситуацію в Україні після передачі Кримської області до складу УРСР [415, с. 147] та пропозиції урядових структур про обмеження правового становища спецпоселенців, Кримський обком КПУ 15 березня 1954 р. направив лист секретарю ЦК КП України О. Кириченку з проханням розпочати клопотання перед ЦК КПРС про заборону всім адміністративно висланим громадянам у 1944 р. повертатися на проживання до Криму [193, с. 13-14]. Ця пропозиція базувалася на підставі того, що житло та господарські будівлі депортованих були передані колгоспникам-переселенцям з інших областей, у користуванні яких вони перебували, а повернення їх депортованим послабить особисті господарства багатьох переселенських сімей, що призведе до їх виїзду із Криму. Водночас

Кримську область як прикордонну територію недоцільно заселяти колишніми депортованими. Звільненим спецпоселенцям, які прибували до Криму, пропонувалося виїхати на проживання в інші регіони СРСР з можливою компенсацією відібраного майна для подальшого облаштування власного господарства.

Велика кількість скарг та запитів про порядок повернення майна незаконно висланих осіб, що надходила до радянських органів та прокуратури, змусила відділ у спецправах Генеральної прокуратури СРСР 29 березня 1955 р. у доповідній записці "Про необхідність обумовлення порядку повернення майна висланих на поселення", означити дії місцевих органів влади щодо майна депортованих кримських татар. Зазначалося, що "все майно у містах після їх виселення було передано до місцевих рад, а в колгоспах будинки навечно передані нещодавно прибулим колгоспникам. ...Встановлено, що органи МВС при цьому допускали порушення, у зв'язку з чим стала надходити велика кількість скарг від осіб, безпідставно висланих, з вимогою повернення їм незаконно вилученого майна, у тому числі й нерухомого" [241, с. 209-212]. Документ передбачав процедуру повернення майна, що належало місцевим радам, і яка вирішувалася виключно радами або в судовому порядку.

XX з'їзд КПРС, засудивши державний режим репресій та терору, вселив надію мільйонам репресованих та депортованих на відновлення їхніх прав. У матеріалах з'їзду особливу увагу було зосереджено на трагічній долі карачаївців, калмиків, чеченців, інгушів, балкарців. Серед скривджених тоталітарним режимом не знайшлося місця кримським татарам. Пояснити цей факт можна лише тим, що у вищому партійному керівництві держави існувала певна упередженість при розв'язанні складних проблем депортованих народів. І перш ніж ініціювати зняття обмежень з окремих категорій спецпоселенців, вище керівництво вивчало думку республіканських керівників, де проживали департовані. Зокрема, перший секретар ЦК КП Узбекистану А. Ниязов пропонував залишити на спецпоселенні кримських

татар через те, що "серед цих спецпоселенців є багато виявів ворожих настроїв і чиняться кримінальні злочини". Ще консервативнішу позицію займав перший секретар ЦК КП Казахстану П. Пономаренко, який пропонував не знімати з режиму спецпоселень не тільки "молодих, але й літніх спецпоселенців – чеченців, інгушів, балкарців, "оунівців", басмачів, кримських татар і білоруських куркулів", обґрунтовуючи це тим, що "більшість з них є носіями найбільш реакційних і ворожих настроїв, організують різні релігійні і націоналістичні угруповання, культивують серед молоді відсталі звичаї, відривають юнаків та дівчат від школи і громадського життя" [552, с. 72].

Політичний настрій керівних осіб держави та республік без особливого розголосу виявився в указі Президії Верховної Ради СРСР від 28 квітня 1956 р. за № 135/42 "Про зняття обмежень у спецпоселеннях з кримських татар, балкарців, турків – громадян СРСР, курдів, хемшилів та членів їхніх сімей, виселених у період Великої Вітчизняної війни" [60, арк. 16]. Ним передбачалося звільнити з-під адміністративного нагляду та зняти з обліку депортованих громадян. Указ забороняв депортованим повертатися на історичну батьківщину, вони позбавлялися права на компенсацію майна, що було конфісковане при виселенні. Прийнятий документ переконливо демонстрував "розквіт" націй і "дотримання прав людини" в СРСР.

На підставі Указу міністр внутрішніх справ СРСР 29 квітня 1956 р. видав наказ за № 0144, який зобов'язував упродовж двох місяців зняти з обліку спецпоселенців, звільнивши від адміністративного нагляду кримських татар та членів їхніх сімей [547, с. 77]. Усвідомлюючи хибність положень, які були відображенні в Указі, уряд через органи МВС вимагав від кожного кримського татарина перед тим, як звільнити його з-під комендантського нагляду, заповнити розписки про те, що він ніколи не вимагатиме компенсації за відібране при виселенні майно і претендувати на повернення до історичної батьківщини. Багато з депортованих відмовилися підписати ці документи, а 233 особи у розписках вимагали повернути конфісковане майно

і дозволити їм виїхати на проживання до Криму [402, с. 152].

Після прийняття Указу Президії Верховної Ради СРСР "Про прийняття деяких обмежень у правовому становищі спецпоселенців", представники кримських татар та інших національностей намагалися сім'ями повертатися на місце постійного проживання. Зважаючи на складність переселення до Криму, вони перебиралися у Мелітопольський та Акімовський райони Запорізької області. Так, у липні – жовтні 1956 р. в ці райони переїхали на проживання 196 сімей кримських татар у кількості 778 осіб та 94 особи інших національностей. З боку місцевої влади були проведені заходи щодо працевлаштування 327 осіб із 410 працездатних [49, арк. 187-188].

Враховавши проблеми з розселенням, працевлаштуванням та суспільно-політичну ситуацію у прилеглих до Криму районах, Рада Міністрів УРСР 15 грудня 1956 р. у таємній постанові "Про розселення громадян, які раніше проживали в Кримській області" [193, с. 15-16], вказувала на недоцільність розселення депортованих кримських татар, німців, греків, болгар, вірменів на території Херсонської, Запорізької Миколаївської та Одеської областей. Місцевим органам влади заборонялося приймати на поселення колишніх спецпоселенців. Водночас було рекомендовано надавати їм необхідну допомогу у виїзді за межі цих областей, а тим, хто проживав, пропонувалося з урахуванням їхніх сімейних та родинних зв'язків переселитися в інші регіони республіки та за межі України.

Розглядаючи можливість повернення на історичну батьківщину депортованих народів, 24 листопада 1956 р. ЦК КПРС прийняв постанову "Про відновлення національної автономії калмицького, карачаївського, балкарського, чеченського та інгуського народів", яка для долі кримськотатарського народу відіграла трагічну роль. В її шостому пункті було зазначено: "Визнати за недоцільне надання автономії татарам, що раніше проживали в Криму, маючи на увазі, що колишня Кримська АРСР не була автономією лише татар, а являла собою багатонаціональну республіку, в якій татари становили менше 1/5 частини всього населення, і що в складі РРФСР є

національне автономне об'єднання – Татарська АРСР, а також те, що в нинішній час територія Криму є заселеною областю УРСР. Поряд з цим, враховуючи прагнення частини татар, які раніше проживали в Криму, до національного об'єднання, роз'яснити, що всі, хто бажає, мають право поселятися на території Татарської АРСР" [376, с. 202]. Цією постановою заборонялось кримськотатарському народу повертатися до місць колишнього проживання і претендувати на повернення конфіскованого майна.

Постанова не була обнародована, але її зміст обговорювався на зустрічі 5 січня 1957 р. в ЦК КП Узбекистану з групою 50-ти кримськотатарських комуністів. У виступах учасники зустрічі заявляли, що вони будуть виконувати постанову ЦК КПРС від 24 листопада 1956 р. і роз'яснюватимуть її положення кримським татарам, що проживали в Узбекистані, але залишають за собою право звертатися в ЦК КПРС для вирішення питання реабілітації свого народу. Пропозиція щодо поселення в Татарстані була відхилена. Коментуючи результати зустрічі, комуніст Ізмайлов, заявив: "Жоден кримський татарин не поїде в Татарську АРСР. Мова, побут і культура кримських татар зовсім інші" [552, с. 73].

З цього часу представники кримськотатарського народу почали чинити активні дії щодо повернення депортованих на історичну батьківщину, поновлення Кримської автономії в складі УРСР та компенсації залишеного ними при виселенні майна. Ці ідеї були викладені в листі до Президії ЦК КП України, з яким звернулися двічі Герой Радянського Союзу Аметхан Султан, колишній секретар Кримського обкому партії, комісар східного з'єднання партизанських загонів Криму Рефат Мустафаєв, колишній секретар Ялтинського райкому партії, комісар південного з'єднання партизанських загонів Криму Мустафа Семілов, колишній голова Алуштинського райвиконкому, комісар 4-ої бригади південного з'єднання партизанських загонів Криму Ізмаїл Харлулаєв, колишній секретар Євпаторійського райкому партії Якуб Саїтов, колишній голова Судакського райвиконкому Уснії Пенерджі, колишній голова спілки письменників Криму Шаміль Алядинов та інші

відомі діячі кримських татар. У зверненні вони писали: "...Ми, сини трудового кримськотатарського народу, висловлюючи найзаповітніші його сподівання, просимо український уряд поклопотатися перед союзним урядом про повернення кримськотатарського народу на рідну землю – у Крим... Ми любимо і до кінця віддані Радянській Батьківщині. Але ми до сліз любимо і свою рідну землю. Уявіть 80-90-річних білобородих старців, сивих жінок, уявіть собі міцних, сповнених сил, молодих хлопців і дівчат – усі вони мріють лише про те, щоб швидше повернутися до Криму. І ця мрія буде їх переслідувати, доки вони не ступлять на кримську землю..." [232, с. 207].

Їхні дії підтримали 13 колишніх командирів військовослужбовців-кримських татар, які у зверненні до першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова, голови Ради Міністрів СРСР М. Булганіна, голови Президії Верховної Ради СРСР К. Ворошилова, міністра оборони СРСР Г. Жукова спростовували факти обвинувачення кримськотатарського народу і просили аудієнції для особистої зустрічі [148, арк. 180-206].

Наполегливість фронтовиків щодо зустрічі з керівництвом країни увінчалось успіхом. За рішенням вищого політичного керівництва держави така зустріч відбулася 17 березня 1957 р. з членом президії ЦК КПРС, першим заступником голови Ради Міністрів СРСР А. Мікояном, який запевнив делегацію, що керівництво ЦК КПРС і уряду невдовзі розв'яже кримськотатарське питання і що він особисто доповість про всі проблемні питання М. Хрущову. Зустріч із заступником голови Ради Міністрів СРСР не припинила петиційної кампанії. Так, у липні 1957 р. до ЦК КПРС на ім'я М. Хрущова був направлений лист 26 кримських татар з проханням про зустріч [148, арк. 16]. Домогтися зустрічі не вдалося, але петиційна активність була відмічена в службовій записці відділу партійних органів ЦК КПРС, у якій зазначалося, що "тільки в червні та серпні відділом отримано 17 колективних заяв, які підписали 989 кримських татар" [148, арк. 211].

Необхідно зазначити, що в кінці 1950-х рр. кримськими татарами проводилась масова петиційна кампанія щодо направлення у вищі органи

влади звернень, заяв за підписами десятків тисяч осіб, а також тисячі індивідуальних листів від депортованого населення. Зокрема, у 1959 р. на адресу ЦК КПРС було направлено звернення за підписами 10 тисяч осіб, а в березні 1961 р. в президію ЦК КПРС надійшла петиція, яку підписали 18 тисяч кримських татар [187, с. 100].

Поряд з організацією петиційної кампанії в 1957-1958 рр. Кримську область відвідало чимало кримських татар, які, оглядаючи раніше належні їм будинки та господарські забудови, вели розмови про наміри переміщення до Криму. Деякі з учасників так званих "ініціативних груп" татарської інтелігенції відвідання області використали для пошуків історичних та архівних матеріалів для підтвердження, що Крим – споконвічна татарська земля і повинна належати кримськотатарському народу [55, арк. 71-72].

Нова хвиля піднесення реабілітаційних намагань кримськотатарського населення спостерігається після усунення від влади М. Хрущова. З 1964 р. в Москві започатковує роботу постійне представництво кримських татар, яке виступає як безперервно змінна депутація, що займається систематизацією і передачею в урядові установи листів та звернень депортованих переселенців, інформуванням представників радянської громадськості про становище кримськотатарського народу.

4 серпня 1965 р. відбулася друга зустріч кримських татар з головою Президії Верховної Ради СРСР А. Мікояном. Кримськотатарську сторону представляло 8 осіб, переважно ветерани війни та члени КПРС. Ними були викладені основні вимоги: "організоване повернення і компактне розселення народу на існуючій батьківщині, поновлення автономії, націоналізація шкіл, розвиток мови, культури, освіти". Ця зустріч особливо відчутних змін не принесла. На думку Р. Асанова, під час розмови з А. Мікояном у нього склалося враження, що він якось хотів вирішити питання кримських татар. Можливо, його бажання виявилось в тому, що після цієї зустрічі в Кремлі кримських татар частіше стали підвищувати в посадах, збільшився набір студентів у вищі навчальні заклади [673].

З цього часу боротьба за повернення депортованих татар у Кримську область набула нових якостей. До петиційних заходів залучилися вуличні виступи, мітинги та демонстрації. Так, 28 серпня 1965 р. понад тисяча кримських татар прийшла до Бекабадського міського комітету партії, щоб з'ясувати у першого секретаря ЦК КП Узбекистану Ш. Рашидова, який на той час перебував у місті, коли буде прийняте рішення ЦК КПКРС щодо реабілітації кримськотатарського народу. На їхні дії з боку влади була застосована сила. Демонстранти були розігнані, а через декілька днів Хатідже Хайретдінова, Екскендера Джамілева та Рафата Сайдаметова заарештували за хуліганство відповідно до ст. 204 КК Уз.РСР. Суд визнав усіх трьох винними у підбурюванні до безчинств і 11 вересня 1965 р. засудив Х. Хайретдінову до 6 місяців ув'язнення, а Е. Джамілева та Р. Сайдаметова до року позбавлення волі [400, с. 60-61].

Незважаючи на активізацію виступів депортованих, неодноразові запевнення керівників вищих державних органів, питання реабілітації кримських татар не вирішувалося. Керівництво республіки не виявляло активності в його реалізації. Заяви, які надходили від переселенців, як правило, залишалися без позитивних наслідків. До прикладу, у 1965-1967 рр. надійшло 343 заяви, в яких громадяни зверталися з проханням повернення їх на історичну батьківщину. І лише три з них були розглянуті позитивно. За десять років після звільнення кримських татар із спецпоселень тільки 15 осіб із числа депортованих змогли переїхати і прописатися в Криму. Аналогічна ситуація склалася і в інших областях. Станом на 29 липня 1966 р. на території України, крім Криму, проживало 247 кримських татар, з них у Запорізькій області – 200, Одеській – 18, Донецькій – 16, Харківській – 13 осіб [60, арк. 13-14].

Своєрідним викликом кримськотатарському народу стали пропозиції голови КДБ при Раді міністрів УРСР В. Нікітченка, Прокурора УРСР Ф. Глуха та міністра охорони громадського порядку І. Головченка, які були викладені в службовій записці від 15 квітня 1967 р. за № 022-825с першому

секретареві ЦК КП України П. Шелесту. Пропонувалося надавати право Кримському облвиконкому визначати найбільш лояльних осіб, яким у подальшому дозволялося проживати на території області без повернення конфіскованого майна [60, арк. 15].

Запропоновані заходи аж ніяк не відповідали інтересам кримських татар, і вони ще активніше продовжили петиційну діяльність. За 1965 – 1966 рр. було направлено до ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, Президії Верховної Ради СРСР близько 53 тисяч листів і телеграм від кримських татар, чимала кількість з яких мала десятки, сотні і тисячі підписів. Зокрема, 28 березня 1966 р. були підготовлені та передані в ЦК КПРС документи з історичними матеріалами та Всенародним зверненням кримськотатарського народу до ХХІІІ з'їзду КПРС за підписами 120 тисяч кримських татар, які проживали в усіх регіонах країни [673]. Починаючи з 1 по 20 липня 1967 р. на адресу урядових органів та ЦК КПРС було направлено 1104 індивідуальні листи та 102 телеграми громадянами кримськотатарської національності, а також колективний лист від трудящих різних національностей Дагестану. У цих листах та заявах ставилася вимога скорішої реабілітації депортованого кримськотатарського населення [325, с. 134].

21 липня 1967 р. в Москві за дорученням політбюро ЦК КПРС голова КДБ при Раді Міністрів СРСР Ю. Андропов провів зустріч з представниками кримських татар. За висновками Ю. Андропова, всі члени політбюро погоджуються, що "...масове клеймо необхідно зняти з народу. Зрадники були серед усіх народів. Це нікому не дає права виселяти народ. Ні в кого з членів політбюро немає сумніву, що татар необхідно політично негайно реабілітувати" [325, с. 138].

З огляду на це Указ Президії Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 р. "Про громадян татарської національності, які проживали в Криму" став важливим правовим та політичним документом, оскільки знімалися огульні обвинувачення щодо зради кримських татар, але він не давав відповіді на найболючіше питання про можливість повернення до Криму.

Указ ще раз декларував, що "татари, які раніше проживали в Криму, укорінилися на території Узбецької та інших союзних республік, користуються всіма правами радянських громадян, беруть участь в громадсько-політичному житті, обираються депутатами верховних рад і місцевих рад депутатів трудящих, працюють на відповідальних постах у радянських, господарських і партійних органах, для них ведуться радіопередачі, видається газета рідною мовою, здійснюються інші культурні заходи". За цим указом у неконкретній формі доручалося урядам союзних республік "і надалі надавати допомогу і сприяння громадянам татарської національності в господарському і культурному будівництві з урахуванням їх національних інтересів і особливостей" [274, с. 351-352].

Водночас з Указом була прийнята постанова Президії Верховної Ради СРСР "Про відновлення права кримських татар та членів їхніх сімей проживати на всій території СРСР", яка роз'яснювала, що громадяни татарської національності, які раніше проживали в Криму, і члени їхніх сімей користуються правом, як і всі громадяни СРСР, проживати на території Радянського Союзу згідно з чинним законодавством щодо працевлаштування та паспортного режиму [193, с. 24]. Зрівняння в правах лише декларувалося, а фактично переселення депортованих врегульовувалося пропискою, яка була завжди на заваді при розв'язанні цих проблем.

Після публікації Указу Президії Верховної Ради СРСР та зняття безрозсудного обвинувачення з кримських татар у пособництві фашистським окупантам у Крим з місць поселення стали приїжджати групами і поодинці кримські татари, які відвідували партійно-радянські органи, підприємства, установи та сільськогосподарські колективи, вивчаючи можливості облаштування свого постійного місця проживання та працевлаштування.

У вересні 1967 р. лише працівниками облвиконкому було прийнято декілька груп татар загальною чисельністю 152 особи. У розмовах розглядалися питання щодо дозволу прописки, придбання будинків і земельних ділянок під забудову та можливості їхнього працевлаштування.

Зокрема, 21 вересня облвиконкомом відвідала група татар в кількості 10 осіб, які після з'ясування порядку купівлі-продажу будинків, виділення ділянок під забудову і організацію прописки заявили, що норми житла в УРСР навмисно встановлені такі, щоб перешкодити переїзду татар до Криму. У наступній зустрічі, яка проходила в облвиконкомі 24 вересня, були висловлені невдоволення щодо доцільності прийому переселенців із Західної України в той час, коли депортовані кримські татари не можуть повернутися на місця свого попереднього проживання. З аналогічними заявами громадяни кримськотатарської національності зверталися в Ялтинський, Алуштинський, Білогірський та Бахчисарайський міськрайвиконкоми [60, арк. 49-50].

За вересень 1967 р. до Кримської області прибуло близько 700 татар, які розселилися переважно в квартирах своїх знайомих та в готелях. Вони намагалися найрізноманітнішими шляхами прописатися за новим місцем проживання та працевлаштування. У їхніх діях мали місце спроби самовільного захоплення будинків, які раніше належали кримським татарам. Так, у будинок громадянина С. Башкирцева, який проживав у селі Богатир Бахчисарайського району, за його відсутності, коли на господарстві була престаріла мати, вселився татарин М. Аджиев з дружиною та чотирма дітьми, мотивуючи при цьому, що помешкання колись належало йому. Після роз'яснення незаконного вселення сім'я Аджиева з села виїхала [60, арк. 53].

Почастішали випадки, коли в Крим почали приїжджати татари, які виписувалися і знімалися з обліку за попереднім місцем проживання. Наприклад, 11 вересня 1967 р. був виписаний і знятий з військового обліку в м. Беговат Ташкентської області Аріфов Сулейман. Не маючи в Сімферополі житлової площі, він заявив, що нікуди з міста не поїде. Інший випадок засвідчує те, що з м. Андижана виписався громадянин Джамаллятдинов. 10 вересня він приїхав з дружиною та чотирма дітьми в село Генеральське Алуштинського району і самовільно вселився у напівзруйнований будинок, який належав радгоспу "Малоріченський". Після виселення його з цього приміщення Джамаллятдинов розмістився з сім'єю на вулиці, заявивши при цьо-

му: "Можете вішати мене, але я звідси нікуди не поїду" [60, арк. 54].

З міста Чирчика Узбецької РСР у Крим приїхав кримський татарин Умеров. На законних підставах він домовився з громадянином, який проживав у м. Сімферополі, про обмін квартирами. Довідавшись, що Умеров кримський татарин, облвиконком категорично заборонив обмін квартирами. Переїхавши в селище Миколаївка – радгосп Південний, Умеров купив приватний будинок, який на той час пустував два роки. Заплативши завдаток власнику будинку, який проживав у м. Краснодарі, він став оформляти договір купівлі-продажу. Місцева влада відмовила йому в оформленні документів, заявивши, що якщо будинок продається, його купить радгосп. Аналогічні випадки спіткали пенсіонерів Мартинова Марема та Чобанова Усеїна, які повернулися в рідні місця проживання [291, с. 172].

Оцінюючи зміст і виконання на місцях положення Указу та постанови ЦК КПРС від 5 вересня 1967 р., зауважимо, що, знімаючи безрозбірливе обвинувачення у зраді Батьківщини, все ж названі правові документи залишили в силі ті дискримінаційні обмеження, яких зазнав кримськотатарський народ після зняття з нього режиму депортованих. За оцінкою лідера кримськотатарського руху, колишнього члена КПРС, партійного працівника Бекара Умерова, "Кримських татар знову обдурили, хоча ЦК прийняв делегатів від татарського народу на вищому рівні ... зневажливе ставлення до вимог татарського народу з боку урядових інстанцій озлило татар і перетворило їх на внутрішніх ворогів" [60, арк. 43]. Ще різкіше висловився щодо політичного курсу керівництва держави інженер-фізик науково-дослідного інституту з атомної промисловості Юрій Османов, який 10 вересня 1967 р. писав: "У нашому питанні очевидне небажання Політбюро стати на курс ленінізму в національній політиці. Їх кредо – Крим без татар, без національного рівноправ'я корінного населення. Відкидаючи вимогу відновлення автономії, вони природно відкидають вимогу організованого повернення і компактного проживання (тобто такого розселення, за якого можливо було б відкрити школи, як було до війни). Вони очевидно

розраховують на дурнів, планують зрівняти кримських татар у правах з громадянами СРСР" [60, арк. 44-45].

Державні структури республіки, бажаючи взяти під свій контроль процес переселення в Крим, прийняли рішення про проведення оргнабору кримських татар для подальшого їхнього працевлаштування в регіоні. Це рішення справедливо оцінив Енвар Асанов на зустрічі 15 травня 1968 р. з секретарем Кримського обкому партії, заявивши: "Відкрите вербування татар в Крим не вирішить кримського питання. Це чергова провокація проти народу. Завербувавши сотню - дві татар до Криму – закриють пропуску, пояснюючи тим, що немає місць. На батьківщину нас не повинні вербувати, це – приниження" [61, арк. 18].

Переселення в колгоспи і радгоспи Кримської області розпочалося навесні 1968 р. за розпорядженням уряду УРСР під безпосереднім контролем ЦК, міськкомів Компартії Узбекистану за участю Державного комітету Ради Міністрів УРСР з питань використання трудових ресурсів та Кримського облвиконкому. Для переселення відбиралися сім'ї, які перебували у зареєстрованому шлюбі, складалися не менш як з двох працездатних, які володіли масовими робітничими професіями, або ж такі, що мали спеціальності для використання їх у сільськогосподарському виробництві. Такий підбір проводився в Ташкентській, Ферганській, Андижанській, Самаркандській та Наманганській областях, де проживала найбільша кількість громадян татарської національності [62, арк. 24].

Необхідно зауважити, що відбір сімей для переселення у Кримську область проводився у два етапи. На першому етапі, який тривав до двох тижнів, ЦК КП Узбекистану, обкоми і міськкоми партії, радянські та адміністративні органи конкретно визначали і доводили завдання щодо переселення до областей, районів та господарств з урахуванням професійної приналежності, залежно від отриманих запитів на сільськогосподарські професії. Наступний етап продовжувався три тижні і проводився представництвом Держкомітету Ради Міністрів УРСР та Кримського обласного

відділу з використання трудових ресурсів, передбачаючи відбір та вивчення рекомендованих для переселення сімей [61, арк. 23].

На початковому етапі цієї роботи було відібрано 198 сімей. Усі вони були працевлаштовані залежно від виробничої необхідності господарств. Діти шкільного віку влаштовувалися у шкільні та інші навчальні заклади [62, арк. 25]. Започатковані заходи дали можливість певній частині кримських татар розглядати оргнабір як реальну перспективу переїзду до Криму на законних підставах. За період з 1968 по 1972 рр. у Кримську область через Державний комітет з використання трудових ресурсів прибуло 462 сім'ї, у тому числі в 1969 р. – 104 сім'ї, 1970 р. – 45, у 1971 р. – 65, 1972 р. – 50 сімей. В індивідуальному порядку в зазначений період до Криму прибуло 195 сімей. Усього в області проживало 3496 осіб. Певна частина кримських татар, які індивідуально приїхали в республіку, оселились в інших областях: Херсонській – 1541 особа, Запорізькій – 1063, Донецькій – 693, Одеській – 61 особа, і незначна кількість їх проживала на території Ворошиловградської, Кіровоградської, Київської, Миколаївської, Черкаської та Харківської областей. За даними МВС УРСР станом на 1 травня 1973 р. проживало 6874 особи кримських татар, що повернулися з місць вислання [64, арк. 23].

Зважаючи на те, що правова база не дозволяла без перешкод кримськотатарському населенню повертатися до Криму, переважна більшість тих, хто спромігся переїхати, "укорінилась" на нових місцях проживання. Видаючи це як "позитивний момент" державної політики Радянського Союзу, ЦК КПРС у постанові від 26 жовтня 1972 р. "Про окремі категорії громадян, переселені в минулому з місць проживання в інші райони СРСР", зобов'язував партійні органи проводити роз'яснювальну роботу щодо закріплення їх проживання в місцях вимушеного поселення. Це було викликане тим, що в Криму колишні поселення громадян кримської національності були заселені. Визнано за доцільне вирішувати питання громадян, які бажали повернутися в Крим, через органи, що займалися організованим набором робочої сили відповідно до чинного законодавства

про паспортний режим і за наявності житлово-побутових умов та працевлаштування. Із цього питання 14 листопада 1972 р. була прийнята постанова ЦК Компартії України, за якою партійні, радянські та адміністративні органи республіки у своїй роботі стали керуватися означеними положеннями постанов ЦК КПРС та ЦК Компартії України в роботі серед осіб татарської національності [64, арк. 23].

До суті, постанови партійних органів ще раз продекларували положення Указу від 5 вересня 1967 р. "Про громадян татарської національності, які проживали в Криму" і нічого нового щодо реабілітації жертв тоталітарної системи не внесли. У ряді регіонів як були, так і залишилися факти дискредитації громадян татарської національності, упередженого ставлення до них, відмови у прописці, випадки притягнення до кримінальної відповідальності деяких осіб за порушення паспортного режиму. Мали місце випадки, коли окремі місцеві керівники створювали такі умови, що прибулі з поселення самі виїжджали з Криму.

Так, 30 листопада 1972 р. із сіл Красний Крим і Спокійне Сімферопольського району Кримської області відбулося виселення трьох багатодітних родин кримських татар Губанова, Мазінова та Курсейтова, які без дозволу місцевої влади придбали житло. За рішенням суду угоди купівлі-продажу були визнані недійсними. Сім'ї зобов'язувалися звільнити будинки після повернення проплачених сум власниками. Проте кошти переселенцям не були повернуті. Замість прийняття дійових заходів щодо повернення переселенцям коштів, випланих ними за будинки, голова Сімферопольського райвиконкому І. Тарасюк та його заступник В. Лазутін через судового виконавця примусово виселили сім'ї.

Після вивчення матеріалів конфлікту, за вказівкою В. Щербицького, ряд працівників радянських та адміністративних органів Сімферопольського району були покарані. Не стільки за виявлене свавілля, скільки за непродумані дії щодо проведення виселення [65, арк. 26-28].

Архівні матеріали дають можливість зазначити, що, прибуваючи в

Кримську область, татари купували приватні будинки без належного оформлення їх у встановленому порядку, виплачуючи власникам суми, що перевищували в 2-3 рази фактичну їх вартість. Як правило, особи, які реалізували власність, виїжджали з місцевості і в разі визнання судом угоди купівлі-продажу незаконною не було можливості провести зворотні операції – повернути кошти за куплену нерухомість.

Повернутися на історичну батьківщину законним шляхом політично реабілітовані кримські татари могли лише скориставшись рознарядкою Державного комітету Ради Міністрів УРСР та Кримського обласного відділу з використання трудових ресурсів. За сім років (1967–1974) до Криму таким шляхом було переселено 0,05 відсотка чисельності всіх кримських татар. У той же час на територію півострова щорічно приїжджали, вільно оформляли прописку, знаходили роботу і осідали тисячі українців, у тому числі із Західної України та росіян [326, с. 34].

Проаналізовані документи дають підстави стверджувати, що за цих же сім років 993 сім'ї кримських татар чисельністю 4691 особа в неорганізованому порядку прибули до Криму та в південні області УРСР. З них без прописки проживали 374 особи, або 81 сім'я, а в Криму – 330 громадян кримськотатарської національності [289, с. 23].

Перешкоджаючи розселенню кримських татар на території півострова, правоохоронні органи вдавалися до найпідступніших дій: від визнання недійсних угод щодо придбання будинків і виселення за межі Кримської області сімей кримських татар до фабрикації кримінальних справ за вчинені порушення паспортного режиму, дрібне хуліганство, опір працівникам міліції, а в деяких випадках і за "особливо небезпечні державні злочини". За злісні порушення паспортних правил 21 особа була притягнута до кримінальної і 171 – до адміністративної відповідальності, 79 приватних угод купівлі-продажу будинків народними судами визнані недійсними [67, арк. 4-5]. За п'ять років судами області було прийнято 364 рішення про визнання приватних угод купівлі-продажу будинків недійсними, проте лише 12 таких

рішень були виконані [68, арк. 17]. Значна частина осіб, щодо яких народні суди прийняли ухвали про визнання угод недійсними, згодом прописувалася міськрайвиконкомом і їм оформляли угоди купівлі-продажу будинків.

З метою подальшого запобігання вказаним порушенням бюро Кримського обкому партії 22 лютого 1974 р. прийняло постанову "Про додаткові заходи щодо зміцнення паспортного режиму в області", з допомогою якої планувалося роз'яснення серед населення основних норм земельних, трудових та цивільних правовідносин. Передбачалось проведення необхідних заходів щодо посилення паспортного режиму для впорядкування через органи виконавчої влади придбання приватних будинків, виділення під забудову земельних ділянок кримськотатарському населенню.

Намагаючись обмежити вплив автономістів, що проживали в області і займалися підбурюванням кримськотатарського населення, обком партії 26 березня 1974 р. провів нараду перших секретарів райкомів, голів райвиконкомів, начальників райвідділів внутрішніх справ сільських районів за участю керівників адміністративних органів області. Зібрання визначило заходи щодо проведення поступової прописки сімей татарської національності, які в неорганізованому порядку переїхали в область і мають житло [66, арк. 18-20]. Штучне обмеження повернення депортованих народів Криму змушувало сім'ї кримських татар самостійно вирішувати власну долю. Починаючи з 1968 по 1977 рр., у Кримську область переселилося 6 637 осіб, у тому числі 3 679 – політично реабілітованих. Із загальної кількості облаштованих 56 відсотків переселенців переїхали на півострів у неорганізованому порядку. В області без прописки проживало 600 сімей, в яких нараховувалося 2 903 особи [290, с. 67].

Цілком очевидно, що зазначені факти та упереджене ставлення до кримських татар викликало невдоволення, яке виявлялося в скаргах до вищих союзних інстанцій. Зокрема, за 9 місяців 1976 р. на адресу МВС СРСР надійшло понад п'ять десятків таких скарг, до того ж більшість з них – колективні. Заявники повідомляли, що окремі працівники радянських та

адміністративних органів Кримської області не дають їм можливості прописатися у найманих квартирах, перешкоджають оформленню угод купівлі-продажу житлових будинків, відмовляють у розгляді їхніх заяв із зазначених питань, виселяють із куплених ними будинків, насильно вивозять за межі області. Так, сім'я ветерана Вітчизняної війни Файзулаєва в березні 1976 р. приїхала на постійне місце проживання в село Дивне Білогірського району Кримської області, в якому купила будинок, але в прописці їм було відмовлено. У червні того ж року сім'ю насильно було вивезено на залізничну станцію Нижньогірського району. Незважаючи на це, вона знову повернулася в село Дивне, де проживала без прописки [68, арк. 14].

Узагальнюючи скарги та заяви, міністр внутрішніх справ СРСР М. Щолоков у листі від 7 грудня 1976 р. на ім'я першого секретаря ЦК Компартії України В. Щербицького пропонував застосовувати більш гнучкі підходи для розв'язання питань облаштування, прописки та працевлаштування кримськотатарських сімей [215, с. 53-54]. Для стримання несанкціонованих переїздів кримських татар на історичну батьківщину розроблялися відповідні документи як у Москві, так і в союзних республіках. Так, міністром внутрішніх справ Узбецької РСР було підготовлене таємне розпорядження, узгоджене урядами України та Узбекистану, про заборону виписки кримських татар у разі відсутності офіційного підтвердження про наявність у новому місці проживання роботи та житла [214, с. 39].

Застережні заходи щодо повернення кримських татар на територію півострова проводилися й урядом УРСР. Зокрема, 18 травня 1978 р., надсилаючи пропозиції в ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. Щербицький повідомляв: "заходи щодо стримання масового переїзду татар, які вживають партійні, радянські та адміністративні органи республіки і Кримської області на основі чинного законодавства, малоефективні і позитивних результатів не дають. У зв'язку зі складною ситуацією в Криму і враховуючи, що Кримська область прикордонна, є місцем проведення важливих міжнародних, політичних заходів за участю керівників партії і

уряду нашої країни, зарубіжних держав, наявність на її території особливо режимних і військових об'єктів, є всесоюзнаю здравницею із щораз більшим припливом іноземців, просили б ЦК КПРС розглянути питання про прийняття, як виняток, постанови Ради Міністрів СРСР "Про додаткові заходи щодо зміцнення паспортного режиму в Кримській області", якою визначити порядок адміністративного вилучення органами внутрішніх справ осіб, що прибувають у Крим у неорганізованому порядку на постійне місце проживання та тих, які проживають без прописки" [70, арк. 1-2].

За розробленими пропозиціями в ЦК Компартії України була затверджена постанова Ради Міністрів СРСР від 15 серпня 1978 р. "Про додаткові заходи щодо зміцнення паспортного режиму в Кримській області", якою з 15 жовтня 1978 р. встановлювалися вимоги, відповідно до яких:

- особи, що прибувають у Кримську область в неорганізованому порядку і проживають без паспортів або з простроченими паспортами без прописки або реєстрації, незважаючи на накладене на них адміністративне стягнення щодо порушення паспортних правил, за рішенням виконавчих комітетів міських, районних та районних у містах рад народних депутатів виселяються з області органами внутрішніх справ;

- громадяни, що є власниками будинків, наймачами або піднаймачами житлових приміщень, або проживають у гуртожитку і допускають проживання в себе інших осіб без паспортів, з простроченими паспортами, без прописки чи реєстрації, якщо за ці порушення впродовж року двічі піддавались адміністративним санкціям, виселяються за межі Кримської області на термін до 2 років за рішенням виконавчих комітетів міських, районних та районних у містах рад народних депутатів [574, с. 40-41].

Зазначена постанова лише загострила ситуацію в Криму та в інших регіонах держави, де проживало кримськотатарське населення. Вона ще раз засвідчила, що владні структури не бажали позитивно вирішувати життєво важливі проблеми кримських татар. Упродовж 12 місяців після введення в дію постанови з Криму насильницьким шляхом було вивезено 30 сімей.

Окрім того, у 1978 р. за порушення паспортного режиму за ст. 196 КК УРСР до кримінальної відповідальності було притягнуто 12 кримських татар, за самовільне повернення за ст. 185 КК УРСР – 3 особи, за опір працівникам міліції за ст. 188 КК УРСР – 5 осіб, за допущені хуліганські дії за ст. 206 КК УРСР – 3 особи. Ряд осіб отримало від правоохоронних органів офіційну пересторогу. До адміністративної відповідальності притягувалися і власники будинків, які утримували без прописки кримських татар або продавали їм житло. За перше півріччя 1979 р. на них було складено 185 адміністративних протоколів, 6 осіб вислано за межі області. Ці заходи значною мірою зменшили чисельність сімей кримських татар, що поверталися на півострів. Якщо в першому півріччі 1978 р. в Крим прибуло 85 сімей, то за перший квартал 1979 р. їх повернулося лише 4, а з березня зазначеного року повністю припинився неорганізований заїзд. [71, арк. 14-15]. Крім того, в 1978 р. за межі області самостійно виїхало 67 сімей, в яких нараховувалося 262 особи, а в 1980 р. – 33 сім'ї, або 154 особи [215, с. 81, 90].

Цілком зрозуміло, що в такій ситуації громадяни, які не могли домогтися справедливості при вирішенні своїх проблем, вдавалися до крайнощів – суїциду, протестуючи проти свавілля владних структур. 2 червня 1978 р. покінчив життя самогубством кримський татарин Расулов, якого місцева влада оголосила психічно хворим невірноваженим громадянином. Не витримавши важких поневірянь, пішов із життя на 47 році Муса Мамут. Його родина, переїхавши до Криму в квітні 1975 р., придбала житло в селі Донське Сімферопольського району, проте не змогла ні оформити акта купівлі, ні отримати прописки. За порушення паспортного режиму М. Мамут був засуджений в травні 1976 р. до двох років виправно-трудових таборів. Повернувшись із місць позбавлення волі, влада проти нього знову порушила кримінальну справу за невиконання паспортних правил. Зневірившись у справедливості владних структур, М. Мамут 23 червня 1978 р. на території своєї садиби здійснив самоспалення, протестуючи проти дискримінації на батьківщині [69, арк. 50].

За участь у мітингу 14 лютого 1978 р. Мусліядінов Різа був засуджений народним судом за ст. 188 КК УРСР (опір представнику влади) до 3 років позбавлення волі. У листі до батька він писав: "Я переконався, що нічого чекати будь-якої волі від влади щодо прописки, потрібно за це боротися лише спільно. Коли б зібратися і пройти в Сімферополі з лозунгами і плакатами хоча б чоловік 150. Нехай з них 50 осіб буде посаджено на декілька днів до в'язниці, зате шуму наробили б багато" [288, с. 70].

Незважаючи на різноманітні утиски і переслідування, кримські татари відстоювали свої громадянські права на території Криму та в інших областях України. Владні структури республіки як профілактичний захід пропонували здійснити виселення "активних підбурювачів антирадянської діяльності" за межі Криму, незалежно від того, що вони там прописані [70, арк. 14-15].

У ході реабілітаційних заходів щодо повернення кримських татар на історичну батьківщину існував реальний опір владних структур кримськотатарському населенню, яке боролось за свої права, рішуче і послідовно домагалось справедливого розв'язання питання депортованих народів. За оприлюдненими даними в 1966 – 1972 рр. нараховувалося 33 випадки виключення кримських татар з членства КПРС, більше 100 – з ВЛКСМ, було проведено декілька сотень обшуків, більше 20 побойощ за участю міліції та внутрішніх військ із застосуванням брандспойтів, димових шашок, кийків, 8 великих облав та виселення з Москви, більше 50 судових процесів, у ході яких 200 осіб було засуджено [634, с. 17-19].

За свідченням оперативних документів органів КДБ, більш рішучі заходи вживалися до злісних порушників паспортних правил. У них місцевими органами влади було вилучено 529 присадибних ділянок. Роз'яснювальна робота з колишніми власниками незаконно проданих будинків дала можливість схилити їх до повернення грошових сум покупцям, проте 405 власників із 592 – виїхали з Криму, що суттєво перешкодило поверненню цих коштів. У заяві "автономіста" М. Османова з цього приводу була зроблена така оцінка: "Коли б їм, не прописаним сім'ям, вдалося

отримати свої гроші за придбані будинки, тоді б масовий виїзд татар з Криму був би неминучий". На початок 1980 р. на території Кримської області проживало 9 998 татар, з них 2 891 особа – без прописки [286, с. 87-89].

Після смерті Л. Брежнєва і зміни політичного керівництва держави започаткувався новий етап боротьби кримських татар за впровадження реабілітаційних процесів, які були передбачені державними документами. У 1982 р. розпочалася поетапна прописка осіб татарської національності, які переїхали в Крим до прийняття постанови Ради Міністрів СРСР за № 700 від 15 серпня 1978 р. "Про додаткові заходи щодо зміцнення паспортного режиму в Кримській області". Станом на 10 вересня 1984 р. було прописано 2 237 осіб з числа учасників Великої Вітчизняної війни, нагороджених орденами і медалями, членів КПРС та інших лояльно налаштованих осіб [287, с. 101].

Перебудовчі процеси, започатковані М. Горбачовим, почали вселяти надії на те, що вимоги кримськотатарського народу нарешті будуть почутими у вищих ешелонах влади. Влітку 1987 р. група кримських татар, близько 1500 осіб, приїхала до Москви і 26 червня була прийнята заступником голови Президії Верховної Ради СРСР П. Демічевим та секретарем ЦК КПРС Г. Розумовським. Ця зустріч не виправдала сподівань делегації, адже П. Демічев лише обіцяв передати М. Горбачову їхні вимоги. Як вимушений крок, 6 липня делегація провела демонстрацію на Червоній площі з гаслами "Поверніть наш народ на батьківщину!", яка завершилася після того, як П. Демічев знову зустрівся з групою представників кримських татар і пообіцяв упродовж місяця дати відповіді на їхні вимоги [187, с. 135].

У той же день (6 липня 1987 р.) була створена представницька комісія з розгляду питань, висунутих кримськими татарами, яку очолив голова Президії Верховної Ради СРСР А. Громико. До її складу увійшли перший секретар ЦК Компартії України В. Щербицький, перший секретар ЦК Компартії Узбекистану І. Усманходжаєв, голова Ради Міністрів Російської Федерації В. Воротніков, заступник голови Президії Верховної Ради СРСР

П. Демічев, голова КДБ СРСР В. Чебриков, а також такі впливові політики, як О. Яковлев, А. Лук'янов та Г. Розумовський [574, с. 53].

Оприлюднені матеріали її роботи засвідчують, що діяльність комісії спрямовувалася на стабілізацію політичної ситуації в державі, яка поступово виходила з-під контролю. Розпочавши свою роботу, комісія не врахувала тих демократичних перетворень, які розпочалися в суспільстві. Її члени, залишившись під впливом поглядів віджилої на той час командно-адміністративної системи, не зуміли виявити політичної мудрості та гнучкості у розв'язанні різнопланових аспектів кримськотатарського питання. Так, прийняття постанови Ради Міністрів СРСР від 24 грудня 1987 р. за № 1467 "Про обмеження прописки громадян у деяких населених пунктах Кримської області та Краснодарського краю" мало сприяти поліпшенню соціально-політичної ситуації в Криму. Проте цього не сталося тому, що було прийняте половинчате рішення, яке скасовувало дію постанови Ради Міністрів СРСР від 15 серпня 1978 р. і одночасно обмежувало прописку в ряді населених пунктів Кримської області та Краснодарського краю [193, 27-28].

Для зняття напруги в регіонах комісія через своїх представників спрямовувала роботу владних структур на вирішення соціально-економічних, житлово-побутових та національно-культурних запитів кримських татар. Відповідно до постанови ЦК Компартії України від 1 березня 1988 р. "Про організацію виконання постанови ЦК КПРС від 3 лютого 1988 р. "Про заходи подальшої стабілізації обстановки серед кримських татар" у Первомайському районі Кримської області був утворений новий радгосп "Аграрний", якому виділялися сільгоспугіддя, необхідна кількість будинків для переселенців, формувався машинно-тракторний парк. У 13 школах області створено 30 факультативів для вивчення кримськотатарської мови. В області вивчалася можливість організації передач обласного радіомовлення рідною мовою татарського населення [74, арк. 59].

У місцях компактного проживання татар були сформовані агітаційно-

пропагандистські групи з партійно-радянських працівників, які поряд з місцевими засобами масової інформації здійснювали роз'яснювальну роботу серед жителів регіону. Проводилось комплектування бібліотек літературою та періодикою татарською мовою. Були поновлені комісії міськрайвиконкомів з прописки, до них включено осіб татарської національності з числа депутатів та авторитетних виробничників. Проте запроваджені заходи не зняли соціальної напруги в області. Вона зростала через щораз більший неорганізований заїзд кримських татар. Якщо в 1987 р. в область прибула 661 сім'я (2 297 осіб), то за 11 місяців 1988 р. – 5311 сімей (18 589 осіб), що відповідало щоденному заїзду в середньому по 16 сімей [20, арк. 168].

Необхідно зазначити, що в оприлюдненій річній інформації Державної комісії СРСР у справах кримських татар "Про здійснюванні заходи для відновлення прав депортованих кримських татар та облаштування їх в Криму" зосереджувалася увага на знятті обмежень, що звужували права кримських татар. Аналізувалися заходи задоволення соціально-культурних запитів кримськотатарського народу та створення додаткових умов для розвитку національної культури, розширення можливостей вивчення рідної мови в школах Узбекистану, Краснодарського краю, Кримської області та інших регіонах. Але діяльність представницької комісії була безрезультатною, оскільки сформувала остаточну думку "для утворення Кримської автономії немає підстав" [193, с. 29]. Такий висновок не влаштовував кримськотатарський народ.

Процес масового повернення кримських татар вимагав щоденного розв'язання безлічі нових проблем, з якими стикалися громадяни, що поверталися на батьківщину. Ці обставини вимагали від керівництва держави створення комісії Верховної Ради СРСР, яка б займалася проблемами кримськотатарського народу. Вона була сформована 12 липня 1989 р. під керівництвом секретаря ВЦРПС, народного депутата СРСР Г. Янаєва за рішенням Ради Національностей Верховної Ради СРСР [366, с. 354-355].

Реалізуючи Декларацію Верховної Ради СРСР від 14 листопада 1989 р.

"Про визнання незаконними та злочинними репресивних актів проти народів, які зазнали примусового переселення, та забезпечення їхніх прав", комісія на засіданні Президії Верховної Ради СРСР 28 листопада 1989 р. визнала "законними правами кримськотатарського народу повернення в місця його історичного проживання та відновлення національної цілісності". Комісія вважала за можливе індивідуальне та групове повернення до Криму. З цією метою рекомендувалося створити координаційний орган Ради Міністрів СРСР за участю представників уряду РРФСР, України, Узбекистану, Таджикистану, Казахстану, Кримської обласної ради народних депутатів, представників кримськотатарського народу [196, с. 10-11].

Комісія Верховної Ради СРСР зазначала, що "відновлення прав кримськотатарського народу не може бути здійснено без відновлення автономії Криму шляхом утворення Кримської АРСР у складі Української РСР. Це відповідало б інтересам як кримських татар, так і представникам інших національностей, які проживають в Криму" [196, с. 12]. Згідно з постановою Верховної Ради СРСР від 28 листопада 1989 р. Рада Міністрів СРСР на засіданні 21 грудня 1989 р. утворила державну комісію з проблем кримськотатарського народу, яку очолив заступник голови союзного уряду В. Догужиев. Ця комісія за 6 місяців роботи підготувала конкретні пропозиції, що знайшли своє відображення в постанові Ради Міністрів СРСР від 11 липня 1990 р. за № 666 "Про першочергові заходи для розв'язання проблем повернення кримських татар до Кримської області". До виконання розробленої програми були залучені міністерства та відомства, організації та установи, планувалося асигнування відповідних коштів [188, с. 85-95].

На виконання постанови Ради Міністрів СРСР від 11 липня 1990 р. Рада Міністрів Української РСР на засіданні 16 серпня 1990 р. прийняла першочергові заходи щодо вирішення питань, пов'язаних з поверненням кримських татар на постійне місце проживання у Кримську область. Бажаючи залучити кримських татар до процесів державотворення, 12 лютого 1991 р. Верховна Рада УРСР прийняла Закон "Про відновлення Кримської

Автономної Радянської Соціалістичної Республіки" [294, с. 3].

Процес масового повернення кримських татар щоденно висвітлював чимало проблем, з якими стикалися громадяни, що поверталися на історичну батьківщину. Декларативні заяви центральних органів Радянського Союзу щодо зняття правових перешкод при поверненні кримськотатарського населення в перші роки репатріації особливо зустрічали супротив органів місцевої влади, яка прагнула обмежити кількість людей, що поверталися на півострів. Ситуація, що склалася в області, вимагала як від центральної і місцевої влади, так і від самих кримських татар якомога активнішої співпраці у справі розв'язання проблем кримськотатарського населення.

Складні питання щодо повернення на попереднє місце проживання виникали й у німецьких спецпереселенців та німців – громадян СРСР, які були репатрійовані з європейських країн. Прийняття 13 грудня 1955 р. Указу Президії Верховної Ради СРСР "Про зняття обмеження в правовому становищі німців і членів їхніх сімей, які знаходилися на спецпоселенні", не означало надання дозволу німецькому населенню повернутися до місць їхнього проживання в Криму, звідки вони були виселені [241, с. 289].

Історичний розвиток німецької держави, яка орієнтувалася на Радянський Союз у розбудові соціалістичного суспільства надалі усував існування міфу про зрадництво німецького народу. За цих обставин ініціативна група німецького населення у складі 13 комуністів, комсомольців та безпартійних у січні 1965 р. звернулася з петицією до голови Президії Верховної Ради СРСР А. Мікояна з проханням дозволити німецьким сім'ям повернутися до колишніх місць проживання [679]. На той час це питання не було вирішене. Лише в кінці 1980-х – на початку 1990-х рр. проблема облаштування німецького населення увійшла в площину практичної реалізації при обговоренні на вищому державному рівні між Україною та Федеративною Республікою Німеччини. Оцінюючи реалії, Президент України Л. Кравчук узяв на себе зобов'язання особисто опікуватися проблемами облаштування німецького населення, створення для нього нормальних умов національно-культурного розвитку [423, с. 168].

Прийняття законодавчих і нормативних актів у кінці 1980-х – на початку 1990-х рр. зумовило реалізацію питань повернення кримських вірмен в місця колишнього проживання. Попри всі негаразди та складнощі уряди України та Автономної Республіки Крим докладають зусилля для забезпечення національно-культурних та духовних потреб вірменського народу. У квітні 1989 р. в Сімферополі створено кримсько-вірменське товариство культури "Луїс", а згодом общини його організувалися в інших містах Криму. У Севастополі, Ялті, Феодосії відкрилися і діють недільні школи, в яких вивчається культура і мова вірменського народу. На Кримському телебаченні та радіо виходять вірменські програми, видається газета "Голуб Масиса". В Ялті, Феодосії, Євпаторії діють вірменські церкви, реставрується монастир Сурб-Хач [423, с. 177].

Упродовж 1990-х рр. у Криму утворилися ряд громадських організацій, які стали вирішувати національно-культурні проблеми депортованих з півострова греків. Своєрідним генераційним центром у розв'язанні комплексу питань стала кафедра грецької філософії, створена в травні 1992 р. за поданням Федерації грецьких товариств Криму з метою підготовки викладачів новогрецької мови для національних навчальних закладів [186, с. 14].

На підставі узагальнених матеріалів щодо реабілітації депортованих кримських татар можна зробити висновки:

- утворена комісія, що вивчила стан справ у спецпоселеннях, внесла конкретні пропозиції нормативного характеру, які дозволили пом'якшити становище депортованого населення. Правова база, прийнята в 1956 р., уможливила лише формально звільнити кримськотатарських спецпоселенців без права повернення в місця попереднього проживання. Фактично це означало, що колишні депортовані кримські татари перетворювалися на адміністративно висланих;

- постанова ЦК КПРС "Про відновлення національної автономії калмицького, карачаївського, балкарського, чеченського та інгуського народів" остаточно перекреслила сподівання кримських татар щодо повернення на історичну батьківщину, але кримськотатарське населення

активно включилося в процес реабілітації. На початковому етапі діяльності кримських татар прагнення до справедливості виявлялось у масовій петиційній кампанії, яка, починаючи з 1965 р., переросла у відкриті масові мітинги та демонстрації, направлені на захист їхніх конституційних прав;

- Указ Президії Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 р. забезпечував політичну реабілітацію кримських татар, але, крім лицемірного проголошення цього права, у реальному житті залишалися в силі дискримінаційні обмеження. Кримська область, як і раніше, залишалася забороненою для проживання кримських татар, а наступні урядові документи та рішення місцевої влади про так звану "реабілітацію" кримськотатарського населення були пропагандистськими заходами, які демонстрували громадськості відсутність нерівноправності націй і народів у Радянському Союзі;

- політичні зміни, що відбулися в СРСР наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., сприяли створенню передумов позитивного вирішення питань, пов'язаних з поверненням у Крим депортованих громадян різних національностей.

РОЗДІЛ 5

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОБЛЕМИ РЕАБІЛІТАЦІЇ В УМОВАХ РОЗБУДОВИ ТА РОЗВИТКУ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Процеси формування громадянського суспільства, розвитку демократизації та гласності, зміцнення законності, започатковані в середині 1980-х рр., наполегливо вимагали від вищого політичного керівництва держави повернутися до соціально значущих проблем політичних репресій тоталітарної доби, "табуйованих у Радянському Союзі впродовж багатьох десятиліть" [627, с. 4]. Тогочасна ідеологічна ситуація сформувала обставини, за яких необхідно було дати принципову оцінку подіям минулого, які зовсім по-іншому розцінювалися на тлі розвитку політичних процесів.

На той час ідеї ХХ з'їзду КПРС були призабуті, а партійна бюрократія і прихильники ідей сталінізму дуже обережно ставилися до подальшої "дискредитації" створеної ними командно-адміністративної системи. Ці обставини призупинили реабілітацію у другій половині 1960-х рр., а усунення М. Хрущова з посади секретаря ЦК КПРС практично її зупинили.

Проголошення курсу на демократизацію суспільного життя вивело із забуття, а головне – дало поштовх для продовження реабілітації жертв сталінського свавілля. У другій половині 1980-х рр. з'являються перші публікації, в яких відображено згубні наслідки репресій, що не завжди однозначно сприймалися в суспільстві.

Перебудова і зумовлені нею процеси демократизації та гласності започаткували демократичний рух, який сприяв утворенню громадських організацій, зумовивши формування соціальних запитів для дослідження проблем політичних реабілітацій. За цих обставин вище політичне керівництво СРСР, зважаючи на зацікавленість громадськості до вивчення об'єктивних подій періоду масових політичних репресій, вирішило очолити

цей процес, сформувавши комісію політбюро ЦК КПРС з додаткового вивчення матеріалів, які були пов'язані з репресіями, що мали місце в період 1930-1940-х і початку 1950-х рр. Завдання комісії – "розібратися з ідеєю політичного підходу до реабілітації" – було сформоване і деталізоване на засіданні політбюро ЦК КПРС 24 листопада 1988 року [151, арк. 4]. Оцінка минулого вимагала історичної правдивості будь-яких періодів розвитку держави не для зведення політичних рахунків, а для об'єктивного відображення подій, що мали місце в суспільному житті.

5.1. Поновлення в правах жертв державного терору наприкінці 1980-х рр.

Зміни, започатковані вищим політичним керівництвом країни, не одразу відновили процес реабілітації жертв сталінізму. Після тривалої перерви у 1986 – 1987-х рр. у періодичних виданнях з'являються перші публікації про політичні репресії та їх наслідки. Однак прихильники сталінської орієнтації намагалися відвернути громадськість від злободенних питань нашої історії, зробити вигляд, що нічого особливого не сталося і нічого згадувати про них. Такі підходи розцінювалися вищим політичним керівництвом СРСР як "нехтування історичною правдою, зневагою до пам'яті тих, хто став невинною жертвою беззаконня та свавілля" [185, с. 22].

Питання "злочинів сталінізму", "політичних репресій" стали предметом відкритого обговорення після виступу Генерального секретаря ЦК КПРС М. Горбачова на урочистому засіданні 2 листопада 1987 р., присвяченому 70-річчю Жовтневої революції. За його оцінкою, політичні репресії стали "масовим злочином на ґрунті зловживання владою". Аналогічна оцінка щодо репресій була висловлена першим секретарем ЦК Компартії України В. Щербицьким, який, як і М. Горбачов, кваліфікував політичні репресії як відступ від ленінської політики [627, с. 7]. Оцінка репресивної політики вищого політичного керівництва держави та підтримка її позицій

республіканським, місцевим партійним керівництвом відкрила шлях до прозорої реабілітації жертв політичних репресій.

Реабілітаційні заходи розпочались з ознайомлення секретарів ЦК КПРС з матеріалами комісії президії ЦК КПРС, яку очолював Шверник, і свого часу 18 лютого 1963 р. та 26 липня 1964 р. подав на розгляд М. Хрущову, який не вважав за потрібне їх афішувати [242, с. 541-788]. Узагальнені матеріали про розслідування причин репресій та обставин політичних процесів у 1930-х рр. спонукали секретаріат ЦК КПРС створити комісію політбюро ЦК КПРС для всебічного вивчення фактів і документів, пов'язаних з репресіями 1930-1940-х та початку 1950-х рр. 28 вересня 1987 р. постановою політбюро ЦК КПРС "Про утворення комісії політбюро ЦК КПРС щодо додаткового вивчення матеріалів, пов'язаних з репресіями, що мали місце в період 30-40-х і початку 50-х років", була затверджена комісія у складі Соломенцева (голова), Чебрикова, Яковлева, Демичева, Лук'янова, Розумовського, Болдіна та Смирнова [565, с. 7]. Жовтневий 1987 р. пленум ЦК КПРС затвердив комісію політбюро ЦК КПРС з розгляду раніше відомих і нових фактів та документів, пов'язаних з репресіями, і прийняв рішення довести процес реабілітації до логічного завершення.

У розпорядження комісії передавалися матеріали раніше чинних комісій, що вивчали ці питання після 1953 р., а також документи ЦК КПРС, КПК при ЦК КПРС, Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Комітету держбезпеки, Прокуратури СРСР та Верховного Суду СРСР. Комісії політбюро було дозволено залучати в разі необхідності відповідні матеріали міністерств та відомств, партійних і державних органів на місцях, а також отримувати свідчення окремих громадян з цих питань [374, с. 16].

Перше засідання комісії відбулося 5 січня 1988 р., на якому були вирішенні організаційні питання щодо порядку роботи та затверджений план її діяльності на перше півріччя. За погодженням з політбюро ЦК КРПС була сформована робоча група комісії з 12 осіб [565, с. 108].

Водночас був визначений порядок роботи комісії, послідовність розгля-

ду матеріалів судових процесів – конкретних кримінальних справ. На її засідання Прокуратурою та КДБ СРСР подавалися матеріали, в яких відображалися відомості про осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності, підстави арешту, суть пред'явленого обвинувачення, наявність доказів, судові або несудові рішення за справами та виконання вироку. Правоохоронні органи в межах своєї компетенції за дорученням комісії проводили вивчення архівних матеріалів, обґрунтовуючи правомірність притягнення до кримінальної відповідальності конкретних осіб.

З боку Прокуратури СРСР направлялися письмові повідомлення КДБ СРСР про проведення додаткових розслідувань кримінальних справ за заново відкритими обставинами. У той же час Комітет держбезпеки СРСР після додаткового розслідування справ осіб, засуджених судовими органами, передавав кримінальні справи і матеріали додаткового розслідування в Прокуратуру СРСР, а на осіб, репресованих за рішенням позасудових органів, виносив рішення про обґрунтованість їхнього притягнення до кримінальної відповідальності і направляв ці матеріали у Прокуратуру СРСР, яка, враховуючи результати додаткового розслідування, подавала висновки щодо скасування вироків і припинення кримінальних справ або висновки про залишення раніше прийнятих рішень в силі до Верховного Суду СРСР. Прокуратура СРСР про свої рішення щодо відмови перегляду справ і мотиви відмови, а Верховний Суд СРСР про результати розглядів судових справ інформували комісію політбюро ЦК КПРС. Про проведені реабілітаційні дії до репресованих суд у письмовій формі повідомляв реабілітованих осіб або їхніх родичів. Майнові претензії у справах реабілітованих розглядалися КДБ СРСР відповідно до чинного законодавства.

Підстави поновлення членства в партії осіб, реабілітованих у судовому порядку, розглядали комісії КПК при ЦК КПРС та КПК при ЦК Компартій союзних республік і парткомісії обкомів партії. За результатами перегляду персональних справ комісія ЦК КПРС доповідала політбюро ЦК КПРС та

вносила пропозиції про доцільність публікацій відомостей про хід реабілітації в пресі [243, с. 28-29].

Зазначений порядок роботи комісії політбюро ЦК КПРС засвідчував, що процедура розгляду справ репресованих була досить складною та тривалою. Це не могло сприяти динамічній та злагодженій роботі. Тим паче, що комісія не вправі була вирішувати питання розгляду кримінальних справ, а лише координувала діяльність органів, які виявляли зацікавленість у справі відновлення в правах людини, стосовно якої скасовано вирок.

У цей час у прокуратурах були сформовані спеціальні підрозділи, які приймали листи та заяви громадян, займалися вивченням справ у порядку нагляду. Активно включилися в роботу органи КДБ та МВС. Вони здійснювали пошук справ і відомостей про долю репресованих. Активізували діяльність щодо перегляду справ суди [449, с. 87].

Оцінюючи роботу обласних комісій, які в 1954-1955 рр. переглядали справи осіб, засуджених за контрреволюційні злочини, комісія політбюро ЦК КПРС фіксувала значну кількість нерозглянутих кримінальних справ. У наступні 1950-1960-ті рр. зазначені кримінально-архівні справи переглядалися лише за умови надходження заяв від репресованих або їх родичів. За цих обставин комісія політбюро ЦК КПРС доручила Прокуратурі та КДБ СРСР продовжити розпочату в 1954 р. роботу із залученням до неї підпорядкованих місцевих органів, незалежно від наявних заяв та скарг громадян. Судовим органам пропонувалося розглядати справи репресованих за протестами прокурорів, а партійним органам – здійснювати розгляд питань поновлення партійності осіб, реабілітованих у судовому порядку. Поновлення в партії здійснювали ЦК Компартії України, обкоми та Київський міськком партії. Відмова у політичній реабілітації обов'язково затверджувалася постановою КПК при ЦК КПРС. На райкоми та міськкоми партії покладалася обов'язки видачі на прохання родичів офіційних довідок про результати розгляду питань, пов'язаних з партійністю реабілітованих осіб, у судовому порядку [306, с. 85-86]. Пропозиції комісії були схвалені 11 липня 1988 р. постановою

політбюро ЦК КПРС "Про додаткові заходи щодо завершення роботи, пов'язаної з реабілітацією осіб, безпідставно репресованих в 30-40-х роках і початку 50-х років" [386, с. 43].

Відповідно до постанови політбюро ЦК КПРС 13 вересня 1988 р., ЦК Компартії України прийняв постанову "Про роботу щодо виконання постанови ЦК КПРС від 11 липня 1988 року "Про додаткові заходи щодо завершення роботи, пов'язаної з реабілітацією осіб, безпідставно репресованих в 30 – 40-х і початку 50-х років". Для проведення зазначених заходів була сформована комісія політбюро ЦК Компартії України у складі: Ю. Єльченка, А. Корнієнка, В. Гаєвого, М. Голушка, П. Мусієнка та А. Чумака, яку очолив другий секретар ЦК Компартії України О. Титаренко [19, арк. 107]. До її компетенції входили питання планування, координування дій та системного проведення реабілітаційних заходів. Комісія сформувала робочу групу з працівників апарату ЦК Компартії України, Прокуратури, Мін'юсту та КДБ УРСР, яку очолив заступник голови КПК при ЦК Компартії України В. Дашенко [19, арк. 108].

У ході реабілітаційної роботи політбюро ЦК Компартії України зажадало від обласних комітетів, Київського міськкому партії та КПК при ЦК Компартії України вжити заходів своєчасного розгляду питань, пов'язаних з поновленням партійності осіб, реабілітованих у судовому порядку. Реалізуючи висунуті вимоги обласні партійні комітети формували комісії, які здійснювали координаційну роботу в регіонах щодо реабілітації безневинно засуджених, перевірку виконання запланованих заходів, а за необхідності – вивчали відповідні матеріали судових справ. Зокрема, комісія бюро Полтавського обкому партії була сформована 21 жовтня 1988 р. в складі восьми осіб, яку очолив А. Ковінько [92, арк. 77].

За дорученням комісії політбюро ЦК Компартії України правоохоронні органи республіки розпочали вивчення підстав засудження учасників "Спілки визволення України" (1930 року), "Українського національного центру" (1932 року) та архівні матеріали інших політичних процесів. Аналіз

кримінальних справ безпідставно репресованих партійних і радянських працівників, діячів науки і культури започаткував Інститут історії партії при ЦК Компартії України. До кінця 1988 р. ним було розглянуто понад 100 запитів партійних органів, установ і громадян. За цей період у судовому порядку були розглянуті 3 823 справи щодо 5 234 осіб, з яких реабілітували 2 502 особи. Із реабілітованих у судовому порядку 65 репресованих поновлено в партії, зокрема 57 – посмертно. Серед них колишній перший секретар ЦК ЛКСМУ С. Усенко, колишній перший секретар Донецького обкому партії С. Саркісов, колишній завідувач кафедри Харківського інституту червоної професури професор П. Демчик та інші [21, арк. 66].

Піврічна діяльність комісії політбюро ЦК КПРС дозволила визнати надто повільним розгляд архівних справ. Збільшення штату Прокуратури СРСР на 15 осіб не пришвидшило перебіг реабілітації. За цих обставин голова комісії Соломенцев запропонував проводити розгляд справ репресованих на місцях, не чекаючи заяв, без участі місцевих комісій, аналогічно до 1956 р. Адже за період 1956-1984-х рр. було розглянуто за заявами лише 44 відсотки архівно-слідчих справ репресованих [403, с. 93].

Проведений аналіз дозволив комісії політбюро ЦК КПРС констатувати, що реабілітація 1950-1960-х рр. проводилася вибірково і епізодично. Часто обмежувалася лише відновленням у правах у судовому порядку, не розглядаючи при цьому питань поновлення в партії. Серйозним прорахунком при перегляді кримінальних справ зазначеного періоду була впевненість в існуванні так званих "центрів" і "блоків", які неначе здійснювали керівництво підривною, шпигунською та шкідницькою діяльністю. У ході реабілітаційних заходів оцінка контрреволюційних організацій не вивчалася і не переглядалася. Вивчення комісією матеріалів репресій засвідчувало, що організаційних фракційних груп, "блоків", "центрів" фактично не існувало, а обвинувачення проти їх учасників базувалися на матеріалах, сфальсифікованих у ході слідства та судового розгляду [698, с. 1, 3].

Комісія політбюро ЦК КПРС відверто вказала на особисту вину

Й. Сталіна та його найближчого оточення за допущені масові репресії, беззаконня, серйозні політичні помилки, свавілля, які мали важкі наслідки для суспільства. Зокрема, у доповідній записці членів Комісії політбюро ЦК КПРС зазначалося, що масові репресії, зачаті на початку 1930-х рр. за рішенням комісії ЦК ВКП(б), призвели до виселення в північні райони Російської Федерації та Сибіру в 1930-1931 рр. 365 500 селянських сімей загальною чисельністю 1 мільйон 680 тисяч осіб. Частина їх була направлена в місця позбавлення волі, решта – на спецпоселення [301, с. 142-151].

У документі зазначалося, що за пропозицією Л. Кагановича в ці роки були сформовані "трійки". Посиленню репресій сприяли зміни в законодавстві, які спрощували процедуру арештів і ведення слідства за справами політичного характеру. Відбулося спрощення судочинства і одночасно посилювалися міри щодо покарання позасудовими органами. Розмах арештів став настільки масовим, що спеціальним директивним листом за підписом Сталіна й Молотова у травні 1933 р. була віддана вказівка, що в місцях попереднього ув'язнення не повинно перебувати більше 4 тисяч осіб. Встановлювалися рознарядки на кількість ув'язнених і висланих громадян.

Комісія зауважувала, що початок 1930-х рр. характеризувався проведенням фальсифікованих політичних процесів серед представників різних груп інтелігенції. Жахливого розмаху масові репресії набули у другій половині 1930-х рр. Вони охопили партійний, радянський, господарський актив, широкі верстви робітників, селян, інтелігенції. За ініціативою Сталіна проводились масові арешти, розстріли без суду і слідства, депортації сотень тисяч людей, запроваджувалася злочинна практика формування в НКВС списків, справи яких мали розглядати у Верховній колегії Верховного Суду СРСР або "особливою нарадою" НКВС, причому з наперед визначеним "покаранням" за трьома категоріями. Найбільш серйозним порушенням законності стало застосування методів фізичного впливу, тортур, катування заарештованих, які призводили до так званих "визнавальних показів" і до обмов людей, які відкрито санкціонувалися Сталіним від імені ЦК ВКП(б) і

активно запроваджувалися в повсякденну практику діяльності НКВС.

За оцінкою комісії політбюро ЦК КПРС безпосередню відповідальність за репресії і беззаконня, крім Сталіна, несуть Молотов, Каганович, Берія, Ворошилов, Жданов, Маленков, Мікоян, Хрущов, Булганін, Андрєєв, Косіор, Суслов. За їхніми особистими вказівками була арештована, засуджена, розстріляна велика кількість партійних, радянських, військових і господарських кадрів [243, с. 143-144].

Оцінюючи діяльність Сталіна, комісія політбюро ЦК КПРС зазначила: "Тепер є всі підстави заявити: ... Сталін інспірував і організовував масові репресії. Він особисто санкціонував арешти, контролював хід розслідування справ найбільш видатних діячів партії та держави, вирішував наперед долі багатьох тисяч людей. Користуючись необмеженою одноосібною безконтрольною владою, він направляв діяльність ОДПУ-НКВС-МДБ, давав незаконні вказівки і розпорядження головним виконавцям каральних акцій – Ягоді, Єжову, Берії, Вишинському, Ульріху" [337, с. 343].

За час роботи комісії політбюро ЦК КПРС на її адресу надійшло понад три тисячі листів та заяв. Переважна більшість петицій відображала прохання повідомити про долю рідних та близьких, які були страчені в роки сталінських репресій за рішенням позасудових органів. У цьому сенсі керівництво КДБ СРСР вважало за доцільне скасувати практику повідомлення згідно з інструктивними листами КДБ при Раді Міністрів СРСР за № 108 сс від 24 серпня 1955 р. та чинної на той час інструкції за № 20 сс від 21 лютого 1963 р. Була прийнята пропозиція, що при з'ясуванні громадянами долі їхніх родичів усно повідомляти дійсні обставини і дату смерті, а раніше видані свідоцтва, які не відповідали дійсності – замінити через органи РАГСу. Політбюро ЦК КПРС 12 вересня 1988 р. підтримало запропоновані комітетом держбезпеки заходи щодо репресованих позасудовими органами [312, с. 117].

Розглядаючи архівно-слідчі справи, комісія політбюро ЦК КПРС та Верховний Суд СРСР зазначали, що вирокам, винесеним позасудовими орга-

нами у 1930 – 1953-х рр., надавалася видимість законності. Насправді це були надумані позаправові форми репресій. Діяльність позасудових органів була антиконституційною і не підтверджувалася правовими актами того часу. Комісія пропонувала Президії Верховної Ради СРСР зробити правові висновки щодо законності зазначених інститутів та їхніх рішень. Оголошення позасудових органів неконституційними давало підстави реабілітувати репресованих, засуджених за рішеннями цих інституцій. Архівні матеріали свідчили про факти участі членів політбюро ЦК ВКП(б) того часу в репресіях, що було викладено в записці ЦК КПРС від 28 грудня 1988 р. "Про антиконституційну практику 30-40-х і початку 50-х років" [301, с. 143].

Пропозиції комісії політбюро ЦК КПРС передбачали покращити реабілітаційну роботу, а саме:

- рекомендувати Президії Верховної Ради СРСР визнати законодавчим актом рішення "трійок", "двійок", "особливих нарад", списки та інші форми масових репресій як такі, що суперечать Конституції СРСР, соціалістичним принципам та нормам моралі. Оголосити їхні рішення незаконними, такими, що обмежують права громадян і принижують людську гідність. Ці заходи дозволили б реабілітувати всіх потерпілих від тоталітаризму, у тому числі й тих, у кого не залишилося рідних і близьких;

- Президії Верховної Ради СРСР, Раді Міністрів СРСР, Президіям Верховних Рад і урядам союзних республік та іншим органам місцевої влади скасувати прийняті укази і постанови, пов'язані з присвоєнням імен Ворошилова, Жданова, Калініна, Мікояна і Сулова містам, районам, селищам, вулицям, підприємствам, колгоспам і радгоспам, військовим частинам, кораблям та суднам, навчальним закладам та іншим установам. Державному комітету СРСР з народної освіти внести пропозиції Раді Міністрів СРСР щодо перейменування й реорганізації іменних стипендій названих осіб;

- доручити ЦК компартій союзних республік, крайкомам, обкомам

партії створити з представників партійних, радянських органів, прокуратури, КДБ і МВС, громадських організацій комісії з увічнення пам'яті жертв репресій та проведення роботи щодо виявлення місць захоронення, приведення їх у належний порядок, спорудження пам'ятників і меморіалів [301, с.149-150].

Пропозиції комісії були враховані у постанові політбюро ЦК КПРС від 5 січня 1989 р. "Про додаткові заходи щодо відновлення справедливості до жертв репресій, які мали місце в період 30 – 40-х і початку 50-х років". Ця постанова затвердила проект Указу Президії Верховної Ради СРСР про скасування позасудових репресій. Сам Указ був прийнятий 16 січня 1989 р. і затверджений на першій сесії Верховної Ради СРСР Законом від 31 липня 1989 р. У статті 1 Указу засуджувалися позасудові масові репресії періоду сталінізму та скасовувалися рішення антиконституційних "трійок" НКВС-УНКВС, колегій ОДПУ і "особливих нарад", які діяли в 1930 – 1940-х і на початку 1950-х рр. Громадяни, що були репресовані за рішеннями названих органів, включаючи осіб, засуджених за втечу з місць незаконного спецпоселення, вважалися реабілітованими [254, с. 186].

Необхідно зазначити, що в указі від 16 січня 1989 р. не взята до уваги діяльність так званої "особливої комісії НКВС і Прокуратури СРСР" – "двійки", яка поряд з іншими позасудовими органами застосовувала різні види покарання аж до розстрілу. Серед перерахованих в указі позасудових органів, рішення яких підлягали скасуванню, не було згадано "двійок". Незважаючи на це, на практиці до зазначеної судової інстанції також застосовувалася частина 1 статті 1 названого указу [254, с. 186].

Указ передбачав порядок повідомлення громадянам про реабілітацію, надання допомоги реабілітованим і увічнення жертв репресій та утримання в належному порядку місць їх поховань. З цією метою Верховним Радам союзних республік, місцевим радам пропонувалося створювати комісії з числа депутатів та представників громадськості [254, с. 186-187].

Починаючи з другої половини 1988 р., реабілітація жертв сталінського

терору проводилася на підставі наказу Генерального прокурора та голови КДБ СРСР від 30 липня 1988 р. "Про додаткові заходи по завершенню роботи, пов'язаної з реабілітацією осіб, безпідставно репресованих в 30 – 40-х і початку 50-х років" за № 42 с/13/40 с. [174, с. 119]. Поновлення в правах проводилося за нормативно-правовими документами, які були сформовані в 1950-1960-х рр. Це ускладнювало реабілітаційну роботу через відсутність чіткої системи організаційних заходів з перегляду архівно-слідчих справ.

У республіці виконання реабілітаційних заходів забезпечували оперативні групи КДБ, до складу яких включили 114 слідчих та 198 оперативних працівників. Прокуратура УРСР в усіх областях сформувала групи прокурорських працівників із 4-5 осіб, які спільно з співробітниками КДБ вивчали і приймали рішення при розгляді кримінальних справ минулих років [72, арк. 6].

До прикладу, в УКДБ по Хмельницькій області наказом від 9 вересня 1988 р. була створена комісія в кількості 25 осіб з перегляду архівно-слідчих справ репресованих, яку очолив начальник управління О. Денищик. За наказом слідчий відділ управління з участю членів комісії провадив додаткове розслідування та перевірки кримінальних справ, які направлялися прокуратурою Хмельницької області та військовою прокуратурою ПриКВО. Міські та районні відділи УКДБ за дорученням комісії теж брали участь в цих перевірках, розшукуючи родичів репресованих, свідків, уточнюючи їхні анкетні дані та факти, викладені в архівно-слідчих справах [124, арк. 56-57].

З прийняттям Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. в управлінні УКДБ по Хмельницькій області була сформована робоча група у складі 4 співробітників [124, арк. 21], яка за наказом від 30 березня 1989 р. була збільшена до 10 осіб. Зусилля її зосереджувалися на розгляді складних кримінальних справ осіб, репресованих переважно судовими органами. Для розгляду архівних справ репресованих позасудовими органами було залучено 91 співробітника управління, міських і районних відділів держбезпеки без зміни їхніх функціональних обов'язків [124, арк. 29-30].

На місцях розглядалися, як правило, архівно-слідчі справи, які від початку і до кінця проходили на місцевому рівні, але в обмеженому обсязі. Наприклад, у Тернопільській області за той час була розглянута лише одна кримінальна справа [404, с. 206], а в Львівській із 68 поданих заяв лише незначна їх частина була задоволена [127, арк. 178]. Повільна реабілітація у зазначених областях зумовлювалася небажанням представників місцевих партійних та правоохоронних органів розглядати архівно-слідчі справи колишніх оунівців, основна маса яких була репресована в 1940-1950-х рр. каральною системою, а ті у свою чергу не виявляли активності в цій справі.

Із започаткуванням реабілітації місцеві правоохоронні органи здійснювали відновлення в правах, керуючись інструктивними матеріалами, що не відповідали вимогам часу. Після прийняття Указу від 16 січня 1989 р. був підготовлений роз'яснювальний лист Прокуратури СРСР "Про порядок перегляду справ на осіб, безпідставно репресованих", в якому зазначалося, що перегляду підлягали всі справи, за винятком тих, за якими припинено провадження. Заслуговувала на увагу вказівка про необхідність внесення протестів за справами, які припинені в 1950 - 1970-х рр. "за недоведеністю обвинувачення", якщо в діях засудженого був відсутній склад злочину [174, с. 120]. Фактично була розширена кількість справ, які підпадали перегляду, тим самим визнано безпідставні репресії не тільки в 1930 – 1950-х рр. але й у після хрущовський період.

До активної діяльності партійних комітетів та правоохоронних органів республіки зобов'язувала постанова політбюро ЦК Компартії України від 31 січня 1989 р. "Про організацію роботи щодо виконання постанови ЦК КПРС "Про додаткові заходи щодо відновлення справедливості стосовно жертв репресій, які мали місце в період 30 – 40-х і початку 50-х років" [20, арк. 173]. У ній зроблено акцент на забезпечення чіткої координації відновлення справедливості стосовно безпідставно засуджених, активізації роботи з перегляду архівно-слідчих документів про так звані "центри" та "блоки", опозиційні та антирадянські групи і ухили на території УРСР [21, арк. 66].

Виходячи з настанов вищого політичного керівництва СРСР, Президія Верховної Ради УРСР 10 лютого 1989 р. утворила в складі 21 особи комісію Верховної Ради республіки щодо забезпечення прав та інтересів реабілітованих, яку очолив депутат Верховної Ради УРСР О. Ляшко [21, арк. 64-65]. Її діяльність була направлена на допомогу радянським органам у вирішенні питань відшкодування матеріальних збитків, вирішення проблем пенсійного, житлового, медичного, побутового та іншого забезпечення реабілітованих [21, арк. 69]. За шість місяців із дня її діяльності було розглянуто близько 500 листів, скарг та заяв, прийнято понад 140 осіб з числа мешканців м. Києва та інших областей республіки. Комісія в межах компетенції приймала відповідні рішення, давала необхідні роз'яснення, консультації та допомогу в оформленні документів, підготовці звернень у різні інстанції. Основна маса заяв була направлена на з'ясування долі репресованих, повернення незаконно конфіскованого майна або його вартості, виплати компенсацій, організацію медичного обслуговування, зарахування до трудового стажу часу перебування в ув'язненні, збільшення розміру пенсій, надання допомоги при ремонті житла, придбанні продуктів харчування [22, арк. 126].

Аналогічні комісії були сформовані в обласних і Київській міській раді народних депутатів [22, арк. 116]. До прикладу, рішенням виконкому Хмельницької обласної ради від 12 квітня 1989 р. була створена комісія із забезпечення прав реабілітованих у складі 20 осіб, яку очолив голова Хмельницького обласного суду І. Мотревич [115, арк. 25-27]. Комісія за участю громадськості встановила місця поховання жертв сталінізму, сприяла встановленню пам'ятних знаків у містах Хмельницькому та Кам'янці-Подільському [116, арк. 49]. Особливу увагу приділено організації роботи щодо встановлення пілг репресованим, позачергового забезпечення квартирними телефонами, будівельними матеріалами для ремонту житла. Комісія вирішила питання надання послуг магазинами, які обслуговували інвалідів та учасників Великої Вітчизняної війни, позачергового обслугову-

вання в медичних установах, побутових організаціях, безкоштовного проїзду в міському пасажирському транспорті, за винятком таксі, та зниження до 50 відсотків тарифу квартирної плати та комунальних послуг [119, арк. 15-16].

Враховуючи велику кількість скарг та заяв громадян щодо виплати компенсацій реабілітованим, Хмельницький облвиконкомом сформував комісію у складі 4-х осіб, керівництво якою здійснював заступник начальника облфінуправління В. Дикун. Вона розглядала звернення реабілітованих або їх спадкоємців, в яких не збереглися документи про вилучення або конфіскацію майна і цінностей [114, арк. 31].

Особливо активізувалася робота комісій усіх рівнів після прийнятих майже одночасно двох постанов політбюро ЦК КПРС: від 4 липня 1989 р. "Про спорудження пам'ятника жертвам беззаконня і репресій" [243, с. 82] та від 11 липня 1989 р. "Про додаткові заходи щодо завершення роботи, пов'язаної з реабілітацією осіб, безпідставно репресованих в 30-40 роки і на початку 50-х років" [244, с. 16].

У контексті зазначених документів політбюро ЦК Компартії України 8 серпня 1989 р. прийняло постанову щодо завершення реабілітаційної роботи безпідставно репресованих. За документом правоохоронні органи мали вжити заходи у зміцненні кадрами робочих груп, які займалися питаннями реабілітації, залучивши до цієї роботи на місцях декілька сотень пенсіонерів – колишніх співробітників органів прокуратури, що значно активізувало реабілітаційний процес. Зокрема, у жовтні-грудні 1989 р. у судовому порядку на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. було реабілітовано близько 50 тисяч осіб, що відповідало такій же кількості реабілітованих за річний період з липня 1988 р. по липень 1989 р. [23, арк. 2].

Надзвичайну активність після оприлюднення Указу до проведення реабілітаційного процесу виявили органи держбезпеки УРСР. За інформацією заступника голови КДБ СРСР В. П. Пірожкова, до поновлення прав репресованих позасудовими органами були залучені працівники слідчих органів, не тільки ті, хто колись брав участь у слідчій роботі, але всі

оперативні співробітники [405, с. 300]. Це дало позитивні наслідки. Спільно з Прокуратурою республіки за рік було переглянуто 114 207 архівних кримінальних справ репресованих осіб у позасудовому порядку. На підставі їхніх рішень, винесених у встановленому порядку, реабілітовано 138 580 громадян. На кінець 1989 р. робота з перегляду справ цієї категорії в основному була завершена, за винятком 12 тисяч архівно-слідчих справ, які перебували у провадженні на додатковій перевірці [23, арк. 9].

Паралельно здійснювалися заходи реабілітації осіб, засуджених у роки масового свавілля на підставі судових рішень. Упродовж року було переглянуто в повному обсязі 7 960 справ, за якими реабілітовано 10 285 громадян, а за 2 425 справами на 4 039 осіб раніше винесені вироки залишені в силі через те, що особи, притягнуті до кримінальної відповідальності, засуджені правомірно [23, арк. 9].

Реабілітаційні заходи висвітлювалися на сторінках республіканської та місцевої преси. У переважній більшості областей місцева преса публікувала прізвища, короткі біографічні дані на реабілітованих осіб, причому вони вміщувалися не тільки в обласних, але й міських та районних газетах. Ці публікації знімали з реабілітованих безпідставні, необґрунтовані, наклепницькі обвинувачення. Це був до певної міри вияв повернення громадянина або світлої пам'яті про нього до кола його близьких, рідних, друзів. Зазначені публікації справляли прихильне враження на родичів, громадськість, на всіх тих, хто виявляв до цього інтерес. Ці заходи можна розцінювати як публічну реабілітацію жертв сталінізму.

З метою відновлення в правах громадян, репресованих за належність до так званих "блоків", "центрів", "союзів", у 1989 р. були переглянуті групові справи щодо учасників "УНЦ", "СВУ", "НРСП", "Харківського міського троцькістського центру", "ПОВ" та інших надуманих, фальсифікованих контрреволюційних організацій.

Зокрема, додаткове вивчення матеріалів кримінальної справи щодо засудження в 1930 р. колишнього віце-президента Всеукраїнської Академії

наук С. Єфремова та інших 44 громадян, які обвинувачувалися у належності до контрреволюційної організації "СВУ", встановлено, що всі засуджені за цією справою необґрунтовано притягувалися до кримінальної відповідальності. Аналіз архівно-слідчої справи, проведений Прокуратурою республіки та КДБ УРСР, засвідчив відсутність доказів, які б підтверджували вчинення підсудними інкримінованих їм контрреволюційних злочинів. Обвинувачення було побудоване виключно на неконкретних і суперечливих свідченнях, багато з яких у суді змінювалися, суперечності не були усунуті, а очні ставки використовувалися для з'ясування неістотних для обвинувачення питань. Ніяких даних, які б реально підтверджували існування контрреволюційної організації, у справі не виявлено. За свідченням обвинувачених на попередньому слідстві та в суді, ніякої практичної діяльності, спрямованої на повалення радянської влади, підготовку збройного повстання, здійснення політичного терору, відторгнення України від СРСР, вони не проводили. Переважна більшість обвинувачених на момент притягнення їх до кримінальної відповідальності мали стійкі політичні погляди та переконання, які сформувалися впродовж багаторічної політичної, науково-просвітницької та культурної діяльності, мали свою особисту оцінку щодо заходів економічного та соціального характеру радянської влади. Поміж себе відкрито обговорювали недоліки, властиві соціалістичному будівництву в нашій країні, пов'язуючи їх з державною політикою, проте ці дії самі по собі не становили складу злочину.

15 червня 1989 р. прокуратура УРСР внесла протест у порядку нагляду на пленум Верховного Суду УРСР, в якому порушила питання про припинення кримінальної справи щодо всіх засуджених осіб за відсутністю в їхніх діях складу злочину, тобто про їх повну реабілітацію. Пленум Верховного суду УРСР розглянув цей протест і задовольнив його [692].

Рішення про реабілітацію за кримінальними справами партійно-господарських, радянських працівників, учених, представників творчої інтелігенції та інших громадян позитивно сприймала громадськість. Були

зняті неправдиві обвинувачення з колишніх другого секретаря Київського обкому партії І. Мірошніченка, завідувача відділу ЦК КП(б)У В. Шевченка, першого секретаря ЦК ЛКСМУ Г. Сухого, заступника наркому освіти УРСР Е. Гірчака, голови колгоспу ім. Котовського Дунаєвецького району Хмельницької області Я. Олійника, завідувача кафедри політекономії Харківського комунального інституту П. Дятлова, письменника В. Василенка-Десняка, кравця київської швейної фабрики ім. Горького А. Бабичева та інших обвинувачених безневинно постраждалих в роки сталінських репресій [23, арк. 2-3].

Вивчення архівно-слідчих справ сприяло виявленню репресованих членів партії. Зокрема, у 1989 р. правоохоронні органи республіки надали партійним органам інформаційні матеріали на 6 780 колишніх членів партії, безневинно репресованих режимом. Політична реабілітація засуджених партійців проводилася досить повільно. За рік у партійному порядку було реабілітовано 993 колишніх членів партії, з них 19 були поновлені в КПРС, а решта 974 – реабілітовані посмертно. До прикладу, в Одеській області з наявних матеріалів на 565 колишніх партійців справи щодо політичної реабілітації були розглянуті стосовно 40 осіб, у Хмельницькій – відповідно з 208 – 51, Київській з 153 – 13, Миколаївській з 110 – 17 осіб [22, арк. 122].

Відстежуючи хід політичної реабілітації, робоча група комісії політбюро ЦК Компартії України з питань реабілітації надала практичну допомогу партійним комітетам та правоохоронним органам Дніпропетровської, Запорізької, Миколаївської, Рівненської, Хмельницької та інших областей в організації підготовки та розгляду кримінальних та партійних справ, вирішенні інших завдань, пов'язаних з відновленням у правах громадян, стосовно яких скасовані судові вироки.

Долаючи стереотипи поглядів періоду "застою", комісія політбюро ЦК Компартії України особливу увагу звертала на перегляд архівно-слідчих справ у Харківській та Донецькій областях, з урахуванням тогочасних оцінок, за якими в 1950 – 1960-х рр. колишнім партійцям було відмовлено в партійній реабілітації через нібито їхній зв'язок з троцькістськими блоками,

центрами та опозицією. Серйозна увага комісії зверталася на відсутність роботи щодо політичної оцінки так званих контрреволюційних організацій, які в 1930-ті роки були сфальсифіковані працівниками органів НКВС у Запорізькій, Дніпропетровській, областях та міста Києва [22, арк. 124].

Прикладом такого ставлення може бути розгляд справи заступника голови Раднаркому УРСР М. Марчака, уродженця с. Залісці Дунаєвецького району Хмельницької області, якого 19 червня 1938 р. заарештовано і наступного дня обвинувачено в керівництві антирадянською правотроцькістською організацією. Упродовж двох місяців тривала драма безперервних нічних і денних допитів, приниження людської гідності, попрання правових норм людини, вина якої була надумана від початку і до кінця.

21 вересня 1938 р. нарком внутрішніх справ України О. Успенський і помічник головного військового прокурора РСЧА бригадвійськюрисст Калугін затвердили обвинувальний висновок щодо обвинувачення М. Марчака, в якому зазначалося: "Був ініціатором створення нової терористичної групи для здійснення теракту проти тов. Хрущова, причому особисто мав намір взяти участь у цій групі в ролі безпосереднього виконавця теракту, тобто в злочинах, передбачених ст. 54¹"в", 54⁷, 54⁸, 54⁸, 54¹¹ КК УРСР". 22 вересня 1938 р. після 15-хвилинного бутафорського суду М. Марчака було засуджено до вищої міри покарання – розстрілу з конфіскацією всього особисто йому належного майна. Того ж дня колишнього заступника Голови Раднаркому України було страчено.

Через 20 років працівники Київського військового округу довели безпідставність обвинувачень М. Марчака. У кінці травня 1958 р. Головна військова прокуратура порушила питання перед Військовою колегією Верховного Суду СРСР про скасування вироку від 22 вересня 1938 р. Військова колегія скасувала вирок 17 червня 1958 р. і припинила справу проти М. Марчака за відсутності складу злочину. Справедливість перемогла, репресованому було повернуте добре ім'я. Проте політичної реабілітації не відбулося. Для цього потрібно було чекати ще 31 рік. І лише 11 серпня

1989 р. секретаріат ЦК Компартії України затвердив рішення КПК при ЦК Компартії України про посмертну партійну реабілітацію Миколи Макаровича Марчака, в якому зазначалося: "Враховуючи, що відомостей про виключення М. М. Марчака з партії немає, що Військова колегія Верховного Суду СРСР у червні 1958 р. реабілітувала його в кримінальному порядку, КПК при ЦК Компартії України підтверджує членство М. М. Марчака в членах КПРС з жовтня 1927 р." [696].

Практика проведення реабілітаційної роботи судовими органами дає підстави зауважити, що розгляд архівно-слідчих справ проходив повільно. Далеко не в усіх регіонах України були реалізовані організаційні заходи, які б давали можливість забезпечити перегляд значного масиву кримінальних справ осіб, засуджених судовими органами. До прикладу, президія Полтавського обласного суду в 1989 р. спромоглась реабілітувати лише 61 особу [94, арк. 46]. Це спричинило невдоволення через те, що з боку судових органів не виявлялася зацікавленість у відновленні в правах безпідставно репресованих. У зазначеній ситуації, коли необхідно було в судовому порядку реабілітувати 14 800 осіб, така "зацікавленість" президії обласного суду відтягнула б розгляд справ репресованих на десятки років [93, арк. 78]. За цих обставин гостро постало на республіканському рівні питання організаційного характеру щодо планування та координації дій за умов перегляду 199 тисяч архівно-слідчих справ репресованих судовими органами [23, арк. 11].

Незважаючи на певні складнощі в організації реабілітаційного процесу, у республіці на підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. було реабілітовано 159 130 осіб, засуджених позасудовими органами, та 21 796 громадянам були повернуті чесні імена в судовому порядку. За період 1988 - 1989 рр. було реабілітовано 180 926 громадян республіки [24, арк. 93-94]. За цей час у партійні комітети на підставі подань органів прокуратури, держбезпеки та судових інстанцій, а також за подачею заяв громадян надійшли матеріали стосовно 10 800 колишніх членів КПРС. Так, на початок 1990 р. 56 громадян поновлено в членах КПРС, 4 852 –

реабілітовані посмертно. Стосовно решти 5 600 осіб встановлено, що понад 2 500 громадян були реабілітовані в партійному порядку раніше, до 1988 р., понад 900 осіб були виключені з ВКП(б) за мотивами, не пов'язаними з репресіями. На 300 осіб не було виявлено їх документальної належності до КПРС, а більше 400 членів партії за матеріалами перевірок не були репресовані. Аналіз архівно-слідчих справ дозволив встановити майже 900 колишніх членів партії, на яких документально не вдалося встановити відомостей щодо їхньої долі після репресій або відбуття покарань. Саме ця обставина спричинила труднощі у прийнятті рішень з питань політичної реабілітації зазначених осіб [24, арк. 93].

Однією із складних проблем реалізації реабілітаційних заходів в Україні було відновлення прав громадян, які перебували в ув'язненні напередодні війни. Каральні органи, боячись захоплення репресованих наступаючими фашистськими військами, стратили їх за списками, а згодом і знищили кримінальні справи. За підрахунками органів держбезпеки в архівах було виявлено більше 7 тисяч таких осіб. Проте їхня реабілітація вимагала ретельної перевірки з урахуванням тогочасної військової обстановки, оскільки серед репресованих могли бути агенти фашистських спецслужб, терористи та інші прибічники фашистської Німеччини [23, арк. 11].

Суспільно-політична ситуація, започаткована перебудовчими процесами, зумовила розмежування функцій між партійними і державними органами. Це позначилось на роботі комісії політбюро ЦК КПРС, яка 29 травня 1990 р. подала ЦК партії відомості про підсумки своєї роботи, зазначаючи при цьому про закінчення своєї діяльності. Завершення реабілітаційного процесу передбачалося продовжити в судовому порядку в тому разі, коли обставини вимагатимуть додаткового вивчення справ і проведення розслідування. Ці заходи пропонувалося доручити правоохоронним органам, а в партійному порядку – КПК при ЦК КПРС і місцевим партійним органам [337, с. 344-345]. На думку упорядників документів книги "Реабилитация: как это было" А. Артїзова, А. Косаковського, В. Наумова,

І. Шевчука комісія політбюро ЦК КПРС припинила свою діяльність не тільки через розмежування функцій між партійними і державними органами, а й через розкол серед членів комісії, який стався при розгляді обставин вбивства С. Кірова [243, с. 625].

Надалі реабілітація зумовлювалася Указом Президента СРСР від 13 серпня 1990 р. "Про відновлення прав усіх жертв політичних репресій 20 – 50-х років" [272, с. 647]. У ньому вперше зазначалося про необхідність реабілітації осіб, репресованих в адміністративному порядку. Проте Указ не передбачав механізму її реалізації, більше того – він скасовував судовий порядок реабілітації громадян, що існував раніше, але й не передбачав іншого правового механізму її проведення. Цим обмежувалась діяльність правоохоронних органів при прийнятті рішення у справах реабілітації.

Безперечно, усе це вимагало прийняття закону, який би став ефективним правовим інструментом для завершення складної роботи щодо відновлення прав громадян, які потерпіли від беззаконня і свавілля.

Процес реабілітації жертв політичних репресій, започаткований комісією політбюро ЦК КПРС у 1987 – 1990 рр., з прийняттям зазначених документів (додаток В) дав можливість визначити, що в період 1930 – 1940-х і початку 1950-х рр. мала місце практика масових репресій та беззаконня. Ці дії стали результатом свавілля та кричущих порушень соціалістичної законності. Вершиною беззаконня стали спеціально створені позасудові органи та практика формування і затвердження списків репресованих. Головна і непростима вина за проведення жахливих масових злочинів лягала безпосередньо на Сталіна та його оточення – Молотова, Кагановича, Ворошилова, Жданова та інших.

Зважаючи на результати та тенденційні підходи, що мали місце в реабілітаційних заходах, потрібно визнати, що цей процес відбувався завдяки діяльності комісії політбюро ЦК КПРС, місцевим комісіям та прийнятому 16 січня 1989 р. Указу Президії Верховної Ради СРСР "Про додаткові заходи щодо відновлення справедливості стосовно жертв репресій, які мали місце в

період 30 – 40-х і початку 50-х років", який уможливив перегляд рішень позасудових органів. Названий Указ і роботу з його реалізації необхідно розглядати як тимчасовий крок законодавця, як політичну кампанію М. Горбачова на шляху формування юридичних основ реалізації реабілітаційних заходів щодо поновлення прав жертв політичних репресій.

5.2. Діяльність органів державної влади України щодо реабілітації жертв політичних репресій

Процес реабілітації жертв політичних репресій відновився і набрав більш широких масштабів лише через 26 років. Реабілітаційні заходи кінця 1987 – 1990 рр. характеризувалися як складова частина перебудови. У цей період були скасовані антиконституційні акти проти народів і осіб, які були примусово переселені та обмежені в правах за національною ознакою, визнано незаконними репресії позасудових органів, репресії, які чинилися проти селянства в період колективізації, а також до інших громадян держави.

Останнім союзним документом щодо реабілітації жертв політичних репресій став Указ Президента СРСР від 13 серпня 1990 р. "Про відновлення прав усіх жертв політичних репресій 20 – 50-х років", який скасовував механізм реабілітації і зобов'язував "Раду Міністрів СРСР, уряди союзних республік внести в законодавчі органи до 1 жовтня 1990 р. пропозиції щодо порядку відновлення прав громадян, які постраждали від репресій" [410, с.1].

На виконання Указу 31 серпня 1990 р. Рада Міністрів СРСР прийняла постанову за № 871 "Про заходи щодо виконання Указу Президента СРСР "Про відновлення прав усіх жертв політичних репресій 20 – 50-х років", яка зобов'язувала Міністерство юстиції СРСР, Державний комітет СРСР з праці та соціальних питань, Міністерство фінансів СРСР і Академію наук СРСР за участю МВС, КДБ, Прокуратури, Верховного Суду СРСР, ВЦРПС і Рад союзних республік підготувати проект законодавчого акта СРСР щодо порядку відновлення прав громадян, які постраждали від репресій за

політичними, соціальними, національними, релігійними та іншими мотивами в 1920 – 1950-ті рр. [589, с. 89].

В Україні необхідно було переглянути понад 200 тисяч кримінальних справ [128, арк. 24]. Нереабілітованими залишалися особи, що були депортовані та вислані в адміністративному порядку. За даними МВС УРСР у 1928 – 1952 рр. з території України відповідно до Указів Президії Верховної Ради СРСР і постанов уряду було виселено понад 510 тисяч осіб, серед них: куркулі і члени їхніх сімей – 12 340 осіб; кримські татари – 188 626 чоловік; сім'ї керівників, учасників оунівського підпілля – 192 543 чоловіки; особи німецької національності – 44 133 чоловіки; особи польської національності – 23 519 чоловік; греки, болгари, вірмени та особи національності країн, що перебували в стані війни з СРСР – 38 720 чоловік; колишні військово-службовці армії Андерса і сектанти-єговісти – 8 984 особи [128, арк. 25].

За цих умов виникла потреба прийняття закону, який виступав би правовим інструментом для завершення роботи у відновленні в правах безневинно репресованих громадян. Означену проблему мав вирішити закон, проект якого був підготовлений за дорученням Президії Верховної Ради УРСР. У ньому враховувалися пропозиції та зауваження Комісії Верховної Ради УРСР з питань законодавства та законності, Ради Міністрів УРСР, Верховного Суду УРСР, Міністерства юстиції УРСР, Прокуратури УРСР, Комітету держбезпеки УРСР, Всеукраїнського товариства репресованих. Свої напрацювання до проекту закону внесли Київська, Тернопільська міські, Івано-Франківська обласна ради народних депутатів [128, арк. 23].

17 квітня 1991 р. вперше серед пострадянських республік був прийнятий Закон України "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні". Це ознаменувало початок нового етапу реабілітаційного процесу, який мав політичне значення, утверджуючи статус України як незалежної держави. У преамбулі Закону наголошувалося, що частина осіб, постраждалих від необґрунтованих політичних репресій 1930-х – 1950-х рр., законодавчими та нормативними актами СРСР уже поновлена в правах. Але Верховна Рада

розширила рамки політичних репресій – реабілітація мала охоплювати увесь "період після 1917 р. до моменту набирання чинності і поширюватись на осіб, необґрунтовано засуджених за цей час судами України або репресованих на території республіки іншими державними органами в будь-якій формі, включаючи позбавлення життя або волі, переселення в примусовому порядку, вислання і заслання за межі республіки, позбавлення громадянства, примусове поміщення до лікувальних закладів, позбавлення чи обмеження інших громадських прав або свобод з мотивів політичного, соціального, класового, національного і релігійного характеру" [295, с. 3].

За оцінкою колишнього голови Верховного Суду України В. Маляренка реабілітації підлягали "особи, які з політичних мотивів були необґрунтовано засуджені судами України або піддані репресіям позасудовими органами, у тому числі "двійками", "трійками", "особливими нарадами" і в будь-якому іншому позасудовому порядку... Підлягали реабілітації також особи щодо яких із політичних мотивів застосовано примусові заходи медичного характеру" [247, с. 15].

Закон ліквідував наслідки свавілля до громадян України і на цій підставі виділяв три групи реабілітованих:

- особи, які були репресовані в позасудовому порядку;
- особи, засуджені за політичну чи релігійну діяльність за певними статтями кримінального законодавства УРСР;
- особи, піддані з політичних, соціальних, національних, релігійних та інших мотивів заслання і вислання в адміністративному порядку на підставі рішень органів влади й управління.

Враховуючи можливі особливості при поновленні прав репресованих, Закон обумовлював підстави, за якими не проводилася реабілітація осіб, засуджених за вчинення злочинів проти Батьківщини і радянських людей під час Великої Вітчизняної війни, а також у передвоєнні та післявоєнні роки. До них належали:

- зрада батьківщині, шпигунство, диверсії, шкідництво, саботаж, теро-

ристині акти; злочини проти людства і людяності, каральні акції щодо мирного населення у період Великої Вітчизняної війни; збройні вторгнення на територію України, організація збройних формувань, які чинили вбивства, розбої, грабежі й інші насильства, та особиста участь у вчиненні цих злочинів.

Реабілітації не підлягали також особи, засуджені за злочини проти правосуддя, пов'язані із застосуванням репресій, навіть якщо вони самі згодом зазнали репресій [297, с. 371].

Вітчизняне законодавство передбачало відновлювальні заходи щодо повернення державних нагород, наукових ступенів, вчених звань, пенсій та пов'язаних з ними інших прав, яких вони були позбавлені. Особливо акцентувалася увага на право реабілітованих проживати у тих місцях і населених пунктах, де вони проживали до репресій.

Складовою частиною реабілітації було відшкодування репресованим заподіяних матеріальних збитків. Грошова компенсація передбачалася у розмірі однієї мінімальної заробітної плати за кожен місяць позбавлення волі, але не більше як 75 мінімальних заробітних плат. При цьому одноразова грошова компенсація реабілітованому мала становити до 15 мінімальних зарплат, а решта коштів – впродовж наступних п'яти років. Пропозиції щодо обрахунку цих сум були проведені за наполяганням КДБ УРСР, товариства "Меморіал" та Українського товариства репресованих [297, с. 372].

Вилучені будівлі та інше майно, як правило, передбачалося повертати заявнику або його спадкоємцю натурою, а у разі неможливості такого повернення відшкодовувалася вартість будівель та майна [296, с. 573]. Практика відшкодування врегульовувалася положенням, затвердженим Кабінетом Міністрів України.

Водночас стаття 6 Закону передбачала низку прав та пільг необґрунтовано репресованим особам. Зокрема, час відбування покарання зараховувався у потрібному розмірі в стаж роботи для призначення трудових пенсій. Реабілітованим громадянам надавалося право на першочергове

одержання житла за умови, якщо вони потребують поліпшення житлових умов, а ті, що проживали у сільській місцевості, мали всі підстави одержання безпроцентної позики та першочергове забезпечення будівельними матеріалами для будівництва житла.

Реабілітовані, які стали інвалідами внаслідок репресій, мали право на одержання пільгових санаторно-курортних путівок, безплатне забезпечення автомобілем, безплатний проїзд міським пасажирським транспортом та зниження оплати житлової площі, комунальних послуг та вартості ліків за рецептом на 50 відсотків [297, с. 373].

Що стосується ставлення до репресованих, то в Законі була виписана дія органів прокуратури взаємно з органами державної безпеки щодо перевірки та прийняття відповідних висновків при розгляді кримінальних справ, рішення за якими не були скасовані до моменту становлення його чинності. У такому разі суд міг приймати одне з двох рішень:

- визнати, що особа засуджена обґрунтовано і на неї не поширюється дія Закону;
- визнати, що особа засуджена необґрунтовано і вона підлягає реабілітації за статтею прийнятого Закону.

Вирішуючи питання встановлення фактів репресивних дій з боку держави, при виконках формувалися штатні комісії, які при взаємодії з правоохоронними органами встановлювали безпідставність заслання, виселення, направлення на спецпоселення, а також факти конфіскації та вилучення майна під час репресій [297, с. 374]. Підставою до їх формування стали постанова Верховної Ради УРСР від 17 квітня 1991 р. "Про порядок введення в дію Закону Української РСР "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" [295, с. 3] та постанова Кабінету Міністрів України від 24 червня 1991 р. за № 48, в якій були затверджені "Положення про порядок виплати грошової компенсації, повернення майна та відшкодування його вартості реабілітованим громадянам"; "Положення про комісії місцевих рад народних депутатів з питань поновлення прав реабілітованих", а також зат-

верджений зразок посвідчення про право на пільги реабілітованих [363, с. 3].

За Положенням комісії місцевих рад з питань поновлення прав реабілітованих утворювалися обласними, районними, міськими і районними в містах радами народних депутатів із представників громадськості, фінансових органів, житлово-комунального господарства, соціального забезпечення, архівних установ та народних депутатів. Основним їх завданням було встановлення фактів розкуркулення, адміністративного виселення з відшкодуванням матеріальних збитків, поновлення житлових та інших прав реабілітованих. Вирішуючи ці завдання, комісії надавали допомогу громадянам в одержанні необхідних документів у зв'язку з реабілітацією, здійснювали контроль за відшкодуванням реабілітованим матеріальних збитків, наданням пільг, інформували громадськість про реабілітацію за місцем роботи та проживання репресованого [358, с. 59-60]. Їхня діяльність проводилася через розгляд листів, заяв та скарг репресованих або їхніх спадкоємців.

Організація роботи комісій щодо виплати грошових компенсацій, повернення майна або відшкодування його вартості базувалася на Положенні, затвердженому Кабінетом Міністрів України, в якому відстежувалися три основні розділи. У першому визначалися категорії реабілітованих за чинним законодавством, а також громадяни, які постійно проживали в Україні та з різних причин були переміщені за межі колишнього СРСР, необґрунтовано засуджені військовими трибуналами та позасудовими органами. Положенням передбачалося, що громадяни, які були репресовані в Україні, реабілітовані в установленому порядку та постійно проживають на території Російської Федерації, за їхнім бажанням мають право одержати належну їм грошову компенсацію за місцем постійного проживання. Грошову компенсацію мали право отримати лише спадкоємці першої черги, за умови, що реабілітованим вона була нарахована, але ними не отримана. Реабілітованим особам поверталися вилучені в них будівлі та інше майно або відшкодовувалася їхня вартість. У разі смерті реабілітованого будівлі та май-

но поверталися спадкоємцям першої черги [359].

Другий розділ Положення передбачав порядок звернення за грошовою компенсацією, повернення майна або відшкодування його вартості. Так, для виплати грошової компенсації заяви подавалися до комісій за місцем їхнього проживання, а при поверненні будівель та іншого майна або відшкодування їх вартості – до комісії за місцем вилучення чи залишення будівель або майна. Як правило, заяви подавалися не пізніше трьох років з моменту набуття чинності Закону України "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" або з дня одержання особою довідки про реабілітацію. У разі пропущення з поважних причин трирічного строку він міг бути продовженим рішенням комісії [359, с. 51].

У третьому розділі був виписаний порядок оформлення, нарахування і виплати грошової компенсації. Заяви на витребування грошової компенсації, повернення майна або відшкодування його вартості розглядалися комісіями, які визначали склад майна, встановлювали його вартість і прийняті рішення направляли для виконання фінансовим органам або юридичним особам. Заяви, як правило, розглядалися у шестимісячний строк з дня їх надходження до комісії. При перебуванні реабілітованого на спецпоселенні, засланні чи висланні грошова компенсація не проводилася [359, с. 51].

Спадкоємцям реабілітованих повертали майно або відшкодовували його вартість при поданні свідоцтв про право на спадщину. Майно та будівлі, що були націоналізовані за нормативними актами, не поверталися, а проводилося відшкодування їх вартості за рахунок державних органів, підприємств, організацій незалежно від форм власності, яким майно первинно безкоштовно передавалося при репресіях. У разі відсутності правонаступників відшкодування здійснювалося за рахунок коштів місцевих бюджетів.

Повернення майна або відшкодування його вартості проводилося незалежно від часу реабілітації, але не пізніше одного року після прийняття рішення. Вартість будівель, споруд, що збереглися на день розгляду заяви

комісією, але не повернуті реабілітованому або його спадкоємцю першої черги через відсутність такої можливості, оцінювалися на день розгляду заяви з урахуванням їх зносу на день вилучення. Вартість худоби, птиці та іншої сільськогосподарської продукції, якщо в архівних документах вказана їх якісна характеристика, оцінювалася за закупівельними цінами, що діяли на момент розгляду заяви.

У тому разі, коли повернення майна було неможливим, реабілітованим виплачувалася грошова компенсація на сім'ю у розмірах: за майно – до 15 тисяч карбованців, будівлі та споруди, що збереглися, – до 55 тисяч карбованців. У зазначених випадках комісії не могли перевищити суму компенсації у 70 тисяч карбованців [359, с. 51].

Постанова Кабінету Міністрів України "Про заходи щодо реалізації Закону Української РСР "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" зобов'язувала Міністерство соціального забезпечення, Міністерство охорони здоров'я, Міністерство торгівлі, Міністерство транспорту УРСР, Державний комітет зв'язку, Державний комітет з житлово-комунального господарства за погодженням з Міністерством фінансів УРСР до 1 липня 1991 р. визначити порядок покриття видатків, пов'язаних з наданням пільг реабілітованим, і разом з Радою Міністрів Кримської АРСР, облвиконкома-ми, Київським і Севастопольським міськвиконкома-ми встановити контроль за відшкодуванням компенсацій [358, с. 54-55].

Тогочасне економічне становище держави, її бюджет аж ніяк не в змозі були компенсувати моральних та матеріальних збитків репресованим. Саме тому комісія Верховної Ради УРСР у справах ветеранів, пенсіонерів, інвалідів, репресованих, малозабезпечених і воїнів-інтернаціоналістів на підставі численних петиційних заяв підготувала пропозиції щодо практичного впровадження Закону Української РСР "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" в частині надання пільг. У листі комісії від 9 липня 1991 р. за № 06-15/12-33 інформувалося керівництво виконкомів рад, що органи місцевого самоврядування згідно з чинним законодавством

можуть встановлювати більші за обсягом пільги, виходячи із можливостей місцевих бюджетів [118, арк. 26].

Турбота голови комісії Верховної Ради УРСР М. Науменка про реабілітованих заслуговувала на підтримку. Але серед різних пільг і компенсацій було знято навіть виплату двомісячної заробітної плати членам сімей помертньо реабілітованих, передбачену постановою Ради Міністрів СРСР від 8 вересня 1955 р. У жовтні 1991 р. це питання ініціював начальник управління Служби безпеки України у Хмельницькій області О. Денищик, пропонуючи органам влади відновити право на виплату компенсацій членам сімей помертньо реабілітованих [120, арк. 20]. Його пропозиція була категорично відхилена. Міністерство фінансів УРСР відмовило в двомісячній виплаті компенсації, мотивуючи тим, що не всі реабілітовані мали підстави для її отримання. Таке право надавалося репресованим або членам їхніх сімей, які були безпідставно засуджені позасудовими органами [120, арк. 22]. Цей факт переконує в тому, що пропозиція голови комісії Верховної Ради УРСР М. Науменка про встановлення органами місцевого самоврядування вищого рівня пільг реабілітованим залишилася нереалізованою лише тому, що вища фінансова інстанція республіки знехтувала навіть проплатою двомісячної допомоги сім'ям помертньо реабілітованих.

Виконуючи Закон України "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні", органи прокуратури спільно з органами державної безпеки проводили перевірки, узагальнювали висновки щодо архівно-слідчих справ цієї категорії і, якщо рішення за цими справами не були скасовані до моменту прийняття закону, видавали відповідні довідки про реабілітацію репресованих осіб [247, с. 211]. Ця робота здійснювалася відділом з питань реабілітації Генеральної прокуратури України та відповідними відділами в прокуратурах областей та м. Києва. До прикладу, у військовій прокуратурі Київського військового округу був створений відділ з перегляду кримінальних справ періоду 1920 – 1950-х рр. під керівництвом полковника юстиції І. Овчаренка. Згодом відділ був реорганізований у складі військової

прокуратури Центрального регіону України, а пізніше – військової прокуратури Північного регіону України, в якому переглядалася велика кількість архівних справ щодо громадян, які проживали не тільки в Києві та Київській області, але й в Харківській, Луганській, Сумській, Чернігівській, Донецькій, Дніпропетровській, Житомирській, Черкаській, Вінницькій областях. Співпрацюючи з органами КДБ, а потім із СБУ, працівники прокуратури переглядали справи громадян, які були заарештовані органами НКВС УРСР і, як правило, після нетривалого слідства та вироку розстріляні в підвалах в'язниць НКВС або вислані для відбуття покарання у численні табори, де багато з них не дожили до свого звільнення [536, с. 109-110].

З метою прискорення реабілітаційної роботи додатково залучили 170 позаштатних прокурорів, які працювали за трудовими угодами [564, с. 10]. Їхня співпраця з працівниками правоохоронних та судових органів сприяла розробці методичних вказівок "Про організацію роботи щодо виконання Закону України "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні", які були затверджені 12 червня 1991 р. головою Служби безпеки України, Генеральним прокурором, головою Верховного Суду України [631, с. 4].

Наказом голови Служби безпеки України від 26 липня 1993 р. був створений реабілітаційний відділ. Такі підрозділи були сформовані в обласних управліннях СБУ. За оцінкою завідувача реабілітаційного відділу СБУ О. Лябаха, основні функціональні обов'язки співробітників полягали у відборі з архіву СБУ кримінальних справ, їх перегляді, підготовці висновків відповідно до законодавчих і нормативних актів; здійсненні методичної допомоги та контролю за станом названої роботи в регіональних органах СБУ; розгляді запитів, скарг, заяв, що стосувалися питань реабілітації; виявленні документальних матеріалів, які мають історичну та наукову цінність і можуть бути використані для підготовки серії книг "Реабілітовані історією" [618, с. 437-439].

У нелегкій справі відновлення в правах жертв політичних репресій основний тягар перепадав на два відомства – Генеральну прокуратуру

України та Службу безпеки України. Їхня співпраця здійснювалася таким чином: архівно-слідчі справи репресованих, що зберігалися в архівах СБУ, розглядалися на предмет реабілітації співробітниками державної безпеки. Після детального розгляду справ та підготовки відповідних висновків матеріали передавалися в органи прокуратури, а за необхідності – до суду, який виносив свій остаточний вердикт за кожною кримінальною справою.

Оцінюючи проведену роботу, колишній Генеральний прокурор України М. Потебенько відзначив, що за період із 1991 по 1998 рр., незалежно від того, чи надходили заяви від зацікавлених осіб, було переглянуто понад 313 тисяч архівно-слідчих справ щодо 448 тисяч громадян. Майже з 300 тисяч осіб була знята судимість [631, с. 4]. Реабілітовані та їх спадкоємці, отримуючи довідки від прокуратури та судових органів, зверталися до комісій місцевих рад з питань поновлення прав реабілітованих для відшкодування матеріальних збитків і виплати грошової компенсації безневинно засудженим.

У діяльності комісій місцевих рад виникали труднощі організаційного, правового та фінансового характеру. Для налагодження чіткої роботи, усунення непорозумінь облвиконкоми Житомирської, Черкаської та Запорізької областей у серпні – вересні 1991 р. провели наради-семінари голів та секретарів комісій з поновлення прав реабілітованих, у яких взяли участь працівники прокуратури, облфінуправління, нотаріату та органів КДБ і МВС.

Позитивно оцінюючи зазначені заходи, комісія у справах ветеранів, пенсіонерів, інвалідів, репресованих, малозабезпечених і воїнів-інтернаціоналістів Верховної Ради України вважала за необхідне проведення таких нарад-семінарів у кожній області з обов'язковим розглядом питань повернення вилучених будівель, майна або відшкодування його вартості реабілітованим громадянам та грошової компенсації за період незаконного позбавлення волі під час необґрунтованих репресій [118, арк. 204]. Комісія Верховної Ради України не лише пропонувала проведення навчання, але й проводила спільні засідання за участю голів та секретарів місцевих комісій, на яких узагальню-

валися конкретні проблеми організації реабілітаційного процесу.

Під керівництвом Верховної Ради України таке розширене засідання комісії було проведене 17 січня 1992 р. за участю голів та секретарів обласних комісій з поновлення прав реабілітованих, відповідальних працівників Верховного Суду, Прокуратури, Служби безпеки України, міністерств юстиції, фінансів, соціального забезпечення та провідних фахівців, науковців у галузі права [120, арк. 170].

Оцінюючи реабілітаційну роботу в республіці, необхідно відзначити, що в ряді областей України місцеві органи влади без достатньої уваги поставилися до виконання Закону України "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні", який, за їхніми оцінками, мав винятково політичне значення. Незважаючи на те, що за законом України та постановами Кабінету Міністрів розгляд питань, пов'язаних із встановленням фактів розкуркулення, адміністративного виселення, виплати компенсацій, поновленням трудових, житлових, пенсійних та інших прав громадян, були покладені на штатні комісії з питань поновлення прав реабілітованих і вимагали повсякденної висококваліфікованої копіткої роботи, у переважній більшості районів Вінницької, Донецької, Дніпропетровської, Чернігівської та Черкаської областей зазначена робота передоручалася позаштатним комісіям, які неспроможні були вирішувати складні питання, пов'язані з реабілітацією. До того ж у структурі Кабінету Міністрів України був відсутній підрозділ, який би координував діяльність та надавав допомогу місцевим реабілітаційним комісіям [121, арк. 164].

Виконуючи вимоги закону, дослухаючись до пропозицій місцевих комісій з поновлення прав реабілітованих, комісія Верховної Ради звернулася до Президента України Л. Кравчука з проханням посприяти у вирішенні конкретних реабілітаційних заходів, серед яких містилися такі пропозиції:

- передбачити у структурі Кабінету Міністрів підрозділ, який займався б питаннями реабілітованих громадян;
- посприяти утворенню штатних комісій у тих районах та містах, де

робота з поновлення прав реабілітованих велася на громадських засадах;

- розглянути питання індексації компенсацій реабілітованим, а також повернення витрат, пов'язаних з поштовими переказами грошових сум реабілітованим, за рахунок бюджету;

- внести зміни до постанови Кабінету Міністрів України № 48 від 24 червня 1991 р., у якій пункт 15 викласти в такій редакції:

"Питання щодо відновлення майнових прав реабілітованих вирішується: при поверненні майна в натурі – комісіями за місцем знаходження або зберігання майна; у всіх інших випадках – комісіями за місцем проживання реабілітованого чи його спадкоємців, а на їх прохання, коли вони проживають за межами України, – комісіями за місцем постійного проживання реабілітованого на час застосування репресій; у разі, коли особа була призвана на військову службу з території України, а потім необґрунтовано засуджена військовим трибуналом або піддана репресіям позасудовими органами за межами території колишнього Радянського Союзу, заяви про виплату компенсації подаються комісіям за місцем призову на військову службу реабілітованого" [121, арк. 165].

Пропозиції Комісії у справах ветеранів, пенсіонерів, інвалідів, репресованих, малозабезпечених і воїнів-інтернаціоналістів не залишилися поза увагою. Верховна Рада України 15 травня та 19 листопада 1992 р. внесла зміни та доповнення до Закону України "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" [292, с. 3]. Були внесені зміни і до постанови Кабінету Міністрів України від 24 червня 1991 р. № 48 "Про заходи щодо реалізації Закону Української РСР "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні".

Зважаючи на економічну нестабільність, держава запроваджувала виплату грошової компенсації або відшкодування вартості вилученого майна з урахуванням інфляційних процесів. До прикладу, зазначалося, що сума до виплати обчислюється з розміру мінімальної заробітної плати, встановленої на момент прийняття рішення [723]. Реабілітованим, які придбали замість

раніше вилученого у них майна або залишеного ними внаслідок репресій будівлі та майно, за рішенням комісії поверталася сума, з урахуванням грошової реформи 1947 р. й зміни масштабу цін 1961 р., яка збільшувалася у 500 разів [364]. Щорічна виплата залишку грошової компенсації за час позбавлення волі реабілітованого, що належить до виплати впродовж п'яти років, проводилася з підвищенням коефіцієнта. Для реабілітованих громадян, яким грошова компенсація в 1991 – 1992 рр. визначалася із розрахунку 140 крб. за кожний місяць позбавлення волі, вказана щорічна виплата залишку грошової компенсації здійснювалася за коефіцієнтом 30 і коефіцієнтом, обчисленим з розміру мінімальної заробітної плати 4600 крб. на місяць [723]. Поряд з цими змінами були й інші, які направлялися на підтримання фінансового становища реабілітованого громадянина та його спадкоємців.

Аналіз реабілітаційних заходів дозволяє відстежити практичні аспекти цього процесу, в якому були залучені певні соціальні інститути юридичного, фінансового та соціального забезпечення репресованих громадян. Так, відновлення в правах осіб, репресованих за статтями 58 КК РРФСР та 54 КК УРСР, проводили органи прокуратури спільно з органами державної безпеки. Поновлення у правах спецпоселенців та спецпереселенців здійснювали органи МВС та їхні архіви, які видавали довідки про перебування в спецпоселеннях. Пільгове забезпечення проводилося органами соціального забезпечення, фінансове – фінансовими управліннями. Вся роз'яснювальна та організаційна робота з питань реабілітації проводилася районними, міськими та обласними комісіями з питань поновлення прав реабілітованих, що діяли в радах народних депутатів. Зазначені комісії не завжди в повному обсязі були забезпечені нормативними матеріалами щодо реабілітації, тим паче нормативними актами відомчого характеру.

Роботу з перевірки матеріалів поновлення прав реабілітованих стосовно відшкодування вартості будівель та майна здійснювали працівники РВВС та СБУ. Кожна подана скарга, яка надходила до комісій з питань

поновлення прав реабілітованих, в обов'язковому порядку вивчалася працівниками правоохоронних органів і лише після цього розглядалася на комісії.

Найскладнішим питанням реабілітаційного процесу залишалося повернення вилучених будівель та іншого майна репресованим. За цих умов облвиконкоми прагнули організувати роботу міських та районних комісій з питань поновлення прав реабілітованих громадян з урахуванням об'єктивної оцінки втраченого під час репресій майна. Для цього при означених комісіях рекомендувалося створити окремі комісії для оцінки конфіскованого майна, залучаючи до їх складу представників фінорганів, споживчої кооперації, торгівлі, органів державного страхування, інвентарних бюро та будинкоуправління [120, арк. 90].

Комісії на місцях не завжди оперативно і об'єктивно розглядали скарги реабілітованих, які вимушені були звертатися до обласних комісій з питань поновлення прав для вирішення своїх нерозв'язаних проблем. До прикладу, у листопаді 1991 р. М. Оськола звернувся до комісії Ярмолинецької районної ради з питань поновлення прав реабілітованих Хмельницької області із заявою про відшкодування вартості будівель та майна, незаконно вилучених у його батька М. Г. Оськоли у 1929 р. в селі Москалівка Ярмолинецького району при розкуркуленні та висланні в Архангельську область. Архівні матеріали про адміністративне вислання підтвердили означений факт, але документів щодо вилучення майна в архівах не було. За матеріалами перевірки, проведеної працівниками Ярмолинецького РВВС, факти, викладені в заяві, підтвердилися. Комісія встановила, що вилучене майно безкоштовно було передане до місцевого колгоспу с. Михайлівки. На час розгляду заяви вилучене майно не збереглося.

За рішенням комісії районної ради від 11 грудня 1992 р. спадкоємцю М. Оськолі за вилучене майно була нарахована компенсація в розмірі 11 700 карбованців за рахунок колгоспу с. Михайлівки. Невдоволення нарахованою сумою вартості майна примусило заявника оскаржувати рішення в обласній комісії, яка у травні 1993 р. прийняла рішення про додаткову перевірку та

повторний перегляд заяви. Районна комісія 23 грудня 1993 р., скасувавши своє рішення річної давності, відмовила взагалі заявнику у виплаті грошової компенсації. Прийняте рішення скасоване 31 січня 1994 р. обласною комісією із зазначенням дворічного зволікання у розгляді заяви. Комісією Ярмолинецької районної ради було зобов'язано прийняти рішення щодо перерахунку суми грошової компенсації за вилучене майно відповідно до пункту 18 "Положення про порядок виплати грошової компенсації, повернення майна або відшкодування його вартості реабілітованим громадянам або їхнім спадкоємцям" за постановою Кабінету Міністрів України від 24. 09. 1993 р. за № 801, виходячи з 15 мінімальних заробітних плат у розмірі 69 тисяч карбованців [122, арк. 3-4].

Факт упередженого, суб'єктивного підходу до розгляду заяв спадкоємців реабілітованих можна відстежити в роботі комісії Кам'янець-Подільської міської ради. У грудні 1992 р. В. Лебедева звернулася в комісію з заявою про відшкодування вартості конфіскованого майна та заощаджень її батьків, які були безпідставно репресовані. Батько М. Королюк був заарештований і розстріляний у 1937 р. Під час арешту в нього конфісковано 1380 крб. Мати Н. Королюк у 1940 р. засуджена військовим трибуналом Київського особливого військового округу до 10 років позбавлення волі. У неї було вилучене майно та облигації державної внутрішньої позики на суму 1295 крб., про що свідчать документи архівної кримінальної справи. Батьки заявниці реабілітовані в 1962 р. [122, арк. 90].

Комісія Кам'янець-Подільської міської ради народних депутатів рішенням від 16 серпня 1993 р. встановила В. Лебедевій грошову компенсацію за конфісковане в її батьків майно та грошові заощадження в сумі 17 675 крб. з відшкодуванням коштів за рахунок місцевого бюджету. У жовтні В. Лебедева звернулася до комісії міської ради з проханням зробити перерахунок грошової компенсації у зв'язку з тим, що коштів вона не отримала через зволікання при оформленні свідоцтва про право на спадщину. Комісія їй безпідставно відмовила. При оскарженні обласна комісія

скасувала рішення міської комісії, рекомендувавши провести перерахунок суми грошової компенсації відповідно до пункту 18 "Положення про порядок виплати грошової компенсації, повернення майна або відшкодування його вартості реабілітованим громадянам або їхнім спадкоємцям" у редакції постанови Кабінету Міністрів України від 24. 09. 1993 р. Комісія Кам'янець-Подільської міської ради знехтувала рішенням обласної ради, а своє рішення від 16 серпня 1993 р. залишила без змін [122, арк. 91].

Після прийнятих рішень міської ради обласна комісія 17 травня 1994 р. визнала порушення строку розгляду заяви, пов'язаної із зволіканням органів РАГСу та нотаріальної контори при видачі документів про право на спадщину, тяганину при розгляді скарг заявниці, що призвели до знецінення грошової компенсації. Зобов'язано Кам'янець-Подільський міськфінвідділ у місячний строк після подачі свідоцтва про право на спадщину відшкодувати спадкоємниці першої черги В. Лебедевій вартість незаконно конфіскованого майна її батьків, яке не збереглося, у розмірі 15 мінімальних заробітних плат, збільшених у 1,8 раза [122, арк. 92].

Оцінюючи діяльність комісій з питань поновлення прав реабілітованих, зауважимо, що в роботі міських та районних комісій щодо повернення вилученого в репресованих майна або його компенсації мали місце елементи консервативного ставлення до заяв реабілітованих та їх спадкоємців. Тут спрацьовував певний фактор суб'єктивності, а іноді й небажання зрозуміти проблеми заявників, їхній моральний стан. Комісії обласних рад, як правило, виступали в ролі третейської сторони між заявниками та місцевими комісіями. Завдяки їхній діяльності суперечливі питання вирішувалися оперативніше, минаючи судові інстанції. Так, комісія з питань поновлення прав реабілітованих Хмельницької обласної ради у 1994 – 1995 рр. на 18 засіданнях вирішила проблеми реабілітованих за 106 заявами [122, арк. 2, 25, 43, 83, 105, 119, 137, 152, 165, 177, 190; 123, арк. 1, 23, 41, 62, 70, 73, 79].

За 12 років діяльності комісії Київради з питань поновлення прав реабілітованих відбулося більше 200 засідань, на яких розглянуто понад 300

заяв з квартирних питань. Це дало можливість поліпшити житлові умови 200 реабілітованим та членам їхніх сімей. Із 1991 по 2003 рр. більше 200 реабілітованих отримали грошові компенсації за позбавлення волі та вилучене майно, а також надбавки до пенсій. Виконуючи вимоги ст. 3 Закону "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні", комісія розглянула заяви про реабілітацію громадян, адміністративно висланих з Києва, розкуркулених тощо. Таких справ було близько 500. Більше 400 громадян були реабілітовані. До різних установ та організацій, окремим особам направлено 10 тисяч листів, стільки ж громадян прийнято з питань виконання чинного законодавства [468, с. 46].

Узагальнюючи діяльність реабілітаційних комісій, маємо певні підстави стверджувати, що з невідомих причин їхня робота була огорнута таємницею. В обласних та центральних архівах України чомусь не зафонована діяльність як обласних, так і Всеукраїнської комісії з питань поновлення прав реабілітованих.

Тисячі скарг, що надходили з усіх регіонів України до Верховної Ради, Адміністрації Президента, уряду України, судових позовів та рішень комісій з питань поновлення прав реабілітованих, свідчать про недосконалість Закону України "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні". Чинна редакція Закону містить ряд недоліків, не виправдано звужує коло осіб, які підлягають реабілітації, і тим самим опосередковано виправдовує грубі порушення законності, що були притаманні тоталітарній системі.

По-перше, закон не встановлює визначених категорій реабілітованих та порядку надання їм статусу реабілітованого, компенсацій для кожної з категорій, а фактично розділяє осіб, що підпадають під дію Закону, на дві групи на підставі статей 1 та 3*.

По-друге, у Законі з поля зору випала категорія репресованих за політичними мотивами. До неї необхідно було б віднести членів сімей осіб,

---

* До першої групи належали особи, які з політичних мотивів були необґрунтовано засуджені судами або піддані репресіям позасудовими органами, до другої – заслані або вислані з постійного місця проживання та позбавлені майна за рішенням органів державної влади і управління.

що були піддані політичним репресіям: дітей, батьків, одного з подружжя та інших родичів, які мешкали разом із репресованим і перебували на його утриманні. Переважна більшість осіб цієї категорії зазнала чималих страждань від тоталітарного режиму, і за пунктом 18 Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою, прийнятою Генеральною Асамблеєю ООН, підпадали під визначення як "жертви".

За декларацією під дефініцію "жертви" підпадають особи, "яким індивідуально або колективно було вчинено шкоду, у тому числі тілесні ушкодження або моральну шкоду, емоційне страждання, матеріальні збитки або обмеження їх основних прав внаслідок дії або бездіяльності, які не являють собою порушення національних кримінальних законів, але є порушенням міжнародних визначених норм стосовно прав людини" [277, с. 541].

Необхідно зазначити, що до цієї категорії ще слід віднести дітей, які народилися після репресії їхніх батьків за політичними мотивами і залишилися без опіки одного або обох батьків, або народилися в місцях позбавлення волі, на засланні, висланні або спецпоселенні. Безумовно, до дітей, які не досягли 16-річного віку, не було документальних рішень щодо репресій. Чинне на той час законодавство не вимагало винесення рішень про застосування репресій до 16-річних дітей. Насправді діти піддавалися репресіям, до них застосовувалися заходи примусу. За обставин необґрунтованих репресій проти батьків або осіб, що їх замінювали, діти насильно або вимушено направлялися в спеціалізовані інтернати, де перебували в нестерпних умовах, піддавалися приниженню, позбавлялися можливостей нормально навчатися, обмежувалися правами на опіку, поміщалися у місця позбавлення волі, заслання, вислання, спецпоселення, тобто в умови дійсного обмеження прав і свобод. Ці обставини обумовлювали репресивні дії до неповнолітніх дітей за політичними мотивами з усіма наслідками наступної реабілітації.

По-третє, в Законі не передбачено таких категорій громадян, які постраждали від політичних репресій. До них необхідно віднести одного із подружжя, неповнолітніх дітей, що проживали окремо від репресованих за

політичними мотивами осіб та їхніх батьків. До цієї категорії не застосовувалися політичні репресії: оголошення вироку, судової ухвали або винесення рішень позасудовими органами про застосування кримінального покарання, винесення постанови про арешт слідчими органами та утримання їх під вартою, у спеціальних та перевірконо-фільтраційних таборах, направлення до штрафних військових формувань, робочих команд, батальйонів НКО СРСР, відправлення на заслання, виселення або спецпоселення, конфіскації майна та застосування примусових заходів медичного характеру.

Зазначена категорія громадян зазнала інших форм утиску, що обмежували їхні права у вільному виборі професій, отриманні за бажанням освіти, формуванні особистої кар'єри, участі в роботі громадських та політичних організацій, добровільному запису на фронт у роки війни, виїзду за кордон. Особи зазначеної категорії постійно перебували під моральним утиском, зазнали втрати друзів та певного кола спілкування. Отже, відсутність у Законі "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" означеної категорії потерпілих від політичних репресій позбавляє можливості цих громадян отримати від держави матеріальну, медичну та соціальну допомогу.

Аналізуючи законодавчі та нормативні акти країн СНД про реабілітацію жертв політичних репресій, зазначимо, що в них відсутнє поняття "потерпілі від політичних репресій", за винятком закону республіки Казахстан "Про реабілітацію жертв масових політичних репресій" [709] і закону Киргизької Республіки "Про права та гарантії реабілітованих громадян, які постраждали в результаті репресій за політичні та релігійні переконання, за соціальними, національними та іншими ознаками" [710].

По-четверте, певна неузгодженість у Законі вбачається у положенні про відшкодування реабілітованим громадянам заподіяної під час репресій шкоди. За чинним законодавством України та судової практики таке відшкодування виникає із заподіяної шкоди і полягає у повній її компенсації у грошовій формі або натурі. Проте у преамбулі Закону від 17 квітня 1991 р.

"Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" передбачається "забезпечити посильну на цей час компенсацію матеріальної та моральної шкоди, заподіяної незаконними репресіями" [247, с. 207].

Зважаючи на недогляд у Законі, голова комісії Одеської обласної ради з питань поновлення прав реабілітованих О. Гурський зазначив, що "не повною мірою компенсується те, що було вилучено із майна, а лише частково. От і виходить, що суми матеріальної компенсації, виплаченої жертвам репресій та їхнім спадкоємцям, зовсім незначні. До розрахунку з реабілітованими до цього часу береться 50 відсотків мінімальної заробітної плати, встановленої постановою Верховної Ради України від 20 лютого 1996 р. № 49-ВР. На прикладі це виглядає так: за ув'язнення не більше як 75 місяців нараховується 562,5 грн. (7,5 грн. x 75); за майно, яке не збереглося – 112,5 грн. (7,5 грн. x 15); за житловий будинок, який зайнятий або не зберігся та інше майно – 487,5 грн. (7,5 грн. x 65); за житловий будинок, який зберігся, і на інше майно за наявності характеристики будівель – 600 грн. (7,5 грн. x 80). Звичайно, такі розміри грошових компенсацій не задовольняють ні реабілітованих, ні їхніх спадкоємців, ні працівників комісій" [708].

Надбавка до пенсії колишнім ув'язненим становить 50 відсотків, а примусово висланим з місць проживання і депортованим народам – 25 відсотків мінімальної пенсії за віком. Ці цифри, на перший погляд, вагомі, але розрахунки ведуться на підставі вищезгаданої постанови 1996 р. і становлять відповідно 9, 98 грн. та 4, 98 грн. Ці компенсації не відображають ні моральних, ні матеріальних витрат. Кількість реабілітованих, що мешкають в Одесі, за останні п'ять років із 750 громадян зменшилася до 326 осіб. І з кожним роком їх стає все менше [708].

Проведений аналіз дає нам підстави стверджувати, що Закон України "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" від 17 квітня 1991 р., крім зазначених недоліків, містить правові прогалини і не повною мірою відповідає задекларованій преамбулі, у якій зазначено, що "ліквідуються наслідки беззаконня, допущені з політичних мотивів до

громадян України, поновлюються їх права, встановлюються компенсації за незаконні репресії та пільги реабілітованим" [297, с. 370-274].

Враховуючи положення чинного законодавства, голова Шахтарського міського об'єднання потерпілих, репресованих і реабілітованих Донецької області В. Біркін звернувся з відкритим листом до народних депутатів України, в якому висловив невдоволення від спілчан щодо сплати компенсації у розмірі 140 крб. за кожен місяць перебування у радянських концтаборах. "Зараз ці 140 крб. перетворилися в 7 грн. 50 коп. за кожен місяць перебування у пеклі ГУЛАГу. Інакше як знущанням над громадянами, які наближали незалежність України, такі виплати не назвеш. Серед потерпілих від тоталітарного режиму є категорія громадян – у той час їх називали "діти ворогів народу", – яких Закон "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" повністю ігнорує [707].

Оцінка зазначених положень чинного Закону дає підстави для суттєвих змін і доповнень до законодавства. На вимогу V з'їзду Всеукраїнського культурно-просвітницького правозахисного благодійного товариства "Меморіал" імені В. Стуса був підготовлений текст нової редакції Закону України "Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні". У ньому враховані пропозиції обласних комісій з питань поновлення в правах реабілітованих, зауваження та скарги реабілітованих, членів їхніх родин, надіслані впродовж 1991 – 2000 рр. до цих комісій, проекти змін і доповнень, запропоновані народними депутатами України Є. Пронюком та І. Юхновським.

Зазначений проект визначав правовий механізм завершення процесу реабілітації, врегулювання суспільних відносин, пов'язаних з поновленням соціально-економічних, політичних і національних груп, що стали жертвами свавілля та беззаконня, статус реабілітованих громадян та осіб, що потерпіли від політичних репресій, створення належних умов для їхнього життєзабезпечення, підґрунтя для формування в суспільстві шанобливого ставлення до них [602, с. 467]. Проте зазначений проект Закону не був прийнятий заполітизованою Верховною Радою України.

На посилення соціального захисту та підтримку громадянської діяльності колишніх політичних в'язнів був направлений Указ Президента України "Про заходи щодо державної підтримки колишніх політичних в'язнів і репресованих" від 14 травня 2001 р., який зобов'язував уряд України спільно з Всеукраїнським товариством політичних в'язнів і репресованих внести на розгляд Верховній Раді України пропозиції до Закону України "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні", передбачивши визначення статусу колишніх малолітніх в'язнів та гарантії їх соціального захисту. Указ вимагав розв'язати питання виплати реабілітованим або їхнім спадкоємцям грошової компенсації та відшкодування вартості конфіскованого майна. Реабілітованим особам, які стали інвалідами внаслідок репресій або є пенсіонерами, пропонувалося безкоштовне санаторно-курортне лікування та безоплатне забезпечення автомобілями класу ЗАЗ-968 М за наявності відповідних медичних показників [411].

Аналізуючи поточний архів Верховної Ради України, необхідно зазначити, що у 2002 – 2005 рр. до комітету з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин надійшло 8 законопроектів, які стосувалися змін або доповнень до чинного Закону "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні". Зокрема, головою комітету з питань культури і духовності Л. Танюком 18 грудня 2002 р. поданий проект закону за № 2040-1 "Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні" [715]. Через три місяці був зареєстрований ще один проект Закону з аналогічною назвою, автором якого виступив народний депутат України Л. Лук'яненко [716]. 13 травня 2003 р. народними депутатами України С. Сташевським, Р. Ткачем, В. Лебедівським запропонований проект Закону "Про внесення змін до Закону України "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" [717]. Певною мірою законопроект народних депутатів України М. Круця та Р. Ткача дублював вищезазначені проекти і за оцінками експертів після розгляду в першому читанні міг бути взятий за основу з урахуванням висловлених зауважень і пропозицій [718].

На виконання Указу Президента України від 14 травня 2001 р. "Про заходи щодо державної підтримки політичних в'язнів та репресованих", 2 вересня 2003 р. на засіданні комітету Верховної Ради України був розглянутий проект Закону України про внесення змін до Закону України "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" (реєстраційний № 3643 від 18 червня 2003 р.), поданий Кабінетом Міністрів України. Зазначений законопроект передбачав врегулювання комплексу питань, пов'язаних із правовим статусом колишніх малолітніх політичних в'язнів, які народилися в місцях позбавлення волі у реабілітованих осіб [720].

За підрахунками Міністерства фінансів для реалізації законопроекту необхідно було виділити із державного бюджету додаткові витрати у розмірі 3 млн. 644 тис. 102 грн. Комітет запропонував рекомендувати Верховній Раді України прийняти за основу проект Закону "Про внесення змін до Закону України "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" від 18 червня 2003 р. реєстраційний №3643 [721], проте зазначений законопроект 8 лютого 2005 р. був відкликаний з Верховної Ради.

Станом на 30 вересня 2003 р. на розгляді у Верховній Раді України перебувало шість законопроектів, в яких пропонувалося внести зміни до чинного Закону. Науково-експертне управління рекомендувало об'єднати конструктивні пропозиції цих законопроектів при доопрацюванні нової редакції закону. Враховуючи ці зауваження, комітет з питань прав людини, національних меншин і міжнаціональних відносин рекомендував Верховній Раді України взяти за основу проект Закону України "Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні" (нова редакція), поданий народним депутатом України Л. Танюком. При його доопрацюванні у другому читанні врахувати положення проекту Закону України, поданого народним депутатом України Л. Лук'яненком, та проекту Закону України, поданого народними депутатами України С. Сташевським, Р. Ткачем, В. Лебедівським [719].

Необхідно зазначити, що впродовж 18 років дії Закону України "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" змінився політичний

статус держави, соціально-політичні умови життя. Країна пішла зовсім іншим шляхом соціально-економічного розвитку. За цей час не відзначено суттєвих змін та доповнень до чинного законодавства, за винятком тих, які були двічі проведені у 1992 р. У наступні ж роки зміни і доповнення з метою вдосконалення чинного законодавства щодо реабілітації жертв політичних репресій у Верховній Раді України жодного разу не були прийняті.

За цих обставин проблеми реалізації соціального захисту та підтримки громадської діяльності колишніх політичних в'язнів прагнули розв'язати через укази Президента України. Перший такий указ, що передбачав державну підтримку реабілітованих, був виданий у травні 2001 р. Аналіз передбачених у ньому заходів було подано вище. Вирішити життєво важливі питання політичних в'язнів мав Указ Президента України від 11 липня 2005 р. за № 1088/2005 "Про заходи щодо посилення державної підтримки колишніх політичних в'язнів, репресованих та їх громадських організацій" [361]. У ньому були означені завдання для розв'язання реальних проблем репресованих. Складна суспільно-політична ситуація, яка склалася в державі, на превеликий жаль, відсунула на задній план проблеми репресованих. Так, до 1 вересня 2005 р. уряду України необхідно було внести пропозиції щодо поліпшення медичного обслуговування колишніх політичних в'язнів та репресованих. Міністерство охорони здоров'я України лише через чотири місяці (22 грудня 2005 р.) спромоглося видати наказ "Про заходи щодо поліпшення медичної допомоги колишнім політичним в'язням і репресованим" за № 746. Як довідуємося з наказу, терміни виконання зазначених заходів закінчилися ще до його прийняття [139, арк. 18].

Порівнюючи законодавство України та Російської Федерації щодо реабілітації жертв сталінського терору, зазначимо, що Закон РФСР від 18 жовтня 1991 р. "Про реабілітацію жертв політичних репресій" у досліджуваній період зазнав суттєвих змін в інтересах відновлення прав репресованих. За 15-річний період його дії було внесено 14 змін та доповнень, які проведені на підставі двох указів Президента Російської Федерації, постанов та ухвал

Конституційного Суду РФ та федеральних законів.

Розвиток реабілітаційного законодавства Російської Федерації уможливив поряд з поняттям "репресований" ввести і поняття "потерпілий від репресій". У вересні 1993 р. у чинний Закон РФ були внесені зміни і доповнення, за якими потерпілими від політичних репресій визнавалися:

- діти, які перебували з батьками в місцях позбавлення волі, на засланні, висланні та спецпоселенні;
- неповнолітні діти, які залишилися без опіки одного або двох батьків, що були безпідставно репресовані за політичними мотивами;
- діти, подружжя, батьки осіб, розстріляних або померлих в місцях позбавлення волі і реабілітованих посмертно [711].

Прагнучи вдосконалити законодавство, Державна Дума Російської Федерації 11 жовтня 1995 р. прийняла Закон "Про внесення змін і доповнень в Закон РФ "Про реабілітацію жертв політичних репресій". За цими змінами до дітей, які перебували разом з батьками в місцях позбавлення волі, на засланні, висланні та спецпоселенні, визнавався факт застосування політичних репресій. Неповнолітні діти, які залишилися без опіки одного або двох батьків, безпідставно репресованих за політичними мотивами, а також діти, батьки, яких були розстріляні або померли у місцях позбавлення волі, визнавалися як такі, що потерпіли від політичних репресій [711].

З прийняттям Федерального Закону від 10 лютого 2003 р. "Про внесення змін та доповнень до Закону Російської Федерації "Про реабілітації жертв політичних репресій" за № 26-ФЗ була визначена категорія осіб, яка підлягала реабілітації. За цим Законом діти, що перебували разом з репресованими за політичними мотивами родичами або особами, які їх заміняли, у місцях позбавлення волі, засланні, висланні та спецпоселенні, підпадали під реабілітацію. Також визнавалися реабілітованими діти, які в неповнолітньому віці залишилися без опіки батьків або одного з них, безпідставно репресованих за політичними мотивами [499, с. 194]. Закон Остаточо вирішив питання визнання категорій осіб, потерпілих від політич-

них репресій.

За час дії Закону України "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" було внесено лише дві зміни 15 травня та 19 листопада 1992 р., але вони не вирішили всіх означених проблем, що мають місце в реабілітаційному процесі. Українське законодавство на сьогодні не спромоглося визначити проблемні питання вищеназваних категорій громадян та прийняти відповідну правову базу щодо їхньої реабілітації.

Цілком зрозуміло, що труднощі та помилки, які мали місце в практиці реабілітаційного процесу, зумовлені прийняттям 17 квітня 1991 р. Закону України "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні". Його прийняття ще до проголошення незалежності України в умовах тогочасної Верховної Ради було компромісним кроком. Отже, це дозволило залишити поза сферою його врегулювання чимало проблем, які вимагали правової регламентації, а також положень, що потребували перегляду і оновлення. Як результат, Закон про реабілітацію залишався дітищем радянської соціалістичної законності, який не задовольняє потреби колишніх репресованих громадян і суспільства в цілому.

Об'єктивно оцінюючи чинне законодавство України (додаток Д), зауважимо, що Закон суттєво спрощував порядок реабілітації, але позбавив права на реабілітацію дружин і дітей репресованих, а також учасників національно-визвольного руху та громадян, які були репресовані, але під вартою не перебували. У ньому не в повній мірі визначено комплекс морально-етичних проблем, що призвели до масового терору та геноциду українського народу в роки сталінського свавілля.

Аналіз законодавства щодо реабілітації в інших країнах дає підстави стверджувати, що Закон України "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" багато в чому поступається аналогічному законодавству країн СНД, в яке було внесено чимало змін та доповнень. Законодавчі та виконавчі органи України не спромоглися за роки незалежності вдосконалити чинне законодавство. У процесі реабілітації та доопрацювання

законодавчої бази необхідно активніше використовувати досвід інших зарубіжних країн, у першу чергу Російської Федерації, де з 1991 р. сформовано належну законодавчу базу та достатньо ефективно працюють органи виконавчої влади, громадськість, вдосконалюючи її, увічнюючи пам'ять жертв тоталітарної системи.

5.3. Увічнення пам'яті жертв політичних репресій – фактор подолання наслідків державного терору радянської доби

Кінець 80-х – початок 90-х рр. ХХ століття увійшли в історію українського народу як роки перебудови та демократизації, що ознаменували проголошення незалежності та розбудови суверенної України. Цей період сприяв переосмисленню прожитих років та прагненню ліквідувати "білі плями" минулого, відновити в правах наших співвітчизників, які зазнали жорстоких, необґрунтованих репресій з боку тоталітарної системи.

Чимало громадян, незважаючи на свої уподобання, активно залучилися до надзвичайно важливої справи – реабілітації жертв політичних репресій, яка незагоєною раною ятрила свідомість не одного покоління. Громадськість з особливою зацікавленістю залучалася до політичних дискусій щодо негативного впливу на суспільство сталінської репресивної політики. Маса свідчень відверто розкривала системність терору радянської доби і все те, що було приховано за ідеологічними гаслами.

Горбачовська "перебудова" започаткувала створення громадських об'єднань. Одним із перших на теренах СРСР у 1987 р. виникло товариство "Меморіал" з ініціативної групи в одинадцять осіб, яка проводила кампанію збору підписів на підтримку спорудження пам'ятника жертвам сталінських репресій [494, с. 13]. В Україні перші так звані неформальні об'єднання виникли 6 серпня 1987 р. в м. Києві. Тут був започаткований Український культурологічний клуб. У м. Львові 19 жовтня того ж року було засноване Товариство Лева. Ці неформальні об'єднання розвивалися в рамках чинного

законодавства, а основними питаннями діяльності стали нагальні проблеми розвитку суспільства. Їх громадська робота сприяла створенню 8 вересня 1987 р. в Москві Міжнародного комітету захисту політв'язнів [266, с. 13].

Суспільно-політичні зміни, започатковані в державі, вселяли віру в об'єктивне розкриття таємниць сталінського беззаконня. У республіці ініціатором таких дій стала Київська організація спілки письменників, яка звернулася до міського комітету партії з проханням впорядкування місць поховань Биківнянського могильника та встановлення пам'ятника жертвам політичних репресій. Зацікавленість громадськості до масових поховань у Дарницькому лісі спонукали секретаря ЦК Компартії України Ю. Єльченка, першого секретаря Київського міського комітету партії К. Масика та голову КДБ при Раді Міністрів УРСР М. Голушка 22 грудня 1987 р. порушити клопотання перед ЦК Компартії України про утворення Урядової комісії, яка без упередженості встановила б обставини масових поховань у 19 та 20 кварталах Дніпровського лісництва. Державна комісія, очолювана міністром внутрішніх справ І. Гладушом, не спромоглася об'єктивно встановити обставин масових поховань у Биківнянському лісі [540, с. 20-22].

Прагнення владних структур приховати злочинні діяння сталінізму були оприлюднені в пресі. Публікації викликали хвилю протестів громадськості Києва. 6 грудня 1988 р. громадські організації "Меморіал", "Спадщина", "Громада", "Небайдужі", "Зелене милосердя" та представники творчих спілок провели збори, у резолюції яких була викладена вимога правдивої інформації щодо масових поховань у Биківнянському лісі та створення меморіалу, який "відповідав би історичній правді" [320, с. 45-46].

Зважаючи на зростаюче невдоволення громадськості столиці, Рада Міністрів УРСР розпорядженням від 8 грудня 1988 р. прийняла рішення провести додаткове вивчення обставин та документів, пов'язаних з масовими похованнями радянських громадян у 19 кварталі Дніпровського лісництва Дарницького лісопаркового господарства м. Києва [399, с.46-47].

22 березня 1989 р. газета "Вечірній Київ" у публікації "Народження

правди" оприлюднила хід кримінального розслідування Биківнянської справи прокуратурою м. Києва, в якій зазначалося: під Биківнею поховані страчені жертви сталінського свавілля. Цю інформацію підтвердила слідча група Урядової комісії, якою на підставі опитування більше 250 свідків, проведених 15 відтворень обставин подій, 7 криміналістичних експертиз, виявлених 60 архівно-слідчих справ, встановлено конкретні страчені особи. При вивченні цих справ, проведенні експертиз було встановлено, що предмети, які виявлені в місцях захоронення, належали особам, репресованим за "контрреволюційну діяльність", засуджених позасудовими органами або Військовою колегією Верховного Суду СРСР до розстрілу [321, с. 64-65].

11 липня 1989 р. у пресі з'явилося повідомлення сектора інформації Ради Міністрів УРСР, в якому зазначалося: "На підставі зібраних матеріалів Урядова комісія дійшла висновку, що в районі селища Биківня в 1936 – 1941 рр. проводилися поховання репресованих і страчених у Києві осіб. Слідством встановлено прізвища декого з похованих, які були реабілітовані. Усього в цій місцевості було виявлено 6 783 поховання" [605, с. 34].

Урядова комісія пропонувала відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 16 січня 1989 р. "Про додаткові заходи щодо відновлення справедливості стосовно жертв репресій, які мали місце в період 30 – 40-х і початку 50-х років", спорудити пам'ятник жертвам репресій у 19 кварталі Дніпровського лісництва Дарницького лісопаркового господарства м. Києва [273, с. 82]. Упродовж шести років ініціатори та активісти вивчення Биківнянської трагедії прагнули не тільки з'ясувати правду про події далеких 1930 – 1940-х рр., а й спорудити на місці захоронення репресованих меморіальний комплекс. У 1994 р. громадськість Києва разом з керівництвом Інституту історії України НАН України звернулася до адміністрації Президента України з пропозицією спорудження меморіального комплексу в Биківнянському лісі. 11 серпня 1994 р. у розпорядженні Президента України "Про заходи щодо вшанування пам'яті жертв політичних репресій, похованих у селищі Биківня", визначалися конкретні завдання Кабінету

Міністрів України для увічнення пам'яті жертв сталінізму, похованих у Биківні [704]. 30 квітня 1995 р. був відкритий Меморіал, який вшановував пам'ять безневинно страчених.

Матеріали Урядової комісії з поховання репресованих, засуджених до розстрілу в 1936 – 1941 рр. у с. Биківня, сприяли підготовці Радою Міністрів УРСР рекомендаційного листа від 10 липня 1989 р., в якому зверталася увага окремих виконкомів рад на недостатнє інформування громадян про організацію роботи щодо увічнення пам'яті жертв репресій та виявлення місць захоронень. Пасивність виконкомів місцевих рад сприяла виникненню самодіяльних груп, які проводили самостійні розкопки та розповсюджували неправдиву інформацію, що породжувала різні пересуди [117, арк. 199].

За цих умов Уряд вимагав активізації діяльності місцевих комісій через включення до їхнього складу авторитетних ветеранів, народних депутатів та представників правоохоронних органів і громадських організацій. Це сприяло б активізації пошуку місць захоронення, визнання їх офіційними кладовищами з подальшим виконанням робіт щодо впорядкування і встановлення пам'ятників. Перезахоронення дозволялося проводити лише у виготовлених для цього контейнерах з відома і за участю органів прокуратури і працівників судмедекспертизи.

Виконкомам місцевих рад та комісіям спільно з правоохоронними органами за участю громадськості пропонувалося продовжити пошук можливих місць захоронення, не допускаючи при цьому самовільних розкопок. Рекомендувалося зосередити увагу на уважному розгляді звернень громадян щодо увічнення пам'яті жертв репресій та задоволення прав і законних інтересів реабілітованих та членів їхніх сімей [117, арк. 200-201].

Лист Ради Міністрів УРСР активізував роботу облвиконкомів і правоохоронних органів з увічнення пам'яті жертв репресій. До прикладу, управління КДБ по Хмельницькій області в 1989 р. разом з представниками громадськості виявили на Хмельниччині три місця захоронення жертв сталінських злочинів: два у м. Кам'янці-Подільському та одне у

м. Хмельницькому. За рішенням облвиконкому ці місця визнані похованнями страчених громадян у період масових репресій. Там встановлені меморіальні дошки, а на околиці м. Кам'янця-Подільського – меморіал Вічної пам'яті. У м. Хмельницькому неподалік від колишнього будинку, де розміщувався Проскурівський окружний відділ НКВС, споруджений Меморіал скорботи, який увічнює пам'ять про страчених хмельничан [116, арк. 49].

В інтересах відновлення справедливості управлінням КДБ по Хмельницькій області внесена пропозиція обласній раді народних депутатів встановити єдиний для області День пам'яті жертв репресій. Цим Днем запропоновано вважати 19 жовтня 1937 р., коли був підписаний перший протокол засідання "трійки" у Кам'янець-Подільському управлінні НКВС про масовий розстріл 102 осіб за сфальсифікованими обвинуваченнями [687].

Увічнення пам'яті жертв сталінських злодіянь було проведено в усіх областях України. До прикладу, на Вінниччині у 1990 – 1992 рр. пам'ятники репресованим встановили у селах Кошаринець Барського [688], Вербовій Томашпільського [681], Держанівці Хмельницького [691] районів. У м. Бершаді репресованих у 30-х рр. священнослужителів увічнено в меморіальному комплексі [686]. 25 квітня 1993 р. у м. Вінниці на цвинтарі "Підлісний" перед фасадом комплексу-храму відкритий пам'ятник жертвам сталінського геноциду. Фінансували виготовлення та встановлення пам'ятника товариство "Меморіал" та міська рада народних депутатів [690].

Поновлений у кінці 1980-х рр. процес реабілітації жертв тоталітарного режиму привів до утворення в обласних, міських та районних виконавчих комітетах реабілітаційних комісій, які спільно з громадськими організаціями та товариствами, використовуючи відкриті слідчі справи архівів ВУЧК - ДПУ - НКВС - КДБ, започаткували реабілітаційну роботу з приводу повернення імен безневинно постраждалих у період сталінських репресій.

Серед численних організацій, спрямованих на захист прав та інтересів колишніх політрепресантів, на зламі 1980 – 1990-х рр. на теренах України особливе місце належало історико-культурному товариству "Меморіал", яке

розпочало свою діяльність у 1988 р., а організаційно оформилося у березні 1889 р. Фундаторами товариства були відомі громадсько-політичні та культурні діячі, письменники О. Деко, В. Маняк, С. Макєєв, Ю. Прилюк, Є. Пронюк, юристи П. Братасюк і О. Ємець, політологи М. Лисенко, А. Лупиніс, О. Сергієнко, кінорежисер В. Кузнєцов, журналіст Ж. Мосенкіс, режисер, громадський діяч Л. Танюк та інші [468, с. 12-13].

Після оформлення республіканського товариства "Меморіал" їх відділення почали формуватися в регіонах. Зокрема, у квітні 1989 р. за ініціативою доцента історичного факультету Харківського університету, народного депутата України В. Мещерякова, викладачів інституту механізації та електрифікації сільського господарства П. Цимбала та вищого командного училища ракетних військ ім. Крилова Х. Чаковського започаткувало роботу Харківське відділення "Меморіалу", яке об'єднало у своїх лавах близько 400 членів. Вони з представниками громадськості здійснювали пошук місць поховань жертв репресій, збирали і оприлюднювали архівні документи і спогади, чинили тиск на органи влади про необхідність оприлюднення інформації про масові політичні репресії [98, арк. 80-81].

Товариство "Меморіал" сприяло формуванню ветеранських організацій правозахисного характеру з колишніх політрепресантів Києва, Львова, Одеси, Слов'янська Донецької області. Так, у серпні 1989 р. в м. Києві була створена ініціативна група в складі С. Малєєва, Л. Городіна, Н. Бородуліна, В. Ольшевського, В. Сідерського, Є. Михайлика та інших, які розпочали роботу над утворенням Київського товариства політв'язнів та жертв репресій. Публікація С. Малєєва в газеті "Прапор комунізму" "Створюється товариство..." стала відправним моментом в об'єднанні 96 політв'язнів, які в січні 1990 р. на установчих зборах проголосили утворення товариства [702]. Для його роботи міськвиконкомом було виділене приміщення, де двічі на тиждень проводився прийом громадян, потерпілих від репресій.

Із прийняттям 17 квітня 1991 р. Верховною Радою України Закону "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" діяльність Товари-

ства підпорядковувалася обслуговуванню комісії Київради з питань поновлення прав реабілітованих, яка була утворена в липні 1991 р. Першим її керівником був призначений заступник голови Київського міськвиконкому М. Лаврухін, заступником – С. Малєєв, секретарем – В. Зернецький. До складу комісії входило близько двадцяти осіб, з них двоє були штатними працівниками. Вперше у радянській адміністративній практиці ця комісія об'єднала зусилля функціонерів та політрепресантів [576, с. 4].

Робота реабілітаційних комісій сприяла формуванню громадських організацій, зокрема таких: Товариство української мови, "Народний рух України", "Товариство Лева" у Львові. На тлі офіційно зареєстрованого Львівського товариства "Меморіал" було організовано роботу Клубу репресованих, до складу якого увійшли найрадикальніші учасники опору комуністичній системі. Цілеспрямована робота Клубу, щотижневі зустрічі колишніх політрепресантів сприяли подальшому згуртуванню політв'язнів, репресованих тоталітарним режимом, і трансформації його у Львівську обласну Спілку політичних в'язнів України, яку очолив Іван Губка [267, с. 20-21]. Надалі регіональні товариства політв'язнів були об'єднані у квітні 1991 р. установчим з'їздом у Спілку політичних в'язнів України [267, с. 26]. У грудні 1992 р. на спільному засіданні проводів Спілки політичних в'язнів України і Всеукраїнського товариства репресованих відбулося об'єднання двох організацій в єдине Всеукраїнське товариство політичних в'язнів і репресованих на чолі з двома співголовами І. Губкою та Є. Пронюком [443, с. 19].

Діяльність громадських організацій в першу чергу була спрямована на увічнення імен сотень тисяч осіб, які потрапили в жорна більшовицьких репресій і відійшли в небуття. Важливою в цьому плані була ініціатива громадськості, зокрема віруючих окремих храмів. Доцільно згадати про багаторічні пошуки архієпископа Черкаського і Канівського Сафронія, які дали можливість встановити близько 300 імен священників, що були вислані з України, а пізніше розстріляні. Заслуговує на увагу діяльність Свято-

Тихонівського богословного інституту, заснованого з благословення Святішого Патріарха Алексія, у встановленні імен репресованих священнослужителів та віруючих. Завдячуючи наполегливості віруючих, навчальний заклад зумів нагромадити та систематизувати унікальні матеріали, які містять у своєму переліку 10 тисяч біографічних довідок та 1400 фотографій репресованих за віру Господню [613, с. 75-76].

Процес реабілітації жертв терору радянської доби викликав підтримку громадськості, особливо істориків, які найбільше були зацікавлені у відновленні історичної правди та об'єктивної оцінки подій сталінського беззаконня і свавілля. В їх наукових пошуках відобразилось прагнення віднайти вагоме місце важливій справі дослідження політичних репресій і реабілітаційних процесів. Це певним чином спонукало до перегляду планів науково-дослідницької тематики з урахуванням нагальних потреб новітніх досягнень вітчизняної історіографії. У дослідженнях була започаткована абсолютно нова для вітчизняної історіографії проблематика "Увічнення пам'яті жертв незаконних репресій 30 – 40-х – початку 50-х років у контексті розробки проблем регіональної історії: На матеріалах України" під керівництвом кандидата історичних наук Ю. Данилюка [627, с. 11].

Започаткована тематика з великим інтересом сприймалася науковцями. До прикладу, у Полтавській області спільними зусиллями Полтавського педагогічного інституту ім. В. Г. Короленка, Полтавської обласної спілки краєзнавців, обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Управління Служби безпеки України була підготовлена книга про реабілітованих полтавців [251]. Книга "Репресоване краєзнавство", що вийшла у світ за участю Інституту історії України НАН України та Служби безпеки України, вперше дала можливість довідатися про трагічні долі академіків Ф. Шміта, М. Слабченка, М. Біляшівського, М. Яворського, професорів О. Гермайзе, О. Янати, В. Гереновича та багатьох інших [252].

Прагнучи надати системного характеру в дослідженні політичних репресій, президент Національної академії наук України академік Б. Патон,

голова Служби безпеки України Є. Марчук, голова Держкомвидаву України Ю. Дяченко та голова правління Всеукраїнської спілки краєзнавців, академік П. Тронько звернулися до Президії Верховної Ради України з пропозицією про підготовку в масштабах всієї держави багатотомної науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією". Ця пропозиція була підтримана Президією Верховної Ради України. 6 квітня 1992 р. за № 2256-ХІІ прийнята постанова, яка започатковувала складну та багатопланову роботу. На її виконання 11 вересня 1992 р. відповідну постанову за № 530 "Про підготовку і випуск серії книг "Реабілітовані історією" ухвалив Кабінет Міністрів України [649, с. 4]. Остання передбачала цілий комплекс науково-методичних і організаційних заходів щодо розв'язання питань матеріально-технічного забезпечення підготовки унікальної праці.

Підготовка видання покладалася на Національну академію наук, Держкомвидав, Службу безпеки України та Всеукраїнську спілку краєзнавців. З їхнього боку здійснювалося науково-методичне керівництво написання томів, які мали виконуватися в областях під керівництвом обласних редакційних колегій. Постановою уряду була затверджена Головна редакційна колегія, до складу якої увійшли провідні вчені, керівники міністерств, правоохоронних органів. Очолив її академік НАН України П. Тронько. Редколегії належало здійснити розробку та сформуванню джерельну базу дослідження з подальшою підготовкою науково-документального видання. Серія книг "Реабілітовані історією" мала ввести в інформаційний обіг і оприлюднити раніше закриті для дослідників документи політичного керівництва, вищих органів державної влади та управління, колишніх спецслужб, правоохоронних органів та відкрити можливості для наукового вивчення і узагальнення проблем формування і функціонування тоталітарної держави і пов'язаних з нею масових незаконних репресій. Передбачалося повернути народу забуті імена державних діячів, творців культури, вчених та тисяч громадян, яких знищила тоталітарна система.

Незаконно репресовані громадяни України мали бути реабілітовані не

лише формально за висновками правоохоронних органів, за справами, які з СБУ, прокурорських та судових органів поверталися в архіви і про них забували. Передбачалось публічно оприлюднити списки реабілітованих, відновлюючи пам'ять про загиблих громадян України, повертаючи родинам добрі імена батьків, дідів та прадідів, життя яких було відібрано безпідставно та підло. Публікація їхніх прізвищ передбачала можливість бодай таким способом відновити чесні імена жертв тоталітаризму.

На першому, організаційному етапі діяльності Головна редакційна колегія вирішувала два важливі завдання. По-перше, розробку методичних рекомендацій з підготовки окремих томів. По-друге, формування науково-організаційних структур на місцях. Упродовж жовтня 1992 р. – червня 1993 р. колегія відпрацьовувала "Методичні рекомендації", апробовані в Інституті історії України НАН України, Інституті українознавства НАН України та інших наукових установах і вищих навчальних закладах.

Заплановане видання за своїм спрямуванням, формою та змістом не мало аналогів не лише в республіках колишнього СРСР, а й у світовій практиці. Багатотомна наукова праця мала містити узагальнення, які дозволяли б з'ясувати природу тоталітарного устрою і водночас служила своєрідним меморіалом тим, хто став жертвою немилосердної системи [129, арк 3].

Розпочинаючи роботу над випуском серії книг "Реабілітовані історією", оцінюючи тогочасні умови жорстокої економічної кризи, бурхливі політичні пристрасті, головна редакційна колегія усвідомлювала, що успішне завершення складної і важливої державної програми може бути успішним лише за умови зацікавленого об'єднання в Україні всіх політичних, громадських, наукових і творчих сил. Реалізуючи ці завдання, редакційна колегія звернулася через пресу за підтримкою до керівників міністерств і відомств України, уряду Республіки Крим, державних адміністрацій областей, міст Києва і Севастополя, народних депутатів усіх рівнів, керівників підприємств, організацій та представників бізнесу щодо підтримки редакційних колегій, комісій та авторських колективів на місцях.

У ході підготовки проекту до активної співпраці, поміркованості у предметних дискусіях, розсудливих та виважених оцінок запрошувалися всі політичні партії, рухи, громадські організації, творчі спілки та священнослужителі. Сподівання на всебічну допомогу і підтримку були висловлені на адресу наукових працівників, викладачів вищих навчальних закладів, дослідників, краєзнавців, роботи яких могли стати основою багатотомної праці. Особливу надію головна редакційна колегія покладала на колишніх політв'язнів, усіх тих, чий долі знівечив тоталітарний режим. Їхні об'єктивні свідчення могли надати виданню виняткової достовірності розпочатого дослідження. Організатори запрошували до співпраці журналістів, працівників засобів масової інформації, чий талант міг донести до народу правду про трагічні сторінки історії. Спільна праця мала стати єднальним моментом злагоди, взаєморозуміння і консолідації в суспільстві [319].

При запровадженні Державної програми "Реабілітовані історією" Раді Міністрів Республіки Крим, державним адміністраціям областей, міст Києва й Севастополя доручалося сформувати редакційні колегії томів, які очолили заступники адміністрацій з гуманітарних питань. До їх складу увійшли науковці, викладачі вищих навчальних закладів, працівники архівних та культурно-освітніх установ, органів Служби безпеки, внутрішніх справ, суду, прокуратури, громадських організацій. До цієї справи залучалися творчі спілки, громадські об'єднання колишніх політв'язнів, репресованих, широкі кола краєзнавців, зацікавлених громадян [651, с. 5].

Обласним редакційним колегіям підпорядковувалися штатні редакційно-видавничі підрозділи, які нараховували залежно від обсягу роботи від 4 до 8 осіб. До роботи залучалися провідні українські вчені, звані фахівці у своїх галузях знань. Серед них доктори історичних наук Р. Лях, З. Лихолобова, В. Бут, П. Бачинський, С. Білокінь, О. Довганич, О. Настуля, О. Турченко, О. Гончар, Є. Скляренко, В. Іваненко, Г. Швидько, В. Ченцов, доктор політичних наук В. Войнолович, кандидати історичних наук О. Бажан, О. Єрмак, Д. Омельчук, М. Кучерепа, В. Васильєв, Р. Подкур та інші.

Одним із перших 24 листопада 1992 р. розпорядженням Представника Президента України у Херсонській області був затверджений склад обласної редакційної колегії книги "Реабілітовані історією" у складі 13 осіб. Закарпатська обласна редакційна колегія започаткувала роботу 13 січня 1993 р. розпорядженням Представника Президента України М. Країла. До її складу увійшли кращі наукові сили області, серед яких 2 доктори та 5 кандидатів історичних наук, представники обласної організації Всеукраїнського товариства в'язнів та репресованих, громадських організацій, національно-культурних товариств, обласного державного архіву та комісій за відновлення прав реабілітованих, працівники суду, прокуратури, обласних управлінь служби безпеки та внутрішніх справ [133, арк. 1].

Одеська обласна редакційна колегія була сформована розпорядженням обласної державної адміністрації від 14 вересня 1996 р. за № 130/А – 96 "Про організацію виконання постанови Кабінету Міністрів України "Про підготовку та випуск серії книг "Реабілітовані історією". До її складу увійшло 11 осіб, серед яких четверо докторів та стільки ж кандидатів наук. Роботу редколегії очолила Л. Ковальчук, доцент Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова, кандидат філологічних наук [137, арк. 2-3].

Передбачаючи складнощі при підготовці на місцях науково-документальних видань, Головна редакційна колегія внесла пропозицію щодо науково-методичного забезпечення дослідницької роботи, яке покладалося на Національну академію наук України. Постанова з цього питання передбачала, що видання серії книг "Реабілітовані історією" здійснюватиметься за рахунок державного замовлення з бюджетних коштів Республіки Крим, областей, міст Києва і Севастополя.

Враховуючи обсяг та складність дослідницької роботи, відділ регіональних проблем Інституту історії України НАН України 14 вересня 1993 р. підготував програму та методичні рекомендації для підготовки науково-документального видання, які були схвалені Головною редколегією [391]. Затверджена програма видання і структурний підхід до оформлення

томів у п'яти розділах відображали як загальні, так і специфічні особливості регіонів, місцеві події того часу. Для систематизації роботи з репресованим контингентом Головною редколегією була розроблена спеціальна уніфікована картка, яка характеризувала особу репресованого [136, арк. 9-10]. Основними джерелами дослідницької роботи стали архівно-слідчі справи обласних управлінь СБУ, МВС та фонди обласних державних архівів.

Шістнадцятирічна діяльність обласних редколегій книг "Реабілітовані історією" та науково-редакційних відділів дали можливість провести значну науково-пошукову та дослідницьку роботу. Майже всі обласні науково-редакційні групи закінчують підготовку томів, а створені на місцях картотеки даних про громадян, що постраждали від політичних репресій, дають підстави стверджувати: обсяг зібраних матеріалів у областях України різний, але попередні підрахунки визначають чисельність репресованих у понад 900 тисяч [712], зокрема у Вінницькій, Донецькій, Житомирській, Одеській та Хмельницькій областях їх кількість перевищує 219 тисяч осіб [131, арк. 1-2].

Редакційно-видавничою групою Миколаївської редакційної колегії "Реабілітовані історією" опрацьовано 15 тисяч архівно-слідчих справ обласного управління Служби безпеки, 2 511 кримінально-слідчих справ обласного архіву та 4 700 архівно-слідчих справ архіву управління оперативної інформації УМВС України в Миколаївській області. Вони стали науковою базою для підготовки і випуску у світ 14 науково-інформаційних бюлетенів, де подані бібліографічні довідки про жителів Миколаївщини, які зазнали репресій. Редколегією вперше опубліковано і введено у науковий обіг понад 400 документів для ознайомлення широкому загалу громадськості в експозиції музею "Підпільно-партизанський рух на Миколаївщині у роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр." [135, арк. 1-2].

З ініціативи редколегії "Реабілітовані історією" Закарпатської області у квітні 2001 р. проведена наукова конференція "Політичні репресії громадян Закарпатської області: їх зміст та деякі підсумки підготовки обласної книги "Реабілітовані історією". Її учасники підвели підсумки наукових досліджень,

прорецензували окремі наукові розвідки. З області вийшли у світ 9 окремих видань, в яких відображена репресивна політика сталінізму на Закарпатті. Серед них: "Крізь пекло ГУЛАГів: документи, спогади, нариси", "У сутінках забуття" – документальні матеріали про репресованих делегатів першого з'їзду народних комітетів Закарпатської України, "У жорнах сталінських репресій" – з історії ліквідації греко-католицької церкви та її возз'єднання з руською православною церквою, переслідування інших релігійних громад у 40-50-х рр. ХХ століття, "В тенетах "Смершу", матеріали про репресованих діячів Карпатської України та інші [133, арк. 6-7].

Члени обласної редколегії Вінницької області у 2000 – 2001 рр. взяли участь у міжнародній науково-практичній конференції "Політичні репресії на Поділлі", в обласній науково-практичній конференції "Голодомор як засіб політичного терору" [132, арк. 1-2].

Вагомий внесок для увічнення пам'яті жертв тоталітарного режиму зробили науковці та краєзнавці Хмельницької області. Результати їхніх досліджень знайшли своє відображення у Всеукраїнській науково-теоретичній конференції "Знищення опозиції в 20 – 30-х рр. ХХ століття як засіб формування тоталітарної системи в Україні", що відбулася 14 квітня 2006 року в Хмельницькому інституті імені Митрополита Київського і всієї України, Предстоятеля Української Православної Церкви Блаженнішого Володимира Міжрегіональної Академії управління персоналом. Тут щорічно впродовж останніх трьох років відбуваються наукові конференції, під час яких на великому фактичному матеріалі висвітлюються історико-правові, соціально-демографічні та економіко-правові аспекти голодомору 1932-1933 рр. та політичних репресій [615, с. 866].

Творчий колектив книги "Реабілітовані історією" з Теофіпольського району Хмельницької області, працюючи чотири роки з документами обласного державного архіву, архівів управління Служби безпеки, міліції та судів, вивчив та узагальнив матеріали справ про репресованих земляків, які дали цілісну картину жахливих репресій, що чинилися проти населення

прикордонного району. Сотні мешканців були обвинувачені у шпигунстві, диверсіях та інших "діях". Архівні документи дозволили відстежити процес фальсифікації 15 справ "контрреволюційних організацій" Теофіпольщини. Серед них "Святецька контрреволюційна повстанська шпигунсько-диверсійна організація", за наслідками "діяльності" якої було ув'язнено та вислано в Сибір близько 400 осіб [264, с. 37]. Факти, які викладені у книзі, – гірка правда, що видрукувана у двох томах загальним обсягом 75,3 умовного друкованого аркуша. Створений доробок став актом увічнення пам'яті імен тих, кому в трагічні часи навішували ярлики "ворогів народу", інших політично неблагонадійних елементів.

Обласні редколегії, організовуючи масові пропагандистські заходи, вносять свої пропозиції державним органам влади. Так, за участю редколегії серії книг "Реабілітовані історією" Тернопільської області відкрито музей репресованому режисеру театру "Березіль" Лесю Курбасу в с. Старий Скалат Підволочиського району, встановлено пам'ятник художнику Якову Струхмачуку в с. Росохуватець Козівського району, передано ряд цікавих документів до обласного краєзнавчого та місцевого музеїв, встановлені меморіальні дошки письменнику Ю. Виливчуку, політичному діячеві В. Чорноволу, іншим політичним в'язням та репресованим [138, с. 2].

Вихід у світ у серпні 1994 р. науково-публіцистичного журналу "З архівів ВУЧК - ГПУ - НКВД - КГБ" безпосередньо пов'язаний з реалізацією Державної програми "Реабілітовані історією". Засновниками часопису виступила Академія наук України, Служба безпеки України, Державний комітет з питань преси та Головна редакційна колегія видання "Реабілітовані історією". Виходячи у світ за виключно спонсорські кошти, видання не має аналогів на пострадянському просторі. На його сторінках публікуються наукові розробки з історії колишніх радянських спецслужб, дослідження щодо ставлення та різних аспектів діяльності радянської тоталітарної системи, підготовлені на основі маловідомих матеріалів з архівів вищого політичного керівництва колишнього СРСР в Україні, МВС, Служби безпеки

України, доступ до яких раніше був суворо заборонений. Саме вони переконливо проілюстрували формування і реалізацію політичної лінії партійно-державного механізму, функціонування тоталітарної системи її кадрового корпусу, репресивного апарату. Ці матеріали дають можливість глибше зрозуміти процеси колективізації, розкуркулення, масові депортації, причини і наслідки голодоморів, переслідування інакомислячих та інші негативні прояви тоталітарної системи [643, с. 350-251].

Для виявлення таких джерел Головна редакційна колегія "Реабілітовані історією" спільно з редакцією журналу провела низку наукових експедицій в архіви Москви, Санкт-Петербурга, Харкова, Донецька, Львова, Луцька, Полтави, Чернігова, які дозволили виявити близько 2 тисяч документів, що дали можливість з'ясувати важливі проблеми в історії України, проаналізувати витoki та етапи становлення тоталітарної системи, з'ясувати її трагічні наслідки для України і світового співтовариства [614, с. 391].

Результати копіткої наполегливої роботи державних органів, науковців, ентузіастів "Меморіалу", товариств політв'язнів та жертв репресій, журналістів відобразилися у численних публікаціях на сторінках періодичних видань на кшталт списків реабілітованих, нарисів, статей та ґрунтовних розповідей про них. За останні десять років за програмою "Реабілітовані історією" видані десятки книг: збірників статей, нарисів, художніх творів, спогадів репресованих та їх дітей, збірників документів та архівних матеріалів, 32 числа наукового часопису "З архівів ВУЧК - ГПУ - НКВД - КГБ".

До прикладу, у 1994 р. у Рівненській області випущена книга "За відсутністю провини", в якій вміщені короткі відомості про жителів 15 районів та міста Рівне, що зазнали політичних репресій і були офіційно реабілітовані до 1959 р. [202]. У наступні роки було видрукувано 4 випуски книг "Із криниці печалі", в яких опубліковані місцеві матеріали про масові репресії на Рівненщині у 1944 – 1953 рр. На архівних документах, спогадах та листах розкрита депортація населення області у віддалені райони колиш-

нього Союзу, відображений хід "розкуркулення" [459, 460, 461, 462].

З ініціативи добровільного історико-просвітницького товариства "Меморіал" та редакційної колегії "Реабілітовані історією" проведена пошукова робота, яка дозволила оприлюднити у двотомнику "Одеський мартиролог" списки на 33012 осіб, безневинно репресованих у період сталінських репресій [225].

У книзі пам'яті жертв політичних репресій "Вінницький мартиролог" вміщено бібліографічні довідки майже на 7 тисяч реабілітованих [181]. Донецьке культурно-освітнє товариство "Меморіал" засвідчило свою роботу виданням у 1995 р. першої книги "Правда через роки" із загальноукраїнської серії "Реабілітовані історією". За сім років обласна редакційна колегія та науково-редакційна група підготували і видрукували п'ять випусків книг, в яких вміщені наукові статті істориків, спогади реабілітованих, документи про репресивні дії влади, уперше введені в науковий обіг.

Близько трьох тисяч біографічних довідок про реабілітованих у Запорізькій області опубліковано у двох книгах "Повернені імена", виданих у 1998-2000 рр. Окрім них, з'явилося близько сотні публікацій у періодичних виданнях, п'ять випусків збірника "Спокута" [228, 229, 230, 231]. Репресії часів сталінізму на Дніпропетровщині показані у книгах "Свідчення з минушини", випущених обласною редакційною колегією [134, арк. 1-2].

Інститутом історії України НАН України та Головною редакційною колегією науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією" підготовлена книга "Пам'ять Биківні", яка відновлює справедливість щодо мешканців м. Києва, розстріляних у казематах НКВС, викриває нелюдське обличчя тогочасних владних структур. У ній не названі виконавці тих страшних злодіянь, але у своїй більшості вони відомі. Це слідчі, керівники підрозділів ДПУ, НКВС, члени позасудових органів, які формували справи, "обґрунтовували" обвинувачення, приймали з них рішення [344].

У книзі подаються списки знищених робітників і селян, учителів й інженерів, службовців і студентів, представників інших прошарків

населення, комуністів і безпартійних. Усі вони обвинувачувалися за різними пунктами 54 статті КК УРСР та 58 статті КК РРФСР, що передбачали головним чином вищу міру покарання – розстріл. Відповідно до документів, що зберігаються в ЦДАГО України, встановлено, що в 1937 – 1938 рр. у тюрмах НКВС м. Києва розстріляно 2 266 осіб, які найімовірніше поховані в 19-20 кварталах Дніпровського лісництва Дарницького лісопаркового господарства – селище Биківня. Про 1 641 репресованого вміщені відомості у книзі "Пам'яті Биківні".

У Києві видавництвом Українського історико-культурного просвітницького товариства "Меморіал" ім. В. Стуса в 1997 р. вийшов з друку перший том, а в 1999 р. – другий том збірника про реабілітованих киян під назвою: "Київ: жертви репресій". Уся робота з підготовки збірника, на відміну від інших областей, проведена працівниками прокуратури м. Києва. Інформація про понад 11 тисяч безпідставно репресованих із політичних мотивів і реабілітованих киян накопичувалася в міру перегляду прокуратурою м. Києва архівно-слідчих справ упродовж десятилітнього періоду старшим радником юстиції Л. М. Авраменком, який став автором і упорядником цього видання. У двох томах подані інформативні матеріали як перелік прізвищ реабілітованих осіб за алфавітом згідно з їхніми основними анкетними даними. До збірника увійшли прізвища реабілітованих громадян, які народилися, жили або працювали в м. Києві, і громадян інших областей, які в м. Києві були засуджені або разом із киянами проходили за груповими справами [208, 209].

Обласними редколегіями вперше досліджено, узагальнено і оприлюднено велику кількість документів про незаконні репресії, що згубили і покалічили життя ні в чому не винних співвітчизників. Вийшли друком сотні книг, документальних добірок, статей у періодичних виданнях з розповідями про загиблих у роки репресій. Відновлено світлу пам'ять безневинно постраждалих, яким на місцях поховань встановлені меморіальні дошки, пам'ятні знаки та обеліски.

Головна редколегія "Реабілітовані історією", узагальнюючи шістнадцятирічну діяльність сотень істориків, архівістів, бібліотекарів, музейних працівників, журналістів, краєзнавців, видала бібліографічний покажчик "Політичні репресії в Україні. 1917-1980-ті роки". Його упорядники Сергій Калитко, Роман Подкур, Лариса Шевченко, Олександр Рубльов, Сергій Білокінь зібрали близько 5 тисяч позицій україноцентричних досліджень, серед яких: наукові статті, монографії, розвідки, кандидатські та докторські дисертації, що викривають злочини більшовицької системи в Україні. Автори вступних статей Олександр Рубльов, Роман Подкур, Сергій Білокінь розкрили основні етапи, головні напрями та тенденції дослідження радянського політичного терору в СРСР та Україні [234].

У контексті підготовки багатотомної науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією" налагодилося співробітництво зі Службою безпеки України. Адже на початковому етапі далеко не всі керівники її центрального апарату, обласних управлінь усвідомлювали необхідність виконання такої Державної програми. Лише поступово, зі зміною керівників старої генерації, розгортанням процесу наукового пошуку виникло взаєморозуміння й почали складатися творчі стосунки. Проте без оприлюднення узагальнених статистичних даних репресивного апарату СРСР, УРСР, його інформаційно-аналітичних документів немає ніяких підстав сподіватися на реконструкцію реальних історичних подій, з'ясування умотивованості й масштабів репресій в Україні загалом та її регіонах зокрема.

Необхідно зазначити, що якщо Служба безпеки України співпрацює з обласними редакційними колегіями та авторськими колективами, то цього не можна сказати про відомчий архів МВС України, який ставиться до них з певною обережністю. І зовсім незрозумілим є те, що документи і матеріали, які вже давно опубліковані в Москві, до цього часу в Україні позначені грифом "таємно". Процес розсекречення, як на наш погляд, триває надзвичайно довго.

Аналізуючи звіти обласних редакційних колегій, провідних фахівців

Головної редакційної колегії, констатуємо, що науково-пошукова робота над унікальною фундаментальною працею про політичні репресії та реабілітацію жертв сталінізму в Україні в переважній більшості областей завершується. Особливо вона поживилася після підписання Президентом України В. Ющенком Указів щодо увічнення пам'яті жертв голодомору та політичних репресій [413, с. 15-16; 414, с. 949; 412, с. 806]. Суттєвим чином прискорили роботу обласні редакційні колегії щодо підготовки та друку обласних томів науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією". Уже видано перші книги у 23 областях України. Низка областей видала другі та треті книги обласних томів. Загальний обсяг надрукованих томів становить 218 146 сторінок, опубліковано 586 нарисів, 1 459 оригінальних документів, 988 фотодокументів, оприлюднено 253 878 прізвищ репресованих громадян України [130, арк. 2].

Започатковуючи Державну програму, Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією" не мала належного уявлення ні про масштаби політичних репресій, ні про кількість архівних документів, які підлягали вивченню, ні про ареали їх зберігання. Спочатку планувалося видати 25 томів. Однак у 2008 р. вже видано та рекомендовано до друку 48 томів. Усього передбачається видати понад 100 томів [130, арк. 3].

Узагальнюючи досліджені матеріали, зазначимо, що увічнення пам'яті жертв політичних репресій в Україні в кінці ХХ – на початку ХХІ століття проходило через певні етапи, які характеризуються такими заходами:

- відкриття доступу до матеріалів спеціальних фондів ВУНК-ДПУ-НКВС-КДБ, пов'язаних із репресіями, і передача їх до державних архівів;
- активізація роботи громадських організацій, утворення товариств політв'язнів та жертв репресій, формування історико-культурних просвітницьких товариств "Меморіал";
- розробка Державної програми увічнення пам'яті жертв сталінізму та створення Головної редакційної колегії з підготовки багатотомного науково-

документального видання книг "Реабілітовані історією";

- формування регіональних (обласних) редакційних колегій, науково-редакційних груп для опрацювання відкритих архівних матеріалів, підготовка та видання на місцях томів серії "Реабілітовані історією".

Отже, робота обласних редакційних колегій книг "Реабілітовані історією" щодо реалізації Державної програми увічнення пам'яті жертв політичних репресій реалізовувалася в конкретних справах – виданні книг, довідково-публіцистичних матеріалів про жертви тоталітарного режиму, у конкретних пропагандистських та науково-практичних заходах. Видання, які вийшли у світ під егідою редакційних колегій "Реабілітовані історією", мають не тільки наукове значення, а й є дійовими засобами морального очищення суспільства, уроком нашим майбутнім поколінням.

На жаль, у тих виданнях, які вийшли у світ, названі далеко не всі жертви тоталітаризму, яким судилося пройти через такі жахи кривавих сталінських тортур, як "виїзні сесії", "особливі наради", "трійки", "двійки", оскільки надто багато судово-слідчих справ загубилося в нетрях архівних спецхранів. Пошуки їх продовжуються з надією, що всі імена будуть названі у книгах великого народного болю, що перейдуть до нащадків, як грізне свідчення, як реквієм про незліченні людські жертви, немилосердно і безневинно загублені на очах цивілізованого ХХ століття.

ВИСНОВКИ

Аналіз документальних матеріалів, опублікованої літератури та інших важливих джерел переконує в тому, що Україна пройшла важкий і складний шлях у минулому ХХ столітті. Однією з трагічних сторінок її історії були політичні репресії, яких зазнали представники різних соціальних верств, професій, вікових груп, національностей і віросповідань. Повернення їм доброго імені, відновлення їхніх прав і прав їх родичів виступає священним обов'язком держави, яка вимагає в цій справі неупередженого осмислення негативних явищ для відновлення пам'яті сотень тисяч загиблих громадян України, повернення родинам добрих імен батьків, дідів та прадідів.

В історіографії означеної проблеми можна визначити три етапи становлення дослідження реабілітаційного процесу в СРСР. Перший етап розпочався з оприлюднення на ХХ з'їзді КПРС доповіді М. Хрущова "Про культ особи та його наслідки". У подальшому ХХІІ з'їзд КПРС, започатковуючи публічну реабілітацію, підтвердив курс партії на подолання наслідків культу особи, оприлюднивши питання доцільності спорудження пам'ятника жертвам політичних репресій. Інформованість суспільства про злочини державного терору за матеріалами партійних з'їздів не обмежилися лише партійним середовищем. На сторінках центральної та республіканської преси почали друкуватися статті про колись заборонені до згадування імена "ворогів народу". Вийшли в світ окремі наукові праці, художні твори, монографічні дослідження репресованих митців та вчених. Однак політична цензура стояла на заваді вітчизняних історичних та історико-правових досліджень політичних репресій. Партійна ідеологія у монопартійному політичному середовищі унеможлиблювала широке розголошення, а тим більше науковий аналіз неоднозначно оцінюваних подій новітньої історії, що компрометували існуючий лад.

Подальше дослідження цієї проблеми проводилося зарубіжними дослідниками та представниками діаспорної історичної науки. У радянських

наукових колах реабілітаційні процеси обговорювалися досить обмежено серед правознавців, які досліджували теоретичні аспекти нормативно-правової бази, врегулювання майнових та соціальних питань без визначення категорій репресованих та політичних оцінок цього суспільного явища.

Другий етап розпочався за часів горбачовської перебудови процесами демократизації та гласності. Дослідження політичних репресій та реабілітаційних заходів стали предметом відкритого обговорення після виступу Генерального секретаря М. Горбачова на урочистому засіданні 2 листопада 1987 р., присвяченому 70-річчю Жовтневої революції. Партійний лідер СРСР визнав, що "процес відновлення справедливості не був доведений до кінця і фактично призупинений в середині 60-х років. Зараз відповідно до рішень жовтневого (1987 р.) Пленуму ЦК доводиться знову повертатися до цього". Політична заява уможливила дослідження політичних репресій, проведення реабілітаційних заходів.

На цьому етапі відбувся прорив інформаційної блокади, який через літературні твори, публіцистичні виступи, наукові дослідження дозволив розкрити різноманітну палітру поглядів авторів, оцінити різні ідеологічні спектри державної діяльності від традиційних марксистсько-ленінських до антимарксистських і демократичних. На конкретному історичному матеріалі розглядалися питання, чому комуністична партія в 20 – 30-х рр. ХХ століття не стала гарантом демократичного розвитку країни, чи були реальними альтернативи сталінізму і "командно-адміністративній системі". У наукових розвідках не розглядалась реабілітація як цілісна система оновлення суспільства, а концентрувалась увага на певних політичних передумовах і шляхах її проведення.

Третій етап пов'язаний з відкриттям для дослідників розсекречених фондів партійних та державних органів, архівно-слідчих справ репресованих у сховищах колишнього КДБ та прийняттям у союзних республіках державних законодавчих актів з реабілітації жертв політичних репресій. У дослідженнях російських істориків розглядалися передумови та причини

реабілітації, роль партійного керівництва і особиста ініціатива М. Хрущова, який використав реабілітаційні заходи для утвердження своєї влади в партії. Не залишилися осторонь цієї проблеми і вчені-правознавці, які прагнули відстежити еволюцію відновлення соціальних прав реабілітованих громадян у 1950-1960-х та 1980-1990-х рр.

Необхідно зауважити, що українська історіографія реабілітації жертв політичних репресій започаткувалася у 1990 р. із визначенням наукових пріоритетів Інституту історії України НАН України для розробки проблематики "Увічнення пам'яті жертв незаконних репресій 30–40-х – початку 50-х років в контексті розробки проблем регіональної історії: На матеріалах України". У наукових розвідках висвітлювався майже недосліджений період вітчизняної історії. Реабілітація визначалася як складова частина реформування суспільно-політичного ладу. Усі дослідники у своїх висновках подали однозначну оцінку: політика державного терору радянської доби була спрямована на знищення особистості та цілих народів. Вона осуджується суспільством, формуючи у населення громадянську позицію щодо недопущення аналогічних явищ у майбутньому та подальшому розв'язання питань реабілітації жертв державного терору в повному обсязі.

У дослідженні означеної проблеми використовувалися основні категорії документів: постанови політбюро ЦК КПРС та ЦК КП(б)У, постанови Верховної Ради СРСР та її Президії, Ради Міністрів СРСР, розпорядження, накази, директиви союзних та республіканських міністерств та відомств, спецповідомлення, інформації, доповідні записки партійних органів, архівно-слідчі матеріали репресованих громадян Центральних та обласних архівів України, Центральних архівів Російської Федерації, Галузевого архіву Служби безпеки України та його обласних управлінь. Ці документи ілюструють свавілля репресивно-каральних органів тоталітарного суспільства, засвідчують започаткування демократичних суспільно-політичних перетворень у країні, причетність центральних, республіканських та місцевих партійних органів, державних структур до проведення реабілі-

таційних заходів.

Розбудова державності періоду сталінського правління характеризується комуністичною деспотією вищого партійного керівництва, яка зумовлювалася придушенням опору політичних опонентів, ліквідацією невдоволених і протестуючих, які не сприймали більшовицьку ідею диктатури пролетаріату. Й. Сталін та його оточення застосовували політичні репресії, які згодом перетворилися у систему державного терору, що мала забезпечити реалізацію проекту побудови соціалістичного суспільства в окремо взятій країні.

Цілком очевидно, що широке застосування тоталітарного контролю та масштабного державного терору в кінці 1920 – 1930-х рр. не сприяло підняттю престижу партії, а навпаки, ще більше принижувало її авторитет у суспільстві. Оцінюючи суспільно-політичну ситуацію та політичні настрої в державі, вища політична еліта намагалася відмежуватися від кривавих злочинів, що охопили країну, запровадивши певні поступки населенню прийняттям постанови РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р. "Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства". виправдовуючи репресивну політику 1930-х рр. державне керівництво намагалася всі недоліки в роботі НКВС та прокуратури "зіпхнути" на "ворогів народу". У центрі та на місцях ліквідовувалися судові "трійки", а всі справи передавалися на розгляд судів або особливій нараді при НКВС СРСР.

В умовах берієвської "відлиги" реалізувалися заходи за деякими справами щодо скорочення строків покарання та звільнення з таборів. Запроваджені в 1939 р., вони створювали видимість лібералізації політичної системи, проте насправді це був лише тимчасовий відступ для подальшої узурпації влади "вождя народів". Звільнення репресованих 1939 – 1941 рр., що відбувалися покарання або знаходилися під слідством, не можна розцінювати як реабілітацію безневинно засуджених. Це був пропагандистський захід. Ним вище політичне керівництво держави намагалася завуалювати справжніх організаторів масових репресій, частково зняти соціальну напругу в суспільстві, заспокоїти громадську думку та продемонструвати

"велику турботу вождя народів" за долю трудящих.

Цілком очевидно, що реабілітація жертв політичних репресій, започаткована "колективним керівництвом" після смерті Й. Сталіна, визначила вектор суспільного руху держави, який, за оцінками сучасників, характеризувався як хрущовська "відлига", що сприяла проведенню першого етапу відновлення в правах безневинно репресованих. Реабілітаційний процес, започаткований у 1954 – 1956 рр., проводився двома окремо створеними комісіями. Перша – сформована в травні 1954 р. президією ЦК КПРС. За своєю структурою складалася з Центральної та місцевих комісій (сформованих у кожній області), які розглядали справи засуджених за "контрреволюційні злочини".

Повноваження комісій дозволяли виносити постанови про скасування рішень аж до повної реабілітації засуджених, перекваліфікації злочинів та скорочення строків покарання, застосовуючи Указ Президії Верховної Ради СРСР "Про амністію". Їхня робота набула особливого значення як за обсягом, так і за важливістю зібраних матеріалів, які були використані в доповіді М. Хрущова "Про культ особи та його наслідки".

Одразу після XX з'їзду КПРС була сформована друга комісія при Президії Верховної Ради СРСР, яка за структурою, колом повноважень уподібнювалася попередній і вирішувала питання щодо звільнення осіб, які відбували покарання за політичні, посадові та господарські злочини.

Процес реабілітації піддавався жорсткому контролю з боку партійних та державних структур через відсутність нормативно-правової бази. Розробка законодавчих актів щодо відновлення справедливості започатковувалася з нульового варіанту, і цілком закономірно, що їх прийняття відставало від розпочатого процесу. За умов, коли правоохоронні органи за відсутності правових актів не в змозі були вирішити питання поновлення прав репресованих, до роботи долучалися центральні партійні органи, які санкціонували державним структурам прийняття необхідних правових документів. У подальшому за таких умов формувався законодавчий пакет, який врегульову-

вав проведення реабілітаційних заходів серед різних категорій репресованих. Увага приділялася не лише засудженим за контрреволюційні злочини, а й особам, що були позбавлені волі за політичні, посадові та господарські злочинні діяння. Прийнятими правовими актами врегульовувалися питання спецпоселенців, політемігрантів, колишніх військовослужбовців та куркулів, громадян, безпідставно висланих в адміністративному порядку, учасників національно-визвольного підпілля й озброєних націоналістичних формувань, репресованих народів.

Перегляд кримінальних справ репресованих загострив питання, які виникали в ході реабілітаційних заходів при неузгодженій діяльності правоохоронних органів. Це зумовлювалося тим, що в переважній більшості до робочих реабілітаційних груп комісій залучалися працівники правоохоронних органів, які мали більше десяти років вислуги в системі, а отже, були причетними до репресій післявоєнного періоду. Ці обставини пояснювали упереджене ставлення правоохоронців до репресованих осіб. За новими обставинами їм доводилося не продовжувати строки ув'язнення репресованим, а звільняти тих, кого в минулому вони визнавали "ворогами народу". Незважаючи на означені ускладнення у роботі комісій, набутий досвід був використаний у подальшій реабілітації, але їхня діяльність у загальнодержавному масштабі більше не практикувалася через їхню низьку ефективність.

Аналіз діяльності реабілітаційних комісій, які приймали рішення стосовно звільнення з ув'язнення, дає підстави вважати запроваджені заходи як реабілітацію обмеженого характеру, або так звану умовну реабілітацію. Здебільшого масове звільнення відбувалося на підставі перегляду кримінальних справ із встановленням нових строків ув'язнення за реально відбутими строками, а також звільнення, з урахуванням нових політичних обставин. На підставі зазначеного та зважаючи на правову оцінку таке звільнення з місць ув'язнення без зняття судимості не може розцінюватися як реабілітація.

Цілком очевидно, що вища політична еліта, яка розпочала й очолила реабілітацію, зробила її вибірковою та обмеженою, контролюючи масштаби

проведення, приймаючи рішення щодо таємничості цього процесу. У період хрущовської "відлиги" керівництво держави та республіки, правоохоронні органи робили все можливе, щоб поновлення у правах безпідставно репресованих носило закритий характер. Як правило, правові акти Ради Міністрів СРСР, Президії Верховної Ради СРСР, ЦК КПРС, листи, рекомендації та роз'яснення правоохоронних органів з'являлися під грифом "не для друку", а переважна більшість з них виходила під грифом "таємно". Одночасно мало місце поодинокі притягнення до відповідальності окремих працівників НКВС, МДБ та інших органів, які були причетні до проведення масових репресій, фальсифікації кримінальних справ та застосування незаконних методів ведення слідства.

Прагнучи до стабільності суспільно-політичної ситуації в республіці, партійно-державне керівництво УРСР негативно ставилося до рішень союзних інстанцій про дострокове та умовно-дострокове звільнення з місць ув'язнення українських націоналістів. Недоцільність повернення цієї категорії ув'язнених та спецпоселенців до місць постійного проживання зафіксовано в Указі Президії Верховної Ради УРСР від 9 листопада 1956 р., який забороняв засудженим і таким, що відбули покарання, керівникам і учасникам українського націоналістичного підпілля, повертатися до західних областей УРСР. Самовільне повернення в регіон каралося засланням за вироком суду на строк до 5 років, а за скоєння ними "злочинів" застосовувалися додаткові міри покарання – заслання та заборона проживання на території України.

Аналізуючи реабілітаційний процес у 1950-1960-х рр., необхідно зауважити, що зняття правових обмежень і звільнення засуджених з місць ув'язнення ще не означало їх реабілітації. Більше того, далеко не всі категорії репресованих громадян могли розраховувати на поновлення конституційних прав і свобод. Залишилося без змін становище переселених народів, зокрема кримськотатарського населення, яке не могло погодитися із запровадженими масовими репресивними заходами. Саме це ініціювало постійні петиційні

звернення у вищі партійно-державні інстанції з проханням про повернення кримських татар на історичну батьківщину.

Пройшовши через важкі поневіряння ГУТАБу, звільнені з ув'язнення у період хрущовської "відлиги" в переважній більшості наштовхувалися на різноманітні перешкоди, які чинили офіційні інстанції при вирішенні питання працевлаштування, а тим більше, на попередньому до ув'язнення місці роботи. Працевлаштування колишніх репресованих великою мірою залежало від тих перемін, які відбувалися в політичному житті держави та дій місцевого керівництва, їхнього розуміння обставин, в яких перебували сім'ї звільнених від ув'язнення громадян.

Досить складно проходило об'єднання сімей, оскільки тривале ув'язнення змінило родинні стосунки. Повернення до нормальних умов життя давалося їм важко. За час ув'язнення більшість з них втратили все: житло, майно, роботу, соціальний статус, що ускладнювало соціальну адаптацію і соціалізацію особистості в нових суспільних умовах, як і вирішення самих заходів реабілітації колишніх ув'язнених.

Реалізація цих проблем врегульовувалась прийняттям правових документів, з допомогою яких держава прагнула відновити права та свободи репресованих. Прийняті нормативно-правові акти передбачали повернення майна або ж відшкодування його вартості. Фактично це не було реалізовано через відсутність необхідної правової бази, слабкий економічний стан держави, який не відповідав фінансовій спроможності у сфері відшкодування збитків жертвам сталінського режиму та подальшого призупинення реабілітації, що почала згортатися на початку 1960-х рр. За цих умов на повернення майна або відшкодування його вартості мали підстави лише ті реабілітовані, репресивні дії до яких визнані незаконними. На той час це була досить незначна частина громадян.

Запроваджена "хрущовська" реабілітація спромоглась демонтувати механізм масових репресій, послабила страх, який охоплював громадян суспільства впродовж десятиліть. Але заходи відновлення в правах жертв

терору в зазначений період проводилися непослідовно, без належного правового забезпечення під посиленням політичним контролем партійних органів. Отож, багатьом репресованим, звільненим з ув'язнення, спецпоселення, довелося очікувати офіційної реабілітації понад три десятиріччя.

Другий етап реабілітації жертв політичних репресій характеризувався як прояв процесу суспільного розвитку держави і здійснювався в період перебудови та демократизації за рішеннями партійно-державних органів. Сформована в жовтні 1987 р. Комісія політбюро ЦК КПРС сприяла всебічному вивченню документів, фактів, пов'язаних з невідомими сторінками нашої історії. Координуючи спільні зусилля прокуратури, органів державної безпеки та суду, Комісія підпорядкувала свою діяльність логічному завершенню розпочатого процесу реабілітації другої половини 1950-х – початку 1960-х рр. Окрім юридичної реабілітації, Комісія партійного контролю при ЦК КПРС та комісії союзних республік, обкомів партії активізували політичну реабілітацію щодо поновлення членства в партії реабілітованих у судовому порядку.

Аналізуючи державний терор радянської доби, Комісія політбюро ЦК КПРС визнала особисту вину Й. Сталіна та його найближчого оточення перед народом за масові репресії, беззаконня та свавілля, що мали важкі наслідки для суспільства. Саме вона ініціювала оцінку законодавства, що спрощувало проведення арештів і ведення слідства, запроваджувало поза-судові органи та встановлювало рознарядки з наперед визначеним "покаранням" за категоріями, застосування методів фізичного впливу, тортур, катувань заарештованих, які призводили до "визнавальних" показів та до обмов людей, і запроваджувались у повсякденну практичну діяльність НКВС.

Узагальнені матеріали архівно-слідчих справ дозволили Комісії ЦК КПРС та Верховному Суду СРСР оцінити антиконституційну діяльність позасудових органів. Президія Верховної Ради СРСР підтримала цю пропозицію прийняттям Указу від 16 січня 1989 р. "Про додаткові заходи щодо відновлення справедливості до жертв репресій, які мали місце в період

30-40-х і початку 50-х років", визнала рішення позасудових органів "трійок" НКВС-УНКВС, колегій ОДПУ і "особливих нарад" НКВС-МДБ-МВС СРСР антиконституційними, а громадян, репресованих цими позасудовими інститут-ціями, включаючи осіб, засуджених за втечу з місць спецпоселення, – реабілітованими. Незважаючи на те, що в Указі серед позасудових інституцій не зазначалася діяльність "особливої комісії НКВС і Прокуратури СРСР" – "двійки", на практиці до її дій також застосовувався названий Указ. На місцях у регіонах реабілітаційні заходи забезпечили комісії, сформовані з представників правоохоронних органів, які впродовж 1988 – початку 1990 рр. реабілітували понад 180 тисяч громадян УРСР.

Зазначена норма Указу не поширювалася на зрадників Батьківщини, колабораціоністів періоду Великої Вітчизняної війни, нацистських злочинців, учасників "бандформувань" і їхніх "пособників", працівників, які займалися фальсифікацією кримінальних справ, а також осіб, які здійснили навмисне вбивство та інші кримінальні злочини. Стосовно таких осіб діяв встановлений законом порядок оскарження винесених вироків та інших рішень.

Результати реабілітації постійно висвітлювалися на сторінках республіканської та місцевої преси. Цими публікаціями започаткована публічна реабілітація, яка знімала з реабілітованих безпідставні, необґрунтовані, наклепницькі обвинувачення, повертала громадянина або світлу пам'ять про нього в середовище його близьких, рідних, друзів.

Відновлення в правах щодо репресованих у кінці 1980-х рр. засвідчило недосконалість союзного законодавства стосовно захищеності й пільг реабілітованих, правову обмеженість місцевих реабілітаційних комісій, нескоординованість у діяльності правоохоронних органів та органів соціального захисту населення при реалізації реабілітаційних заходів.

Особливість сучасного етапу реабілітації характеризується прийняттям 17 квітня 1991 р. Закону України "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні". З набранням його чинності започатковується третій етап процесу реабілітації. Позитивним моментом цього періоду стало те, що

до реабілітації залучалися не лише правоохоронні органи республіки, а й ради народних депутатів. Означений етап характеризується ще й тим, що поряд із Законом був прийнятий цілий ряд нормативно-правових актів, які дозволяли комплексно вирішувати сукупні питання відновлення в правах різних категорій репресованих у роки свавілля. Багатьом з них були виплачені грошові компенсації, повернуте конфісковане або вилучене майно, нараховані пенсії, та надані пільги, відновлений трудовий стаж, повернуті державні та урядові нагороди. Значна робота була проведена стосовно відновлення прав депортованих і репресованих народів. Близько 260 тисяч депортованих осіб, із яких переважна більшість кримських татар, повернувшись в Україну, набули громадянство.

Аналіз третього етапу відновлення прав безневинно засуджених засвідчує, що проблеми реабілітації жертв репресій у республіці до кінця не вирішені. Нормативно-правова база характеризується суттєвими прогалинами і необґрунтованими обмеженнями за обставин, в яких приймався Закон "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні". На час його прийняття Комуністична партія України впливала на всі сфери суспільно-політичного життя. Прийнятий Закон мав цілком компромісний характер. На жаль, упродовж наступних 18-ти років майже не було внесено змін та доповнень до чинного законодавства для повного та всебічного відновлення прав репресованих громадян. Навіть пропозиція народних депутатів України та представників органів виконавчої влади на початку 1990-х рр. щодо створення при Кабінеті Міністрів України республіканської комісії з питань поновлення прав реабілітованих громадян, яка б контролювала й координувала роботу місцевих комісій, була відхилена.

У контексті аналізу діяльності місцевих комісій з питань поновлення прав реабілітованих громадян необхідно зазначити, що вони не завжди проводили об'єктивне обстеження матеріально-побутових умов, надаючи в повному обсязі допомогу в реалізації Закону. Порушення нормативно-правової бази зумовлювалось недооцінкою органів виконавчої влади

областей, міст та районів значущості реабілітаційних заходів до колишніх жертв терору радянської доби. Це призводило не тільки до зволікання в утворенні комісій на місцях, а й до пасивної їхньої роботи.

Реабілітаційні процеси стосувалися питань поновлення репресованим особам втрачених соціально-політичних і громадянських прав, що зумовлювали значні майнові та інші обов'язки держави перед громадянами. Хід їх проведення негативно позначався на недосконалих окремих статтях Закону УРСР "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" та наступних нормативно-правових актах, які були прийняті після введення його в дію.

Чинна нині редакція Закону не задовольняє потреби колишніх репресованих громадян і суспільства в цілому, оскільки в ньому не повною мірою визначений комплекс морально-етичних та соціальних проблем. Не визначено у законодавстві міри моральної та матеріальної відповідальності держави та конкретних осіб за скоєні злочини. У законодавстві виявлено ряд положень, які не відповідають рівню соціального захисту колишніх політичних в'язнів. Застарілими виявилися постанови КМУ за № 48 від 24 квітня 1991 р. "Про заходи щодо реалізації Закону УРСР "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" та за № 564 від 5 жовтня 1992 р., за якою вносилися зміни й доповнення до названої вище постанови та постанова від 18 квітня 1996 р. за № 429 "Про порядок розрахунків з реабілітованими громадянами".

На перший погляд прийняті урядовими інституціями рішення були цілком виправданими. На практиці з перебігом певного часу їх реалізація фактично не компенсувала ні матеріальної, ні моральної шкоди, заподіяної незаконними репресіями. Зміни, внесені в Закон про реабілітацію за останні десять років, не покращили, а навпаки, погіршили матеріальне становище реабілітованих громадян. Це відстежується не лише з компенсаційними виплатами вартості вилученого майна, а й виплатами за перебування в концтаборах. У кращому разі компенсація за ув'язнення, майно, яке не збереглося, і житловий будинок, що зберігся, за наявності на нього

характеристики, могла становити максимум 1275 гривень. Передбачений законодавством механізм повернення вартості конфіскованого майна має жалюгідний вигляд. Аналогічно оцінюються доплати до пенсій реабілітованим. Щомісячна сума доплати ув'язненим становить 9 гривень 98 коп., а доплата депортованим – 4 гривні 98 коп., яка не відповідає принципам справедливості, не компенсує ні моральних, ні матеріальних збитків, заподіяних тоталітарним режимом у роки сталінського свавілля.

На сьогоднішній день за Законом України "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" невинувато звужене коло осіб, які підлягають реабілітації, і тим самим опосередковано виправдовуються грубі порушення законності, що були притаманні тоталітарній системі. Чинне законодавство не передбачає виплати компенсацій громадянам, що були відправлені на заслання, виселення та спецпоселення або мали інші обмеження прав і свобод. У процесі формування демократичної держави настала необхідність компенсаційних виплат усім громадянам, які постраждали від впливу сталінського беззаконня та свавілля, незалежно від підстав, за якими вони були репресовані. На жаль, на сьогодні ще не переглянуті підходи до проведення розрахунків для повернення матеріальної шкоди, заподіяної в ході репресій, застосовуючи при цьому строки позовної давності. Без розв'язання цього завдання неможливо вповні відновити правовий статус реабілітованих громадян.

Оцінюючи чинне законодавство про реабілітацію жертв політичних репресій, відзначимо, що поза його увагою залишилася категорія громадян, яка постраждала від репресій. До них необхідно віднести дітей репресованих, які зазнали різних форм утиску як родичі "ворогів народу". Пройшовши через поневіряння та страждання, вони заслуговують на те, щоб у змінах до чинного законодавства була виділена категорія осіб, "потерпілих від політичних репресій", із конкретними соціальними гарантіями.

Суспільно-політичні процеси настійливо вимагають внесення суттєвих поправок та змін щодо реабілітації осіб, які на сьогоднішній день мають

невизначений статус колишнього малолітнього в'язня через відсутність у них будь-яких гарантій соціального захисту. Необхідно зазначити, що дітей, які перебували з батьками у засланні, виселенні, на спецпоселенні або народилися в період перебування їхніх батьків у цих умовах і які при досягненні 16-річного віку не були поставлені на режим спецпоселенців, доцільно визнати такими, що постраждали від політичних репресій, а у разі зняття обмежень після досягнення 16 років – реабілітованими. Цілком справедливо було б визнати потерпілих від політичних репресій дітей, які залишилися в неповнолітньому віці без опіки одного або обох батьків, які безпідставно репресовані за політичними мотивами. Ці зміни в законодавстві про реабілітацію врегулювали б комплекс питань, пов'язаних із правовим статусом колишніх малолітніх в'язнів.

Наукове дослідження проблеми реабілітації жертв політичних репресій в Україні дає нам підстави стверджувати, що на сьогоднішній день Закон України від 17 квітня 1991 р. "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" – найбільш недосконалий серед аналогічних законів країн СНД. За своїм призначенням він спрямований на виправлення несправедливості, яка була допущена до репресованих осіб, але не забезпечує поновлення їх у правах у повному обсязі. Цілком очевидно, що мають місце факти, коли з місць надходять тривожні повідомлення про згорання реабілітаційного процесу жертв політичних репресій. Це засвідчує, що число живих репресованих громадян постійно скорочується, а ті, що залишилися, розчарувалися в діяльності державних структур, які б прагнули їм допомогти. У такій ситуації державні органи зобов'язані виявити особливу турботу до жертв політичного терору, враховувати проблеми, які мають місце в забезпеченні прав репресованих громадян для їхнього вирішення через те, що процес реабілітації жертв політичних репресій далеко ще не завершений.

У зв'язку з цим вважаємо за необхідне запропонувати такі практичні рекомендації:

- підготувати фундаментальний науковий збірник документальних

матеріалів стосовно реабілітації жертв політичних репресій в Україні, у якому відобразити історію реабілітації репресованих, показати механізм прийняття рішень щодо реабілітації громадян із Західної України;

- при підготовці науково-документального видання серії книг "Реабілітовані історією", крім висвітлення злочинів тоталітарної системи, оприлюднити документальні матеріали, найбільш характерні для розкриття процесу реабілітації у регіонах;

- узагальнити свідчення усної історії стосовно організації реабілітаційного процесу в Україні, відкрити можливості для їх публікацій у наукових та науково-популярних збірниках;

- дати правову оцінку законодавчим та нормативно-правовим актам реабілітаційного процесу, порівнявши їх із сучасним аналогічним законодавством країн СНД для формування реальної правової бази за обставин завершення реабілітаційних заходів;

- усебічно підтримувати громадські організації колишніх політичних в'язнів, допомагаючи їм в організації суспільно-політичної роботи для активного висвітлення реабілітаційних заходів у засобах масової інформації, сприяючи при цьому активному проведенню громадської реабілітації;

- враховуючи досвід Російської Федерації з реабілітації священнослужителів і віруючих, які стали жертвами безпідставних репресій, внести пропозиції щодо реабілітації громадян України, обвинувачених в політичних, державних і кримінальних злочинах та обмежених в правах у зв'язку з їхньою релігійною діяльністю та переконаннями;

- запропонувати Галузевому державному архіву Служби безпеки України та відомчому архіву МВС України розширити обсяг розсекречених фондів, надаючи можливість доступу науковцям до інформації стосовно репресованих з політичних мотивів у першій половині ХХ століття та реабілітованих у другій половині ХХ століття.

ДОДАТКИ

Додаток А

**Таблиця нормативно-правових актів,
що регламентували перегляд кримінальних справ у 1938 – 1940-х роках**

Дата прийняття	Орган який прийняв правовий акт	Вид нормативно-правового акту	Посилання
17 листопада 1938 р.	РНК СРСР, ЦК ВКП(б)	Постанова "Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства"	ДАПО. – Ф. 15, оп. 4, спр. 1. – Арк. 50 – 53.
26 листопада 1938 р.	НКВС СРСР	Наказ "Про порядок виконання постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 року"	Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937 – 1938. – М.: МФД, 2004. – С. 612 – 615.
1 грудня 1938 р.	Політбюро ЦК ВКП(б)	Постанова "Про порядок узгодження арештів"	Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937 – 1938. – М.: МФД, 2004. – С. 624 – 625.
26 грудня 1938 р.	НКВС СРСР	Наказ "Про заборону вербовки керівних працівників"	Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937 – 1938. – М.: МФД, 2004. – С. 631 – 632.

5 квітня 1939 р.	Політбюро ЦК ВКП(б)	Постанова "Про знаття судимості з засуджених колишніми колегіями ОДПУ, Особливими нарадами і трійками НКВС"	РДАНИ. – Ф. 89, оп. 73, спр. 23. – Арк. 1.
9 листопада 1939 р.	НКВС СРСР	Наказ "Про недоліки в слідчій роботі органів НКВС"	Лубянка. Сталин и НКВД- НКГБ-ГУКР "Смерш". 1939 – март 1946. Архив Сталина. Документы высших органов партий- ной и государственной власти. – М.: МФД, 2006. – С. 129 – 132.

Додаток Б

Таблиця нормативно-правових актів, що регламентували проведення реабілітації та пов'язанні з нею процеси в 1953 – 1964-х роках

Дата прийняття	Орган який прийняв правовий акт	Вид нормативно-правового акту	Посилання
27 березня 1953 р.	Президія Верховної Ради СРСР	Указ "Про амністію"	Правда. – 1953. – № 87. – 28 березня.
1 квітня 1953 р.	Рада Міністрів УРСР	Постанова „Про працевлаштування звільнених за амністією”	ДАХм.О. – Ф. Р. 1823, оп 3, спр. 85. – Арк. 57.
3 квітня 1953 р.	Президія ЦК КПРС	Постанова "Про реабілітацію осіб, притягнутих за "справою лікарів-шкідників”	Реабілітація: как это было. Документты Президиума ЦК КПСС и другие материалы. Том I. Март 1953 – февраль 1956. – М.: МФД, 2000. – С. 19.
3 квітня 1953 р.	Президія ЦК КПРС	Постанова "Про результати перевірки обставин вбивства С. М. Міхоелса та покарання винних”	Реабілітація: как это было. Документты Президиума ЦК КПСС и другие материалы. Том I. Март 1953 – февраль 1956. - М.: МФД, 2000. – С. 20.
10 квітня 1953 р.	Президія ЦК КПРС	Постанова "Про фальсифікацію ”справи про Мінгрельську націоналістичну групу”	Реабілітація: как это было. Документты Президиума ЦК КПСС и другие материалы. Том I. Март 1953 – февраль 1956. - М.: МФД, 2000. – С. 20 – 23.

20 травня 1953 р.	Президія ЦК КПРС	Постанова "Про ліквідацію паспортних обмежень і режимних місцевостей"	Реабілітація: як это было. Документты Президиума ЦК КПСС и другие материалы. Том I. Март 1953 – февраль 1956. – М.: МФД, 2000. – С. 45 – 48.
6 червня 1953 р.	Рада Міністрів УРСР	Постанова „Про усунення недоліків у працевлаштуванні звільнених за амністією громадян”	ДАХм.О. – Ф.Р. 1823, оп 3, спр. 85. – Арк. 84
1 вересня 1953 р.	Президія Верховної Ради СРСР	Указ "Про скасування Особливої наради при міністрі внутрішніх справ СРСР"	Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. – М., 1993. – С. 71.
11 вересня 1953 р.	Президія Верховної Ради СРСР	Указ "Про зміну підсудності військових трибуналів"	Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика. – Київ: Юрінком, 1977. – С. 156-157.
11 вересня 1953 р.	Рада Міністрів СРСР	Постанова "Про створення єдиної системи військових трибуналів і військових прокуратур і про скорочення чисельності військових судово-прокурорських органів"	Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика. – Київ: Юрінком, 1977. – С. 149.
17 жовтня 1953 р.	Генеральна прокуратура СРСР, міністерство внутрішніх справ СРСР	Наказ "Про скасування Особливої наради при міністрі внутрішніх справ СРСР"	Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика. – Київ: Юрінком, 1977. – С. 155.

19 квітня 1954 р.	Президія ЦК КПРС	Постанова "Про звільнення з заслання раніше засуджених за "антирадянську діяльність" на строк до 5 років"	Реабілітація: як это было. Документи Президиума ЦК КПСС и другие материалы. Том I. Март 1953 – февраль 1956. – М.: МФД, 2000. – С. 112 – 113.
4 травня 1954 р.	Президія ЦК КПРС	Постанова "Про створення Центральної Комісії і місцевих комісій з перегляду справ засуджених за "контрреволюційні злочини", які утримуються в таборах, колоніях, тюрмах і знаходяться у висланні на поселенні"	Реабілітація: як это было. Документи Президиума ЦК КПСС и другие материалы. Том I. Март 1953 – февраль 1956. – М.: МФД, 2000. – С. 116 – 117.
19 травня 1954 р.	Генеральна прокуратура СРСР, міністерство юстиції, внутрішніх справ СРСР, КДБ при Раді Міністрів СРСР	Наказ "Про перегляд справ на осіб, засуджених за "контрреволюційні злочини"	Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика. – Київ: Юрінком, 1977. – С. 160 – 161.
18 червня 1954 р.	Генеральна прокуратура СРСР, міністерство юстиції, внутрішніх справ СРСР, КДБ при Раді Міністрів СРСР	Роз'яснення "Про перегляд справ на осіб, засуджених за "контрреволюційні злочини"	Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика. – Київ: Юрінком, 1977. – С. 162 – 163.

5 липня 1954 р.	Рада Міністрів СРСР	Постанова "Про зняття деяких обмежень у правовому становищі спецпоселенців"	Реабілітація: як это было. Документи Президиума ЦК КПСС и другие материалы. Том I. Март 1953 – февраль 1956. – М.: МФД, 2000. – С. 158 – 159.
13 липня 1954 р.	Президія Верховної Ради СРСР	Указ "Про відміну Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 листопада 1948 р. "Про кримінальну відповідальність за втечу з місць обов'язкового і постійного поселення осіб, висланих в окремі райони Радянського Союзу в період Вітчизняної війни "	Реабілітація: як это было. Документи Президиума ЦК КПСС и другие материалы. Том I. Март 1953 – февраль 1956. – М.: МФД, 2000. – С. 161.
16 липня 1954 р.	Міністерство внутрішніх справ СРСР	Наказ "Про зняття деяких обмежень щодо правового становища спецпоселенців"	Реабілітація: як это было. Документи Президиума ЦК КПСС и другие материалы. Том I. Март 1953 – февраль 1956. – М.: МФД, 2000. – С. 161 – 162.
13 серпня 1954 р.	Президія ЦК КПРС	Постанова "Про зняття обмежень щодо спецпоселення з колишніх куркулів та інших осіб"	Реабілітація: як это было. Документи Президиума ЦК КПСС и другие материалы. Том I. Март 1953 – февраль 1956. – М.: МФД, 2000. – С. 170.

14 серпня 1954 р.	Президія Верховної Ради СРСР	Указ "Про створення президій у складі верхов- них судів союзних і авто- номних республік, крайо- вих, обласних судів і су- дів автономних облас- тей"	Ведомости Верховного Совета СССР. – 1954. – № 17.
3 вересня 1954 р.	Верховний суд СРСР	Постанова Пленуму "Про порядок перегляду справ стосовно осіб, засуджених за втечу з місць позбавлення волі та місць обов'язкового постійного поселення"	Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. – М.: 1993. – С. 48 – 49.
9 грудня 1954 р.	Президія ЦК КПРС	Постанова "Про прискорення розгляду справ колишніх політв'язнів "	Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. Том I. Март 1953 – февраль 1956. – М.: МФД, 2000. – С. 186.
12 грудня 1954 р.	Президія Верховної Ради СРСР	Указ "Про внесення змін до статті 2 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 1 вересня 1953 р. "Про скасування Особливої наради при міністрі внутрішніх справ СРСР"	Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика. – Київ: 1977. – С. 152.
23 березня 1955 р.	Президія ЦК КПРС	Постанова "Про призив на дійсну військову слу- жбу деяких категорій спецпоселенців"	Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. Том I. Март 1953 – февраль 1956. – М.: МФД, 2000. – С. 206 – 207.

9 травня 1955 р.	Президія ЦК КПРС	Постанова "Про зняття правових обмежень з членів і кандидатів у члени КПРС і їх сімей, які знаходилися на спецпоселенні"	Реабілітація: як это было. Документи Президиума ЦК КПСС и другие материали. Том I. Март 1953 – февраль 1956. – М.: МФД, 2000. – С. 216.
29 червня 1955 р.	Президія ЦК КПРС	Постанова "Про заходи щодо посилення масово- політичної роботи серед спецпоселенців"	Реабілітація: як это было. Документи Президиума ЦК КПСС и другие материали. Том I. Март 1953 – февраль 1956. – М.: МФД, 2000. – С. 224 – 227.
19 серпня 1955 р.	Президія Верховної Ради СРСР	Указ "Про внесення змін до статті 3 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 1 вересня 1953 р. "Про скасування Особливої наради при міністрі внутрішніх справ СРСР"	Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика. – Київ: 1977. – С. 153 – 154.
24 серпня 1955 р.	КДБ при Раді Міністрів СРСР	Директива "Про порядок розгляду запитів громадян про долю репресованих, засуджених до вищої міри покарання"	Реабілітація: як это было. Документи Президиума ЦК КПСС и другие материали. Том I. Март 1953 – февраль 1956. – М.: МФД, 2000. – С. 254 – 255.
8 вересня 1955 р.	Рада Міністрів СРСР	Постанова "Про трудовий стаж, працевлаштування і пенсійне забезпечення громадян, безпідставно притягнених до кримінальної відповідальності та згодом реабілітованих "	ЦДАГО України – Ф. 1, оп 24, спр. 4403. – Арк. 31.

17 вересня 1955 р.	Президія Верховної Ради СРСР	Указ "Про амністію радянських громадян, які співпрацювали з окупан- тами у період Великої Вітчизняної війни в 1941 – 1945 рр."	Реабілітація: как это было. Документи Президиума ЦК КПСС и другие материалы. Том I. Март 1953 – февраль 1956. – М.: МФД, 2000. – С. 259 – 260.
24 листо- пада 1955 р.	Рада Міністрів СРСР	Постанова "Про зняття з обліку деяких категорій спецпоселенців"	ЦДАГО України – Ф. 1, оп 24, спр. 4544. – Арк. 4.
30 січня 1956 р.	Президія ЦК КПРС	Постанова "Про утворен- ня партійних комісій з перегляду справ засудже- них, які відбували пока- рання в таборах"	Реабілітація: как это было. Документи Президиума ЦК КПСС и другие материалы. Том I. Март 1953 – февраль 1956. – М.: МФД, 2000. – С. 308.
24 лютого 1956 р.	Державний комітет РМ СРСР з питань праці та заробітної плати	Роз'яснення "Про поря- док підтвердження зіз- нань свідків щодо харак- теру роботи реабілітова- них у період перебування в місцях позбавлення волі"	Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. – М., 1993. – С. 182 – 183.
10 березня 1956 р.	Президія Верховної Ради СРСР	Указ "Про відміну Указу Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 року "Про направлення особливо небезпечних державних злочинців після відбуття строку покарання у заслання на поселення у віддаленій місцевості СРСР"	ЦДАГО України – Ф. 1, оп 24, спр. 4306. – Арк. 42.

12 березня 1956 р.	Президія ЦК КПРС	Постанова "Про розгляд справ осіб, які відбували покарання за політичні та посадові злочини"	Реабілітація: як це було. Документи Президиума ЦК КПСС и другие материалы. Том II. Февраль 1956 – начало 80-х годов. – М.: МФД, 2003. – С. 20.
12 березня 1956 р.	Президія ЦК КПРС	Постанова "Про доповнення постанови Ради Міністрів СРСР від 24 листопада 1955 р. "Про зняття з обліку деяких категорій спецпоселенців"	Реабілітація: як це було. Документи Президиума ЦК КПСС и другие материалы. Том II. Февраль 1956 – начало 80-х годов. – М.: МФД, 2003. – С. 21.
19 березня 1956 р.	Президія ЦК КПРС	Постанова "Про розгляд справ осіб, які відбували покарання за політичні, посадові та господарські злочини"	Реабілітація: як це було. Документи Президиума ЦК КПСС и другие материалы. Том II. Февраль 1956 – начало 80-х годов. – М.: МФД, 2003. – С. 29 – 33.
24 березня 1956 р.	Президія ЦК КПРС	Постанова "Про затвердження проекту Указу Президії Верховної Ради СРСР "Про зняття обмеження правового становища греків, болгар, вірмен і членів їх сімей, які перебували на спецпоселенні"	Реабілітація: як це було. Документи Президиума ЦК КПСС и другие материалы. Том II. Февраль 1956 – начало 80-х годов. – М.: МФД, 2003. – С. 40 – 41.

24 березня 1956 р.	Президія Верховної Ради СРСР	Указ "Про розгляд справ осіб, які відбували покарання за політичні, посадові та господарські злочини"	ЦДАГО України – Ф. 1, оп 24, спр. 4306. – Арк. 66.
19 квітня 1956 р.	Президія ЦК КПРС	Постанова "Про утворення комісії ЦК КПРС з вивчення становища колишніх військовополонених"	Исторический архив. – 1995. – № 2. – С. 113.
28 квітня 1956 р.	Президія Верховної Ради СРСР	Указ "Про зняття обмежень щодо спецпоселення з кримських татар, балкарців, турків – громадян СРСР, курдів, хемшилів і членів їх сімей, висланих у період Великої Вітчизняної війни".	Социологические исследования. – 1991. – № 1. – С. 10 – 27.
9 травня 1956 р.	Президія ЦК КПРС	Постанова "Про партстаж при поновленні в КПРС виключених з членів партії"	Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. Том II. Февраль 1956 – начало 80-х годов. – М.: МФД, 2003. – С. 86.
29 червня 1956 р.	ЦК КПРС, Рада Міністрів СРСР	Постанова "Про усунення наслідків грубих порушень законності відносно колишніх військовополонених та членів їх сімей"	Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. – М.: 1993. – С. 139 – 142.
23 липня 1956 р.	Міністерство оборони СРСР	Директива заступника Міністра оборони "Про перегляд справ колишніх військовополонених із числа офіцерів, позбавлених військових звань без рішення судових органів"	Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика. – Київ: Юрінком, 1977. – С. 94 – 96.

4 серпня 1956 р.	Генеральна прокуратура СРСР	Наказ "Про нагляд за виконанням постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 29 червня 1956 р. "Про усунення наслідків грубих порушень законності у ставленні до колишніх військовополонених і членів їх сімей"	Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. – М., 1993. – С. 144 – 145.
18 вересня 1956 р.	Президія ЦК КПРС	Постанова "Про застосування амністії до колишніх військово-службовців Радянської Армії і Флоту, засуджених за здачу в полон ворогу"	Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. Том II. Февраль 1956 – начало 80-х годов. – М.: МФД, 2003. – С. 184.
4 жовтня 1956 р.	Президія ЦК КПРС	Постанова "Про відміну кримінальної відповідальності громадян за контрреволюційні злочини, які здійснили їхні родичі"	Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы. Том II. Февраль 1956 – начало 80-х годов. – М., МФД, 2003. – С. 186.
4 жовтня 1956 р.	Рада Міністрів СРСР	Постанова "Про трудовий стаж громадян, яким при перегляді кримінальної справи знижена міра покарання"	Сборник закон ода-тельных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. – М.: 1993. – С. 171.
9 листопада 1956 р.	Президія Верховної Ради СРСР	Указ "Про заборону колишнім керівникам і активістам, учасникам українського національного підпілля, які були засуджені і відбули покарання, повертатися в західні області Української РСР"	ЦДАГО України – Ф. 1, оп 24, спр. 4087. – Арк. 377.

12 листопада 1956 р.	Міністерство фінансів СРСР	Лист "Про порядок повернення реабілітованим громадянам вартості конфіскованих вкладів"	Реабілітація: как это было. Документи Президиума ЦК КПСС и другие материалы. Том II. Февраль 1956 – начало 80-х годов. – М.: МФД, 2003. – С. 197.
7 серпня 1957 р.	Президія Верховної Ради СРСР	Указ "Про зміну статті 1 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 19 серпня 1955 р. "Про внесення змін до статті 3 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 1 вересня 1953 р. "Про скасування Особливої наради при міністрі внутрішніх справ СРСР"	Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика. – Київ: Юрінком, 1977. – С. 154.
14 серпня 1957 р.	Державний комітет РМ СРСР з питань праці та заробітної плати	Роз'яснення "Про деякі питання пенсійного забезпечення реабілітованих"	Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. – М., 1993. – С. 181 – 182.
28 серпня 1957 р.	Президія Верховної Ради СРСР	Постанова "Про порядок перегляду судовими органами кримінальних справ засуджених, відносно яких прийняті рішення комісій Президії Верховної Ради СРСР згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 24 березня 1956 р. "Про розгляд справ осіб, які відбували покарання за політичні, посадові та господарські злочини"	Документи Президиума ЦК КПСС и другие материалы. Том II. Февраль 1956 – начало 80-х годов. – М.: МФД, 2003. – С. 285.

13 березня, 13 травня, 2 серпня 1958 р.	Президія Верховної Ради СРСР	Укази "Про зняття обмежень з деяких категорій спецпоселен- ців"	Документи Президиума ЦК КПСС и другие матеріали. Том II. Февраль 1956 – начало 80-х годов. – М.: МФД, 2003. – С. 308, 324 – 325.
8 березня 1958 р.	Державний комітет з праці та соціальних питань	Лист "Про зарахування реабілітованим часу перебування у місцях ув'язнення"	Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика. – Київ: Юрінком, 1977. – С. 172.
5 серпня 1958 р.	Міністерство юстиції РРФСР	Лист "Про порядок розгляду судами заяв реабілітованих громадян щодо повернення майна у випадку відсутності документів, що підтвер- джують його конфіска- цію"	Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. – М., 1993. – С. 177 – 178.
28 листо- пада 1958 р.	Міністерство фінансів СРСР, військова колегія Верховного суду СРСР	Лист "Про порядок повернення реабілітова- ним громадянам вартості конфіскованого майна"	Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика. – Київ: Юрінком, 1977. – С. 181 – 182.
10 лютого 1959 р.	Військова колегія Верховного суду СРСР	Лист "Про повернення конфіскованого майна реабілітованим або їхнім родичам"	Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика. – Київ, Юрінком, 1977. – С. 183 - 184.
11 червня 1959 р.	Президія Верховної Ради УРСР	Указ "Про відповідаль- ність громадян, з яких знято обмеження по спецпоселенню, за самовільне повернення до місць звідки вони були виселені".	ЦДАГО України – Ф. 1, оп 24, спр. 4734. – Арк. 3.

18 червня 1959 р.	Рада Міністрів УРСР	Постанова "Про впорядкування розгляду обласними радами народних депутатів клопотань колишніх спецпоселенців про надання дозволу на проживання в місцях, звідки вони були виселені".	ЦДАГО України – Ф. 1, оп 24, спр. 5328. – Арк. 187.
17 липня 1959 р.	Рада Міністрів СРСР	Постанова "Про громадян, безпідставно засланих або висланих в адміністративному порядку".	Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика. – Київ: Юрінком, 1977. – С. 169 – 170.
11 березня 1960 р.	ЦК КПУ	Постанова "Про недоліки при працевлаштуванні осіб, звільнених з місць позбавлення волі".	ЦДАГО України – Ф. 1, оп 24, спр. 5147. – Арк. 33.
31 березня 1960 р.	КДБ при РМ СРСР	Роз'яснення "Про порядок розгляду заяв реабілітованих громадян щодо повернення вартості майна, конфіскованого без участі органів держбезпеки".	Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика. – Київ: Юрінком, 1977. – С. 184 – 185.
22 квітня 1960 р.	Управління судових органів Міністерства юстиції УРСР	Лист "Про порядок повернення реабілітованим особам конфіскованого майна або його вартості".	Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика. – Київ: Юрінком, 1977. – С. 183.
18 квітня 1961 р.	Президія Верховної Ради СРСР	Указ "Про зняття обмежень щодо спецпоселення із колишніх учасників націоналістичного підпілля і озброєних націоналістичних банд, засуджених за злочини, здійснені ними у віці до вісімнадцяти років"	Документи Президиума ЦК КПСС и другие материалы. Том II. Февраль 1956 – начало 80-х годов. – М.: МФД, 2003. – С. 350.

15 лютого 1963 р.	Президія ЦК КПРС	Постанова "Про зміни в порядку відповідей на запити громадян щодо долі репресованих, засуджених до вищої міри покарання"	Реабілітація: як це було. Документи Президіума ЦК КПСС и другие материалы. Том II. Февраль 1956 – начало 80-х годов. – М.: МФД, 2003. – С. 417 – 419.
5 вересня 1967 р.	Президія Верховної Ради СРСР	Указ "Про громадян татарської національності, які проживали в Криму"	Реабілітація: як це було. Документи Президіума ЦК КПСС и другие материалы. Том II. Февраль 1956 – начало 80-х годов. – М.: МФД, 2003. – С. 517.
5 вересня 1967 р.	Президія Верховної Ради СРСР	Постанова "Про порядок застосування статті 2 Указу Президії Верховної Ради СРСР від 28 квітня 1956 року"	Реабілітація: як це було. Документи Президіума ЦК КПСС и другие материалы. Том II. Февраль 1956 – начало 80-х годов. – М.: МФД, 2003. – С. 517 – 518.
19 грудня 1984 р.	Міністерство фінансів СРСР	Інструкція "Про порядок обліку, оцінки і реалізації конфіскованого, безхозного майна, майна, яке перейшло за правом успадкування до держави, і вкладів"	Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика. – Київ: Юрінком, 1977. – С. 186 – 188.

Додаток В

Таблиця нормативно-правових актів, що регламентували проведення реабілітації та пов'язанні з нею процеси в 1987 – 1990-х роках

Дата прийняття	Орган який прийняв правовий акт	Вид нормативно-правового акту	Посилання
28 вересня 1987 р.	Політбюро ЦК КПРС	Постанова "Про утворення комісії Політбюро ЦК КПРС з додаткового вивчення матеріалів, пов'язаних з репресіями, які мали місце в період 30-40-х і початку 50-х років"	Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 1. – С. 109.
4 липня 1988 р.	Політбюро ЦК КПРС	Постанова "Про спорудження пам'ятника жертвам репресій"	Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 1. – С. 43.
11 липня 1988 р.	Політбюро ЦК КПРС	Постанова "Про додаткові заходи щодо завершення роботи, пов'язаної з реабілітацією осіб, безпідставно репресованих в 30-40-х роках – на початку 50-х років"	Реабилитация: как это было. Документы Политбюро ЦК КПСС и другие материалы. Том III. Середина 80-х годов – 1991. – М.: МФД, 2004. – С. 97.
30 липня 1988 р.	Генеральна прокуратура СРСР, КДБ СРСР	Наказ "Про додаткові заходи із завершення роботи, пов'язаної з реабілітацією осіб, безпідставно репресованих в 30-40-х – на початку 50-х років"	Реабилитация жертв политических репрессий. – Кемерово, 1997. – С. 91.
5 січня 1989 р.	Політбюро ЦК КПРС	Постанова "Про додаткові заходи щодо відновлення справедливості стосовно жертв репресій, що мали місце в період 30-40-х – на початку 50-х років"	Реабилитация: как это было. Документы Политбюро ЦК КПСС и другие материалы. Том III. Середина 80-х годов – 1991. – М.: МФД, 2004. – С. 178 – 179.

16 січня 1989 р.	Президія Верховної Ради СРСР	Указ "Про додаткові заходи щодо відновлення справедливості стосовно жертв репресій, що мали місце в період 30-40-х – на початку 50-х років"	Ведомости Верховного Совета СССР – 1989. – № 3. – Ст. 19.
31 січня 1989 р.	Політбюро ЦК Ком-партії України	Постанова "Про організацію роботи щодо виконання постанови ЦК КПРС "Про додаткові заходи з відновлення справедливості стосовно жертв репресій, що мали місце в період 30-40-х – на початку 50-х років"	ЦДАГО України – Ф. 1, оп 11, спр. 2028.– Арк. 9 – 10.
28 червня 1989 р.	Політбюро ЦК КПРС	Постанова "Про увічнення пам'яті жертв репресій періоду 30-40-х і початку 50-х років"	Реабилитация: как это было. Документы Политбюро ЦК КПСС и другие материалы. Том III. Середина 80-х годов – 1991. – М.: МФД, 2004. – С. 225.
12 липня 1989 р.	Рада Національностей Верховної Ради СРСР	Постанова "Про утворення комісії з проблем кримськотатарського народу"	Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР. – 1989. – № 9. – С. 354 – 355.
29 серпня 1989 р.	Президія Верховної Ради СРСР	Постанова "Про державні нагороди осіб, підданих безпідставним репресіям у період 30-40-х і початку 50-х років і помертньо реабілітованих"	Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР. – 1989. – № 13. – С. 419
14 листопада 1989 р.	Верховна Рада СРСР	Декларація "Про визнання незаконними і злочинними репресивних заходів проти народів, які були насильно переселені, і забезпечення їхніх прав"	Ведомости съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР. – 1989. – № 23. – С. 607.

11 липня 1990 р.	Рада Міністрів СРСР	Постанова "Про першочергові заходи з вирішення питань, пов'язаних з поверненням кримських татар в Кримську область"	Реабілітація: как это было. Документи Политбюро ЦК КПСС и другие материалы. Том III. Середина 80-х годов – 1991. – М.: МФД, 2004. – С. 512 – 514.
13 серпня 1990 р.	Президент СРСР	Указ "Про поновлення прав усіх жертв політичних репресій 20-50-х років"	Правда. – 1990. – 14 серпня.

Додаток Д

Таблиця нормативно-правових актів, що регламентували проведення реабілітації та пов'язані з нею процеси в Україні у 1990-х роках

Дата прийняття	Орган який прийняв правовий акт	Вид нормативно-правового акту	Посилання
17 квітня 1991 р.	Верховна Рада УРСР	Закон "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні"	Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 22. – Ст. 263.
17 квітня 1991 р.	Верховна Рада УРСР	Постанова "Про порядок введення в дію Закону Української РСР "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні"	Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 22. – Ст. 263.
24 червня 1991 р.	Кабінет Міністрів Української РСР	Постанова "Про заходи щодо реалізації Закону Української РСР "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні"	Зібрання постанов Уряду УРСР. – 1991. – № 6.
15 травня 1992 р.	Верховна Рада України	Закон "Про внесення змін і доповнень до Закону України "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні"	Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 32. – Ст. 456.
19 листопада 1992 р.	Верховна Рада України	Закон "Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні"	Голос України, – 1992. – № 225. – 25 листопада.
5 жовтня 1992 р.	Кабінет Міністрів України	Постанова "Про внесення змін і доповнень до постанови Кабінету Міністрів УРСР "Про заходи щодо реалізації Закону Української РСР "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні"	Урядовий кур'єр. – 1992. – № 44 – 45. – 16 жовтня.

19 листопада 1992 р.	Верховна Рада України	Постанова "Про порядок розрахунків з реабілітованими громадянами"	Голос України. – 1992. – № 225. – 25 листопада.
18 лютого 1993 р.	Кабінет Міністрів України	Постанова "Про внесення змін і доповнень до Положення про порядок виплати компенсації, повернення майна або відшкодування його вартості реабілітованим громадянам та до Положення про комісії рад народних депутатів з питань поновлення прав реабілітованим"	Урядовий кур'єр. – 1993. – № 29 – 30. – 25 лютого.
15 травня 1993 р.	Кабінет Міністрів України	Постанова "Про внесення доповнень до Положення про порядок виплати грошової компенсації, повернення майна або відшкодування його вартості реабілітованим громадянам або їхнім спадкоємцям"	Урядовий кур'єр. – 1993. – № 72 – 73. – 20 травня.
24 вересня 1993 р.	Кабінет Міністрів України	Постанова "Про внесення змін і доповнень до Положення про порядок виплати грошової компенсації, повернення майна або відшкодування його вартості реабілітованим громадянам або їхнім спадкоємцям"	Урядовий кур'єр. – 1993. – № 146. – 30 вересня.
9 листопада 1993 р.	Кабінет Міністрів України	Постанова "Про внесення змін і доповнень до Положення про порядок виплати грошової компенсації, повернення майна або відшкодування його вартості реабілітованим громадянам або їхнім спадкоємцям"	Урядовий кур'єр. – 1993. – № 165. – 13 листопада.

24 грудня 1993 р.	Верховна Рада України	Постанова "Про тлумачення Закону України "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні"	Голос України. – 1994. - № 14. – 21 січня.
31 травня 1994 р.	Головна державна податкова інспекція України	Лист "Про порядок відшкодування реабілітованим громадянам вартості конфіскованого майна"	Ліга:GDPI 175. ЛНТ
25 січня 1995 р.	Кабінет Міністрів України	Постанова "Про порядок розрахунків з реабілітованими громадянами"	Урядовий кур'єр. – 1995. – № 15. – 28 січня.
13 вересня 1995 р.	Кабінет Міністрів України	Постанова "Про доповнення Положення про порядок виплати грошової компенсації, повернення майна або відшкодування його вартості реабілітованим громадянами або їхнім спадкоємцям"	Зібрання постанов Уряду України, – 1996. – № 2. – Ст. 34.
18 квітня 1996 р.	Кабінет Міністрів України	Постанова "Про порядок розрахунків з реабілітованими громадянами"	Урядовий кур'єр. – 1996. – № 82 – 83. – 7 травня.
14 травня 2001 р.	Президент України	Указ "Про заходи щодо державної підтримки колишніх політичних в'язнів і репресованих"	Офіційний вісник України. Київ – 2001. – № 20. – С. 550.
11 липня 2005 р.	Президент України	Указ "Про заходи щодо посилення державної підтримки колишніх політичних в'язнів, репресованих та їх громадських організацій"	Урядовий кур'єр. – 2005. – № 132. – 20 липня.
22 грудня 2005 р.	Міністерство охорони здоров'я України	Наказ „Про заходи щодо поліпшення медичної допомоги колишнім політичним в'язням і репресованим"	Поточний архів управління охорони здоров'я Хмельницької облдержадміністрації

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І Архівні документи

Центральний державний архів вищих органів влади та управління

України (ЦДАВО України)

Фонд 2. Рада Міністрів УРСР

Опис 8. Сектор праці і заробітної плати

1. Спр. 9718. Матеріали о состоянии трудоустройства граждан Украинской ССР (22 июля – 14 сентября 1953 г.). – 157 арк.

Опис 9. Секретаріат заступника Голови Ради Міністрів УРСР

т. Гречухи М. С.

2. Спр. 3970. Переписка по заявлениям и жалобам трудящихся об употреблении украинского языка в учреждениях и учебных заведениях Украины, предоставления жилой площади (6 декабря 1957 г. – 31 декабря 1958 г.). – 305 арк.

Фонд 288. Прокуратура УРСР

Опис 9

3. Спр. 1011. Надзорное производство по делу Остапенко В. С. «О выплате двухмесячной компенсации в связи с реабилитацией» Кировоградская область, 1956 г. – 8 арк.

4. Спр. 1148. Обобщения, докладные записки по вопросам общенадзорной работы, 1957 г. – 54 арк.

5. Спр. 1149. Представление № 1 СМ УССР о трудоустройстве лиц, возвратившихся из мест лишения свободы (27 августа – 28 сентября 1957 г.). – 10 арк.

6. Спр. 1184. Представление № 50 МВД УССР о нарушении законности по соблюдению паспортного режима в г. Львове (28 октября 1956 г. – 29 января 1957 г.). – 24 арк.

7. Спр. 1196. Надзорное производство по делу Дзивак Б. Т. о возвращении ему конфискованного имущества. Ровенская область (25 октября 1965 г. – 19 мая 1966 г.). – 39 арк.

8. Спр. 2938. Приказы, инструкции, указания, разъяснения и информационные письма Прокурора УССР. Т. 1. За 1966 г. – 195 арк.

**Центральный державний архів громадських об'єднань України
(ЦДАГО України)**

**Фонд 1. Центральный Комитет Компартии Украины. Протоколы заседания
Политбюро ЦК Компартии Украины**

**Опис 1. Матеріали з'їздів, конференцій, пленумів ЦК Компартії
України**

9. Спр. 364. Стенографический отчет пленума ЦК КП(б)У (стенографический экз. на украинском языке) (9 декабря – 13 декабря 1930 г.). – 76 арк.

10. Спр. 609. Отчетный доклад ЦК КП(б)У XV съезду КП(б)У и материалы к нему (правленный экземпляр), 1940 г. – 126 арк.

**Опис 6. Ч. I. Засідання Політбюро, Оргбюро, Секретаріату ЦК
Компартії України і матеріали до них (справи 1919 – 1955 рр.)**

11. Спр. 341. Протокол №№ 18 – 26 заседания Политбюро ЦК КП(б)У (4 октября – 22 декабря 1934 г.). – 210 арк.

12. Спр 350. Материалы к протоколу № 6 (пункты 6-30) заседания Политбюро ЦК КП(б)У (30 марта – 3 апреля 1934 г.). – 126 арк.

13. Спр. 364. Материалы к протоколу № 19 заседания Политбюро ЦК КП(б)У (5 октября – 17 октября 1934 г.). – 205 арк.

14. Спр. 757. Материалы к протоколу № 35 (пункты 52 – 100 опросом) заседания Политбюро ЦК КП(б)У (13 февраля – 3 марта 1944 г.). – 219 арк.

15. Спр. 783. Материалы к протоколам № 50 а, 51 заседаний Политбюро ЦК КП(б)У (27 ноября – 15 декабря 1944 г.). – 177 арк.

16. Спр. 811. Протокол № 63 заседания Политбюро ЦК КП(б)У (16 мая – 31 мая 1945 г.). – 189 арк.

**Опис 7. Протоколи засідання Політбюро, Оргбюро, Секретаріату
ЦК Компартії України і матеріали до них (справи 1919 – 1938 рр.)**

17. Спр. 348. Протоколы № № 19 – 24 заседания Оргбюро и Секретариата ЦК КП(б)У (14 августа – 5 октября 1934 г.). – 219 арк.

18. Спр. 382. Протоколы № № 28, 31 – 35 заседания Оргбюро и Секретариата ЦК КП(б)У (15 февраля – 21 апреля 1935 г.). – 209 арк.

Опис 11. Протоколи засідань Політбюро і Секретаріату ЦК Компартії України і матеріали до них (справи 1968 – 1980 рр.)

19. Спр. 1896. Матеріали к протоколу № 72 засідання Політбюро ЦК Компартії України (13 сентября 1988 г.). – 175 арк.

20. Спр. 1926. Матеріали к протоколу № 81 (пп. 1 – 20, 1-г-6-г) засідання Політбюро ЦК Компартії України (27 декабря 1988 г.). – 267 арк.

21. Спр. 2030. Матеріали к протоколу № 83 засідання Політбюро ЦК Компартії України (31 января 1989 г.). – 199 арк.

22. Спр. 2069. Матеріали к протоколу № 92 засідання Політбюро ЦК Компартії України (8 августа 1989 г.). – 128 арк.

23. Спр. 2072. Докладные записки Комиссии Політбюро ЦК Компартії України и Комиссии партийного контроля при ЦК партии, КГБ УССР о ходе выполнения постановления ЦК Компартії України от 8 августа 1989 г. «О ходе выполнения постановлений ЦК КПСС и ЦК КП України по вопросам завершения работы, связанной с реабилитацией лиц необоснованно репрессированных в период 30-40-х и начала 50-х годов» (21 ноября 1989 г. – 11 января 1990 г.). – 11 арк.

24. Спр. 2268. Матеріали к протоколу № 12 засідання Політбюро ЦК Компартії України (1 апреля 1991 г.). – 103 арк.

Опис 16. Протоколи засідань Політбюро і Секретаріату ЦК Компартії України і матеріали до них. «Окрема папка» (справи 1923 – 1991 рр.)

25. Спр. 9. Решения Політбюро ЦК КП(б)У (5 сентября 1932 г. – 16 апреля 1933 г.). – 340 арк.

26. Спр. 11. Решения Політбюро ЦК КП(б)У (2 февраля – 17 декабря 1934 г.). – 346 арк.

27. Спр. 12. Решения Політбюро ЦК КП(б)У (28 декабря 1934 г. – 25 ноября 1935 г.). – 348 арк.

28. Спр. 74. Решения Президиума ЦК КП Украины (5 января – 6 октября 1954 г.). – 308 арк.

29. Спр. 76. Постановления Президиума ЦК КП Украины (15 марта – 30 ноября 1956 г.). – 147 арк.

Опис 20. Документи відділів ЦК КП(б)У (справи 1918 – 1941 рр.)

30. Спр. 317. Информационные сводки Особого отдела при Реввоенсовете Юго-Западного фронта о положении дел в районе их действий. Политсводки Политотдела Юго-Западного фронта о деятельности Укрсовтрудармии и Политотдела Донбасса, борьбе с бандитизмом, агитмассовой работе. Доклад начальника тыла Юго-Западного фронта Ф. Э. Дзержинского о создании войск внутренней охраны (25 февраля – 14 октября 1920 г.). – 123 арк.

31. Спр. 1453. Выписки изпротоколов Политбюро, Оргбюро, Секретариата ЦК КП(б)У по вопросам работы Агитпропа ЦК и справки о выполнении постановлений ЦК КП(б)У (3 января – 29 декабря 1922 г.). – 253 арк.

32. Спр. 3153. Проекты постановлений Оргбюро, Подкомиссии ЦК КП(б)У о порядке организации при колхозах батрацко-селянских групп, проведении осенней посевной кампании. Справки, ведомости организационно-инструкторского отдела ЦК КП(б)У о состоянии колхозов, ходе коллективизации сельского хозяйства, ликвидации кулачества как класса, количестве проданных хозяйств во время проведения хлебозаготовок, борьбе с вредителями сельского хозяйства (1 февраля – 25 октября 1930 г.). – 123 арк.

33. Спр. 7115. Стенограмма совещания при ЦК КП(б)У по вопросам работы угольной промышленности Донбасса в связи с постановлением СНК СССР и ЦК ВКП(б), 1937 г. – 108 арк.

Опис 23. Документи загального відділу ЦК Компартії України

34. Спр. 2967. Информации, справки, переписка о ходе борьбы с украинско-немецкими националистами в западных областях УССР (1 ноября – 7 декабря 1946 г.). – 79 арк.

35. Спр. 5468. Об усилении борьбы с антиобщественными, преступными и паразитическими элементами на селе (24 марта – 2 декабря 1948 г.). – 244 арк.

**Опис 24. Документи загального відділу ЦК Компартії України. Ч. I.
(справи 1950 – 1953 рр.)**

36. Спр. 2774. 1. Докладная записка секретаря ЦК КП Украины т. Мельникова – некоторые вопросы, касающиеся западных областей УССР.

2. Справка зав. сектором отдела партийных и комсомольских органов ЦК КПСС тов. Васильева о неправильном отношении к кадрам, присланным в западные области Украины.

3. Письмо в ЦК КПСС № 2/101 от 16 июня 1953 г. Информации отдела партийных органов ЦК КП Украины о ходе обсуждения постановления ЦК КПСС от 26 мая 1953 г. «Вопросы западных областей УССР» (24 апреля – 17 декабря 1953 г.). – 119 арк.

37. Спр. 2833. Информации обкомов КП Украины и справки отделов ЦК КП Украины о реагировании населения на Указ Президиума Верховного Совета СССР об амнистии (30 марта – 30 мая 1953 г.). – 56 арк.

38. Спр. 2834. Справки, информации и докладные записки административного отдела ЦК КП Украины, обкомов КП Украины, управлений милиции МВД УССР и других организаций о трудоустройстве граждан, прибывших из мест заключения в связи с освобождением по амнистии (3 апреля – 3 октября 1953 г.). – 111 арк.

Опис 24. Ч. II. (справи 1954 – 1967 рр.)

39. Спр. 3606. Копии исходящих писем в Министерство обороны СССР. Справки отделов ЦК КП Украины и обкомов КПУ. Докладные записки Киевского и Прикарпатского Военных округов и письма других организаций о работе флота, военных организаций, военных трибуналов (26 февраля – 20 декабря 1954 г.). Т. 2. – 191 арк.

40. Спр. 3699. Стенограмма выступления т. Кириченко А. И. на собраниях работников КГБ при СМ УССР (27 июля 1954 г.). – 15 арк.

41. Спр. 4085. Справка отдела ЦК КП Украины и материалы военного трибунала ПРИКВО г. Львова о результатах проверки работы областных комиссий и военного трибунала Прикарпатского военного округа по пересмотру в порядке надзора уголовных дел на лиц, осужденных за контрреволюционные преступления (29 марта – 30 мая 1955 г.). Т. 4. – 436 арк.
42. Спр. 4087. Справки административного отдела ЦК КП Украины, письма и информации обкомов партии, прокуратуры УССР о ходе выполнения постановлений ЦК КПСС и ЦК Компартии Украины о пересмотре дел на лиц, осужденных за контрреволюционные преступления (19 января 1955 г. – 4 января 1956 г.). Т. 4. – 492 арк.
43. Спр. 4255. Копии исходящих информации ЦК КПСС, информации отделов ЦК КП Украины, обкомов КП Украины о ходе обсуждения итогов XX съезда и доклада т. Хрущева Н. С. «О культе личности и его последствиях» на собраниях трудящихся и в партийных организациях Украинской ССР (31 марта – 6 августа 1956 г.). – 367 арк.
44. Спр. 4256. Копии исходящих информации ЦК КПСС, информации секретарей ЦК КП Украины, отделов ЦК КП Украины, обкомов КП Украины и других организаций о ходе обсуждений, проведении массово-политической работы по разъяснению постановлений и закрытых писем ЦК КПСС и СМ СССР. Т. 2. (4 апреля – 31 декабря 1956 г.). – 131 арк.
45. Спр. 4257. Замечания по проектам постановлений ЦК КПСС и СМ СССР, направленных в ЦК КПСС. Справки секретарей ЦК КП Украины, СМ УССР, министерств по проектам постановлений ЦК КПСС и СМ СССР. Т. 2. (6 февраля – 31 декабря 1956 г.). – 221 арк.
46. Спр. 4271. Информации ЦКК при ЦК КП Украины о результатах рассмотрения КПК при ЦК КПСС в 1955 г. апелляций на решения ЦК КП Украины об исключении из партии, а также результаты рассмотрения персональных дел парткомиссией ЦК КП Украины за 1955 г., исключенных из партии в 1937-1938 гг. и реабилитированных судебными органами, о

рассмотрении апелляций XX съездом КПСС и XIX съездом КП Украины. Переписка с КПК при ЦК КПСС (16 января – 4 июля 1956 г.). – 39 арк.

47. Спр. 4297. Копии исходящих писем в ЦК КПСС, справки отделов ЦК КП Украины, письма обкомов КП Украины, Прокуратуры УССР и других организаций о трудоустройстве и поведении, возвратившихся из мест заключения и спецпоселения бывших участников банд подполья ОУН (2 апреля – 24 декабря 1956 г.). – 201 арк.

48. Спр. 4298. Справки административного отдела ЦК КП Украины, письма, информации обкомов, горкомов КП Украины, Верховного Суда УССР, Прокуратуры УССР и других организаций о нарушении социалистической законности, о проведении судебных процессов народными судами, о работе прокуратуры (3 февраля – 27 декабря 1956 г.). – 293 арк.

49. Спр. 4306. Копия исходного листа ЦК КПСС, справки административного отдела ЦК КП Украины, информации, письма обкомов КП Украины, министерств, военных округов и других организаций о пересмотре дел осужденных за контрреволюционные преступления, о досрочном освобождении из мест заключения инвалидов, престарелых, беременных женщин и несовершеннолетних (17 января 1956 г. – 12 апреля 1957 г.) Т. 1. – 242 арк.

50. Спр. 4307. Справки отделов ЦК КП Украины, письма, информации обкомов КП Украины, Прокуратуры УССР и других организаций о трудоустройстве лиц, возвратившихся в УССР из мест заключения и спецпоселения (2 февраля – 15 ноября 1956 г.) Т. 1. – 226 арк.

51. Спр. 4403. Справки отделов ЦК КП Украины, информации обкомов КП Украины, МВД УССР и других организаций о трудоустройстве освобожденных по амнистии, о трудоустройстве реабилитированных, о трудоустройстве и жилищно-бытовом обеспечении советских граждан, возвратившихся из-за границы (25 февраля – 30 декабря 1956 г.) Т. 1. – 110 арк.

52. Спр. 4531. Справки Секретарей, административного отдела ЦК КП Украины, сообщения, информации обкомов КП Украины, министерств и других организаций о рассмотрении дел о трудоустройстве и поведении возвратившихся из мест заключения бывших участников банд подполья ОУН (3 января – 21 сентября 1957 г.). Т. 1. – 85 арк.
53. Спр. 4734. Копия письма в ЦК КПСС, справка административного отдела ЦК КП Украины, письма Львовского обкома, МВД УССР о снятии ограничений с некоторых категорий спецпоселенцев (26 августа – 16 октября 1958 г.). Т. 1. – 18 арк.
54. Спр. 4735. Копия письма в ЦК КПСС, справки административного отдела ЦК КП Украины, письма, информации обкомов КП Украины, Верховного Суда УССР, Прокуратуры УССР и других организаций о нарушении социалистической законности, о проведении судебных процессов народными судами, о работе прокуратуры (15 марта 1958 г. – 20 января 1959 г.). Т. 1. – 169 арк.
55. Спр. 4740. Копия письма в ЦК КПСС, справки отделов ЦК КП Украины, письма, информации обкомов КП Украины, комитета по радиовещанию и телевидению при СМ УССР об антисоветских проявлениях и борьбе с ними (16 января – 31 декабря 1958 г.). – 171 арк.
56. Спр. 4859. Справка административного отдела ЦК КП Украины, информации обкомов КП Украины и других организаций о пересмотре архивно-следственных дел, трудоустройстве и жилищно-бытовом обеспечении советских граждан, которые вернулись из-за границы (3 марта – 3 декабря 1958 г.). – 27 арк.
57. Спр. 4931. Докладная записка КПК при ЦК КПСС, информации парткомиссии при ЦК КП Украины о рассмотрении в обкомах и ЦК КП Украины апелляций, поступивших XXI съезду КПСС и работе парткомиссии (26 января – 21 декабря 1959 г.). – 34 арк.
58. Спр. 5049. Справки административного отдела ЦК КП Украины, справки, письма обкомов КП Украины, МВД УССР, КГБ при СМ УССР и

других организаций о мерах улучшения работы органов милиции, МВД УССР (13 января – 19 декабря 1959 г.). Т. 1. – 125 арк.

59. Спр. 5418. Справки отдела административных органов ЦК КП Украины, письма, справки Прокуратуры УССР, министерства юстиции УССР, обкомов КП Украины и других организаций по вопросам работы прокуратуры, суда и других организаций (2 января – 24 ноября 1956 г.). Т.1. – 261 арк.

60. Спр. 6321. Справка отдела административных органов ЦК Компартии Украины, письма Крымского обкома Компартии Украины о крымских татарах, письма Прокуратуры УССР, Закарпатского обкома Компартии Украины о реабилитации граждан (15 апреля 1967 г. – 27 марта 1968 г.). – 76 арк.

**Опис 25. Документи загального відділу ЦК Компартії України. Ч. I.
(справи 1968-1979 рр.)**

61. Спр. 72. Справка отдела административных органов ЦК Компартии Украины, информации, письма обкомов партии, Госкомитета СМ УССР по использованию трудовых ресурсов, о крымских татарах (27 марта – 24 сентября 1968 г.). – 47 арк.

62. Спр. 218. Справка секретаря ЦК Компартии Украины В. И. Дрозденко, справки, письма Крымского обкома партии, МВД УССР, Госкомитета СМ УССР по использованию трудовых ресурсов в вопросах расселения граждан татарской национальности в Крыму (10 июня 1969 г. – 3 февраля 1970 г.). – 33 арк.

63. Спр. 546. Письмо ЦК КПСС, справки отделов ЦК КП Украины, письма обкомов партии, Министерства иностранных дел УССР и других организаций о борьбе с идеологией международного сионизма, об эмигрантских настроениях некоторых групп евреев, о деятельности сионистских организаций за рубежом, о враждебных националистических и антисоветских проявлениях (о деле В. Мороза), о тенденциозном поведении

отдельных лиц при проведении фестиваля «Киевская весна» (1 января – 30 декабря 1971 г.). – 119 арк.

64. Спр. 891. Информация Донецкого обкома партии, Военного трибунала Киевского военного округа, Министерства юстиции Украинской ССР о судебном процессе над изменниками Родины Пономаревым И. А., Дилкелем А. Г. и другими, докладные записки отдела административных органов ЦК Компартии Украины о переселении в Крымскую область лиц татарской национальности (1 января – 9 августа 1973 г.). – 38 арк.

65. Спр. 892. Письмо в ЦК КПСС, докладные записки отделов ЦК Компартии Украины о практике премирования освобожденных работников первичных партийных, профсоюзных и комсомольских организаций, информация Госплана Украинской ССР о выполнении заданий пятилетнего плана росту реальных доходов населения Украинской ССР за 1971 – 1973 годы и по другим вопросам (17 марта 1973 г. – 24 марта 1974 г.). – 90 арк.

66. Дело 1090. Письмо в ЦК КПСС, информация отдела административных органов ЦК Компартии Украины, постановление бюро Крымского обкома партии о переселении семей татарской национальности в Крымскую область (19 января – 23 сентября 1974 г.). – 23 арк.

67. Спр. 1250. Справки отдела административных органов ЦК Компартии Украины, МВД УССР о мерах по ограничению выезда в Крымскую область граждан татарской национальности (13 июня 1975 г. – 4 мая 1976 г.). – 14 арк.

68. Спр. 1401. Информации Ровенского обкома о судебном процессе над изменниками Родины, докладные записки отдела административных органов ЦК Компартии Украины, информации Крымского обкома партии, письмо МВД СССР т. Щелокова Н. А. по вопросу переселения в Крымскую область лиц татарской национальности (27 февраля 1976 г. – 30 декабря 1977 г.). – 37 арк.

69. Спр. 1668. Письма в ЦК КПСС за подписью первого секретаря ЦК Компартии Украины. Часть II. (20 мая – 2 сентября 1978 г.). – 200 арк.

70. Спр. 1740. Письма в ЦК КПСС, справки отдела административных органов ЦК Компартии Украины, информации Крымского, Херсонского обкомов партии по вопросам граждан татарской национальности, пребывающих и проживающих на территории Крымской области (18 мая – 7 июля 1978 г.). – 19 арк.

71. Спр. 1940. Справки отдела административных органов ЦК Компартии Украины и других организаций о расследовании преступлений, совершенных гитлеровскими оккупантами на территории Волынской области; о судебном процессе над предателями Родины; об укреплении паспортного режима в Крымской области (16 января – 13 июля 1979 г.). – 15 арк.

72. Спр. 3315. Протоколи засідання Комісії Політбюро ЦК Компартії України з додаткового вивчення матеріалів, пов'язаних з реабілітацією безпідставно репресованих осіб. Довідка Комісії партійного контролю при ЦК Компартії України про виконання рішень робочої групи Комісії Політбюро ЦК партії з питань реабілітації. Листи, інформації Комісії партійного контролю при ЦК КПРС, ЦК Компартії України, обкомів партії, КДБ УРСР про наслідки порушень партійної і державної дисципліни на підприємствах і установах республіки (29 січня 1988 р. – 31 травня 1989 р.). – 99 арк.

73. Спр. Дело 3321. Пропозиції ЦК Компартії України у зв'язку з підготовкою Пленуму ЦК КПРС про вдосконалення міжнаціональних відносин в СРСР. Доповідні записки, інформації ідеологічного відділу ЦК, Одеського обкому партії, Інституту історії партії при ЦК КП України про деякі питання ідеологічної обстановки в Одеській області, про голод 1933 р. на Україні, проведення «круглого столу» редакції газети «Советская культура», здійснення заходів щодо реалізації основних запитів інонаціональних груп. Довідка істориків «Виховання правдою історії» (про Крим) (5 травня 1988 р. – 28 червня 1989 р.). – 55 арк.

74. Спр. 3368. Інформації, довідки Президії Верховної Ради СРСР, ЦК Компартії України, його відділу адміністративних органів, Кримського

обкому партії про заходи зі стабілізації обстановки серед кримських татар, звернення громадян до Приймальної Президії Верховної Ради СРСР щодо кримських татар. Протокол засідання республіканської оперативної групи з питань кримських татар (23 січня – 11 жовтня 1988 р.). – 89 арк.

Опис 70. Матеріали відділу агітації і пропаганди ЦК Компартії України

75. Спр. 1842. Справки Управления МГБ Львовской области в ЦК КП(б)У о засоренности и о количестве арестованных по высшим и средним учебным заведениям г. Львова и Львовской области (28 сентября – 29 ноября 1949 г.). – 19 арк.

Опис 75. Матеріали відділу по західних, Ізмаїльській та Закарпатській областях

76. Спр. 4. Проекты постановлений и докладные записки ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б) на имя товарища Сталина о положении в западных областях УССР и о ходе борьбы с украинско-немецкими националистами (февраль – июль 1945 г.). – 96 арк.

Фонд 39. Інститут історії партії при ЦК Компартії України.

Опис 4. Документи про видатних діячів партії і держави

77. Спр. 237. Шумский Александр Яковлевич. – 108 арк.

Державний архів Вінницької області (ДАВінО)

Фонд П 136. Вінницький обком КП України

Опис 1.

78. Спр. 371. Матеріали до протоколів № 63, 70 – 71 засідання бюро обкому КП(б)У (5 березня – 31 березня 1939 р.). – 20 арк.

Опис 3.

79. Спр. 362. Директиви обкому КП(б)У про проведення переселення з метою очищення погранполоси від політично неблагодійних елементів (13 квітня – 25 квітня 1936 р.). – 42 арк.

80. Спр. 371. Довідка управління НКВС про польські сільські ради і культурно-масову роботу серед польського населення (13 липня 1936 р.). – 18 арк.

Опис 42.

81. Спр. 206. Справка управления КГБ по Винницкой области о нарушениях советской законности органами УНКВД (17 мая – 17 мая 1956.). – 42 арк.

82. Спр. 207. Информации и справки облпрокуратуры о выполнении постановления ЦК КПСС «О пересмотре уголовных дел о контрреволюционных преступлениях» (24 апреля – 1 августа 1956 г.). – 7 арк.

**Фонд Р 925. Подільський губернський виконавчий комітет Ради
робітничих, селянських і червоноармійських депутатів**

Опис 8.

83. Спр. 56. Накази по Подільській військовій губдільниці, проект інструкції комітету незаможних селян про боротьбу з бандитизмом, рапорти і донесення оперативних органів (27 лютого – 6 червня 1921 р.). – 247 арк.

Державний архів Дніпропетровської області (ДАДнО)

Фонд П 19. Дніпропетровський обком КП України

Опис 27.

84. Спр. 79. Докладные записки, информации и письма обкома партии по вопросам организационно-партийной и кадровой работы (11 января – 28 декабря 1954 г.). – 187 арк.

Державний архів Житомирської області (ДАЖО)

Фонд П 1. Житомирський обком КП України

Опис 1.

85. Спр. 558. Протокол (стенограма) общего закрытого партсобрания парторганизации УГБ НКВД по Житомирской области (16 – 23 декабря 1938 р.). – 195 арк.

Державний архів Полтавської області (ДАПО)

Фонд П 15. Полтавський обком КП України

Опис 1.

86. Спр. 1331. Протоколи № № 26 – 28 засідання бюро обкому Компартії України (15 серпня – 1 вересня 1956 р.). – 166 акр.

87. Спр. 1394. Матеріали до протоколу № 41 засідання бюро обкому Компартії України (26 грудня 1956 – 8 січня 1957 р.). – 60 арк.

88. Спр. 1558. Матеріали до розглянутих справ на осіб, що відбувають покарання за політичні, посадові та господарські злочини (24 березня 1956 – 7 липня 1957 р.). – 68 арк.

Опис 2.

89. Спр. 1599. Информации, справки, докладные записки обкому партии о состоянии политико-воспитательной работы среди личного состава райотделений милиции, о применении Указов Президиума Верховного Совета СССР, о выселении из УССР лиц, злостно уклоняющихся от трудовой деятельности в сельском хозяйстве и ведущих антиобщественный, паразитический образ жизни. Материалы о нарушении соцзаконности начальником управления МВД области Шлихтой Л.Ф. (1 февраля – 23 ноября 1956 г.). – 123 арк.

Опис 4.

90. Спр. 1. Постановления бюро обкома КП(б)У «Особая папка» о подборе из числа партактива для работы в органах НКВД, о спецстроительстве, о составе окружных комиссий по выборам в областные и местные Советы депутатов трудящихся (4 марта – 16 декабря 1938 г.). – 138 листов.

91. Спр. 36. Постановления «Особая папка» за 1957 год (16 апреля – 16 августа 1957 г.). – 23 арк.

Опис 38.

92. Спр. 209. Протоколы № № 67 – 71 заседаний бюро обкома Компартии Украины (21 сентября – 10 ноября 1988 г.). – 107 арк.

Опис 40.

93. Спр. 36. Протоколы № № 15 – 17 заседаний бюро обкома Компартии Украины (21 сентября – 10 ноября 1988 г.). – 107 арк.

94. Спр. 182. Планы работы государственно-правового отдела, записки, информации горкомов, райкомов партии, админорганов по вопросам подготовки молодежи к службе в вооруженных силах, общественно-

политической обстановке в г. Полтаве, реабилитации лиц, необоснованно репрессированных в 30-50 гг., нарушения норм жилищного законодательства и по другим вопросам (3 января – 3 октября 1990 г.). – 90 арк.

Фонд П 3809. Полтавський обласний комітет КП(б)У-КПУ

Опис 1.

95. Спр. 1. Протокол закрытого партийного собрания УГБ УНКВД по Полтавской области (2 – 6 января 1939 г.). – 92 арк.

Державний архів Харківської області (ДАХО)

Фонд П 2. Харківський обком КП України

Опис 5.

96. Спр. 383. Протоколы № № 11, 12 заседаний бюро обкома Компартии Украины (30 апреля – 11 мая 1956 г.). – 141 акр.

97. Спр. 390. Протоколы № № 16 – 18 заседаний бюро обкома Компартии Украины (12 июня – 5 июля 1956 г.). – 239 акр.

Опис 207.

98. Справа 659. Докладные записки идеологического отдела обкома Компартии Украины (5 января – 24 декабря 1989 г.). – 169 арк.

Державний архів Хмельницької області (ДАХМО)

Фонд П 487. Хмельницький обком КП України

Опис 6. 1951 – 1956 рр.

99. Спр. 586. Информации, письма обкома партии в ЦК КПСС по вопросам кадров сельского хозяйства, благоустройства областного центра, результатов рассмотрения жалоб и заявлений коммунистов (5 января – 31 декабря 1953 г.). – 120 арк.

Опис 7.

100. Спр. 72. Отчеты, информации и письма обкома партии в ЦК КПСС по вопросам организационно-партийной и кадровой работы (5 июля – 7 декабря 1956 г.). – 157 арк.

101. Спр. 73. Отчеты, справки, информации и письма обкома партии в ЦК КПСС по вопросам идеологической работы, науки, культуры и учебных заведений (4 января – 4 декабря 1956 г.). – 60 арк.

102. Спр. 78. Директивные письма, телеграммы ЦК КПСС, ЦК КП Украины, обкома партии по вопросам организационной, идеологической и хозяйственной работы (3 января – 30 декабря 1956 г.). – 161 арк.

103. Спр. 342. Протоколы № № 15, 16, 17 заседаний бюро обкома КП Украины (15 – 29 июля 1958 г.). – 128 арк.

104. Спр. 351. Протоколы № № 24, 25, 26 заседаний бюро обкома КП Украины (13 октября – 15 октября 1958 г.). – 123 арк.

Опис 79. Особлива папка

105. Спр. 18. Приложение к протоколам заседания бюро обкома КП Украины (13 февраля – 8 декабря в 1954 г.). – 114 арк.

Фонд П 301. Проскурівський окружний комітет КП(б)У

Опис 1.

106. Спр. 268. Переписка с Черноостровским, Ярмолинецким райкомами КП(б)У по организационным, кадровым вопросам. Сведения о переселении населения из Ярмолинецкого района (23 февраля – 19 декабря 1936 г.). 161 арк.

Фонд П 458. Шепетівський окружний комітет КП(б)У

Опис 1.

107. Спр. 324. Директивные указания обкома КП(б)У, переписка с партийными и советскими органами о переселении антисоветских элементов и по другим специальным вопросам. (4 марта – 19 августа 1936 г.). – 117 арк.

Фонд 6193. Управління Служби безпеки України по Хмельницькій області

Опис 12.

108. Спр. 6584. Уголовное дело по обвинению Билецкого О. Г. и других жителей Смотрицкого района (всего 37 человек). В 4-х томах. Т. 1. (13 апреля – 16 июня в 1938 г.). – 301 арк.; Т. 2. (22 мая – 6 июня 1956 г.). – 305 арк.; Т.

3. (23 мая – 15 июля 1938 г.). – 258 арк.; Т. 4. (30 сентября 1938 г. – 23 мая 1991 г.). – 303 арк.

Фонд Р 1823. Прокуратура Хмельницької області

Опис 3.

109. Спр. 71. Доповідні записки, статзвіти відділу по спецсправах (9 лютого 1953 р. – 12 січня 1954 р.). – 142 арк.

110. Спр. 85. Доповідні записки про виконання Указу Президії Верховної Ради СРСР від 27 березня 1953 р. “Про амністію” (2 квітня – 21 листопада 1953 р.). – 130 арк.

111. Спр. 89. Узагальнення, огляди спецвідділу (15 березня – 30 червня 1954 р.). – 77 арк.

112. Спр. 154. Доповідні записки, подання, узагальнення про роботу органів прокуратури з нагляду за справами спецпідсудності (3 січня 1958 р. – 8 січня 1959 р.). – 113 арк.

113. Спр. 168. Подання, протести президії обласного суду з кримінально-судового нагляду (11 квітня – 16 грудня 1959 р.). – 33 арк.

Фонд Р 338. Хмельницька обласна рада

Опис 25.

114. Спр. 232. Розпорядження облвиконкому обласної Ради народних депутатів № 3р-3/25 р (23 січня – 22 листопада 1989 р.). Т. 4. – 113 арк.

115. Спр. 244. Протокол засідання виконкому обласної Ради народних депутатів № 4. Т. 4. (25 квітня 1989 р.). – 121 арк.

116. Спр. 247. Протокол засідання виконкому обласної Ради народних депутатів № 7. Т. 7. (26 липня 1989 р.). – 75 арк.

117. Спр. 259. Листування з обласними, районними організаціями з питань різних галузей права (10 січня – 15 грудня 1989 р.). – 285 арк.

118. Спр. 371. Протокол засідання виконкому обласної Ради народних депутатів № 3. Т. 3. (21 лютого 1990 р.). – 277 арк.

119. Спр. 382. Протокол засідання виконкому обласної Ради народних депутатів № 14. Т. 14. (19 грудня 1990 р.). – 126 арк.

120. Спр. 572. Листування з вищими та місцевими органами державної влади, установами та організаціями з питань права. Т. 3. (1 жовтня – 31 грудня 1991 р.). – 175 арк.

121. Спр. 697. Листування з вищими та місцевими органами державної влади, установами та організаціями з питань різних галузей права. Т. 3. (1 вересня – 29 грудня 1992 р.). – 258 арк.

Фонд Р 6377. Хмельницька обласна державна адміністрація

Опис 1.

122. Спр. 235. Документи (протоколи засідань, рішення, інші матеріали) про роботу комісії з питань поновлення прав реабілітованих за 1994 рік (31 січня – 29 грудня 1994 р.). – 190 арк.

123. Спр. 361. Документи (протоколи засідань, рішення, інші матеріали) про роботу комісії з питань поновлення прав реабілітованих за 1995 рік (31 січня – 29 грудня 1995 р.). – 89 арк.

Галузевий архів Служби безпеки України по Хмельницькій області.

124. Спр. 6/2. Накази УКГБ по Хмельницькой области (1 января – 30 декабря 1989 г.). – 129 арк.

125. Спр. П. 28022. Уголовное дело по обвинению Полевого Стаха Петровича и Михалюка Нестора Иосифовича (19 мая – 12 августа 1948 г.). – 308 арк.

Державний архів Чернівецької області (ДАЧО)

Фонд П 1. Чернівецький обком КП України

Опис 60.

126. Спр. 351. Постанова ЦК Компартії України про реабілітацію Канюка С. І. і Поддубного Г. Ф., лист Амур-Нижньодніпровського РК партії про члена КПРС Іванова В. Я. (13 жовтня – 27 грудня 1990.). – 7 арк.

Поточний архів Верховної Ради України

127. Пояснювальна записка до проекту Закону Української Радянської Соціалістичної Республіки комісії з поновлення прав реабілітованих у Львівській області. – Арк. 176 – 178.

128. Пояснювальна записка до проекту Закону Української Радянської Соціалістичної Республіки. – Арк. 23 – 27.

Поточний архів Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією"

129. Звіт Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» за 1993 – 2000 рр. – С. 1 – 17.

130. Виступ академіка П. Т. Тронька на презентації видань державної програми «Реабілітовані історією» 2 квітня 2008 р. – С. 1 – 7.

131. Лист Головної редакційної колегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» начальнику Галузевого державного архіву Служби безпеки України Богунову С. М. – Арк. 1 – 2.

132. Звіт Вінницької обласної редакційної колегії «Реабілітовані історією». – Арк. 1 – 2.

133. Звіт Закарпатської обласної редакційної колегії «Реабілітовані історією». – Арк. 1 – 10.

134. Звіт Запорізької обласної редакційної колегії «Реабілітовані історією». – Арк. 1 – 2.

135. Звіт Миколаївської обласної редакційної колегії «Реабілітовані історією». – Арк. 1 – 2.

136. Пам'ятка щодо зібрання і вивчення матеріалів для тому «Реабілітовані історією. Київська область». – Арк. 1 – 12.

137. Звіт Одеської обласної редакційної колегії «Реабілітовані історією». – Арк. 1 – 4.

138. Звіт Тернопільської обласної редакційної колегії «Реабілітовані історією». – Арк. 1 – 3.

139. Поточний архів управління охорони здоров'я Хмельницької обласної державної адміністрації. Відділ лікувально-профілактичної допомоги. – Справа 5. – Арк. 18.

Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСПІ)**Фонд 17. Центральний комітет РКП(б)****Опис 3. II частина особливого сектора ЦК**

140. Спр. 279. Протокол № 110 засідання Політбюро ЦК РКП(б) от 9 марта 1922 г. – 7 арк.
141. Спр. 290. Протокол № 4 засідання Політбюро ЦК РКП(б) от 27 апреля 1922 г. – 10 арк.
142. Спр. 296. Протокол № 10 засідання Політбюро ЦК РКП(б) от 8 июня 1922 г. – 8 арк.
143. Спр. 304. Протокол № 18 засідання Політбюро ЦК РКП(б) от 20 июля 1922 г. – 12 арк.
144. Спр. 761. Протокол № 101 засідання Політбюро ЦК ВКП(б) от 5 октября 1929 г. – 17 арк.
145. Спр. 907. Протокол № 123 засідання Політбюро ЦК ВКП(б) от 27 ноября 1932 г. – 254 арк.
146. Спр. 948. Протокол № 10 засідання Політбюро ЦК РКП(б) от 15 июля 1934 г. – 143 листах.
147. Спр. 1004. Протоколи засідання Політбюро ЦК РКП(б) (26 ноября 1938 г. – 4 января 1939 г.). – 89 арк.

Російський державний архів новітньої історії (РДАНІ)**Фонд 5. Центральний комітет КПРС****Опис 31. Відділ партійних органів ЦК КПСС по союзних республіках**

148. Спр. 56. Проект постановлення ЦК КПСС, заметки, материалы отделов парторганов ЦК КПСС по союзных республиках и по РСФСР, административного отдела, Президиума Верховного Совета и МВД СССР, письма местных партийных органов, отдельных граждан о положении бывших спецпоселенцев, проживающих в Казахской и Киргизской ССР, о порядке их возвращения на прежнее место жительства, о мерах по предупреждению самовольного выезда с мест поселения, о результатах

рассмотрения писем граждан немецкой национальности и крымских татар (март 1956 г. – май 1958 г.). – 240 арк.

Фонд 89. Колекція розсекречених документів

Опис 18.

149. Спр. 26. Записка МВД СССР о ходатайстве об отмене ряда указов и постановлений, 2 мая 1953 г. – 5 арк.

150. Спр. 38. Записка в Прокуратуру СССР о порядке реабилитации по делам до 1936 г., 1 апреля 1957 г. – 5 арк.

Опис 42.

151. Спр. 23. Вопрос вне повестки заседания Политбюро ЦК КПСС «Об обществе «Мемориал», 24 ноября 1988 г. – 5 арк.

Опис 51.

152. Спр. 3 Постановления ЦК КПСС, материалы отделов парторганов ЦК КПСС по союзных республиках и по РСФСР, административного отдела, Президиума Верховного Совета и МВД СССР, письма местных партийных органов, отдельных граждан о положении бывших спецпоселенцев, (март – июль 1967 г.). – 11 арк.

Опис 69.

153. Спр. 5. Положение о спецпоселках и трудовом устройстве осадников, выселяемых из западных областей УССР и БССР, 29 декабря 1939 г. – 5 арк.

154. Спр. 7. Постановление ЦК ВКП(б) и Совета Народных Комиссаров СССР «О дополнительном расселении спецпоселенцев-осадников», 14 января 1940 г. – 1 арк.

Опис 73.

155. Спр. 5. Записка Рычкова, Панкратьева, Голякова И. Сталину, 3 декабря 1939 г. – 3 арк.

156. Спр. 6. Записка Л. Берии В. Молотову, 7 декабря 1939 г. – 1 арк.

157. Спр. 7. Записка М. Панкратьева И. Сталину, 13 декабря 1939 г. – 3 арк.

158. Спр. 13. Выписка из протокола № 64 заседания Политбюро ЦК ВКП(б), 8 октября 1938 г. – 1 арк.

159. Спр. 23. Выписка из протокола № 1 заседания Политбюро ЦК ВКП(б), 5 апреля 1939 г. – 1 арк.

Державний архів Російської Федерації (ДАРФ)

Фонд 9401. Міністерство Внутрішніх Справ СРСР.

Опис 1.

160. Спр. 156. Секретные приказы Министерства Внутренних Дел СССР за 1953 год, находящиеся в 20 томе (май – август 1953 г.). – 560 арк.

161. Спр. 568. Секретные приказы Министерства Внутренних Дел СССР за 1956 г. (январь – ноябрь 1956 г.). – 497 арк.

Фонд 8131. Прокуратура СССР

Опис 32. Секретариат. Особая папка

162. Спр. 3286. Представление Генерального прокурора СССР, вносимые в советские и партийные органы, заключения по проектам законов и постановлений и распоряжений (3 января – 28 декабря 1954 г.). – 369 арк.

163. Спр. 4013. Стенограмма Всесоюзного совещания руководящих прокурорских работников 1955 г. – 283 арк.

II Енциклопедичні видання та підручники

164. Котляр М. Довідник з історії України / Котляр Микола, Кульчицький Станіслав. – К.: Україна, 1996. – 463 с.

165. Хрестоматія з історії держави і права України. Лютий 1917 р. – 1996 р. Навч. посіб. для юрид. вищих навч. закладів і фак.: / У 2 т. [укладачі В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький]. Т. 2. За ред. В. Д. Гончаренка. – К.: Ін Юре, 1997. – 880 с.

166. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемчушенко (відп. ред.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.». Т. 3, 2001. – 792 с.

167. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемчушенко (відп. ред.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.». Т. 5, 2003. – 736 с.

III. Дисертації та автореферати

168. Агиев Р. С. Трагедия чеченского и ингушского народов в 30 – 50 гг. XX века: депортация, спецпоселение, реабилитация: дис. ...канд. ист. наук:

- 07.00.02 «Отечественная история» / Руслан Салаевич Агиев. – Ростов-на-Дону, 2002. – 159 с.
169. Воронцова А. Л. Общественно-политические процессы в жизни советского общества, 1953 – 1964 годы: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / А. Л. Воронцов. – Курск, 1999. – 198 с.
170. Гонов А. М. Проблемы депортации и реабилитации народов Северного Кавказа в 20 – 90 годы: дис. ... доктора ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / Гонов А. М. – Ростов-на-Дону, 1998. – 475 с.
171. Жарикова Н. А. Реабилитация жертв сталинизма и тоталитаризма в Украине (середина 50-х – 1991 гг.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 «История общественных движений и политических партий» / Жарикова Наталья Анатольевна. – Днепропетровск, 1995. – 188 с.
172. Казначеев Г. А. Реформы правоохранительной и административной политики Советского государства в 1953 – 1960 гг.: от амнистии до реабилитации (на примере чеченского, ингушского и калмыцкого народов): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / Григорий Андреевич Казначеев. – Пятигорск, 2004. – 193 с.
173. Карнаевич В. Г. Деятельность правоохранительных органов Курской области по реабилитации жертв массовых политических репрессий (вторая половина 1980 – 1990-е гг.): автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук: спец. 07.00.02 «Отечественная история» / В. Г. Карнаевич. – Курск, 2000. – 27, [1] с.
174. Кузнецова Е. С. Реабилитация жертв политических репрессий (по материалам Кемеровской области): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / Елена Сергеевна Кузнецова. – Кемерово, 1997. – 183 с.
175. Ряполова Е. Л. Общественно-политические и социокультурные процессы в годы хрущевской «оттепели». 1953-1964 гг. (по материалам Кубани): автореф. дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук: спец.

07.00.02 «Отечественная история» / Елена Леонидовна Ряполова. – Краснодар, 2003. – 35 с.

176. Цокур Є. Г. Реабілітація жертв політичних репресій в Україні у 1953 – 1964 роках: дис. ...канд. іст. наук: 07.00. 01 «Історія України» / Євген Георгійович Цокур. – Запоріжжя, 2000. – 232 с.

IV Збірники документів і матеріалів

177. Амлинский В. На заброшенных гробницах / Владимир Амлинский // Возвращенные имена: Сборник публицистических статей. Кн. 1 / [сост. А. Проскурин]. – М.: Из-во Агентства печати Новости, 1989. – С. 9 – 53.

178. Васильєв В. Політичні репресії на Вінниччині 1918 – 1980-ті роки / В. Васильєв, П. Кравченко, Р. Подкур // Реабілітовані історією. Вінницька область. (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»): у 27 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]. Кн. 1 / [обл. редкол.: Гамрецький І. С. (голова) та ін.]. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. – С. 9 – 92.

179. Васильєв В., Місінкевич Л., Подкур Р. Політичні репресії радянської доби на Хмельниччині / В. Васильєв, Л. Місінкевич, Р. Подкур // Реабілітовані історією. Хмельницька область. (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»): у 27 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова [та ін.]). Кн. 1 / [обл. редкол.: Вавринчук М. П. (голова) та ін.]. – Хмельницький, 2008. – С. 11 – 130.

180. Васильєв В. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.) / Валерій Васильєв, Лінн Віола. – Вінниця: «Логос», 1997. – 536 с.

181. Вінницький мартиролог: Книга пам'яті жертв політичних репресій на Вінниччині (20 – 50-і рр. ХХ ст.). / Керів. наук. видав. групи В. П. Лациба. – Вінниця: Велес, 2001. – 398 с.

182. Возвращенные имена: Сборник публицистических статей. Кн. 1 / [сост. А. Проскурин]. – М.: Из-во Агентства печати Новости, 1989. – 336, [1] с.

183. Возвращенные имена: Сборник публицистических статей. Кн. 2 / [сост. А. Проскурин]. – М.: Из-во Агентства печати Новости, 1989. – 318, [1] с.

184. Высылка вместо расстрела. Депортация интеллигенции в документах ВЧК-ГПУ. 1921 – 1923. – М.: Русский путь, 2005. – С. 91 – 102.
185. Горбачев М. С. Октябрь и перестройка: революция продолжается. Доклад на совместном торжественном заседании ЦК КПСС, Верховного Совета СССР и Верховного Совета РСФСР, посвященном 70-летию Великой Октябрьской социалистической революции, в Кремлевском Дворце съездов, 2 ноября 1987 года. – М.: Политиздат, 1987. – 62 с.
186. Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти / М. Ф. Дмитрієнко, В. М. Литвин, В. В. Томазов та ін.; В. Смолій та ін. (ред.) НАН України, Ін-т історії України, Центральний держ. архів вищих органів влади і управління України. – К.: Либідь, 2000. – 488 с.
187. Губогло М. Н. Крымскотатарское национальное движение. История. Проблемы. Перспективы: в 2 т. / М. Н. Губогло, С. М Червонная. – М.: РАН, Ин-т этнологии и антропологии им. Миклухо-Маклая. – Т. 1. – 1992. – 331 с. – (Серия «Национальное движение в СССР»).
188. Губогло М. Н. Крымскотатарское национальное движение. Документы. Материалы. Хроника: в 2 т. / М. Н. Губогло, С. М Червонная. – М.: РАН, Ин-т этнологии и антропологии им. Миклухо-Маклая. – Т. 2. – 1992. – 340 с. – (Серия «Национальное движение в СССР»).
189. ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918–1960 / Под ред. А. Н. Яковлева. [сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров]. – М.: МФД, 2002. – 888 с. – (Россия. XX век. Документы).
190. Гупан Н. Н. Повернення імені і честі / Н. Н. Гупан, А. О. Климов // Реабілітовані історією. Луганська область. (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: у 27 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]). Кн. 1 / [обл. редкол.: Просін М. П. (голова) та ін.]. – Луганськ, 2004. – С. 9 – 45.
191. Дело Берии. Пленум ЦК КПСС, 2 – 7 июля 1953 года // Известия ЦК КПСС. – 1991. – № 1. – С. 139 – 208.

192. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: документи, матеріали, спогади / [упоряд. Ю. Сливка та ін.; Ю. Сливка (відп. ред.)]. Т. 2. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1998. – 535 с.
193. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці: Зб. документів (1941-1998) / [упоряд.: Юрій Білуха (керівник), Сергій Рудик, Ольга Власенко, Тетяна Барахаєва, Наталія Павлік]. – Київ: Абрис, 1999. – 176 с.
194. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці: Зб. документів Автономної Республіки Крим (1989-1999) / [упоряд.: Юрій Білуха (керівник), Вадим Петров, Тетяна Барахаєва, Ольга Власенко, Олена Канівець, Наталія Павлік]. – Київ: Абрис, 1999. – 416 с.
195. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці: Зб. документів (1989-2002) / [упоряд.: Юрій Білуха (керівник), Володимир Васильєв, Ольга Власенко, Наталія Павлік]. – Київ: Абрис, 2003. – 192 с.
196. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці: Матеріали засідань урядових комісій (1989-2000) / [упоряд.: Юрій Білуха (керівник), Володимир Васильєв, Ольга Власенко, Едіп Гафаров, Наталія Павлік, Петро Плакся]. – Київ: Абрис, 2001. – 300 с.
197. Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці: Статистичні матеріали (1989-1999) / [упоряд.: Юрій Білуха (керівник), Вадим Петров, Тетяна Барахаєва, Ольга Власенко, Наталія Павлік, Петро Плакся]. – Київ: Абрис, 2000. – 200 с.
198. Дерманські дзвони: Зб. спогадів і документів / П. Велесик та ін. (ред.). – Рівне: Азалія, 1998. – 110 с.
199. Довганич О. Д. Засудження втікачів за нелегальний перехід радянсько-угорського кордону / О. Д. Довганич // Реабілітовані історією. Закарпатська область: [у 2 т.]. – Ужгород: ВАТ «Видавництво Закарпаття», 2003. (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: у 27 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]). Кн. 1 / [обл. редкол.: Різак І. М. (голова) та ін.]. – 2003. – 595 с.

200. Дороги за колючою проволоку: Сб. воспоминаний, очерков о людях ГУЛАГа и о правозащитном движении в Одессе / сост. В. М. Гридин, Р. Б. Иванов, Г. В. Копелева; О-во «Одесский «Мемориал»». – Одесса: Астро-Принт, 1996. – 259 с.
201. Жулинський М. Українська інтелігенція періоду хрущовської ”відлиги” / М. Жулинський // Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя закритої доповіді М. Хрущова на XX з’їзді КПРС). Матеріали «круглого столу». – К.: Ін-т історії України НАН України, 1997. – С. 19 – 34.
202. За відсутністю провини. Довідник про репресованих жителів Рівненщини, реабілітованих у 50-ті роки / [упоряд.: Велесик Петро, Нагорна Інна, Рибенко Лідія, Шморгун Євген, Ящук Володимир]. – Рівне: Азалія, 1994. – 63 с. – (Серія книг «Реабілітовані історією»).
203. Законодательство об уголовном судопроизводстве союза ССР и союзных республик. – М., 1963. – С. 49.
204. За сценарієм ДПУ (Кримінальна справа «Українська революційно-демократична спілка»): [зб. документів і матеріалів / упоряд. Григор’єва Т. Ф.]. – Київ, 2004. – 452 с.
205. Затонський В. П. Підсумки листопадового пленуму ЦК і ЦКК ВКП(б) і завдання працівників освіти / В. Затонський. – Х.: Радянська школа, 1934. – 97 с.
206. Зібрання постанов Уряду УРСР. / Кабінет Міністрів України. – 1991. – № 6. – Ст. 51. – С. 54 – 55. – (Офіційне видання).
207. Катынь. Пленники необъявленной войны. Документы и материалы / [Под ред. Р. Г. Пихои, А. Гейштора / сост. Н. С. Лебедева, Н. А. Петров, Б. Вошинский, В. Матерский. – М., 1999. – 608 с.
208. Київ: жертви репресій / [упоряд.: Леонід Абраменко]. – Т. 1. – К.: Логос, 1997. – 496 с.
209. Київ: жертви репресій / [упоряд.: Андрія Амонса]. – Т. 2. – К.: Видавець Вадим Карпенко, 1999. – 360 с.

210. Ковтун Г. К. Масові незаконні репресії 20-х початку 50-х років на Полтавщині / Г. К. Ковтун, В. А. Войналович, Ю. З. Данилюк // Реабілітовані історією: [зб. наук. праць /відп. ред. П. Т. Тронько та ін.]. – Київ – Полтава: Рідний край, 1992. – С. 5 – 49.
211. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1968 – 1970. / За заг. ред. П. М. Федосеева, К. У. Черненко. – К.: Політвидав України, 1980. Т. 4. – 557 с.
212. Кримінальний кодекс УРСР із змінами і доповненнями на 1 лютого 1940 р. – К.: Державне видавництво політичної літератури при РНК УРСР, 1940. – 296 с.
213. Кримські татари 1944-1994 рр. Статті. Документи. Свідчення очевидців / [упоряд.: О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк]. – К.: Рідний край, 1995. – 363 с.
214. Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років) очима радянських спецслужб: Зб. документів та матеріалів / [упоряд.: О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк, С. А. Кокін, О. А. Лошицький]. – Ч. 1. – К., 2004. – 395 с.
215. Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років) очима радянських спецслужб: Зб. документів та матеріалів / [упоряд.: О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк, С. А. Кокін, О. А. Лошицький]. – Ч. 2. – К., 2004. – 362 с.
216. Крізь пекло ГУЛАГів: [зб. документів, спогадів, нарисів / ред. Приходько В. О. та ін.]. – Ужгород, 1996. – 185 с.
217. Ленин В. И. Полн. собр. соч. Т. 45. – М.: Политическая литература, 1964. – 729 с.
218. Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади / Ін-т українознавства АН України та ін. / [упоряд. Я. Лялька, П. Максимчук, І. Патер та ін. / Авт. передм. Я. Лялька, Р. Бачинський]. Кн. 1. – Львів: Просвіта, 1993. – 798 с.
219. Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади / Науково-дослідний центр історії національно-визвольних змагань України / [упоряд.

- Я. Лялька, Р. Коритко, Мирон Онишкевич та ін. / Авт. передм. Я. Лялька]. Кн. 2. – Львів: Галицька видавнича спілка, 1997. – 664 с.
220. Лозицький В. С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918 - 1991) / Володимир Сергійович Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – 386 с.
221. Лубянка. Сталин и ВЧК – ГПУ – ОГПУ – НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936 / Под ред. акад. А. Н. Яковлева / [сост. В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова]. – М.: МФД, 2003. – 912 с. – (Россия. XX век. Документы).
222. Лубянка Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937-1938 / Под ред. акад. А. Н. Яковлева / [сост. В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова]. – М.: МФД, 2004. – 736 с. – (Россия. XX век. Документы).
223. Лубянка. Сталин и НКВД – НКГБ – ГУКР "Смерш". 1939 – март 1946. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти / Под ред. акад. А. Н. Яковлева / [сост. В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова]. – М.: МФД, 2006. – 640 с. – (Россия. XX век. Документы).
224. Материалы XXII съезда КПСС. – М., 1962. – 464 с.
225. Одеський мартиролог: Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади. – Т. 1 / [упоряд.: Л. В. Ковальчук, Г. О. Разумов]. – Одеса: ОКФА, 1997. – 752 с. – (Серія «Одеського Меморіалу»).
226. Остання адреса: Розстріл соловецьких в'язнів з України у 1937-1938 роках / [упоряд.: Петро Кулаковський, Юрій Шаповал]. В 2 т. – К.: Сфера, 2003. – 1094 с.
227. «Очистим Россию надолго...» Репрессии против инакомыслящих. Конец 1921 – начало 1923 г.: Документы / Под ред. А. Н. Артизова, В. С. Христофорова [вступ. ст. А. Н. Артизова, В. Г. Макарова, В. С. Христофорова]. – М.: МФД: Материк, 2008. – 848 с. – (Россия. XX век. Документы).

228. Повернені імена. Документи, короткі біографічні довідки / Редкол. П. П. Ребро та ін. – Запоріжжя. – Кн. 2. – 1999. – 349 с.
229. Повернені імена. Документи, короткі біографічні довідки / Редкол. І. С. Дерев'янка та ін. – Запоріжжя. – Кн. 3. – 2000. – 349 с.
230. Повернені імена. Статті, нариси, короткі біографічні довідки / НАН України, Головна ред. колегія підготовки та випуску серії книг “Реабілітовані історією”. – К.: Вир. - Кн. 1. – 1998. – 350 с.
231. Повернення імені і честі // Реабілітовані історією. Луганська область. (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: у 27 т. / Голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова [та ін.]). Кн. 1 / [обл. редкол.: Просін М. П. (голова) та ін.]. – Луганськ, 2004. – 736 с.
232. Политическое руководство Украины. 1938 – 1989 / Сост. В. Ю. Васильев, Р. Ю. Подкур, Х. Куромия, Ю. И. Шаповал, А. Вайнер. – М.: РОССПЭН, 2006. – 544 с.
233. Політичний звіт ЦК КП(б) У // XII з'їзд КП(б)У. 18 – 23 січня 1934 р.: Стенографічний звіт. Партійне видавництво ЦК КП(б)У. – 1934. – 610 с.
234. Політичні репресії в Україні (1917 – 1980-ті рр.) / [авт. вступ. статей: С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов]. – Житомир: «Полісся», 2007. – 456 с.
235. Правда через роки: Статті, спогади, документи / [упоряд.: А. М. Сабіна, редкол. А. П. Ключев (голова) та ін.]. Донецька обл. редкол. тому «Реабілітовані історією», Донецьк. обл. комітет у справах преси та інформації. – Донецьк: Либідь, 1995. – Вып. 1. – 128 с.
236. Правда через роки: Статті, спогади, документи / [упоряд. О. М. Бут, А. М. Сабіна, редкол. В. І. Теличко (голова) та ін.]. Донецька обл. редкол. тому «Реабілітовані історією», Донецьк: видавництво КП Регіон, 1998. – Вып. 2. – 191 с.
237. Правда через роки: Статті, спогади, документи / [упоряд. О. М. Бут, А. М. Сабіна, редкол. В. І. Теличко (голова) та ін.]. Донецька обл. редкол. тому «Реабілітовані історією», Донецьк: Видавництво КП Регіон, 1999. – Вып. 3. – 174 с.

238. Правда через роки: Статті, спогади, документи / [упоряд. А. М. Сабіна, В. О. Шевченко, редкол. О. М. Гурбич (голова) та ін.]. Донецька обл. редкол. тому «Реабілітовані історією», Донецьк: Видавництво КП Регіон, 2000. – Вып. 4. – 197 с.
239. Правда через роки: Статті, спогади, документи / [упоряд. О. М. Бут, А. М. Сабіна, В. О. Шевченко, редкол. О. М. Гурбич (голова) та ін.]. Донецька обл. редкол. тому «Реабілітовані історією», Донецьк: Видавництво КП Регіон, 2001. – Вып. 5. – 248 с.
240. Реабилитация народов и граждан 1954 – 1994. Документы / [сост. и ответ. редактор Исмаил Алиев]. – М.: 1994. – 305 с.
241. Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы: в 3 т. / Под ред. А. Н. Яковлева / [сост. А. Н. Артизов, Ю. В. Сигачев, И. Н. Шевчук, В. Г. Хлопов]. – М., МФД, 2000. Т. 1: Март 1953 – февраль 1956. – 503 с. – (Россия. XX век. Документы.).
242. Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы: в 3 т. / Под ред. А. Н. Яковлева / [сост. А. Н. Артизов, Ю. В. Сигачев, И. Н. Шевчук, В. Г. Хлопов]. – М.: МФД, 2003. Т. 2: Февраль 1956 – начало 80-х годов. – 2003. – 960 с. – (Россия. XX век. Документы.).
243. Реабилитация: как это было. Документы Политбюро ЦК КПСС, стенограммы заседания Комиссии Политбюро ЦК КПСС по дополнительному изучению материалов, связанных с репрессиями, имевшими место в период 30-40-х и начала 50-х гг. и другие материалы: в 3 т. / Под ред. А. Н. Яковлева / [сост. А. Н. Артизов, А. А. Косаковский, В. П. Наумов, И. Н. Шевчук]. – М.: МФД, 2004. Т. 3: Средина 80-х – 1991. – 2004. – 720 с. – (Россия. XX век. Документы.).
244. Реабилитация: Политические процессы 30 – 50-х годов / Под ред. А. Н. Яковлева / [сост. И. В. Курилов, Н. Н. Михайлов, В. П. Наумов]. – М.: Политиздат, 1991. – 461 с.
245. Реабилитирован посмертно / сост. Ф. А. Карманов, С. А. Панов. – Вып. 1. – М.: Юрид. лит., 1988. – 336 с. – (серия «Возвращение правды»).

246. Реабилитирован посмертно / сост. Ф. А. Карманов, С. А. Панов. – Вып. 2. – М.: Юрид. лит., 1988. – 368 с. – (серия «Возвращение правды»).
247. Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика / За ред. Т. В. Малярєнка. – К.: Юрінком, 1997. – 464 с. – (Офіційне видання).
248. Реабілітовані історією. Івано-Франківська область: [у 5 т.]. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. Т. 1. / [редкол. Богдан Томенчук (голова) та ін.]. – 2000. – 646 с.
249. Реабілітовані історією. Івано-Франківська область: [у 5 т.]. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. Т. 2. / [редкол. Богдан Томенчук (голова) та ін.]. – 2001. – 647 с.
250. Реабілітовані історією. Івано-Франківська область: [у 5 т.]. – Івано-Франківськ: Місто-НВ, 2002. Т. 3. / [редкол. Богдан Томенчук (голова) та ін.]. – 2002. – 596 с.
251. Реабілітовані історією: [зб. наук. праць / відп. ред. П. Т. Тронько та ін.]. – Київ – Полтава: Рідний край, 1992. – 401 с.
252. Репресоване краєзнавство (20 – 30-ті роки) / Ін-т історії України НАНУ, редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. – К.: Рідний край, 1991. – 478 с.
253. Сборник законов СССР и указов ПВС СССР 1938 – 1967. Т. 1. – М., 1969. – С. 184 – 185.
254. Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий / сост. Е. А. Зайцев. – М.: Республика: Верховный Совет Российской Федерации, 1993. – 223 с.
255. Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. Ч. II. – Курск, 1999. – С. 263 – 264.
256. Сергійчук В. І. Десять буремних літ: Західноукраїнські землі у 1944-1953рр.: Нові док. матеріали / В. І. Сергійчук. – К.: Дніпро, 1998. – 944 с.
257. Сергійчук В. Правда про «золотий вересень» 39-го / Володимир Сергійчук. – К.: Українська Видавнича Спілка, 1999. – 128 с.

258. Сергійчук В. Український здвиг: Прикарпаття. 1939-1955 / Володимир Сергійчук. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – 840 с.
259. Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. 1939-1955 / Володимир Сергійчук. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. – 840 с.
260. Скрипник М. Статті й промови з національного питання / Микола Скрипник [упоряд.: І. Кошелівець]. – К.: Сучасність, 1974. – 270 с.
261. СССР и международное сотрудничество в области прав человека: Документы и материалы. – М.: Международные отношения, 1989. – 712 с.
262. Сталин и космополитизм. 1945 – 1953. Документы Агитпропа ЦК / Под ред. А. Н. Яковлева / [сост. Д. Г. Наджафов, З. С. Белоусова]. – М.: МФД: Материк, 2005. – 768 с. – (Россия. XX век. Документы.).
263. Сталин И. В. Об индустриализации и хлебной проблеме // Сочинение Т. 11. – Москва, Государственное издательство политической литературы, 1953. – 381 с.
264. Стасюк І. А. Трагічні долі репресованих теофіпольців (Реабілітовані історією) / І. А. Стасюк, П. П. Прокопчук, В. П. Шептицький. Історико-меморіальне видання: в 2 т. – Хмельницький: «Поділля». Кн. 1., 2000. – 656 с.
265. Указ Президиума Верховного Совета СССР «О снятии ограничений с некоторых категорий спецпоселенцев», 2 августа 1958 г. // Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. Ч. I. – Курск. – С. 412.
266. Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінкських угод: Особистості: в 4 т. / Харківська правозахисна група / [упоряд. Є. Ю. Захаров]. Т. 1. – Харків: Фоліо, 2001. – 208 с.
267. Українські політичні в'язні і крах більшовицької імперії [упоряд. Іван Губка]. – Львів: Українські технології, 2001. – 340 с.
268. М. Хрущов і Україна. Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М. С. Хрущова. – К., 1995. – 200 с.

V Опубліковані документи

269. Ведомости Верховного Совета СССР. – 1954. – № 4. – С. 147.
270. Ведомости Верховного Совета СССР. – 1954. – № 17. – Ст. 360.
271. Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР. – 1989. – № 9. – Ст. 202.
272. Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР. – 1990. – № 34. – Ст. 647.
273. Висновки і пропозиції Урядової комісії УРСР щодо вшанування пам'яті жертв політичних репресій, похованих у 19 та 20 кварталах Дніпровського лісництва Дарницького лісопаркового господарства м. Києва. Не пізніше 10 липня 1989 р. // Пам'ять Биківні: документи та матеріали / упоряд. О. Г. Бажан. – К.: Рідний край, 2000. – С. 79 – 82.
274. Відомості Верховної Ради СРСР. – 1967. – № 36. – С. 531 – 532.
275. Відомості Верховної Ради УРСР. – 1966. – № 44. – Ст. 273.
276. Выписка из протокола № 13 пункт 144 заседания Политбюро ЦК ВКП(б) о расстреле польских офицеров, жандармов, полицейских, осадников и других из трех спецлагерей для военнопленных и заключенных тюрем западных областей Украины и Белоруссии // Катынь. Пленники необъявленной войны. Документы и материалы / Под ред. Р. Г. Пихои, А. Гейштора / [сост.: Н. С. Лебедева, Н. А. Петров, Б. Воцинский, В. Матерский]. – М., 1999. – С. 390 – 392.
277. Декларация основных принципов правосудия для жертв преступления и злоупотребления властью. Резолюция № 40/34 Генеральной Ассамблеи ООН, 29 ноября 1985 // СССР и международное сотрудничество в области прав человека: Документы и материалы. – М.: Международные отношения, 1989. – 712 с.
278. Декрет ВЦВК «Об административной высылке» // Известия ВЦИК Советов. – 1922. – 12 августа.
279. Директива ЦК ВКП(б) «Об учете и проверке в партийных органах ответственных сотрудников НКВС СССР», 14 ноября 1938 г. № П 4384 //

Лубянка Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937-1938 / Под ред. акад. А. Н. Яковлева, [сост. В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова]. – М.: МФД, 2004. – С. 604 – 606. – (Россия. XX век. Документы).

280. Директива Народного Комиссара СССР и Прокурора СССР «О квалификации действий командиров, комиссаров и политработников, привлеченных к суду за самовольное отступление с боевой позиции без приказа вышестоящих командиров и пропаганду дальнейшего отступления частей Красной Армии и сроках расследования этой категории дел», 31 июля 1942 г. // Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика / За ред. Т. В. Маляренка. – К.: Юрінком, 1997. – С. 45. – (Офіційне видання).

281. Доклад Комиссии ЦК КПСС Президиуму ЦК КПСС по установлению причин массовых репрессий против членов и кандидатов в члены ЦК ВКП(б), избранных на XVII съезде партии, 9 февраля 1956 г. // Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы: в 3 т. / [сост. А. Н. Артизов, Ю. В. Сигачев, И. Н. Шевчук, В. Г. Хлопов]. – М.: МФД, 2000. Т. 1: Март 1953 – февраль 1956, 2000. – С. 317 – 349.

282. Докладная записка начальника I спецотдела НКВД СССР полковника Кузнецова «О порядке выдачи справок лицам, осужденным к ВМН». Сентябрь 1945 г. // ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918–1960 / Под ред. А. Н. Яковлева / [сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров]. – М.: МФД, 2002. – С.133-134. – (Россия. XX век. Документы).

283. Докладная записка Агитпропа ЦК М. А. Суслову о «засоренности» профессорско-преподавательского состава г. Одессы, 14 ноября 1949 г. // Сталин и космополитизм. 1945 – 1953. Документы Агитпропа ЦК / Под ред. А. Н. Яковлева / [сост. Д. Г. Наджафов, З. С. Белоусова]. – М.: МФД: Материк, 2005. – С. 527 – 530. – (Россия. XX век. Документы).

284. Докладная записка С. Н. Круглова в ЦК КПСС «О состоянии дел в исправительно-трудовых лагерях и колониях», 26 мая 1954 г. //

Реабилітація: як это было. Документи Президіума ЦК КПСС и другие материалы: в 3 т. / Под ред. А. Н. Яковлева / [сост. А. Н. Артизов, Ю. В. Сигачев, И. Н. Шевчук, В. Г. Хлопов]. – М.: МФД, 2000. Т. 1: Март 1953 – февраль 1956, 2000. – С. 144 – 152.

285. Докладная записка А. Б. Аристова в ЦК КПСС «О итогах работы комиссий Президіума Верховного Совета СССР по рассмотрению дел на лиц, осужденных за политические, должностные и хозяйственные преступления», 17 октября 1956г. // Реабилітація: як это было. Документи Президіума ЦК КПСС и другие материалы: в 3 т. / Под ред. А. Н. Яковлева / [сост. А. Н. Артизов, Ю. В. Сигачев, И. Н. Шевчук В. Г. Хлопов]. – М.: МФД, 2003. Т. 2: Февраль 1956 – начало 80-х годов, 2003. – С. 192 – 194.

286. Доповідна записка голови КДБ при РМ УРСР В. Федорчука першому секретарю ЦК КПУ В. Щербицькому про ситуацію серед кримськотатарських «автономістів» і заходи щодо нейтралізації їх «екстремізму», 21 січня 1980 р. // Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років) очима радянських спецслужб. [Зб. документів та матеріалів / упоряд.: О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк, С. А. Кокін, О. А. Лошицький]. – Ч. 2. – К., 2004. – С. 87 – 89.

287. Доповідна записка голови КДБ УРСР С. Мухи першому секретарю ЦК КПУ В. Щербицькому про проведену роботу щодо нейтралізації діяльності кримськотатарських активістів у Криму. 10 вересня 1984 р. // Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років) очима радянських спецслужб. Зб. документів та матеріалів. / упоряд.: О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк, С. А. Кокін, О. А. Лошицький]. Ч. 2. – К.: 2004. – С. 100 – 102.

288. З доповідної записки голови КДБ при РМ УРСР В. Федорчука першому секретарю ЦК КПУ В. Щербицькому з пропозицією про прийняття нормативного акта, спрямованого на посилення паспортного режиму в Криму. 30 квітня 1978 р. // Кримські татари: шлях до повернення.

Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років) очима радянських спецслужб. [Зб. документів та матеріалів / упоряд.: О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк, С. А. Кокін, О. А. Лошицький]. – Ч. 2. – К., 2004. – С. 68 – 71.

289. З доповідної записки голови КДБ при РМ УРСР В. Федорчука першому секретарю ЦК КПУ В. Щербицькому про зростання неорганізованого заїзду кримських татар в Крим, 8 травня 1975 р. // Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років) очима радянських спецслужб. [Зб. документів та матеріалів / упоряд.: О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк, С. А. Кокін, О. А. Лошицький]. – Ч. 2. – К., 2004. – С. 22 – 28.

290. З інформаційного повідомлення голови КДБ при РМ УРСР В. Федорчука ЦК КПУ № 56/св про оперативну ситуацію в Україні, 8 лютого 1978 року // Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років) очима радянських спецслужб. [Зб. документів та матеріалів / упоряд.: О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк, С. А. Кокін, О. А. Лошицький]. – Ч. 2. – К., 2004. – С. 67 – 68.

291. З листа кримських татар політбюро ЦК КПРС, Верховній Раді СРСР, Раді Міністрів СРСР, радянській громадськості, 26 грудня 1967 р. // Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років) очима радянських спецслужб. [Зб. документів та матеріалів / упоряд.: О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк, С. А. Кокін, О. А. Лошицький]. – Ч. 1. К., 2004. – С. 163 – 175.

292. Закон України «Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» // Голос України. – 1992. – № 105. – 6 червня. – С. 3. – (Офіційне видання).

293. Закон України «Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» // Голос України. – 1992. – № 225. – 25 листопада. – С. 3. – (Офіційне видання).

294. Закон Української РСР «Про відновлення Кримської Автономної Радянської соціалістичної республіки», Постанова Верховної Ради Української РСР «Про введення в дію Закону Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про відновлення Кримської Автономної Радянської соціалістичної республіки» та про поновлення складу Верховної Ради Кримської АРСР // *Голос України*. – 1991. – № 32. – 15 лютого. – С. 3. – (Офіційне видання).
295. Закон Української РСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» // *Голос України*. – 1991. – № 88. – 8 травня. – С. 3. – (Офіційне видання).
296. Закон УРСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» // *Відомості Верховної Ради УРСР*. – 1991. – № 22. – Ст. 262. – (Офіційне видання).
297. Закон УРСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» // *Закони України*. Т. 1. – К., 1996. – С. 370 – 374. – (Офіційне видання).
298. Записка А. Л. Дедова в ЦК КПСС об отмене установленного порядка направления политзаключенных, отбывших наказание в лагерях и тюрьмах, в бессрочную ссылку, 19 марта 1955 г. // *Источник*. – 1994. – № 2. – С. 92.
299. Записка А. Б. Аристова в ЦК КПСС «О работе комиссий Президиума Верховного Совета СССР по рассмотрению дел на лиц, отбывающих наказание за политические, должностные и хозяйственные преступления», 16 мая 1956 г. // *Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы: в 3 т. / Под ред. А. Н. Яковлев / [сост. А. Н. Артизов, Ю. В. Сигачев, И. Н. Шевчук В. Г. Хлопов]*. – М.: МФД, 2003. Т. 2: Февраль 1956 – начало 80-х годов, 2003. – С. 96 – 101. – (Россия. XX век. Документы).
300. Записка А. Б. Аристова в ЦК КПСС «О работе Центральной Комиссии по пересмотру дел на лиц, отбывающих наказание за политические, должностные и хозяйственные преступления». 5 июня 1956г. // *Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы: в 3 т. / Под ред. А. Н. Яковлева / [сост. А. Н. Артизов,*

Ю. В. Сигачев, И. Н. Шевчук В. Г. Хлопов]. – М.: МФД, 2003. Т. 2: Февраль 1956 – начало 80-х годов, 2003. – С. 119 – 122. – (Россия. XX век. Документы).

301. Записка А. Н. Яковлева, В. А. Медведева, В. М. Чебрикова, Б. К. Пуго, А. И. Лукьянова, Г. П. Разумовского, В. А. Крючкова, В. И. Болдина, Г. Л. Смирнова в ЦК КПСС «Об антиконституционной практике 30-40-х и начала 50-х годов», 25 декабря 1988 г. // Реабилитация: как это было. Документы Политбюро ЦК КПСС, стенограммы заседания Комиссии Политбюро ЦК КПСС по дополнительному изучению материалов, связанных с репрессиями, имевшими место в период 30-40-х и начала 50-х гг. и другие материалы: в 3 т. / Под ред. А. Н. Яковлева / [сост. А. Н. Артизов, А. А. Косаковский, В. П. Наумов, И. Н. Шевчук]. – М.: МФД, 2004. Т. 3: Середина 80-х – 1991, 2004. – С. 142 – 154. – (Россия. XX век. Документы).

302. Записка В. М. Чебрикова в ЦК КПСС «Об использовании архивов органов безопасности» 3 июня 1988 г. // Реабилитация: как это было. Документы Политбюро ЦК КПСС, стенограммы заседания Комиссии Политбюро ЦК КПСС по дополнительному изучению материалов, связанных с репрессиями, имевшими место в период 30-40-х и начала 50-х гг. и другие материалы: в 3 т. / Под ред. А. Н. Яковлева / [сост. А. Н. Артизов, А. А. Косаковский, В. П. Наумов, И. Н. Шевчук]. – М.: МФД, 2004. Т. 3: Середина 80-х – 1991, 2004. – С. 77. – (Россия. XX век. Документы).

303. Записка Г. К. Жукова в ЦК КПСС «О поддержке предложений Военной коллегии Верховного Суда СССР по реабилитации невинно осужденных граждан», 27 марта 1957 г. // Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы: в 3 т. / Под ред. А. Н. Яковлева / [сост. А. Н. Артизов, Ю. В. Сигачев, И. Н. Шевчук, В. Г. Хлопов]. – М.: МФД, 2003. Т. 2: Февраль 1956 – начало 80-х годов, 2003. – С. 241 – 244. – (Россия. XX век. Документы).

304. Записка И. А. Серова и Р. А. Руденко в ЦК КПСС «О пересмотре дел и реабилитации членов и кандидатов в члены ЦК ВКП(б), избранных XVII

съездом ВКП(б)», 2 марта 1956 г. // Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы: в 3 т. / Под ред. А. Н. Яковлева / [сост. А. Н. Артизов, Ю. В. Сигачев, И. Н. Шевчук, В. Г. Хлопов]. – М.: МФД, 2003. Т. 2: Февраль 1956 – начало 80-х годов, 2003. – С. 16 – 18. – (Россия. XX век. Документы).

305. Записка И. В. Сталина членам и кандидатам в члены Политбюро ЦК, членам Президиума ЦКК с приложением материалов ОГПУ «Об извращениях в колхозном строительстве», 7 марта 1930г. № 20538 С // Лубянка. Сталин и ВЧК – ГПУ – ОГПУ – НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936. / Под ред. А. Н. Яковлева [сост. В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова]. – М.: МФД, 2003. – С. 226 – 229. – (Россия. XX век. Документы).

306. Записка Комиссии Политбюро ЦК КПСС «О дополнительных мерах по завершению работы, связанной с реабилитацией лиц, необоснованно репрессированных в 30-40-х и начале 50-х годов», 5 июля 1988 г. // Реабилитация: как это было. Документы Политбюро ЦК КПСС, стенограммы заседания Комиссии Политбюро ЦК КПСС по дополнительному изучению материалов, связанных с репрессиями, имевшими место в период 30-40-х и начала 50-х гг. и другие материалы: в 3 т. / Под ред. А. Н. Яковлева / [сост. А. Н. Артизов, А. А. Косаковский, В. П. Наумов, И. Н. Шевчук]. – М.: МФД, 2004. Т. 3: Середина 80-х – 1991, 2004. – С. 85 – 86. – (Россия. XX век. Документы).

307. Записка Комиссии Президиума ЦК КПСС в Президиум ЦК КПСС «О результатах работы по расследованию причин репрессий и обстоятельств политических процессов 30-х годов», не позднее 18 февраля 1963 г. // Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы: в 3 т. / Под ред. А. Н. Яковлева / [сост. А. Н. Артизов, Ю. В. Сигачев, И. Н. Шевчук, В. Г. Хлопов]. – М.: МФД, 2003. Т. 2: Февраль

1956 – начало 80-х годов, 2003. – С. 541 – 670. – (Россия. XX век. Документы).

308. Записка Комиссии ЦК КПСС под председательством К. Е. Ворошилова Г. М. Маленкову и Н. С. Хрущеву «О снятии ограничений в правовом положении спецпоселенцев», 24 февраля 1954 г. // Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы: в 3 т. / Под ред. А. Н. Яковлева [сост. А. Н. Артизов, Ю. В. Сигачев, И. Н. Шевчук, В. Г. Хлопов]. – М.: МФД, 2000. Т. 1: Март 1953 – февраль 1956, 2000. – С. 95 – 96. – (Россия. XX век. Документы).

309. Записка Л. П. Берии в Президиум ЦК КПСС «Об ограничении прав Особого совещания при МВД СССР», 15 июня 1953 г. // Исторический архив. – 1996. – № 4. – С. 160 – 161.

310. Записка Л. П. Берии в Президиум ЦК КПСС «О результатах изучения обстоятельств ареста и осуждения П. С. Жемчужиной», 12 мая 1953 г. // Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы: в 3 т. / Под ред. А. Н. Яковлева / [сост. А. Н. Артизов, Ю. В. Сигачев, И. Н. Шевчук, В. Г. Хлопов]. – М.: МФД, 2000. Т. 1: Март 1953 – февраль 1956, 2000. – С. 41 – 43. – (Россия. XX век. Документы).

311. Записка Л. П. Берии в Президиум ЦК КПСС «О реабилитации Н. Д. Яковлева, И. И. Волкотрубенко, И. А. Мирзаханова и других», 17 апреля 1953 г. // Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы: в 3 т. / Под ред. А. Н. Яковлева / [сост. А. Н. Артизов, Ю. В. Сигачев, И. Н. Шевчук, В. Г. Хлопов]. – М.: МФД, 2000. Т. 1: Март 1953 – февраль 1956, 2000. – С. 24. – (Россия. XX век. Документы).

312. Записка М. С. Соломенцева в ЦК КПСС «О порядке разрешения заявлений граждан о судьбе лиц, расстрелянных по решениям несудебных органов», 22 августа 1988 г. // Реабилитация: как это было. Документы Политбюро ЦК КПСС, стенограммы заседания Комиссии Политбюро ЦК КПСС по дополнительному изучению материалов, связанных с репрессиями, имевшими место в период 30-40-х и начала 50-х гг. и другие материалы: в

3 т. / Под ред. А. Н. Яковлева / [сост. А. Н. Артизов, А. А. Косаковский, В. П. Наумов, И. Н. Шевчук]. – М.: МФД, 2004. Т. 3: Середина 80-х – 1991, 2004. – С 117. – (Россия. XX век. Документы).

313. Записка Р. А. Руденко в ЦК КПСС о реабилитации С. З. Корытного, 9 декабря 1954 г. // Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы: в 3 т. / Под ред. А. Н. Яковлева / [сост. А. Н. Артизов, Ю. В. Сигачев, И. Н. Шевчук, В. Г. Хлопов]. – М.: МФД, 2000. Т. 1: Март 1953 – февраль 1956, 2000. – С. 184 – 185. – (Россия. XX век. Документы).

314. Записка Р. А. Руденко в ЦК КПСС о реабилитации Я. Б. Гамарника, 22 июля 1955 г. // Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы: в 3 т. / Под ред. А. Н. Яковлева / [сост. А. Н. Артизов, Ю. В. Сигачев, И. Н. Шевчук, В. Г. Хлопов]. – М.: МФД, 2000. Т. 1: Март 1953 – февраль 1956, 2000. – С. 236 – 237. – (Россия. XX век. Документы).

315. Записка Р. А. Руденко и И. А. Серова в ЦК КПСС о реабилитации В. Я. Чубарая и К. В. Сухомлина, 3 августа 1955 г. // Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы: в 3 т. / Под ред. А. Н. Яковлева / [сост. А. Н. Артизов, Ю. В. Сигачев, И. Н. Шевчук, В. Г. Хлопов]. – М.: МФД, 2000. Т. 1: Март 1953 – февраль 1956, 2000. – С. 251 – 252. – (Россия. XX век. Документы).

316. Записка Р. А. Руденко, С. Н. Круглова, И. А. Серова и К. П. Горшенина в Президиум ЦК КПСС «Об образовании Центральной комиссии по пересмотру дел осужденных за «контрреволюционные преступления», содержащихся в лагерях, колониях, тюрьмах и находящихся в ссылке на поселении», 19 марта 1954 г. // Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы: в 3 т. / Под ред. А. Н. Яковлева / [сост. А. Н. Артизов, Ю. В. Сигачев, И. Н. Шевчук, В. Г. Хлопов]. – М.: МФД, 2000. Т. 1: Март 1953 – февраль 1956, 2000. – С. 103 – 105. – (Россия. XX век. Документы).

317. Записка Р. А. Руденко, К. П. Горшенина и С. Н. Круглова в Президиум ЦК КПСС о пересмотре состава «особо опасных государственных преступников», 5 января 1954 г. // Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы: в 3 т. / Под ред. А. Н. Яковлева / [сост. А. Н. Артизов, Ю. В. Сигачев, И. Н. Шевчук, В. Г. Хлопов]. – М.: МФД, 2000. Т. 1: Март 1953 – февраль 1956, 2000. – С. 84, 389. – (Россия. XX век. Документы).
318. Заявление К. Б. Богомоловой-Гамарник Н. С. Хрущеву о реабилитации, 20 ноября 1954 г. // Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы: в 3 т. / Под ред. А. Н. Яковлева / [сост. А. Н. Артизов, Ю. В. Сигачев, И. Н. Шевчук, В. Г. Хлопов]. – М.: МФД, 2000. Т. 1: Март 1953 – февраль 1956, 2000. – С. 182 – 183. – (Россия. XX век. Документы).
319. Звернення головної редакційної колегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» / П. Т. Тронько // Поділля. – 1993. – № 26. – 30 квітня.
320. Звернення учасників зборів громадськості м. Києва до Верховної Ради УРСР з вимогою об'єктивного вивчення обставин масових поховань поблизу селища Биківня, 6 грудня 1988 р. // Пам'ять Биківні: документи та матеріали / упоряд.: О. Г. Бажан та ін. – К.: Рідний край, 2000. – С. 45 – 46.
321. Записка заступника прокурора УРСР С. Ф. Литвинчука та прокурора слідчого управління Прокуратури УРСР, керівника слідчої групи В. Д. Кулика Урядової комісії Української РСР про попередні результати розслідування кримінальної справи № 50-0092 щодо обставин масових поховань громадян в районі селища Биківня // Пам'ять Биківні: документи та матеріали / упоряд. О. Г. Бажан та ін. – К.: Рідний край, 2000. – С. 64 – 71.
322. Из неправленной стенограммы выступления Н. С. Хрущева на пленуме ЦК КПСС, 13 февраля 1956 г. // Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы: в 3 т. / Под ред. А. Н. Яковлева / [сост. А. Н. Артизов, Ю. В. Сигачев, И. Н. Шевчук, В. Г. Хлопов]. – М.:

МФД, 2000. Т. 1: Март 1953 – февраль 1956, 2000. – С. 352 – 353. – (Россия. XX век. Документы).

323. Из направленной стенограммы выступления Н. С. Хрущева на собрании актива Ленинградской партийной организации о постановлении ЦК КПСС по «ленинградскому делу», 7 мая 1954 г. // Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы: в 3 т. / Под ред. А. Н. Яковлева / [сост. А. Н. Артизов, Ю. В. Сигачев, И. Н. Шевчук, В. Г. Хлопов]. – М.: МФД, 2000. Т. 1: Март 1953 – февраль 1956, 2000. – С. 133, 456. – (Россия. XX век. Документы).

324. Информация А. Б. Арестова в ЦК КПСС «О ходе рассмотрения дел комиссиями Президиума Верховного Совета СССР на лиц, отбывающих наказание за политические, должностные и хозяйственные преступления», 1 августа 1956г. // Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы: в 3 т. / Под ред. А. Н. Яковлева / [сост. А. Н. Артизов, Ю. В. Сигачев, И. Н. Шевчук, В. Г. Хлопов]. – М.: МФД, 2003. Т. 2: Февраль 1956 – начало 80-х годов, 2003. – С. 168 – 172. – (Россия. XX век. Документы).

325. Информация о проделанной работе в г. Москве с 1 по 25 июля 1967 г. представителями крымскотатарского народа, находящемися в городе Москве. // Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років) очима радянських спецслужб. [Зб. документів та матеріалів / упоряд.: О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк, С. А. Кокін, О. А. Лошицький]. – Ч. 1. К., 2004. – С. 133 – 140.

326. Из звернення кримськотатарського народу до XXV з'їзду КПРС та Міжнародної наради комуністичних та робітничих партій // Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років) очима радянських спецслужб. [Зб. документів та матеріалів / упоряд.: О. Г. Бажан, Ю. З. Данилюк, С. А. Кокін, О. А. Лошицький]. – Ч. 2. – К., 2004. – С. 31 – 37.

327. Інформація МДБ УРСР до МДБ СРСР про слідство у справі групи заарештованих єврейських письменників Одеській області // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ 3/4 (8/9), 1998. – С. 77 – 82.
328. Лаврентий Берия. 1953. Стенограмма июльского Пленума ЦК КПСС и другие документы / сост. В. Наумов, Ю. Сигачев. – М., 1999. – 512 с.
329. Лист Державного комітету праці та соціальних питань № 12-374 8 березня 1958 р. // Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика / За ред. Т. В. Малярєнка. – К.: Юрінком, 1997. – С. 172. – (Офіційне видання).
330. Лист начальника управління судових органів Міністерства юстиції УРСР № 68у, 22 квітня 1960 р. // Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика / За ред. Т. В. Малярєнка. – К.: Юрінком, 1997. – С. 183. – (Офіційне видання).
331. Материалы о ходе следствия по делу о сопротивлении хлебозаготовкам в Ореховском районе на Украине // Лубянка. Сталин и ВЧК – ГПУ – ОГПУ – НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936 / Под ред. А. Н. Яковлева / [сост. В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова]. – М.: МФД, 2003. – С. 344 – 355. – (Россия. XX век. Документы).
332. Наказ Прокурора СРСР № 46 сс від 15 травня 1942 р. «Про кваліфікацію злочинів осіб, що перейшли на службу до німецько-фашистських окупантів у районах, тимчасово захоплених ворогом» // Хрестоматія з історії держави і права України. Лютий 1917 р. – 1996 р.: Навч. посіб. для юрид. вищих навч. закладів і фак. / У 2 т. [укладачі В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький]. Т. 2. За ред. В. Д. Гончаренка. – К.: Ін Юре, 1997. – С. 482.
333. «Новый курс» Л. П. Берии // Исторический архив. – 1996. – № 4. – С. 132 – 164.
334. О внесудебных органах // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 10. – С. 80 – 82.

335. О некоторых вопросах пенсионного обеспечения реабилитированных. // Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий / Сост. Е. А. Зайцев. – М.: Республика: Верховный Совет Российской Федерации, 1993. – С. 181 – 182.
336. О силе духа «Либо оговор, либо недоразумение». Письма в защиту репрессированных. Из следственного дела С. П. Королева // Источник. – 1997. – № 1. – С. 80 – 81.
337. Об итогах работы Комиссии Политбюро ЦК КПСС по дополнительному изучению материалов, связанных с репрессиями, имевшими место в период 30-40-х и начала 50-х годов // Реабилитация: как это было. Документы Политбюро ЦК КПСС, стенограммы заседания Комиссии Политбюро ЦК КПСС по дополнительному изучению материалов, связанных с репрессиями, имевшими место в период 30-40-х и начала 50-х гг. и другие материалы: в 3 т. / Под ред. А. Н. Яковлева / [сост. А. Н. Артизов, А. А. Косаковский, В. П. Наумов, И. Н. Шевчук]. – М.: МФД, 2004. Т. 3: Середина 80-х – 1991, 2004. – С. 341 – 345. – (Россия XX век. Документы).
338. Обращение группы ветеранов партии к Н. С. Хрущеву о необходимости реабилитации Н. А. Скрыпника, 27 декабря 1961 г. // Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы: в 3 т. / Под ред. А. Н. Яковлева / [сост. А. Н. Артизов, Ю. В. Сигачев, И. Н. Шевчук, В. Г. Хлопов]. – М.: МФД, 2003. Т. 2: Февраль 1956 – начало 80-х годов, 2003. – С. 370 – 371. – (Россия XX век. Документы).
339. Оперативный приказ Народного комиссара внутренних дел Союза ССР № 00485 11 августа 1937 г. // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1997. – № 1/2. – С. 15 – 18.
340. Оперативный приказ НКВД СССР № 00447 от 30 июля 1937 г. «Об операции по репрессированию бывших кулаков, уголовников и других антисоветских элементов» // Лубянка Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937-1938 / Под ред. А. Н. Яковлева

- [сост. В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова]. – М.: МФД, 2004. – С. 273 – 281. (Россия. XX век. Документы).
341. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Фаховий висновок робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА / Ін-т історії України. 3-є стереотипне видання. – К.: Наукова думка, 2005. – 71 с.
342. Охотин Н. Г., Петров Н. В., Рогинский А. Б. Экспертное заключение к заседанию Конституционного суда РФ, 26 мая 1992 г. / Н. Г. Охотин, Н. В. Петров, А. Б. Рогинский. – М., 1992. – С. 15.
343. «Очистим Россию надолго...» Репрессии против инакомыслящих. Конец 1921 – начало 1923 г.: Документы / Под ред. А. Н. Артизова, В. С. Христофорова. [сост. А. Н. Артизова, З. К. Водопьяновой, Т. В. Домрачевой, В. Г. Макарова, В. С. Христоворова]. – М.: МФД: Материк, 2008. – С. 419 – 420. – (Россия. XX век. Документы).
344. Пам'ять Биківні: документи та матеріали / упоряд. О. Г. Бажан та ін. – К.: Рідний край, 2000. – 320 с.
345. Письмо А. В. Луначарского Л. Б. Каменеву о нецелесообразности высылки за границу представителей украинской интеллигенции. «Очистим Россию надолго...» Репрессии против инакомыслящих. Конец 1921 – начало 1923г.: Документы / Под ред. А. Н. Артизова, В. С. Христофорова. [сост. А. Н. Артизова, З. К. Водопьяновой, Т. В. Домрачевой, В. Г. Макарова, В. С. Христоворова]. – М.: МФД: Материк, 2008. – С. 419 – 420. – (Россия XX век. Документы).
346. Письмо В. И. Ленина А. Г. Шляпнику от 12 декабря 1918 г. // Ленин В. И. Полн. собр. соч. Т. 50. Политическая литература. – Москва, 1978. – С. 219.
347. Письмо В. И. Ленина Г. Ф. Федорову, 9 августа 1918 г. // Ленин В. И. Полн. собр. соч. Т. 50. Политическая литература. – Москва, 1978. – С. 142 – 143.

348. Письмо Генерального прокурора СССР Р. А. Руденко, Министра внутренних дел СССР С. Н. Круглова, Министра юстиции СССР К. П. Горшенина I-му секретарю ЦК КПСС Н. С. Хрущеву о пересмотре дел на осужденных за контрреволюционные преступления. 1 февраля 1954 г. // ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918–1960 / Под редак. А. Н. Яковлева [сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров]. – М.: МФД, 2002. – С. 147 – 151. – (Россия. XX век. Документы).
349. Письмо НКЮ СССР № 18/28с «О применении ч. 2 ст. 58¹⁰ УК РСФСР и соответствующих статей УК других союзных республик», 15 ноября 1944 г. // Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика / За ред. Т. В. Малярєнка. – К.: Юрінком, 1997. – С. 43. – (Офіційне видання).
350. Письмо Председателя Военной коллегии Верховного Суда СРСР председателям военных трибуналов № 0832 от 10 февраля 1959 г. // Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика / За ред. Т. В. Малярєнка. – К.: Юрінком, 1997. – С. 183 – 184. (Офіційне видання).
351. Підрахунки автора за: «О судьбе членов и кандидатов в члены ЦК ВКП(б), избранных XVII съездом партии» // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 12. – С. 82 – 113.
352. Підрахунки автора за: // Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы: в 3 т. / Под ред. А. Н. Яковлева / [сост. А. Н. Артизов, Ю. В. Сигачев, И. Н. Шевчук, В. Г. Хлопов]. – М.: МФД, 2000. Т. 1: Март 1953 – февраль 1956, 2000. – С. 213. – (Россия. XX век. Документы).
353. Підрахунки автора за: // Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы: в 3 т. / Под ред. А. Н. Яковлева / [Сост. А. Н. Артизов, Ю. В. Сигачев, И. Н. Шевчук, В. Г. Хлопов]. – М.: МФД, 2000. Т. 1: Март 1953 – февраль 1956, 2000. – С. 99 – 102. // Земсков В. Н. Спецпоселенцы в СССР, 1930 – 1960. / Виктор Николаевич Земсков. Ин-т рос. истории. – М.: Наука, 2003. – С. 226 – 227.

354. Підрахунки автора за: // Реабілітація: як це було. Документи Президиума ЦК КПСС і інші матеріали: в 3 т. / Під ред. А. Н. Яковлева / [Сост. А. Н. Артизов, Ю. В. Сигачев, І. Н. Шевчук, В. Г. Хлопов]. – М.: МФД, 2000. Т. 1: Март 1953 – лютий 1956, 2000. – С. 99 – 101. – (Росія. ХХ століття. Документи).
355. Підрахунки автора за: Докладна записка Р. А. Руденка в ЦК КПСС «О результатах роботи Центральної комісії по перегляду справ засуджених за «контрреволюційні злочини, вчинені в таборах, колоніях, тюрмах і знаходячись в заслання на поселенні», 29 квітня 1955 г. // Реабілітація: як це було. Документи Президиума ЦК КПСС і інші матеріали: в 3 т. / Під ред. А. Н. Яковлева / [сост. А. Н. Артизов, Ю. В. Сигачев, І. Н. Шевчук, В. Г. Хлопов]. – М.: МФД, 2000. Т. 1: Март 1953 – лютий 1956, 2000. – С. 212. – (Росія. ХХ століття. Документи).
356. Підрахунки автора за: З порога смерті: Письменники України – жертви сталінських репресій / авт. кол.: Бойко Л. С. та ін. – К.: Рад. письменник, 1991. – 489 с.
357. Підрахунки автора за: Реабілітовані історією Івано-Франківська область: [у 5 т.]. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. Т. 1. / [редкол. Богдан Томенчук (голова) та ін.], 2000. – 646 с.; Реабілітовані історією Івано-Франківська область. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. Т. 2. / [редкол. Богдан Томенчук (голова) та ін.], 2001. – 647 с.; Реабілітовані історією Івано-Франківська область. – Івано-Франківськ: Місто-НВ, 2002. Т. 3. / [редкол. Богдан Томенчук (голова) та ін.], 2002. – 596 с.
358. Положення про комісії Рад народних депутатів з питань відновлення прав реабілітованих // Зібрання постанов Уряду УРСР. – 1991. – № 6. – Ст. 51. – С. 59 – 60. – (Офіційне видання).
359. Положення про порядок виплати грошової компенсації, повернення майна або відшкодування його вартості реабілітованим громадянам або їхнім спадкоємцям // Зібрання постанов Уряду УРСР. – 1991. – № 6. Ст. 51. – (Офіційне видання).

360. Положення про порядок виплати компенсацій, повернення майна або відшкодування його вартості реабілітованим // Урядовий кур'єр. – 1991. – № 14 – 15. – 20 липня С. 3. – (Офіційне видання).
361. Постанова «Про додаткові заходи щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій та голодоморів в Україні», Указ Президента України від 11 липня 2005 р. за № 1088/2005 «Про заходи щодо посилення державної підтримки колишніх політичних в'язнів, репресованих та їх громадських організацій» // Урядовий кур'єр. – 2005. – № 132. – 20 липня. – С. 9 – 10. – (Офіційне видання).
362. Постанова «Про заходи щодо посилення державної підтримки колишніх політичних в'язнів, репресованих та їх громадських організацій» // Урядовий кур'єр. – 2005. – № 132. – 20 липня. – С. 10. – (Офіційне видання).
363. Постанова від 24 червня 1991 р. № 48 «Про заходи щодо реалізації Закону Української РСР «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» // Урядовий кур'єр. – 1991. – № 14 – 15. – 20 липня. – С. 3. – (Офіційне видання).
364. Постанова Кабінету Міністрів України від 13 вересня 1995 р № 731 // Урядовий кур'єр. – 1995. – № 141 – 142. – 21 вересня. – (Офіційне видання).
365. Постанова Ради Народних Комісарів СРСР «Про правове становище спецпереселенців», 8 січня 1945 р. // Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці: 3б. документів (1941-1998) / [упоряд.: Юрій Білуха (керівник), Сергій Рудик, Ольга Власенко, Тетяна Барахаєва, Наталія Павлік]. – Київ: Абрис, 1999. – С. 9 – 10.
366. Постанова Ради Національностей Верховної ради СРСР «Про створення Комісії з проблем кримськотатарського народу» // Відомості Верховної Ради СРСР. – 1989. – № 9. – С. 354 – 355.
367. Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) «Об антисоветских элементах». 31 января 1938г. // Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937-1938 / Под ред. А. Н. Яковлева [сост.

В Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова]. – М.: МФД, 2004. – С. 467 – 468. – (Россия. XX век. Документы).

368. Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) о пленных поляках. 3 декабря 1939. // *Катынь. Пленники необъявленной войны. Документы и материалы* / [Под ред. Р. Г. Пихои, А. Гейштора / сост. Н. С. Лебедева, Н. А. Петров, Б. Вошинский, В. Матерский. – М.: 1999. – С. 237 – 238. – (Россия. XX век. Документы).

369. Постановление Пленума Верховного суда СССР «О квалификации действий Советских граждан по оказанию помощи врагу в районах временно оккупированных немецкими захватчиками», 25 ноября 1943 г. // *Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика* / За ред. Т. В. Маляренка. – К.: Юрінком, 1997. – С. 47 – 49. – (Офіційне видання).

370. Постановление Пленума Верховного суда СССР «О квалификации преступлений членов антисоветской организации ОУН» № 12/8/у/с, 7 августа 1944 г. // *Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика* / За ред. Т. В. Маляренка. – К.: Юрінком, 1997. – С. 49. – (Офіційне видання).

371. Постановление Президиума ЦК КПСС «О восстановлении в партии П. С. Жемчуженой», 21 марта 1953 г. // *Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы: в 3 т.* / Под ред. А. Н. Яковлева / [Сост. А. Н. Артизов, Ю. В. Сигачев, И. Н. Шевчук, В. Г. Хлопов]. – М.: МФД, 2000. Т. 1: Март 1953 – февраль 1956, – 2000. – С. 15. – (Россия. XX век. Документы).

372. Постановление Президиума ЦК КПСС «О реабилитации М. М. Кагановича», 7 мая 1953 г. // *Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы: в 3 т.* / Под ред. А. Н. Яковлева / [сост. А. Н. Артизов, Ю. В. Сигачев, И. Н. Шевчук, В. Г. Хлопов]. – М.: МФД, 2000. Т. 1: Март 1953 – февраль 1956, 2000. – С. 38 – 39. – (Россия. XX век. Документы).

373. Постановление Центрального комитета КПСС и Совета Министров СССР от 29 июня 1956 г. «Об устранении последствий грубых нарушений

законности в отношении бывших военнопленных и членов их семей // Исторический архив. – 1995. – № 2. – С. 120 – 123.

374. Постановление Политбюро ЦК КПСС об образовании Комиссии Политбюро ЦК КПСС по дополнительному изучению материалов, связанных с репрессиями, имеющими место в период 30 - 40-х и начала 50-х годов, 28 сентября 1987 г. // Реабилитация: как это было. Документы Политбюро ЦК КПСС, стенограммы заседания Комиссии Политбюро ЦК КПСС по дополнительному изучению материалов, связанных с репрессиями, имевшими место в период 30-40-х и начала 50-х гг. и другие материалы: в 3 т. / Под ред. А. Н. Яковлева / [сост. А. Н. Артизов, А. А. Косаковский, В. П. Наумов, И. Н. Шевчук]. – М.: МФД, 2004. Т. 3: Середина 80-х – 1991, 2004. – С. 16. – (Россия. XX век. Документы).

375. Постановление Президиума ЦИК СССР от 1 декабря 1934 г. «О порядке ведения дел о подготовке или совершении террористических актов» // Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий / сост. Е. А. Зайцев. – М.: Республика: Верховный Совет Российской Федерации, 1993. – С. 33. – (Россия. XX век. Документы).

376. Постановление Президиума ЦК КПСС «О восстановлении национальной автономии калмыцкого, карачаевского, балкарского, чеченского и ингушского народов», 24 ноября 1956 г. // Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы: в 3 т. / Под ред. А. Н. Яковлева / [сост. А. Н. Артизов, Ю. В. Сигачев, И. Н. Шевчук, В. Г. Хлопов]. – М.: МФД, 2003. Т. 2: Февраль 1956 – начало 80-х годов, 2003. – С. 202. – (Россия. XX век. Документы).

377. Постановление Президиума ЦК КПСС «О дополнении постановления Совета Министров СССР от 24 ноября 1955 г. «О снятии с учета некоторых категорий спецпоселенцев», 12 марта 1956 г. // Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы в 3 т. / Под ред. А. Н. Яковлева / [сост. А. Н. Артизов, Ю. В. Сигачев, И. Н. Шевчук,

В. Г. Хлопов]. – М.: МФД, 2003. Т. 2: Февраль 1956 – начало 80-х годов, 2003. – С. 21. – (Россия. XX век. Документы).

378. Постановление Президиума ЦК КПСС «О проведении закрытого заседания XX съезда партии и утверждении докладчиком Н. С. Хрущева», 9 февраля 1956 г. // Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы: в 3 т. / Под ред. А. Н. Яковлева / [сост. А. Н. Артизов, Ю. В. Сигачев, И. Н. Шевчук, В. Г. Хлопов]. – М.: МФД, 2000. Т. 1: Март 1953 – февраль 1956, 2000. – С. 352. – (Россия. XX век. Документы).

379. Постановление Президиума ЦК КПСС «О рассмотрении дел на лиц, отбывающих наказание за политические, должностные и хозяйственные преступления», 19 мая 1956 г. // Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы: в 3 т. / Под ред. А. Н. Яковлева / [сост. А. Н. Артизов, Ю. В. Сигачев, И. Н. Шевчук, В. Г. Хлопов]. – М.: МФД, 2003. Т. 2: Февраль 1956 – начало 80-х годов, 2003. – С. 29 – 31. – (Россия. XX век. Документы).

380. Постановление Президиума ЦК КПСС «Об изменениях в порядке отчетов на запросы граждан о судьбе репрессированных, приговоренных к высшей мере наказания», 15 февраля 1963 г. // Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы: в 3 т. / Под ред. А. Н. Яковлева / [сост. А. Н. Артизов, Ю. В. Сигачев, И. Н. Шевчук, В. Г. Хлопов]. – М.: МФД, 2003. Т. 2: Февраль 1956 – начало 80-х годов, 2003. – С. 417 – 419. – (Россия. XX век. Документы).

381. Постановление Совета Министров Союза ССР «О трудовом стаже и пенсионном обеспечении граждан, необоснованно привлеченных к уголовной ответственности и впоследствии реабилитированных», 8 сентября 1955 г. // Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий / сост. Е. А. Зайцев. – М.: Республика: Верховный Совет Российской Федерации, 1993. – С. 168 – 170.

382. Постановление Совета Министров СССР «О снятии некоторых ограничений в правовом положении спецпоселенцев», 5 июля 1954 г. // Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. Ч. II. – Курск, 1999. – С. 263 – 264.
383. Постановление Центрального Исполнительного Комитета СССР от 2 октября 1937 г. // Уголовный кодекс УССР. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1950. – 129 с.
384. Постановление ЦК КПСС «Об ошибках в проведении научно-атеистической пропаганды среди населения» // Правда. – 1954. – 11 ноября.
385. Постановление Политбюро ЦК ВКП(б) «О выселении из Одесской области кулацких элементов». С приложением телеграммы В. А. Балицкого № 128, п. 24/4, С. В. Косиора № 128, п. 59/39 // Лубянка. Сталин и ВЧК – ГПУ – ОГПУ – НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936 / Под ред. А. Н. Яковлева / [сост. В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова]. – М.: МФД, 2003. – С. 390 – 391. – (Россия. XX век. Документы).
386. Постановление Политбюро ЦК ЦПСС // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 1. – С. 43.
387. Приказ МВС СССР «О снятии некоторых ограничений в правовом положении спецпоселенцев». Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. Ч. II. – Курск, 1999. – С. 404 – 406.
388. Приказ НКЮ СССР № 6 «О квалификации случаев уклонения от сдачи трофейного имущества», 26 января 1942 г. // Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика / За ред. Т. В. Маляренка. – К.: Юрінком, 1997. – С. 41 - 42. – (Офіційне видання).
389. Приказ Прокурора СССР «О квалификации преступных лиц, перешедших на службу к немецко-фашистским оккупантам в районах временно занятых врагом», 15 мая 1942 г. // Реабілітація репресованих:

законодавство та судова практика / За ред. Т. В. Маляренка. – К.: Юрінком, 1997. – С. 44. – (Офіційне видання).

390. Приложение к приказу МЮ СССР № 0067 с объявлением дислокации ИТЛ, УИТЛК – ОИТК – УМЮ, 30 мая 1953 г. // ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918–1960 / Под редак. А. Н. Яковлева / [сост.: А. И. Кокурин, Н. В. Петров]. – М.: МФД, 2002. – С. 348 – 349, 361 – 362. – (Россия. XX век. Документы).

391. Програма і методичні рекомендації підготовки науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». – К., 1993. – 35 с.

392. Рабочая протокольная запись заседания Президиума ЦК КПСС о возможности рассмотрения на XX съезде партии вопроса о культе личности Сталина, 1 февраля 1956 г. // Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы: в 3 т. / Под ред. А. Н. Яковлева / [сост. А. Н. Артизов, Ю. В. Сигачев, И. Н. Шевчук, В. Г. Хлопов]. – М.: МФД, 2000. Т. 1: Март 1953 – февраль 1956, 2000. – С. 308 – 309. – (Россия. XX век. Документы).

393. Рабочая протокольная запись заседания Президиума ЦК КПСС о докладе Комиссии ЦК КПСС по установлению причин массовых репрессий против членов и кандидатов в члены ЦК ВКП(б), избранных на XVII съезде партии, 9 февраля 1956 г. // Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы: в 3 т. / Под ред. А. Н. Яковлева / [сост. А. Н. Артизов, Ю. В. Сигачев, И. Н. Шевчук, В. Г. Хлопов]. – М.: МФД, 2000. Т. 1: Март 1953 – февраль 1956, 2000. – С. 349 – 351. – (Россия. XX век. Документы).

394. Рабочая протокольная запись заседания Президиума ЦК КПСС по вопросу о праздновании дня рождения Сталина, 5 ноября 1955 г. // Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы: в 3 т. / Под ред. А. Н. Яковлева / [Сост. А. Н. Артизов, Ю. В. Сигачев, И. Н. Шевчук, В. Г. Хлопов]. – М.: МФД, 2000. Т. 1: Март 1953 – февраль 1956, 2000. – С. 275 – 276. – (Россия. XX век. Документы).

395. Рабочая протокольная запись заседания Президиума ЦК КПСС по вопросам реабилитации и создания комиссии ЦК КПСС для установления причин массовых репрессий против членов и кандидатов в члены ЦК ВКП(б), избранных на XVII съезде партии, 31 декабря 1955 г. // Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы: в 3 т. / Под ред. А. Н. Яковлева / [сост. А. Н. Артизов, Ю. В. Сигачев, И. Н. Шевчук, В. Г. Хлопов]. – М.: МФД, 2000. Т. 1: Март 1953 – февраль 1956, 2000. – С. 298, 409. – (Россия. XX век. Документы).
396. Разъяснение (письмо) Министерства финансов СССР № 31-1283/3с 12 ноября 1956 г. и Комитета государственной безопасности при Совете Министров СССР № 137с. «О порядке расчетов по возмещению реабилитированным гражданам стоимости изъятого у них имущества», 12 ноября 1956 г. // Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий / сост. Е. А. Зайцев. – М.: Республика: Верховный Совет Российской Федерации, 1993. – С. 172 – 176.
397. Разъяснение Государственного комитета Совета Министров СССР по вопросам труда и заработной платы, утвержденное Постановлением Государственного комитета Совета Министров СССР по вопросам труда и заработной платы, 1 сентября 1966 г. // Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика / За ред. Т. В. Маляренка. – К.: Юрінком, 1997. – С. 190 – 191. – (Офіційне видання).
398. Решение КПК при ЦК КПСС «О восстановлении в партии Селивановского и Эйтингома», 30 марта 1953 г. // Реабилитация: как это было. Документы Президиума ЦК КПСС и другие материалы: в 3 т. / Под ред. А. Н. Яковлева / [сост. А. Н. Артизов, Ю. В. Сигачев, И. Н. Шевчук, В. Г. Хлопов]. – М.: МФД, 2000. Т. 1: Март 1953 – февраль 1956, 2000. – С. 18. – (Россия. XX век. Документы).
399. Розпорядження Ради Міністрів Української РСР про проведення Урядовою комісією додаткового вивчення обставин і документів, пов'язаних

з масовими похованнями радянських громадян у 19 кварталі Дарницького лісопаркового господарства м. Києва, 8 грудня 1988 р. // Пам'ять Биківні: документи та матеріали / упоряд.: О. Г. Бажан та ін. – К.: Рідний край, 2000. – С. 46 – 47.

400. Сообщение первого заместителя министра охраны общественного порядка Уз ССР М. Бечкова Председателю КГБ при Совете Министров СССР Киселеву о судьбе крымскотатарских спецпоселенцев в Узбекистане, 8 февраля 1968 г. // Ташкентский процесс. Библиотека самиздат. – Амстердам, 1976. – № 7. – 854 с.

401. Справка Комиссии Президиума ЦК КПСС «О проверке обвинений, предъявляемых в 1937 году судебными и партийными органами гг. Тухачевскому, Якиру, Уборевичу и другим военным деятелям в измене Родины, терроре и военном заговоре» // Военные архивы России. – 1993. – Вып. 1. – С. 4 – 113.

402. Справка начальника управления КГБ при СМ УССР по Крымской области Фесенко «О поведении крымских татар после снятия с них ограничений по спецпереселению», 26 января 1966 г. / Юрій Зінченко // Кримські татари. Історичний нарис. – Київ: Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України, 1998. – С. 152 – 153.

403. Стенограмма заседания Комиссии Политбюро ЦК КПСС по дополнительному изучению материалов, связанных с репрессиями, имевшими место в период 30-40-х и начала 50-х гг., 5 июля 1988 г. // Реабилитация: как это было. Документы Политбюро ЦК КПСС, стенограммы заседания Комиссии Политбюро ЦК КПСС по дополнительному изучению материалов, связанных с репрессиями, имевшими место в период 30-40-х и начала 50-х гг. и другие материалы: в 3 т. / Под ред. А. Н. Яковлева / [Сост. А. Н. Артизов, А. А. Косаковский, В. П. Наумов, И. Н. Шевчук]. – М.: МФД, 2004. Т. 3: Середина 80-х – 1991, 2004. – С 86 – 97. – (Россия. XX век. Документы).

404. Стенограмма заседания комиссии Политбюро ЦК КПСС по дополнительному изучению материалов, связанных с репрессиями, имевшими место в период 30-40-х и начала 50-х гг., 12 апреля 1989 г. // Реабилитация: как это было. Документы Политбюро ЦК КПСС, стенограммы заседания Комиссии Политбюро ЦК КПСС по дополнительному изучению материалов, связанных с репрессиями, имевшими место в период 30-40-х и начала 50-х гг., и другие материалы: в 3 т. / Под ред. А. Н. Яковлева / [сост. А. Н. Артизов, А. А. Косаковский, В. П. Наумов, И. Н. Шевчук]. – М.: МФД, 2004. Т. 3: Середина 80-х – 1991, 2004. – С. 202 – 219. – (Россия. XX век. Документы).
405. Стенограмма заседания Комиссии Политбюро ЦК КПСС по дополнительному изучению материалов, связанных с репрессиями, имевших место в период 30-40-х и начале 50-х гг., 17 октября 1989г. // Реабилитация: как это было. Документы Политбюро ЦК КПСС, стенограммы заседания Комиссии Политбюро ЦК КПСС по дополнительному изучению материалов, связанных с репрессиями, имевшими место в период 30-40-х и начала 50-х гг., и другие материалы: в 3 т. / Под ред. А. Н. Яковлева / [сост. А. Н. Артизов, А. А. Косаковский, В. П. Наумов, И. Н. Шевчук]. – М.: МФД, 2004. Т. 3: Середина 80-х – 1991, 2004. – С. 297 – 305. – (Россия. XX век. Документы).
406. Телеграмма В. И. Ленина Пензенскому губисполкому, 9 августа 1918 г. // Ленин В. И. Полн. собр. соч. Т. 50. М.: Политическая литература, 1978. – С. 143 – 144.
407. Уголовный Кодекс УССР. – Харьков: Юридическое издательство Наркомюста УССР, 1924. – 102 с.
408. Уголовный Кодекс УССР. – Харьков: Юридическое издательство НКЮ УССР, 1927. – 135 с.
409. Уголовный кодекс УССР. Официальный текст с изменениями на 1 июля 1950 г. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1950. – 123 с.

410. Указ Президента Союза Советских Социалистических Республик «О восстановлении прав всех жертв политических репрессий 20-50-х годов», 13 августа 1990 г. // Правда. – 1990. – № 227. – 15 августа. – С. 1.
411. Указ Президента України «Про заходи щодо державної підтримки колишніх політичних в'язнів і репресованих», 14 травня 2001 р. // Урядовий кур'єр. – 2001. – № 85. – 17 травня. – (Офіційне видання).
412. Указ Президента України «Про оголошення в Україні 2008 року Роком пам'яті жертв Голодомору» // Офіційний вісник Президента України. – 2007. – № 35. – С. 806.
413. Указ Президента України «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Великого терору – масових політичних репресій 1937 – 1938 років» // Офіційний вісник України. – 2007. – № 37. – С. 15 – 16.
414. Указ Президента України «Про персональну відповідальність посадових осіб за незадовільний стан підготовки заходів у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932 – 1933 років в Україні» // Офіційний вісник Президента України. – 2007. – № 37. – С. 949.
415. Указ Президиума Верховного Совета СССР «О передаче Крымской области из состава РСФСР в состав УССР», 19 февраля 1954 г. // Ведомости Верховного Совета СССР. – 1954. – № 4. – С.147.
416. Указ Президиума Верховного Совета СССР «О снятии ограничений с некоторых категорий спецпоселенцев», 2 августа 1958 г. // Сборник законодательных и нормативных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. Ч. I. – Курск, 1999. – С. 412.
417. Указ Президиума Верховного Совета СССР «Об амнистии», 27 марта 1953 г. // Правда. – 1953. – № 87. – 28 марта. – С. 1.
418. Указ Президиума Верховного Совета СССР "Об уголовной ответственности за хищение государственного и общественного имущества", 4 июня 1947 г. // Уголовный кодекс УССР. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1950. – С. 105 – 106.

419. Указ Президії Верховної Ради України «Про передачу архівних документів Комітету державної безпеки України до державних архівів республіки», 9 вересня 1991 р. // Архіви України. – 1991. – № 5 – 6. – С. 6.
420. Указание государственного комитета по вопросам труда и заработной платы № 20-2707, 20 октября 1964 г. // Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика / За ред. Т. В. Маляренка. – К.: Юрінком, 1997. – С. 171. – (Офіційне видання).
421. Указание КГБ при СМ СССР № 27с «О порядке рассмотрения заявлений реабилитированных граждан о возмещении стоимости имущества, конфискованного без участия органов госбезопасности», 31 марта 1960 г. // Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика / За ред. Т. В. Маляренка. – К.: Юрінком, 1997. – С. 184 – 185. – (Офіційне видання).
422. Шифротелеграмма И. В. Сталина секретарям обкомов, крайкомов и руководству НКВД – УНКВД о применении мер физического воздействия в отношении «врагов народа», 10 января 1939 г. // Лубянка. Сталин и НКВД – НКГБ – ГУКР «Смерш». 1939 – март 1946 / Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти / Под ред. А. Н. Яковлева / [сост. В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова]. – М.: МФД, 2006. – С. 14 - 15. – (Россия. XX век. Документы).

VI Монографії, мемуарна література, брошури

423. Адамовський В. І. Ешелони у вічність. Депортація населення в першій половині ХХ ст. / Володимир Іванович Адамовський. – Кам'янець-Подільський: Видавець Зволейко Д. Г., 2007. – 184 с.
424. Аджубей А. И. Крушение иллюзий. Время в событиях и людях / Алексей Иванович Аджубей. – М.: СП «Интербук», 1991. – 350 с.
425. Аксютин Ю. В. XX съезд КПСС: новации и догмы / Аксютин Юрий Васильевич, Волобуев Олег Владимирович. – М.: Политиздат, 1991. – 224 с. – (Политическая история XX века. История политических партий).
426. Бабко Ю. Микола Олексійович Скрипник / Ю. В. Бабко, І. Білокобильський. – К.: Політвидав України, 1967. – 202 с.

427. Бакунин А. В. История Советского тоталитаризма. Книга 1. Генезис. – Екатеринбург, 1996. – 255 с.
428. Бантишев О. Ф. Пастка для еліти / Бантишев Олександр Федорович, Селюк Анатолій Васильович. – К.: Нора-Друк, 2004. – 290 [1] с. – (Серія Бібліотека журналу «В мире спецслужб»).
429. Баран В. Україна 1950 – 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / Володимир Баран – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 448 с.
430. Баран В. К. Україна після Сталіна: Нариси історії 1953-1985 рр. / Баран Володимир Кіндратович. – Львів: МП «Свобода», 1992. – 124 с.
431. Бачинський П. П. Панас Петрович Любченко / Бачинський Петро Павлович. – К.: Політвидав України, 1970. – 144 с. – (Борці за велику справу).
432. Берія С. Мой отец Берія. В коридорах сталинської влади / Серго Берія [пер. с фр. Н. М. Стамбулян]. – М.: ОЛМА – ПРЕСС, 2002. – 479 с. – (Архив).
433. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917 – 1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз / Білас Іван Григорович. Кн. 1. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – 428 с.
434. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917 – 1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз / Білас Іван Григорович Кн. 2. – К.: Либідь – Військо України, 1994. – 688 с.
435. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917-1941 рр.) / Сергій Білокінь. – К., 1999. – 447, [1] с. – (Джерельне дослідження).
436. Бойцова Л. В. Реабілітація необосновано осужденных граждан в современных правовых системах: учебное пособие / Л. В. Бойцова, В. В. Бойцова. – Тверь, 1993. – 105 с.
437. Бугай Н. Ф. Народы Украины в «Особой папке Сталина» / Бугай Николай Федорович. – М.: Наука, 2006. – 271 с.

438. Бугай Н. Ф. Реабилитация репрессированных граждан России (XX начало XXI века): Книга-мониторинг / Бугай Николай Федорович. – М.: ЗАО «МСНК-пресс», 2006. – 464 с.
439. Бурлацкий Ф. М. Загадка и урок Никколо Макиавелли / Бурлацкий Федор Михайлович. – М.: Молодая гвардия, 1977. – 256 с.
440. Бурлацкий Ф. М. Новое мышление: Диалоги и суждения о технологической революции и наших реформах / Бурлацкий Федор Михайлович. – М.: Политиздат, 1988. – 334 с.
441. Виктор Б. Без грифа «Секретно»: Записки военного прокурора / Борис Алексеевич Виктор. – М.: Юрид. лит., 1990. – 333, [2] с. – (Возвращение к правде).
442. Волкогон Д. А. Триумф і трагедія: політичний портрет Й. В. Сталіна / Дмитро Антонович Волкогон. В 2 кн. Кн. 2. – [Пер. з рос.]. – К.: Політвидав України, 1990. – 670, [1] с.
443. Всеукраїнське товариство політичних в'язнів і репресованих: історія створення та діяльність / Упоряд. Є. Пронюк. – К.: Український Центр духовної культури, 2007. – 680 с.
444. Гордон Л. А. Что это было: Размышления о предпосылках и итогах того, что случилось с нами в 30 – 40 годы / Л. А. Гордон, Э. В. Клопов. – М.: Политиздат, 1989. – 319 с.
445. Гуро Ирина. Горизонты. Повесть о Станиславе Косиоре / Гуро Ирина, Андреев Анатолий. – М.: Политиздат, 1977. – 407 с. – (Пламенные революционеры).
446. Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки / Даниленко Віктор Михайлович, Касьянов Георгій Володимирович, Кульчицький Станіслав Владиславович. – К.: Либідь, 1991. – 344 с.
447. Данилюк Ю. З. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-х рр. XX ст.) / Юрій Зіновійович Данилюк, Олег Григорович Бажан. – К.: Рідний край, 2000. – 616 с.

448. Досвітній О. Ф. Вибрані твори / Досвітній Олесь Федорович [вст. стаття К. М. Сторчака / упоряд.: М. І. Курської-Досвітньої]. – К.: Держлітвидав УРСР, 1959. – 438 с.
449. Душенькин В. В. Пролетарский маршал (О В. К. Блюхере) / В. В. Душенькин. – М.: Политиздат, 1973. – 127 с. – (Герои Сов. Родины).
450. Єременко Т. І. Польська національна меншина в Україні у 20-30-ті рр. ХХ століття / Єременко Таїсія Іванівна / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: С. В. Кульчицький (гол. ред.) та ін. – К., 1994. – 73 с.
451. Жигулин А. В. Черные камни / Жигулин Анатолий Васильевич. – М.: Книжная палата, 1989. – 240 с.
452. З порога смерті: Письменники України – жертви сталінських репресій / Авт. кол.: Бойко Л. С. та ін. – К.: Рад. письменник, 1991. – Вип. 1. – 494 с.
453. Земсков В. Н. Спецпоселенцы в СССР, 1930–1960 / Виктор Николаевич Земсков. Ин-т рос. истории. – М.: Наука, 2003. – 306 с.
454. Зеров М. Вибране / Зеров Микола. – К.: Дніпро, 1966. – 539 с.
455. Зубкова Е. Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность. 1945 –1953 / РАН. Ин-т российской истории. – М.: РОССПЭН, 2000. – 229 с. – (Социальная история России ХХ века).
456. Иванова Г. М. Гулаг в системе тоталитарного государства / Г. М. Иванова. – М.: МОНФ, 1997. – 288 с.
457. Иванова Г. М. История ГУЛАГа, 1918 – 1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты / Г. М. Иванова / Ин-т российской истории РАН. – М.: Наука, 2006. – 438 с.
458. Иванов І. Колима 1937 – 1938. Із записок «Захара Кузьмича» / Іван Іванович Іванов // Вітчизна. – 1988. – № 8. – С. 86 – 144, – № 9. – С. 100 – 159.
459. Із криниці печалі. Збірник спогадів та документів / [упоряд.: Петро Велесик, Григорій Дем'янчук, Інна Нагорна, Євген Шморгун, Володимир Ящук]. – Вип. 4. – Рівне: Азалія, 1996. – 119 с. – (Серія книг «Реабілітовані історією»).

460. Із криниці печалі. Матеріали масових репресій / [упоряд.: Велесик Петро, Дем'янчук Григорій, Шморгун Євген, Ящук Володимир]. – Вип. 3. – Рівне: Азалія, 1996. – 104 с. – (Серія книг «Реабілітовані історією»).
461. Із криниці печалі. Спогади, документи, листи / [упоряд.: Велесик Петро, Нагорна Інна, Рибенко Лідія, Шморгун Євген, Ящук Володимир]. Вип. 1. – Рівне: Азалія, 1993. – 103 с. – (Серія книг «Реабілітовані історією»).
462. Із криниці печалі. Спогади, документи, листи / [упоряд.: Велесик Петро, Нагорна Інна, Рибенко Лідія, Шморгун Євген, Ящук Володимир]. – Вип. 2. – Рівне: Азалія, 1995. – 139 с. – (Серія книг «Реабілітовані історією»).
463. Ільєнко І. О. У жорнах репресій: Оповіді про українських письменників (за архівами ДПУ - НКВС) / Ільєнко Іван Олександрович / [передм. М. Г. Жулинського]. – К.: Веселка, 1995. – 447 с.
464. Касьянов Г. В. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-і роки) / Г. В. Касьянов, В. М. Даниленко. – К.: Наукова думка, 1991. – 96 с.
465. Кожинов В. В. Правда сталинских репрессий / Вадим Валерианович Кожинов. – М.: Изд-во Алгоритм, Изд-во Эксмо, 2005. – 448 с.
466. Кожинов В. Россия век XX (1939-1964) / Вадим Валерианович Кожинов. – Краматорськ: ЗАО «Тираж – 51», 2002. – 397 с.
467. Командарм Уборевич. Воспоминания друзей и соратников. – М.: Воениздат, 1964. – 262 с. – (Советская Армия - История).
468. Кондрацький А. А. Часопис київського політрепресантства (коротка історія Київського товариства політв'язнів та жертв репресій 1988-2001 рр.) / А. А. Кондрацький. – К.: Укр. Центр дух. культури, 2003. – 140 с.
469. Косіор С. В. Вибрані статті та промови / [упоряд.: А. Д. Ярошенко, (керівник) І. І. Гончарук, А. А. Соловйова, М. Б. Погребінський]. – К.: Політвидав України, 1968. – 360 с.
470. Костюк Г. О. Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника / Григорій Костюк [пер. з англ. Роксана Харчук]. – К.: Смолоскип, 1995. – 508 с.

471. Кравців Богдан. На багряному коні революції PROLOG INC., 875 West End Ave., New York 25, N.Y. USA. – 63 с.
472. Кремень В. Г. Україна: альтернатива поступу (критика історичного досвіду) / Кремень В. Г., Табачник Д. В., Ткаченко М. В. – К.: «ARC-UKRAINA», 1996. – 793 с.
473. Кузнецов И. Н. Засекреченные трагедии советской истории / И. Н. Кузнецов. – Изд. 2-е. – Ростов на Дону: Феникс, 2008. – 251, [1] с.
474. Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / Станіслав Владиславович Кульчицький. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.
475. Кульчицький С. Почему он нас уничтожил? Сталин и украинский Голодомор. / Станіслав Владиславович Кульчицький. – Киев, ЗАО «Украинская Пресс-группа», 2007. – 208 с.
476. Лихолобова З. Г. Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років в Україні / З. Г. Лихолобова. – Донецьк: Дон ДУ, 1996. – 145 с.
477. Лучаківська І. Українська інтелігенція західних областей України в перші роки радянської влади (1939-1941 рр.) / І. Лучаківська. – Дрогобич: Відродження, 1999. – 122 с.
478. Ляшко А. П. Груз памяти: Трилогия: Воспоминания / А. П. Ляшко. – К.: Деловая Украина, 1997. – Кн. II: Путь в номенклатуру. – 544 с.
479. Марочко В. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929-1941) / В. Марочко, Г. Хілліг. – К.: Наук. світ, 2003. – 302 с.
480. Марусик Т. В. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: Реалії життя та діяльності (40-50-ті рр. XX ст.) / Марусик Тамара Володимирівна. – Чернівці: Рута, 2002. – 463 с.
481. Маршал Тухачевский. Воспоминания друзей и соратников / [сост. Н. И. Корицкий, С. М. Мельник-Тухачевская, Б. Н. Чистов]. – М.: Воениздат, 1965. – 248 с.

482. Марягин Г. Постышев. (1887-1940) / Г. А. Марягин. – М.: Молодая гвардия, 1965. – 303 с.
483. Медведев Р. А. О Сталине и сталинизме / Рой Медведев. – М.: Прогресс, 1990. – 488 с.
484. Медведев Р.А. Они окружали Сталина / [очерки]. –Томск: Кн. изд-во, 1990. – 280, [2] с.
485. Мельгунов С. П. Красный террор в России. 1918–1923 / С. П. Мельгунов. – М.: СП. «РУССО» «P.S», 1990. – 207 с.
486. Мизак Н. «За тебе, свята Україно» / Нестор Мизак. – Чернівці: Буковина, 1998. – 447 с.
487. Микитенко І. К. Зібрання творів. У 6-ти т. [упоряд., підгот. текстів і приміт. О. І. Микитенка. Вступ. стаття: М. Й. Сиротюк]. Т. 1. Прозові твори. 1923 – 1930. – К.: Наукова думка, 1964. – 459 с.; Т. 2. Прозові твори. 1927 – 1933. – К.: Наукова думка, 1964. – 411 с.; Т. 3. Нариси. Фейлетони. Поезія. – К.: Наукова думка, 1965. – 403 с.; Т. 4. Драматичні твори. 1923 – 1932. – К.: Наукова думка, 1965. – 115 с.; Т. 5. Драматичні твори. 1933 – 1937. – К.: Наукова думка, 1965. – 352 с.; Т. 6. Критика, публіцистика, вибрані листи. – К.: Наукова думка, 1965. – 551 с.
488. Микоян А. И. Так было / Анастас Иванович Микоян. – М., 1999. – 637 с.
489. Мироненко А. Н. Жертвы сталинского террора предвоенного пятилетия на Украине / А. Н. Мироненко, А. П. Бенько. – Киев-Днепродзержинск, 1994. – 18 с.
490. Місінкевич Л. Л. Єврейська і польська національні меншини Поділля (20-30-ті рр. ХХ століття) / Леонід Місінкевич. – К., 2001. – 254 с.
491. Млечин Л. И. КГБ. Председатели органов госбезопасности. Рассекреченные судьбы / Леонид Михайлович Млечин. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2005. – 861 с.

492. Муранов А. И. Досье на маршала: Из истории закрытых судебных процессов / Анатолий Иванович Муранов, Вячеслав Егорович Звягинцев. – М.: Андреевский флаг, 1996. – 272 с. – (Тайны минувшего).
493. Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали / [упоряд.: І. О. Кресіна, В. Ф. Панібудьласка]. – Кн. 2. – К.: Вища школа, 1997. – 704 с.
494. Ненси Адлер. Трудное возвращение. Судьбы советских политзаключенных в 1950–1990-е годы / Ненси Адлер; [пер. с английского С. Я. Крушельницкой]. – М.: Общество «Мемориал» – «Звенья», 2005. – 318 с. – (Издательская программа Общества «Мемориал»).
495. Никита Сергеевич Хрущев: Материалы к биографии / [сост. Ю. В. Аксютин]. – М.: Политиздат, 1989. – 367, [1] с.
496. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки в Україні (кінець 1920-х – 1950-і рр.): історико-статистичне дослідження / В. М. Нікольський. – Донецьк: Вид-во Донец. ун-ту, 2003. – 624 с.
497. Никулин Л. В. Тухачевский. Биографический очерк / Лев Вениаминович Никулин. – М.: Воениздат, 1963. – 198 с.
498. Педа П. М. Горять огні. Поезії / П. М. Педа. [упоряд.: вступ. стаття С. Олійника]. – К.: Рад. письменник, 1961. – 115 с.
499. Петров А. Г. Реабилитация жертв политических репрессий: опыт историко-правового анализа / А. Г. Петров. – М.: ИНИОН РАН РФ, 2005. – 316 с.
500. Петров В. І. Комкор червоних козаків (про В. М. Примакова) / В. І. Петров. – К., Політвидав України, 1964. – 135 с. – (Борці за велику справу).
501. Поліщук В. Л. Вибране / В. Л. Поліщук. – К.: Держлітвидав УРСР, 1960. – 99 с.
502. Попов А. С. Труд, талант, доблесть (О М. Тухачевском) / А. С. Попов. – М.: Политиздат, 1972. – 112 с.

503. Примаков В. М. Записки волонтера. Гражданская война в Китае / Виталий Маркович Примаков. – М.: Наука, 1967. – 215 с.
504. Рапопорт Я. Л. На рубеже двух эпох. Дело врачей 1953 года / Яков Львович Рапопорт. – М.: Книга, 1988. – 271 с.
505. Раскольников Ф. Ф. На боевых постах / Федор Федорович Раскольников [предисл. В. С. Зайцева]. – М.: Воениздат, 1964. – 351 с.
506. Режим личной власти Сталина: К истории формирования / Под ред. Ю. С. Кукушкина. – М.: МГУ, 1989. – 160 с.
507. Ріпко О. У пошуках страченого минулого: Ретроспектива мистецької культури Львова ХХ ст. / О. Ріпко. – Львів: Каменяр, 1995. – 286 с.
508. Рубльов О. Сталінщина і доля західноукраїнської інтелігенції (20-50-ті роки ХХ ст.) / Рубльов Олександр Сергійович, Черченко Юрій Анатолійович / НАН України: Ін-т історії України, Ін-т укр. археографії; Відп. ред. П. С. Сохань. – К.: Наукова думка, 1994. – 350 с.
509. Рыбаков А. Н. Дети Арбата: [роман] / А. Н. Рыбаков [послесл. Л. Аннинского]. – М.: Известия, 1989. – 622, [2] с.
510. Савостьянов В. Командарм первого ранга (И. П. Уборевич) / Савостьянов Виктор Иванович, Егоров Петр Яковлевич. – М.: Политиздат, 1966. – 215, [1] с. – (Герои и подвиги).
511. Семичастный В. Беспокойное сердце / Владимир Семичастный. – М.: Вагриус, 2002. – 460 с.
512. Симонов К. М. Глазами человека моего поколения. Размышления о И. В. Сталине / К. М. Симонов. – М.: Издательство Агентства печати Новости, 1988. – 480 с.
513. Солженицын А. Архипелаг ГУЛАГ. Ч. 1-2. – М.: Инком НВ, 1991. – 432 с.
514. Таджиев Т. Реабилитация в советском уголовном праве / Т. Таджиев. – Ташкент: ФАН, 1986. – 168 с.
515. Ташкентский процесс. Библиотека самиздата. – Амстердам: Фонд имени Герцена, 1976. – №7. – 854 с.

516. Тодорский А. И. Маршал Тухачевский / Анатолий Иванович Тодорский. – М.: Политиздат, 1963. – 93 с. – (Герои и подвиги).
517. Топтыгин А. Лаврентий Берия. Неизвестный маршал госбезопасности / Алексей Топтыгин. – М.: Эксмо, Яуза, 2005. – 480 с.
518. Фельдман Д. М. Терминология власти: Советские политические термины в историко-культурном контексте / Д. М. Фельдман. – М.: РГГУ, 2006. – 486 с.
519. Хлевнюк О. В. 1937-й: Сталин, НКВД и советское общество / Олег Витальевич Хлевнюк. – М.: Республика, 1992. – 270 с.
520. Ченцов В. В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-е – 1930-е годы / Виктор Васильевич Ченцов. – М.: Готика, 2000. – 208 с.
521. Чирков Ю. И. А было все так ... / Ю. И. Чирков. – М.: Политиздат, 1991. – 382 с.
522. Чуев Ф. Сто сорок бесед с Молотовым: Из дневника Ф. Чуева. – М.: Терра, 1991. – 623 с.
523. Шаповал Ю. І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні / Ю. І. Шаповал. – К.: Політвидав України, 1990. – 143 с.
524. Шаповал Ю. І. Україна 20 – 50-х років: сторінки неписаної історії. – К.: Наукова думка, 1993. – 350 с.
525. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії / Юрій Шаповал. – К.: Генеза, 2001. – 560 с.
526. Шелест П. Справжній суд історії ще попереду. Спогади, щоденники, документи, матеріали / Петро Шелест [упоряд.: В. Баран, О. Мандебура та ін. / За ред. Ю. Шаповала]. – К.: Генеза, 2003. – 808 с.
527. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30 – 50-ті роки ХХ століття / Б. О. Ярош. – Луцьк: Настир'я, 1995. – 171 с.
528. Hrusyak Yevhen. A short account of recollections. Published by V. Symonenko Smoloskyp . Publishers, Smoloskyp, Inc. Baltimora, Toronto. – 1980. – 119 с.

529. Levytsky B. The Stalinist Terror in the Thirties: Documentation from the Soviet Press. Stanford, 1974.
530. Oppenheim S. Rehabilitation in the Post-Stalinist Soviet Union // The Western Political Quarterly. 1967. V. 20. № 1.
531. Shapiro J. P. Soviet Historiography and the Moscow Trials: After Thirty Years // Russian Review. Vol. 27. 1968. № 1. P 69.
532. Shapiro J.P. Rehabilitation Policy Under Post – Khrushcher Leadership // Soviet Studies. 1969. V. 20. № 4.
533. Van Goudoever A.P. The Limits of Destalinization in the Union. P. 8.
534. Van Goudoever A.P. The Limits of Destalinization in the Soviet Union. Political Rehabilitations in the Soviet Union since Stalin. L.; Sydney. 1986. P. 216.

VII Статті зі збірників та журналів

535. Адамський В. Депортація української інтелігенції в контексті становлення тоталітарного режиму / Віктор Адамський // Розбудова держави. – 1996. – № 8. – С. 40 – 44.
536. Амонс А. І. Діяльність військової прокуратури по забезпеченню реабілітаційного процесу / Андрій Іванович Амонс // Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: [Зб. наук. праць / ред. кол. Р. Я. Пиріг (голова) та ін.]. – К., 1998. – С. 133 – 136.
537. Амонс А. Остання справа військового прокурора / Андрій Амонс // Вісник прокуратури. – 2001. – № 2. – С. 109 – 114.
538. Анфертьев И. Неизвестный Сокольников / Иван Анфертьев // Возвращенные имена: Сборник публицистических статей. Кн. 1 / [сост. А. Проскурин]. – М.: Из-во Агентства печати Новости, 1989. – С. 221 – 242.
539. Анфертьев И. Рютин против Сталина / Иван Анфертьев // Возвращенные имена: Сборник публицистических статей. Кн. 1 / [сост. А. Проскурин]. – М.: Из-во Агентства печати Новости, 1989. – С. 177 – 202.

540. Бажан О. Биківня: в зоні особливого мовчання / Олег Бажан // Пам'ять Биківні: документи та матеріали / упоряд.: О. Г. Бажан та ін. – К.: Рідний край, 2000. – С. 9 – 23.
541. Бажан О. Г. Половинчатість і незавершеність політики десталінізації в Україні (друга половина 1950-х – початок 1960-х рр.) / Олег Бажан // Істор. журнал. – 2004. – № 1/2. – С. 18 – 25.
542. Бажан О. Г. Процес десталінізації та зміни в діяльності карально-репресивних органів в Україні (50 – 60-ті рр. ХХ ст.) / Олег Бажан // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: [міжвід. зб. наук. праць / Ін-т історії України НАН України; відп. ред. С. Кульчицький]. – К., 2003. – Вип. 8. Спеціальний. – С. 435 – 444.
543. Бажан О. Г. Реабілітаційні процеси в Україні в 50-х – початку 60-х років ХХ ст. / О. Г. Бажан // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей / Ін-т історії України НАН України. – К., – 2004. – Вип. 25. – С. 421 – 436.
544. Бажан О. Процес десталінізації в Україні (друга половина 1950-х – початок 1960-х рр.) / Олег Бажан // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1999. – № 1/2. – С. 469 – 480.
545. Бажан О. Г. Ресталінізація в Україні другої половини 1960-х років / О. Г. Бажан // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей / Ін-т історії України НАН України. – К., – 2002. – Вип. 20 – 21. – С. 648 – 662.
546. Баран В. Десталінізація в Україні. Перша спроба / Володимир Баран // Сучасність. – 1995. – № 11. – С. 106 – 118.
547. Баран В. Крим: 1944 рік (архівні джерела про депортацію) / Володимир Баран // Сучасність. – 1993. – № 8. – С. 72 – 78.
548. Баран В. Правляча верхівка в Україні у 1950 – 1960-і роки / Володимир Баран // Сучасність. – 1997. – № 7 – 8. – С. 104 – 118.
549. Безлепкин Б. Т. Возмещение вреда, причиненного судебно-следственными органами / Б. Т. Безлепкин // Советское государство и право. – 1979. – № 1. – С. 76 – 80.

550. Безлепкин Б. Т. Возмещение имущественного вреда реабилитированному / Б. Т. Безлепкин // Советское государство и право. – 1978. – № 4. – С. 103 – 113.
551. Безлепкин Б. Т. Реабилитация необоснованно репрессированных граждан по делам прошлых лет / Безлепкин Б. Т. // Советское государство и право. – 1990. – № 3. – С. 79 – 87.
552. Бекірова Г. Кримськотатарський національний рух в 50-60-ті рр.: становлення, перші перемоги і зневіра / Гульнара Бекірова // Кримські студії. – 2001. – № 5 – 6. – С. 69 – 89.
553. Білокінь С. Голодомор та інші механізми терору / Сергій Білокінь // Персонал. – 2002. – № 12. – С. 17 – 21.
554. Бойцова Л. В. Возмещение ущерба «жертвам правосудия» в России / Л. Бойцова // Российская юстиция. – 1994. – С. 45 – 47.
555. Бойцова Л. В. Восстановление и охрана прав жертв массовых репрессий: состояние и перспективы законодательного регулирования / Л. В. Бойцова, В. В. Бойцова // Государство и право. – 1992. – № 6. – С. 15 – 26.
556. Борисов Ю. С. Политическая реабилитация в СССР (1950 – 1960-е гг.) в освещении западной историографии / Ю. С. Борисов, А. В. Голубев // Отечественная история. – 1992. – № 5. – С. 205 – 209.
557. Брицький П., Юрійчук Є. Проблеми реалізації прав людини, проголошених у Конституції України // Мат. міжнародної науково-практичної конференції. 24 – 25 лютого 1999 р. – Ужгород, 1999. – С. 134 – 139.
558. Бугай М. Ф. Депортація населення з України (30 – 50-ті роки) / М. Ф. Бугай // Укр. іст. журн. – 1990. – № 10. – С. 32 – 38; № 11. – С. 20 – 26.
559. Васильєв В. Ю. "Великий терор" (1937 – 1938 рр.) у вугільній промисловості Донбасу та його вплив на економічний розвиток УРСР / В. Ю. Васильєв // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. / Ін-т історії України НАН України. – К., – 2005. – Вип. 29. – С. 143– 156.

560. Васильєв В. Вплив «Великого терору» (1937 – 1938 рр.) на сільське господарство України / В. Ю. Васильєв // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей. / Ін-т історії України НАН України. – К., 2005. – Вип. 30. – С. 163 – 178.
561. Васильєв В. Оперативний наказ № 00447 НКВС СРСР та його виконання в УРСР: проблеми наукового дослідження / Валерій Васильєв // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей / Ін-т історії України НАН України. – К., 2008. – Вип. 35. – С. 116 – 136.
562. Васильєв В. Перша хвиля суцільної колективізації і українське суспільство / Валерій Васильєв, Лінн Віола // Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця: «Логос», 1997. – С. 70 – 94.
563. Васильєв В. Ю. Створення комп'ютерної бази даних на реабілітованих громадян / В. Ю. Васильєв, О. Я. Авербух // Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: [Зб. наук. праць / ред. кол. Р. Я. Пиріг (голова) та ін.]. – К., 1998. – С. 141 – 143.
564. Вернидубов І. В ім'я справедливості / Іван Вернидубов // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 9 – 11.
565. Во имя законности, справедливости и правды // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 1. – С. 107 - 109.
566. Волобуев О. В. Крымскотатарский вопрос по документам ЦК КПСС (вторая половина 50-х – середина 80-х гг. XX века) / Олег Владимирович Волобуев // Отечественная история. – 1994. – № 1. – С. 157 – 169.
567. Волобуев О. В. У истоков XX съезда КПСС / Олег Владимирович Волобуев // Социально-политические науки. – 1990. – № 6. – С. 101 – 109.
568. Воспоминания. Мемуары Никиты Сергеевича Хрущева // Вопросы истории. – 1990. – № 2-12; 1991. – № 1-12; 1992. – № 1-3.
569. Генега Р. Львівські студентські організації початку 50-х років XX ст. у національно-визвольному русі / Роман Генега // 1939 рік в історичній долі

України і українців. Матеріали міжнародної наукової конференції, 23 – 24 вересня 1999 р. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – С. 200 – 203.

570. Генега Р. Підпільний студентський рух у Львові в другій половині 40-х – на початку 50-х років ХХ ст. / Роман Генега // Вісник Львівського університету. Серія історична. Випуск 35 – 36. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2000. – С. 614 – 624.

571. Даниленко В. Боротьба сталінського режиму з ”єврейським націоналізмом” в радянській Україні в повоєнний період (1946-1953 рр.) / Даниленко Віктор // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Випуск 8. – Київ, 2003. – С. 392 - 411.

572. Даниленко В. Українська інтелігенція як об’єкт репресивної політики сталінського режиму в повоєнний період (1946-1953рр.) / Даниленко Віктор // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки (міжвідомчий зб. наук. праць). Випуск 7. – Київ, 2003. – С. 406 – 420.

573. Данилов В. Феномен первых пятилеток / В. Данилов // Горизонт. – 1988. – № 5. – С. 28 – 38.

574. Данилюк Ю. З пам’яттю про минуле та в ім’я справедливості / Юрій Зіновійович Данилюк, Олег Григорович Бажан // Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років) очима радянських спецслужб. – К.: 2004. – Ч. 1. – С. 4 – 62.

575. Депортация. Берия докладывает Сталину... // Коммунист. – 1991. – № 3. – С. 101 – 112.

576. Десять років роботи комісії Київради з питань поновлення прав реабілітованих: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, (Київ, 27-28 квітня 2001 р.) / [упоряд.: Е. Л. Богацька, Н. О. Вірменко, А. А. Кондрацький, М. М. Роженко, Ю. М. Хорунжий]. – К.: Варта, 2001. – 216 с.

577. Диссиденты – двадцать пять лет одиночества. «... До трех лет лишения свободы». Когда сажать не за что, можна придумать статью // Огонек. – 1993. – № 19-20. – С. 22 – 23.
578. Дмитрук В. Політика радянської влади щодо населення Західної України у 1939 – 1941 рр.: суть і наслідки / Володимир Дмитрук // Україна – Польща: важкі питання. Матеріали IV міжнародного семінару істориків «Українсько – польські відносини під час Другої світової війни». Т. 4. – TYRSA, 1999. – С. 70 – 90.
579. Довганич О. Д. Антирадянські молодіжні та націоналістичні організації і групи 40 – 50-х років / О. Д. Довганич // Реабілітовані історією. Закарпатська область: [у 2 т.] – Ужгород: ВАТ «Видавництво Закарпаття», 2003. (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: у 27 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) та ін.). Кн. 1 / [обл. редкол.: Різак І. М. (голова) та ін.]. – 2003 – С. 122.
580. Довганич О. Д. Переслідування громадян радянським тоталітарним режимом у передвоєнні та повоєнні роки / О. Д. Довганич, О. М. Корсун // Реабілітовані історією. Закарпатська область: [у 2 т.]. – Ужгород: ВАТ «Видавництво Закарпаття», 2003. (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: у 27 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]). Кн. 1 / [обл. редкол.: Різак І. М. (голова) та ін.]. – 2003 – С. 61.
581. Дьомін Ю. Проблеми в роботі по реабілітації жертв політичних репресій / Ю. Дьомін // Право України. – 1992. – № 4. – С. 24 – 26.
582. Жезицький В. Й. Масові депортації населення Поділля / В. Й. Жезицький // З архівів ВУЧК-ГПУ- НКВД-КГБ. – 1997. – № 1/2. – С. 128 – 134.
583. З промови секретаря ЦК КП(б)У тов. Бурмистенка М. О. // Більшовик України. 1940. – № 6. – С. 33 – 40.
584. Земсков В. Н. ГУЛАГ (історико-соціологічний аспект) / В. Н. Земсков // Соціологіческие исследования. – 1991. – № 6. – С. 10 – 27.

585. Земсков В. Н. Заключение, спецпереселенцы, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высланные (статистико-географический аспект) / В. Н. Земсков. // История СССР. – 1991. – № 5. – С. 151 – 165.
586. Земсков В. Н. Массовое освобождение спецпоселенцев и ссыльных (1954 – 1960 гг.) / В. Н. Земсков // Социологические исследования. – 1991. – № 1. – С. 5 – 26.
587. Земсков В. Н. Спецпоселенцы из Крыма (1944-1956 гг.) / В. Н. Земсков. // Крымский музей. – 1994. – № 1. – Симферополь: Таврия, 1995. – С. 73 – 81.
588. Зубкова Е. Маленков, Хрущев и "оттепель" / Елена Зубкова // Коммунист. – 1990. – № 14. – С. 86 – 94.
589. Катков Н. Ф. Восстановление исторической правды и справедливости / Н. Ф. Катков // Вопросы истории КПСС. – 1991. – № 9. – С. 83 – 92.
590. Кириченко В. М. Репресії проти українського селянства після закінчення другої світової війни / В. М. Кириченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. Х. – Запоріжжя: Просвіта, 2001. – С. 152 – 160.
591. Киричук Ю. А. Терор і тероризм у Західній Україні // Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст. Історичні нариси / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. Відповід. ред. В. А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 548 – 595.
592. Клямкин И. Почему трудно говорить правду / Игорь Клямкин // Новый мир. – 1989. – № 2. – С. 204 – 238.
593. Кобляя Г. Н. О гарантиях реабилитации невинного / Г. Н. Кобляя // Советское государство и право. – 1972. – № 7. – С. 80 – 88.
594. Ковальченко И. Д. Теоретико-методологические проблемы исторических исследований. Заметки и размышления о новых подходах // Новая и новейшая история. – 1995. – № 1. – С. 3 – 31.
595. Кондратюк К. Політичні, соціально-економічні та духовні аспекти «радянiзації» західних областей України у 1939 – 1941 роках / Костянтин Кондратюк // 1939 рік в історичній долі України і українців: Матеріали

- Міжнародної наукової конференції, 23 – 24 вересня 1999 р. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – С. 21 – 30.
596. Конквест Р. Большой террор / Роберт Конквест // Нева. – 1989. – № 9. – С. 127 – 148.
597. Конквест Р. Свобода важнее демократии / Роберт Конквест // Нева. – 1989. – № 9. – С. 126.
598. Космарская Л. Идет процесс реабилитации невиновных / Л. Космарская // Социалистическая законность. – 1991. – № 5. – С. 14 – 17.
599. Кульчицький С. В. Масовий терор як метод експропріації селян-власників / С. В. Кульчицький // Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст. Історичні нариси / Д. В. Архіерейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. Відповід. ред. В. А. Смолій. / С. В. Кульчицький. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 340 – 399.
600. Кульчицький С. В. Спроба реформ (1956 - 1964) / С. В. Кульчицький // Український історичний журнал. – 1998. – № 2 – 4. – С. 102 – 114; С. 120 – 129; С. 91 – 102.
601. Кучерепа М. Радянський режим на Волині (1939 – 1941 рр.) / Микола Кучерепа, Валентин Вісин // 1939 рік в історичній долі України і українців. Матеріали міжнародної наукової конференції, 23 – 24 вересня 1999 р. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – С. 160 – 170.
602. Лапчинська Н. Закон України "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні" – не декларація, а питання державної політики / Ніна Лапчинська // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – Вип. 7. – К., 2003. – С. 465 – 470.
603. Лацис О. Термидор считать блюмером... История одной поправки / Отто Лацис // Знамя. – 1989. – № 5. – С. 183 – 199.
604. Лебедева Н. Коминтерн и Польша. 1939 – 1943 годы / Н. Лебедева // Международная жизнь. – 1993. – № 8. – С. 147 – 157.
605. Лисенко М. Биківня: злочин без каяття: літературно-публіцистичний нарис / Микола Лисенко. – Бровари: Криниця, 1996. – 136 с.

606. Лисенко О. Є. Друга світова як новий вимір терору та тероризму / О. Є. Лисенко, Т. В. Вронська // Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст. Історичні нариси / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. Відповід. ред. В. А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 596 – 706.
607. Любарский К. Паспортная система и система прописки в России / К. Любарский // Российский бюллетень по правам человека. – 1994. – Вып. 2. – С. 18 – 22.
608. Лялька Я., Бачинський Р. Передмова. // Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади / Ін-т українознавства АН України та ін. / упоряд.: Я. Лялька, П. Максимчук, І. Патер та ін. Кн. 1. – Львів: Просвіта, 1993. – С. 3-24.
609. Мазур І. Політика радянської влади щодо населення Західної України в 1939 – 1941 рр. : суть і наслідки / Іжегож Мазур // Україна – Польща: важкі питання. Матеріали ІV міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». Т. 4. – TYRSA, 1999. – С. 91 – 108.
610. Макарчук С. Втрати населення Галичини в роки Другої світової війни (1939 – 1945) / Степан Макарчук // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – Вип. 35 – 36. – С. 321 – 343.
611. Мандрик М. І. Агатангел Кримський / М. І. Мандрик // Літопис Волині. – 1971 – 1972. – Часопис 10 – 11. – С. 65 – 69.
612. Місінкевич Л. Л. Берієвська «відлига» 1939 року: причини та наслідки / Місінкевич Л. Л. // Історія України: маловідомі імена, події, факти: Зб. статей / Ін-т історії України НАН України та ін.; Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К.: Рідний край, 2005. – Вип. 30. – С. 173 – 185.
613. Місінкевич Л. Опір духовенства та віруючих більшовицькій політиці: ствердження державного атеїзму в 20 – 30-х рр. ХХ ст. / Місінкевич Л. Л. // Історія України: маловідомі імена, події, факти: Зб. статей / Ін-т історії

- України НАН України та ін.; Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К.: Рідний край, 2005. – Вип. 31. – С. 63 – 78.
614. Місінкевич Л. Реалізація в областях Державної програми увічнення пам'яті жертв політичних репресій / Місінкевич Л. Л. // Історія України: маловідомі імена, події, факти: Зб. статей / Ін-т історії України НАН України та ін.; Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К.: Рідний край, 2004. – Вип. 25. – С. 387 – 395.
615. Місінкевич Л. Увічнення пам'яті жертв політичних репресій / Місінкевич Л. Л. // Реабілітовані історією. Хмельницька область: [у 4 т.] – Хмельницький, 2008. (Науково-документальна серія книг «Реабілітовані історією»: у 27 т. / голов. редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]). Кн. 1 / [обл. редкол.: Вавринчук М. П. (голова) та ін.]. – 2008. – С. 863 – 868.
616. На фронті культури. – К., 1935. – С. 15.
617. Нариза М. После реабилитации / М. Нариза // Вольное слово. Вып. 43. – Посів, 1981. – 107с.
618. Нас запитують // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – № 1/2. – С. 437 – 439.
619. Наумов В. П. Борьба Н. С. Хрущева за единоличную власть / В. П. Наумов // Новая и новейшая история. – 1996. – № 2. – С. 10 – 31.
620. Наумов В. П. К истории секретного доклада Н. С. Хрущева на XX съезде КПСС / В. П. Наумов // Новая и новейшая история. – 1996. – № 4. – С. 147– 168.
621. Новиков В. Н. В годы руководства Н. С. Хрущева / В. Н. Новиков // Вопросы истории. – 1989. – № 1. – С. 105 – 117; № 2. – С. 103 – 117.
622. О судьбе членов и кандидатов в члены ЦК ВКП(б), избранного XVII съездом партии // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 12. – С. 82 – 113.
623. О так называемом «параллельном антисоветском троцкистском центре» // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 9. – С. 31 – 50.
624. Осипов Е. Партийная реабилитация // Память Published by: KHRONIKA PRTSS, 505 8th Ave., New York Printed by Chalidze Publ., USA. – С. 348 – 350.

625. Парсаданова В. С. Депортация населения из западной Украины и западной Белоруссии в 1939-1941 гг. / В. С. Парсаданова // Новая и новейшая история. – 1989. – № 2. – С. 26 – 44.
626. Платонова Н. В. Напрями діяльності органів внутрішніх справ у виконанні державної програми реабілітації репресованих громадян / Н. В. Платонова // Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: [Зб. наук. праць / ред. кол. Р. Я. Пиріг (голова) та ін.]. – К., 1998. – С. 138 – 141.
627. Подкур Р. Ю., Рубльов О. С. Історіографія політичних репресій в Україні (друга половина 1980-х – 1990-ті рр.) / Подкур Р. Ю., Рубльов О. С. // Політичні репресії в Україні (1917 – 1980-ті рр.) / [авт. вступ. статей: С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов]. – Житомир: «Полісся», 2007. – 456 с.
628. Подкур Р. Ю. Особливості дослідження архівно-слідчих справ ДПУ-НКВС як джерело з історії України / Р. Ю. Подкур // Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: [Зб. наук. праць / ред. кол. Р. Я. Пиріг (голова) та ін.]. – К., 1998. – С. 63 – 66.
629. Полякова М. Ф. Реабилитация невинных: гарантия чести и достоинства личности / М. Ф. Полякова // Советское государство и право. – 1976. – № 10. – С. 121 – 124.
630. Померанц Г. Мамин вопрос / Григорий Померанц // Век XX и мир. – 1989. – № 3. – С. 19 – 25.
631. Потєбенько М. Органи прокуратури України на шляху відновлення законності // Київ: жертви репресій. – К.: Видавець Вадим Карпенко, 1999. – Т. 2. – С. 3 – 5.
632. Пристайко В. Реабілітація жертв сталінізму / Володимир Пристайко // Історія в школах України. – 2001. – № 1. – С. 13 – 14.
633. Пристайко В. Як починалась реабілітація / В. Пристайко // Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя закритої доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС). Матеріали «круглого столу». – К.: Ін-т історії України НАН України, 1997. – С. 66 – 74.

634. Репресії проти кримських татар посилюються // Сучасність. – Мюнхен, 1976. – Ч. 10. – С. 117 – 119.
635. Рівенський І. Як совіти вміють обманювати, нагнати страху і заволодіти містом / Іван Рівенський // Літопис Волині. – 1962. – Часопис 6. – С. 80 – 84.
636. Романюк І. Репресивна політика держави стосовно селянства на початку 1950-х років / Іван Романюк // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. Вип. 7. – Київ, 2003. – С. 450 – 453.
637. Рубльов О. Викриття «агентури польського фашизму» в УСРР: «справа польської організації військової» 1933-1934 рр.: мета, механізм фабрикації, наслідки / Олександр Рубльов // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – Вип. 7. – К., 2003. – С. 170 – 189.
638. Савицкий В. М. По поводу уголовно-процессуальных прав невиновного на реабилитацию / В. М. Савицкий // Советское государство и право. – 1965. – № 9. – С. 48 – 56.
639. Селецький А. Емісар Сталіна або відомий невідомий Постишев / Андрій Селецький // Вітчизна. – 1992. – № 5-6. – С. 121 – 127.
640. Сергійчук В. Повернення учасників національно-визвольного руху та їхніх сімей в Україну / Володимир Сергійчук // Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя закритої доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС). – К.: Ін-т історії України НАН України, 1997. – С. 82 – 85.
641. Серов Н. Заговор «демократов» обречен / Н. Серов // Молодая гвардия. – 1993. – № 2. – С. 131 – 136.
642. Сидоренко О. Катарсис, або ким і як сфабриковано справу «Спілки визволення України» / Олександр Сидоренко, Анатолій Балабольшенко // Київ, 1994. – № 8 – 9. – С. 127 – 143.
643. Склярєнко Є. Видання, пов'язані з реабілітацією жертв політичних репресій в Україні / Склярєнко Є. М. // Історія України: маловідомі імена, події, факти: Зб. статей / Ін-т історії України НАН України та ін.; Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. – К., 2004. – Вип. 25. – С. 346 – 386.

644. Склярєнко Є. М. Реалізація державної програми підготовки серії книг «Реабілітовані історією» / Склярєнко Є. М. // Історія України: маловідомі імена, події, факти: Зб. статей / Ін-т історії України НАН України та ін.; Редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін.– К.: Рідний край, 1999. – Вип. 7. – С. 253 – 259.
645. Сурмач О. Державно-церковні відносини на західно-українських землях (1939-1941) / Оксана Сурмач // 1939 рік в історичній долі України і українців: Матеріали міжнародної наукової конференції, 23 – 24 вересня 1999 р. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – С. 171 – 177.
646. Сусоров В. Повернення до правди / В. Сусоров // Забуттю не підлягає. Редакція науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». – Херсон, 1994. – С. 20 – 42.
647. Таран Л. В. Про кризу сучасної української історіографії / Л. В. Таран // IV Міжнародний конгрес україністів. Одеса, 26-29 серпня 1999 р. Доповіді та повідомлення. Ч. II. XX століття. – Одеса – Київ – Львів, 1999. – С. 23 – 26.
648. Тимченко С. М. До питання щодо використання архівно-слідчих справ при дослідженні проблем реалізації жертв політичних репресій в Україні / С. М. Тимченко // Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: [Зб. наук. праць / ред. кол. Р. Я. Пиріг (голова) та ін.] – К., 1998. – С. 123 – 126.
649. Тронько П. Т. В ім'я історичної правди // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1994. – № 1. – С. 3 – 4.
650. Тронько П. Т. На шляху відтворення історичної правди // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 5 – 7.
651. Тронько П. Т. Наш священний обов'язок // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 5.
652. Тронько П. Т. Реалізація державної програми з підготовки науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» / П. Т. Тронько // Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти

- використання: [Зб. наук. праць / ред. кол. Р. Я. Пиріг (голова) та ін.]. – К., 1998. – С. 7 – 11.
653. Федорів Р. Могила на Україні / Роман Федорів // Дзвін. – 1990. – № 7. – С. 69 – 82.
654. Федорів Р. Свіча перед образом мученика Михайла / Роман Федорів // Жовтень. – 1989. – № 10. – С. 70 – 73.
655. Холодницький В. Повстанський рух у таборах ГУЛАГу (кінець 40-х – початок 50-х років) / Василь Холодницький // Українці в Архіпелазі ГУЛАГ (матеріали ювілейної наукової конференції в Чернівцях 13-14 червня 1998 року, присвяченої 45-й річниці повстання в третьому каторжному таборі міста Норильська та початку масової депортації буковинців). – Чернівці, 1999. – 63 с.
656. Цой Б. С. Социальные и экономические аспекты реабилитации народов и граждан, репрессированных в СССР по политическим мотивам / Б. С. Цой // Государство и право. – 1994. – № 12. – С. 12 – 20.
657. Чернева А. Последняя отставка Сталина / А. Чернева // Источник. – 1994. – №1. – С. – 106 – 111.
658. Чирко Б. В. Шкідництво різних націй... (Національні меншини на Україні у 1920 – 1930-ті роки за документами ЦДАГО України) / Б. В. Чирко // Архіви України. – 1992. – № 4. – С. 32 – 40.
659. Чубарьян А. О. История XX столетия. Новые исследования и проблемы / А. О. Чубарьян // Новая и новейшая история. – 1994. – № 3. – С. 3 – 12.
660. Шаповал Ю. В очікуванні Нюрнбергу // Критика. – Вид-во Канадського ін.-ту Українських Студій. – 1998. – Березень. – С. 18 – 20.
661. Шаповал Ю. Невідомі документи про УАПЦ у зв'язку із справою „Спілки визволення України” / Юрій Шаповал // Людина і світ. – 1996. – Листопад – грудень. – С. 13 – 17.
662. Шаповал Ю. І. Переддень і апогей великого терору / Ю. І. Шаповал // Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ-ХХ ст. Історичні нариси /

- Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. Відповід. ред. В. А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2002. – С. 400 – 495.
663. Шаповал Ю. І. Закрита доповідь М. Хрущова на XX з'їзді КПРС: мотиви, обставини появи, наслідки / Ю. І. Шаповал // Початок десталінізації в Україні (до 40-річчя закритої доповіді М. Хрущова на XX з'їзді КПРС). Матеріали «круглого столу». – К.: Ін-т історії України НАН України, 1997. – С. 35 – 44.
664. Шевельов Ю. У довгій черзі реабілітації / Юрій Шевельов // Київ, 1991. – № 12. – С. 72 – 76.
665. Шелестов Д. Жизнь и трагедия / Дмитрий Шелестов // Возвращенные имена: Сборник публицистических статей. Кн. 1 / [сост. А. Проскурин]. – М.: Из-во Агентства печати Новости, 1989. – С. 177 – 192.
666. Шелестов Д. Один из виднейших большевиков и коммунистов / Дмитрий Шелестов // Возвращенные имена: Сборник публицистических статей. Кн. 1 / [сост. А. Проскурин]. – М.: Из-во Агентства печати Новости, 1989. – С. 211 – 234.
667. Шемякин Я. Г. Проблемы цивилизации в советской научной литературе 60 – 80-х годов / Я. Г. Шемякин // История СССР. – 1991. – № 5. – С. 86 – 103.
668. Шитюк М. М. Питання взаємодії правоохоронних органів, державних архівів, комісій у справах реабілітованих, редакційно-видавничих груп у використанні архівно-слідчих справ / М. М. Шитюк // Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: [Зб. наук. праць / ред. кол. Р. Я. Пиріг (голова) та ін.]. – К., 1998. – С. 150 – 152.
669. Шумило М. Вдосконалити правове регулювання реабілітації жертв політичних репресій / М. Шумило // Право України. – 1992. – № 4. – С. 26 – 28.

VIII Газетні статті

670. Абдулин А. За дверью без замка / А. Абдулин // Рабочая газета. – 1989. – № 83. – 9 апреля. – С. 4.

671. Аксютин Ю. Хрущев против Сталина. Страницы истории // Труд. – 1988. – № 262. – 13 ноября. – С. 4.
672. Архив “2000”. Аспекты. Archive dokumente // 2000. – 2008. – № 15. – 11 – 17 апреля. – С. 5.
673. Асанов Р. Крымские татары на приеме у Председателя Верховного Совета СССР А. И. Микояна. // Голос Крыма. – 1999. – № 32. – 6 августа.
674. Бажан О. Війна проти власного народу / Олег Бажан, Віктор Войналович // Літературна Україна. – 1993. – 29 липня.
675. Барсуков Н. Еще впереди XX съезд... // Правда. – 1989. – 27 октября, 10 ноября, 17 ноября.
676. Бериевская «оттепель» // Аргументы и факты. – 2004. – № 6. – 24 июля.
677. Борисов Ю. С. Сталин: человек и символ / Юрий Стеранович Борисов // Комсомольская правда. – 1988. – № 77. – 2 апреля. – С. 2.
678. Бурлацкий Ф. Хрущев. Штрихи к политическому портрету / Федор Бурлацкий // Литературная газета. – 1988. – № 8. – 24 февраля. – С. 14.
679. В Крыму готовятся к 58-й годовщине депортации крымских татар с полуострова // Сегодня. – 2002. – 10 мая.
680. Василенко В. Голодомор 1932-1933 годов в Украине: правовая оценка / Владимир Василенко // Зеркало недели. – 2008. – № 37. – 4-10 октября. – С. 20.
681. Васильчук А. Жертвам сталінізму / А. Васильчук // Вінницька правда. – 1990. – 13 квітня.
682. Вирок у справі Спілки визволення України. Резолютивна частина // Вісті ВУЦВК. – 1930. – 20 квітня. – № 91. – С. 2 – 3.
683. Повідомлення ОДПУ // Вісті ВУЦВК. – 1933. – 5 березня. - № 49. – С. 1.
684. Высылка профессоров из Одессы // Руль. – 1922. – 26 сентября. – № 555. – С. 3.
685. Дупко Ю., Корсунь О. Закарпатський острів архіпелагу ГУЛАГ, або молитва, складена за дротом // Новини Закарпаття. – 1991. – 3 серпня.

686. Згадаємо поіменно // Робітнича газета. – 1994. – № 98. – 12 липня. – С. 1.
687. Крохмалюк В. Що пропонують чекісти? / В. Крохмалюк // Радянська Україна. – 1990. – № 257. – 13 листопада.
688. Мрачковська Л. Пам'ятник репресованим / Л. Мрачковська // Вінницька правда. – 1991. – 14 лютого.
689. Пам'яті В. Лопушанського // Новий час. – 1993. – 4 вересня.
690. Пастушенко Л. Увічнено пам'ять невинних жертв / Леонід Пастушенко // Демократична Україна. – 1994. – 30 квітня.
691. Поминальний день // Подолія. – 1992. – 4 липня.
692. Потєбенько М. О. Протест / М. О. Потєбенько // Літературна Україна. – 1989. – № 35. – 31 серпня.
693. Постановление Президиума ЦИК СССР по Шахтинскому делу // Правда. – 1928. – № 159. – 11 июля. – С. 5.
694. Приговор по делу об экономической контрреволюции в Донбассе // Правда. – 1928. – № 156. – 7 июля. – С. 6 – 7.
695. Росов О. Советская Украина и подполье ОУН: мир был возможен. Операция «Перелом». Малоизвестные подробности гражданского конфликта в Западной Украине / Олег Росов // Еженедельник 2000. – Аспекты, 2008. – № 51(443). 19 – 25 декабря. – С. 1 – 7.
696. Склярєнко Є. М. П'ятнадцять хвилин на долю людини / Євген Склярєнко // Подільські вісті. – 1994. – № 49. – 28 квітня.
697. Работать, не покладая рук, на бдаго Родины. На митинге студентов и преподавателей Львовского университета // Советская Украина. – 1939. – № 228. – 4 октября. – С. 2.
698. Соломенцев М. С. Истина против клеветы / М. С. Соломенцев // Правда. – 1988. – № 232. – 19 августа. – С. 1, 3.
699. Сообщение Министерства внутренних дел СССР // Правда. – 1953. – № 93. – 4 апреля.

700. Справа шкідників лісового господарства України // Вісті ВУЦВК. – 1930. – № 93. – 23 квітня. — С. 3.
701. Стасюк І. Подільських поляків виселяли в Казахстан / Іван Стасюк, Порфирій Прокопчук, Вадим Шептицький // Подільські вісті. – 1998. – № 95. – 4 серпня. – С. 4.
702. Створюється товариство... // Прапор комунізму. – 1989. – 2 грудня.
703. Українських буржуазних націоналістів на смітник історії // Літературна Україна. – 1947. – 20 листопада.
704. Урядовий кур'єр. – 1994. – 12 серпня.
705. Шкідництво в сільському господарстві України. З промови Наркомзему УСРР тов. Демченка на зборах студентів с-г інституту та с-г спеціалістів // Вісті ВУЦВК. – 1930. – № 63. – 18 березня. – С. 3.
706. Шлаен Александр. Отмороженная оттепель // Зеркало недели. Международный общественно-политический еженедельник. – 1999. – № 40. – 8 – 15 октября.

XI Електронні ресурси

707. Біркін В. Відкритий лист народним депутатам України // Свобода. Громадсько-політичне видання. – 2004. – 20 липня. – Режим доступу: <http://www.svoboda.com.ua/index.php?Lev=archive&Id=482>
708. Гурський О. Про нас – онукам нашим. – № 9 (3324). – 19.01.2006. – Режим доступу: <http://izvestiya.odessa.gov.ua/index.php?go=Newspaper&in=view&id=4047>
709. Закон республики Казахстан от 14 апреля 1993 № 2143-ХІІ "О реабилитации жертв массовых политических репрессий". – Режим доступу: <http://www.memo.ru/rehabilitate/laws/index.htm>
710. Закон Кыргызской республики "О правах и гарантиях реабилитированных граждан, пострадавших в результате репрессий за политические и религиозные убеждения, по социальным, национальным и другим признакам" от 27 мая 1994 года № 1538-ХІІ. – Режим доступу: <http://www.memo.ru/rehabilitate/laws/index.htm>

711. Закон РФ «О внесении изменений и дополнений в Закон РСФСР "О реабилитации жертв политических репрессий». 11 октября 1995 года. – Режим доступа: <http://www.informika.ru/text/goscom/normdoc/r01/01295.html>
712. Книга памяти жертв политических репрессий в СССР: Анотированный указатель. – С.-Петербург: Российская национальная библиотека, 2004. – Режим доступа: <http://vizz.nlr.ru/project/books/uk2003/index.html#content>
713. Підрахунки автора за: Списки репресованих діячів української культури, освіти, науки. – Режим доступу: http://memorial.org.ua/list_repres/4htm.
714. Попов В. Паспортная система советского крепостничества. // Новый мир. – 1996. – № 6. – Режим доступу: <http://www.kc.koenig.ru/g/KALININ/akkadold.htm>.
715. Проект Закону про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні № 2040-1 від 18 грудня 2002 р. та супровідні документи. Висновок Головного науково-експертного управління від 4 лютого 2003 р. – Режим доступу: <file://localhost/H:/електрон%20ресурси/13844.htm>
716. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» № 2040 від 18 березня 2003 р. та супровідні документи. Висновок Головного науково-експертного управління від 15 квітня 2003 р. – Режим доступу: <file://localhost/H:/електрон%20ресурси/12852.htm>
717. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» № 2040-2 від 13 травня 2003 р. та супровідні документи. Висновок Головного науково-експертного управління від 17 червня 2003 р. – Режим доступу: <file://localhost/H:/електрон%20ресурси/14947.htm>
718. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» (щодо осіб, які були піддані репресіям за вироками та рішеннями позасудових органів) № 4205 від

30 вересня 2003 р. та супровідні документи. Висновок Головного науково-експертного управління від 23 жовтня 2003 р. – Режим доступу:

<file://localhost/H:/електрон%20ресурси/15932.htm>

719. Проект Постанови про проекти законів України про внесення змін до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» та про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні (нова редакція) № 2040/П від 31 жовтня 2003 р. та супровідні документи. Висновок Головного науково-експертного управління від 14 листопада 2005 р. – Режим доступу:

<file://localhost/H:/електрон%20ресурси/14874.htm>

720. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій» (щодо статусу колишніх малолітніх в'язнів) № 3643 від 18 червня 2003 р. та супровідні документи. Висновок Головного науково-експертного управління від 2 вересня 2003 р. – Режим доступу:

<file://localhost/H:/електрон%20ресурси/15308.htm>

721. Проект Постанови про прийняття за основу проекту Закону України про внесення змін до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій» № 3643/П від 9 вересня 2003 р. – Режим доступу:

<file://localhost/H:/електрон%20ресурси/15794.htm>

722. Списки репресованих діячів української культури, освіти, науки. – Режим доступу:http://memorial.org.ua/list_repres/4.htm

723. Постанова Кабінету Міністрів України від 9 листопада 1993 р № 911 «Про внесення змін і доповнень до Положення про порядок виплати грошової компенсації, повернення майна або відшкодування його вартості реабілітованим громадянам або їхнім спадкоємцям». – Режим доступу:

<http://lawua.info/jurdata/dir338/dk338534.htm>